

АОРИФПАРВАР

АХШАДИ
ДОНИШ

З. Разабов

МАОРИФПАРВАР

Аҳмади

Дониш

Нашриёти «Ирфон»
Душанбе — 1964

8 тоҷа!

Р 48

ҶАМҶУҶИЯТИ ШИҶОҶ	
ҶАМҶУҶИЯТИ ШИҶОҶ	
433284	8704, ИК 1
	Р 48

Доктори фанҳои таърих,
профессор З. Ш. Раҷабов
ин китобро дар асосҳои
ҷамъияти навиштааст.

Зариф Шарипович РАҶАБОВ

ПРОСВЕТИТЕЛЬ АХМАД ДОНИШ

(ин таърихи ҷамъияти)

Муҳаррир Н. Н. Маванов
Муҳаррири техникӣ К. Хоҷаев
Муҳаррир К. Шукӯров

Ба китоби 26 V 44 сурӯҳида шуд. Ба қисми 2 X 44 иншо карда шуд.
Қисми 24 X 107. Ҷузъи ҷом 2-225. Ҷузъи ҷоме 24 X 17.
Ҷузъи ҷоме 24 X 17. Аҳдаи ҷом 2000. КЛ 2017.
Сурӯҳида 26 X 107. Нарҳида 10 тен.

Душанбе. Ҷамъияти таърихи Комитети Давлатии Совети
Вазирони РСХ Тоҷикистон оид ба китобон.

11-III-91 I 8/3/14

САРСУХАН

Ин китоб аз мутафаккири забардасти халқи тоҷик Аҳмади Дониш, ки дар нимаи дуйӯми асри XIX зиндагӣ кардааст, суҳан меронад. Мо ба дигар ҷиҳатҳои фаъолияти ҷаматарафаи ӯ даҳолат накарда, фақат маорифпарварии ӯро дида мебароем. Таҳлили асарҳои адабии бадеӣ, хаттотӣ, астрономӣ ва педагогии донишманд ба суҳдаи мо наменарояд.

Ин китоб аз китобе ки соли 1961 зери унвони «Выдающийся просветитель таджикского народа Ахмад Дониш» ба таърифи расида буд, фарқи калоне дорад ва дар он бобҳои нави «Зиёиёни тараққипарвари Россия дар бораи халқҳои хурди Россияи подшоҳӣ», «Аҳмади Дониш магар ҷадид буд», «Иҷрои орзуҳои Аҳмади Дониш» дохил шудааст.

Ғайр аз ин, матни китоб аз аввал то охири саҳеҳ карда, як қатор иловаҳо дароварда, дар охири китоб рӯйхати маъхаз ва адабиёти истифодашуда дода шуд.

Мақсади мо аз иловаи бобҳои нав ин аст:

Маълум аст, ки Аҳмади Дониш ба маданияти пешқадами халқи қабири рус хайрхоҳона назар мекард. Бинобар ин мо хостем, ақаллан, умуман бошад ҳам, фаъолияти зиёиёни пешқадами халқи русро нишон диҳем, зеро онҳо мекӯшиданд халқҳои хурди Россияи подшоҳӣ аз асорати мустамликавӣ озод гардида, ҳар як халқи Россия хушбахт ва босавод шавад.

Инчунин Аҳмади Донишро, ки ақидаҳои демократӣ ва инсонпарастӣ дошт, аз ҷадидон, ки либералҳои гузаро мебошанд, ҷудо кардан даркор аст. Дар ин масъала дар адабиёт ҳанӯз як фикри қатъӣ нест.

Аҳмади Дониш орзу мекард, ки халқи ӯ хушбахт ва саодатманд бошад, инак мо хостем, нишон диҳем, ки орзуҳои ӯ дар Тоҷикистони советӣ чӣ хел ба амал пайвастанд.

Аксун бигузор худӣ хонанда ҳукм кунад, ки мо фаъолияти маорифпарварии Аҳмади Донишро, но-мукамал ҳам бошад, нишон дода тавонистем ё не ва мо ба ҳар як маслиҳат ва таклифи хонандагон изҳори шукру миннат мекунем.

Муаллиф.

Ҷобу 1

ЗАМОНИ АҲМАДИ ДОНИШ

Дар аҷодиёти Аҳмади Дониш муҳимтарин масъалаҳои давр аз қабилӣ танқиди маҳкумкунандаи разолатҳои амир ва амалдорони ӯ, тарғиби ислоҳоти тартиботи давлатии аморати Бухоро, муносибати Бухоро бо Россия, зиндагонии тоқатфарсои оммаи заҳматкаш ва ақибмондагии маданияи он, кӯшиши ба сӯи тамаддун ва тараққиёт кашидани мамлакат, сабуктар кардани аҳволи вазини халқ ва амсоли инҳо инъикос ёфтаанд ва маорифпарвари мо саъй кардааст, ки ҳамаи ин масъалаҳоро дар рӯҳи ғояҳои олии халқпарварӣ, дар партави маданияти дуньявӣ ҳал кунад.

Бинобар ин, Ҷаҳамияти ғояҳои маорифпарварии Аҳмади Донишро бе таҳқиқи даврае ки ӯ дар он зиндагӣ ва аҷод кардааст, равшан тасаввур кардан ва моҳияти онҳоро ба таври васеъ ва дуруст нишон додан аз имконият берун аст. Асосҳои таърихӣ пайдоиши маорифпарвариро дар Осӣи Миёна, пеш аз ҳама дар шароити иҷтимоию иқтисодии аморати Бухоро ва Туркистони нимаи дуйӯми асри XIX ва ибтидои асри XX, дар шиддат ёфтани норозигии оммаи халқ аз тартиботи мавҷуда ва қувват гирифтани истисмори аҳли меҳнат, бояд ҳуст. Ҳамаи ин ҳодисот натиҷаи дар дохили иқтисодиёти шахшудамондаи феодалӣ тавлид ва инкишоф ёфтани муносибатҳои капиталистӣ буд.)

Дар айни замон мо дар назар дорем, ки соҳаи идеяҳои нусхаи асл ва айнии ҳаёти иҷтимоию иқтисодӣ набуда,

балки, — бар хилофи ақидаи социологҳои вульгарӣ, — ин ҳаёти иҷтимоӣ ва иқтисодиро дар шаклҳои ба худ хо-се ки лоақал аз хусусияти навҳои гуногуни шуури ҷамъиятӣ бармеоянд, акс мекунад.

Ин аст, ки мо ҳамин фасли рисолаи худро ба нақли вақту замони Аҳмади Дониш бахшидем. Пешаки бояд огоҳ кунем, ки баёноти минбаъда маҳз ҳамчун тасвири зиндаи ҳаёти аморати Бухоро давом хоҳад кард ва бисёр ҷузъиёти характернок, ҳарчанд, аҳтимол, дуйӯмдараҷа бошанд ҳам, хеле возеҳ ва муфассал шарҳ хоҳанд ёфт. Ин, албатта, тасодуфӣ нест. Зеро мо хостем он муҳити махсусро, ки Аҳмади Дониш аз сар гузаронда-аст, «таҷдид ва тасвир» кунем. Оре «таҷдид ва тасвир» кунем. Таҳлили муфассал дар бобҳои хотимавии асар дода хоҳад шуд.

Чунон ки маълум аст, солҳои 60-ӯми асри гузашта давлати хонии Бухоро ба Россия ҳамроҳ шуда, мутеи ҳукумати подшоҳии рус гардида буд. Пас аз ҳамроҳ шудан ба Россия хонии Бухоро аз хавфи истилои империализми Англия ва шоҳони Эрон Афғонистон ва инчунин аз ҷангу низоъҳои муттасили феодалҳо, ки боиси хонавайронии халқ мегардиданд, раҳой ёфт. Кишваре ки аз ҷиҳати иқтисодиёт ва маданият ба дараҷаи ниҳоят таназзул расида, гуломию гуломдориро ҳанӯз нигоҳ медошт, ба мамлакате алоқаманд гардид, ки дараҷаи тараққиёти иқтисодӣ ва маданияш нисбатан хеле ба-ланд буд. Бинобар ин ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна, аз ҷумла хонии Бухоро, объективан дар пешрафти минбаъдаи халқҳои ин сарзамин роли як омили ҳалқунандае бозӣ кард ва дар ҳаёти иҷтимоию иқтисодии Туркистон ва хонии Бухоро як қатор дигаргуниҳо ба миён овард. Чунон ки Ф. Энгельс 23 май соли 1851 дар мактуби худ ба К. Маркс навишта буд: «Россия нисбат ба Шарқ ҳақиқатан роли прогрессивӣ бозӣ мекунад... Ҳукумронии Россия барои бахрҳои Сиёҳу Каспий ва Осиёи Марказӣ, барои бошқирд ва тоторҳо роли мутамаддинкунанда мебозад»¹. Аммо гап на фақат (ва на он қадар) дар таъсири прогрессивии иқтисодиёти бештар тараққикардаи рус аст. Мустамликакунӣ дар асли маънии худ бо тамоми оқибатҳои бад ва аксаран фалокатовараш боқӣ монда буд. Вале моҳияти масъала

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч. т. XXI, стр. 211.

дар ҷои дигар аст. Россия мамлакати нимфеодалӣ, иртиҷой ва истибдодӣ бошад ҳам, дар айни замон дар он давра маркази муборизаи революционии дорои аҳамияти ҳалқунанда низ буд, ки на танҳо тақдири халқи рус, балки тақдири ояндаи халқҳои Осиёи Миёнаро ҳал мекард.

Карл Маркс соли 1877 навишта буд: «Ин дафъа революция дар Шарқ, ки то ҳол як қалъаи дастнарасида ва захираи армияи контрреволюция буд, сар мешавад»¹.

Дар ҷои дигар Карл Маркс навишта буд, ки «Россия дар Европа отряди пешқадами ҳаракати революционӣ мебошад»².

Халқҳои Осиёи Миёна, аз ҷумла мардуми Бухоро, пас аз ҳамроҳ шудан ба Россия на фақат бо Россияи Романовҳо, помещикҳо ва капиталистҳо, балки бо Россияи пешқадам ва революционӣ ҳам дучор омаданд³. Ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна объективан барои муттафиқ гардидани халқи рус ва халқҳои Осиёи Миёна дар муборизаи зидди ҳукумати подшоҳӣ ва синфҳои истисморкунандаи маҳаллӣ заминаи лозима ба вуҷуд овард.

Давраи мустамликавӣ вазнинтарин давраи таърихи хонии Бухоро буд. Оммаи халқ дар зери шиканҷаи дучоғиба — аз як тараф, фишори капиталистон, амалдорони ҳукумати подшоҳӣ, савдогарон, помещикон, рӯхониён ва ҳар гуна бадкирдорони дигари рус ва аз тарафи дигар, дар зери зулму таадбии истисморкунандагони маҳаллӣ, яъне бойҳо, хонҳо, бекҳо, мулло ва эшонҳо — азият мекашиданд. Халқ ба ҳолати қашшоқӣ ва бенавоӣ афтода, ҷабру ситам ва азобҳои мудҳиш мекашид. ➤

Бо вуҷуди ин, барқарор гардидани робитаи зичи иқтисодӣ ва маданӣ дар байни Россия ва Осиёи Миёна, ба вуҷуд омадани заводҳо, сохта шудани роҳҳои оҳан, нуфуз ёфтани унсурҳои маданияти рус ва илму техникаи пешқадами он, пайдо шудани қишлоқу шаҳрҳои руснишин ва ба ин кишвар муҳоҷират намудани одамони

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Избранные письма. М., Госполитиздат, 1947, стр. 311.

² К. Маркс ва Ф. Энгельс, «Манифести Партии Коммунистӣ», М., Госполитиздат, 1953, саҳ. 8 (Муқаддимаи нашри русии соли 1882).

³ Доир ба ин масъала дар поёнтар боби алоҳида бахшида шудааст.

меҳнаткаши рус ва аз ҳамин қабил ҳодисаҳои дигар, ки пас аз ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна ба Россия ба вуқӯъ меомаданд, дар шуури аҳолии маҳаллӣ нақши амиқе бастанд. Маҳз таъсири самарбахши маданияти пешқадами рус яке аз омилҳои муҳими таҳаввули ғоявии эҷодии Аҳмади Дониш ва дигар маорифпарварони Осиёи Миёна гардидааст.

Чунон ки дар боло зикр шуд, баъд аз ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна ба Россия хонии Бухоро тасарруфи ҳукмати подшоҳӣ гардид. Ҳукмрони онвақтан Бухоро амир Музаффар (1860—1885) бо нияти мустақкам кардани тахташ як чанд исьёни ашрофи феодалӣ ва ҳокимони ҷудогонаи маҳаллиро, ки муваффақиятҳои аскарони русро фурсати муносиб дониста, аз Бухоро ҷудо шудани буданд, фуру нишонд. Амир Музаффар соли 1868 ҳокимони Қаротегин ва Дарвозро мутен худ кард ва соли 1869 Ҳисорро бо тамоми мулкҳои, инчунин заминҳои Кӯлобро ба амлоки худ ҳамроҳ кард ва шӯриши дуру дарози писараш Абдулмаликро барҳам дод. Вай ҳамин ин корҳоро бо ёрии аскарони подшоҳи рус ба анҷом расонид. Бо Шаҳрисабз низ ҳамин ҳолат рӯй дод. Аморати Бухоро барои тобеъ кардани Шаҳрисабз даҳҳо сол қувват сарф карда, муваффақият надида буд. Фақат дар соли 1870 ин мулки (пас аз мангитҳо) калонтарин қабилани кенагаси ўзбек тамоман ба Бухоро ҳамроҳ карда шуд. Ба ин тариқа, парокандагии давлати хонии Бухоро як дараҷа бартараф гардид.

Бухорои Шарқӣ дар натиҷаи ҷангҳои шади хуни ба аморат ҳамроҳ карда шуд. Аскарони амир ва қўшуни ҳукмати подшоҳӣ дар Бухорои Шарқӣ чун ҷаллодони ашаддӣ рафтор карданд. Соли 1895 А. Галкин ночор эътироф кард, ки «Ҳоло тақрибан ҳамин заминҳои Бухорои Шарқии ҳозира ба сабаби кам шудани аҳолии, ки 18 сол пеш ҷангоми истилои Музаффархон қатл шуда буданд, обьёри намешавад».

Бо вуҷуди ин, ба воситаи аморати Бухоро ба Россия ҳамроҳ шудани Бухорои Шарқӣ роли мусбате бозид. Бухорои Шарқӣ аз ҷангҳои бисёри феодалӣ наҷот ёфт. Вай дар муомилоти тижории умумироссия иштирок карда, ба тадриҷ аз хоҷагии маҳдуди натуралӣ берун мебаромад. Олимони рус ба ин сарзамин омада, ба тадқиқи сарватҳои табиии он шурӯъ карданд. Ба тохту тоз-

ҳои муттасили шоҳони Афғонистон ва доираҳои феодалии он ба Бухорои Шарқӣ хотима дода шуд.

Аҳолии Кӯлоб, Дарвоз, Қаротегин, Балҷувон ва дигар ҷойҳои Бухорои Шарқӣ аз дасти ҳокимони Бадахшон ба дод омада буданд. Ҳар гоҳ ки дар талоши ҳукумати Бадахшон ҷангу ҷидол сар мешуд, аксар ин маҳалҳо майдони ҷарбу зарби даъвогарони тахти салтанат мешуданд¹. Дар чуни ҳолат ҳама азобу мусибатҳо дар навбати аввал насоби аҳолии Бухорои Шарқӣ мегардид.

Пас аз барҳам хӯрдани парокандагии феодалии мамлакат, барои аморати Бухоро мустаҳкам кардани ҳудуди давлатии худ дар Помир низ аҳамияти калон дошт. Аҳолии мулкҳои давлати хонии Помир — Шугнон, Рушон ва Вахон — муддати дарозе дар зери зулми дутарафаи синфҳои давлатманди худ ва ҳукмронии Бухорову Афғонистон буданд.

Масъалаи Помир солҳои 1895—1896 ҳал шуд. Баъд аз як соли он, ки амири Бухоро, мувофиқи шартномаи соли 1895-и Англия ва Россия, аз қисми зиёди вилояти Дарвоз, Шугнон, Рушон ва Вахон ба ғайри давлати рус ва қисман Афғонистон маҳрум шуд, хоки Помир боз тақсим карда шуд. Дар ин ҳол қисми ғарбии Помир мулкҳои амир ва қисми шарқии он аз ҷониби Россия шуданд. Ин тақсимот бидуни шароити маишӣ ва дигар хусусиятҳои аҳолии ба амал оварда шуд.

Аморати Бухоро вилояти Самарқандро аз даст дода, аз манбаҳои асосии оби худ, ки ба дарёи Зарафшон тааллуқ доштанд, маҳрум шуд. Маъмурияти подшоҳӣ дар Туркистон сеяки оби Зарафшонро барои обёрии заминҳои аморати Бухоро дода, амалан қисми калони мамлакатро ба камобӣ дучор кард. Гумоштаи сиёсии давлати рус дар Бухоро Лютш эътироф карда буд, ки «...оби дарёи Зарафшон то қатраи охиринаш сарф мешавад ва музофоти Бухоро фақат боқимондаи обери негиранд, ки аз обёрии вилояти Самарқанд зиёдатӣ монад»². Бе сабаб нест, ки Аҳмади Дониш, Асирӣ ва дигар маорифпарварони Осиёи Миёна дар бораи аз оби

¹ «Таърихи Бадахшон», репродукцияи фотографияи матни дастнавис, ки аз тарафи А. Н. Болдырев ба нашр тайёр карда шудааст, А., 1959, саҳ. 60, 67, 78, 82, 135, 184, 189 ва ғайра.

² ЦГИА У. ССР, ф. 2, оп. 2, д. 251, лл. 10—12.

Зарафшон бенасиб мондани Бухоро борҳо овози эътироз баланд карда буданд.

Хусусияти характерноки хонии Бухоро дар давраи мустамлика ҳукмронии муносибатҳои феодалӣ дар иқтисодиёти он мебошад.

«Ҳама заминҳои хонии Бухоро, — менависад Б. Ғ. Гафуров, — ба чунин категорияҳои юридикӣ тақсим мешуданд: заминҳои амлок, заминҳои амир, заминҳои вақф ва мулкӣ. Ду категорияи аввал аз се ду ҳиссаи тамоми заминҳои мамлакатро дар бар мегирифт. Заминҳои вақф миқдоран ҷои дуйӯро мегирифтанд, аммо заминҳои мулкӣ чандон зиёд набуд, дар дасти бойҳо ва амалдорони калон буданд»¹.

Боз як категорияи заминҳо буданд, ки танҳо номида мешуданд. Каси танҳоҳдор соҳиби замин набуд. Заминҳои танҳоҳ ба саркардагони ҳарбӣ ва амалдорони граждани дода мешуданд. Даромади ин заминҳо баъзан хеле калон буд. Масалан, охири асри XVIII як юзбошии Бухоро аз танҳоҳ сола қариб 900 сӯм даромад дошт². Солҳои 20-ӯми асри XIX дар Бухоро шумораи қасоне ки аз заминҳои танҳоҳ даромад мегирифтанд, ба 36 ҳазор нафар расида буд³.

Яке аз шаклҳои муҳими истисмори деҳқонони ин ҷо ҳам, чун дар кишвари Туркистон, чорьяккорӣ буд. Кор фармудани коргари кироя дар ин ҷо хеле кам дида мешуд.

Пас аз он ки районҳои дигари Осиёи Миёна ба Россия ҳамроҳ шуданд, дар хоҷагии халқи хонии ба истилоҳ мустақили Бухоро, қатъи назар аз ҳукмфармо будани муносибатҳои феодалӣ, муносибатҳои молӣ пулӣ, ки пас аз ҳамроҳ шудан ба Россия бо суръати хеле зӯртар инкишоф меёфтанд, низ тадриҷан рӯ ба тараққи ниҳоданд. Дар инкишофи ин муносибатҳо савдои хориҷии хонии Бухоро, асосан тиҷорати вай бо Россия, роли муҳим бозӣ кард.

«Аз ҷиҳати миқдори муомилаҳои тиҷоратӣ бо Бухоро Россия ҷои аввалро мегирифт» — навишта буд

¹ В. Ғ. Гафуров. История таджикского народа, М., 1955, стр. 440.

² «Сафар, саргузашт ва дигар корҳои даҳсолаи унтер-офицери рус Ефремов дар Бухоро», СПб, 1786.

³ Новейшее описание Великой Бухарии, журнал «Азиатский Вестник», 1825, май.

А. Галкин соли 1887¹. Худи ҳамон сол гумоштаи сиёсии рус дар Бухоро маълумот дода буд, ки «...фуруши молҳои рус дар бозори Бухоро солҳои охир то рафт афзуда, молҳои Европай Фарбиро аз бозор тамоман танг карда мебарорад»².

Солҳои 60-ӯми асри гузашта дар Бухоро аввалин тиҷоратхонаҳои савдогарони рус пайдо шуда буданд³. Бухоро дар ин давра маркази тиҷорати тамоми хонӣ гардид ва дар тиҷорат бо Россия роли муҳим бозид. Он вақт дар Бухоро то 38 корвонсарой буд, ки 9-тои онҳо давлатӣ буда, ба савдогарони маҳаллӣ ба иҷора дода мешуд. Пойтахти аморат то 50 бозор дошт, ки ҳам молҳои маҳаллӣ ва ҳам молҳои Россия ва Европа дар онҳо хариду фуруш мешуд. Дар атрофи Бухоро 22 бозор буд. Бухоро, Қаршӣ ва як қатор шаҳрҳои дигари ин замон газвор, шоҳивор, матоъҳои канабию маснуоти чармин истеҳсол мекарданд⁴. Бештар молҳои хориҷӣ хариду фуруш мешуданд. «Аз бисъерии дӯкону дӯкончаҳо маълум мешуд, ки савдои молҳои маҳаллӣ чандон зиёд набуд»⁵, — навишта буд В. Крестовский. Дар ин ҷо ҷои ҳиндӣ, газвори русӣ, молҳои Манчестер ва Бирмингамро дидан мумкин буд. Дар байни давлатҳои ки бо Бухоро тиҷорат доштанд, ҷои аввалро Россия мегирифт⁶. Мувофиқи гуфтаҳои М. Соловьёв, «Бозорҳои Бухоро Леманро аз гуногунии молҳо ва теъдоди харидорон ҳайрон карда буд... Дар ин бозорҳо диққати Леманро фаровонии молҳои русӣ махсусан ба худ ҷалб карда буд, зеро онҳо молҳои англисӣ ва ҳиндиро қариб тамоман танг карда бароварда буданд»⁷.

Савдогарони Бухоро барои тиҷорат на фақат ба Хева ва Хўқанд, балки ба Оренбург, Нижний Новгород ва

¹ А. Галкин. Краткий очерк Бухарского ханства. «Туркестанский сборник» — том 611, стр. 102—103, 1887.

² ЦГИА Уз. ССР. ф. Политического агентства в Бухаре, д. 3, л. 11.— 17, 1887 г.

³ В. В. Крестовский. В гостях у эмира бухарского. СПб, 1887, стр. 282.

⁴ А. Вамбери. Путешествие по Средней Азии... СПб, 1865, саҳ. 90.

⁵ В. В. Крестовский. В гостях у эмира бухарского. СПб, 1887, саҳ. 290.

⁶ А. Вамбери. Путешествие по Средней Азии... СПб, 1865, стр. 89.

⁷ М. М. Соловьёв. Экспедиция в Бухару в 1841—1842 гг. при участии натуралиста А. Лемана, М.—Л., 1936, стр. 75.

Москва низ мерафтанд ва аз он ҷо молҳои русии Бухороиро харид мекарданд. «Корвонҳои ки аз Хева меоянд, — навишта буд Вамбери, — аз Астрахань ва Оренбург мегузаранд ва аз он ҷо бисёр савдогарони давлатманд ба Нижний Новгород ва ҳатто ба Петербург равона мешаванд»¹.

В. Крестовский инчунин хотирнишон карда буд, ки «махсусан корвони бисёр аз Россия меояд: ҳар рӯз дастаҳои нав ба нави он ба Бухоро ворид мешаванд. Аммо ҳиссаи хеле зиёди молҳоро на ин ки русҳо, балки савдогарони Бухоро меоваранд, зеро онҳо ба ин мақсад худашон ҳар сол ба тарафҳои Хева, Оренбург, Нижний ва Москва сафар мекунанд»².

Муносибати тиҷоратӣ дар байни Бухоро ва Россия аз замони қадим сар шуда буд. Солҳои 1787—1796 молҳои ки аз Бухоро ба Россия содир мешуданд, аз 360 ҳазор сӯм то ба 465 ҳазор сӯм ва соли 1801 ба 732,2 ҳазор сӯм расид. Молҳои, ки аз Россия содир мешуданд, ба маблағи 547 ҳазор сӯм баробар буданд.

Аз Россия ба Бухоро маснуоти фулузӣ, мансуҷот, қанд, баъзе навҳои маснуоти чармин, молҳои атторӣ ва ҳоказо ворид мешуд. Аз ин ҷо ба Россия пахта, мансуҷоти дағал, калоба, шоҳивор, абрешими хом, меваҳои хушк ва баъзе молҳои дигар содир мешуданд.

Баъд аз ҳамроҳ шудан ба Россия, қатъи назар аз он ки ҳукмронии феодализм дар давраи мустамликавӣ хусусияти характерноки хонии Бухоро буд, элементҳои капитализм дар иқтисодиёти ин ҷо зудтар ва, ҳатто назар ба Туркистон ҳам, зиёдтар тараққӣ кард. Шубҳае нест, ки тараққиёти муносибатҳои капиталистӣ дар иқтисодиёти Бухоро дар таърихи аморати Бухоро ҳам як қадами мусбат буд.

Соли 1885 дар Закаспий гузаронида шудани роҳи оҳан ва пас онро давом дода, соли 1888 аз Бухоро то Самарқанд овардан ба Бухоро дохил шудани капитализми Россияро тезонид. Сохта шудани роҳи оҳан Бухороро бо Россия зичтар алоқаманд кард. Ин роҳ аз маркази хонии Бухоро — водии Зарафшон — гузашта, на фақат аморатро бо Россия, балки гӯшаҳои ҷудогонаи ин

¹ А. Вамбери. Путешествие по Средней Азии... СПб, 1865, стр. 201.

² В. В. Крестовский. В гостях у эмира бухарского. СПб, 1887, стр. 315—316.

мамлакати паҳноварро низ бо ҳам пайваст намуд. Бо гузаронда шудани роҳи оҳан тарзи кӯҳнаи корвон шуда сафар кардану мол фиристодан барҳам хӯрд. Гузарондани роҳи оҳан ғайр аз ин, ҳама аморати Бухороро дар соҳаи иқтисодиёт ва сиёсат боз ҳам зӯртар мӯҳтоҷи Россия кард. Ин буд, ки соли 1885 дар Бухоро ваколатхонаи сиёсии императори рус ташкил гардид.

Баъд аз сохта шудани роҳи оҳан дар хонии Бухоро, асосан дар ду тарафи ин роҳ қишлоқҳои руснишин пайдо шуданд. Бухорои Нав (Когони ҳозира), Чорқӯй, Каркӣ, Паттакесар барин шаҳрҳо тадриҷан ба марказҳои саноати маҳаллӣ ва тиҷорат мубаддал гардиданд. Дар Бухорои Нав тақрибан 15 корхонаи саноатии типи капиталистӣ, як қатор банкҳои хусусӣ ва давлатӣ буданд, ки дар бисёр ҷойҳои хонии Бухоро шӯъбаҳои худро барпо карда буданд. Каркӣ дар тиҷорати хориҷии Россия ва хонии Бухоро бо Афғонистон роли муҳим бозӣ кард.

Ба муносибати сохта шудани роҳи оҳан ба ин кишвар омадани одамони меҳнаткаши рус ва пайдо шудани қишлоқҳои руснишин дар хоки Бухоро, бешубҳа, аҳамияти прогрессивӣ дошт. Ин ҳодиса дар ин ҷойҳо, ки то ҳол ҳар қадами одами рус ба шаъни Бухорои «шариф» як нагӯ доғ шумурда мешуд, ба алоқаи халқи маҳаллӣ бо халқи рус ва ба паҳн шудани техникаю маданияти рус ёрӣ меод.

Ислоҳоти соли 1895 дар соҳаи гумрук (боҷ), ки хонии Бухороро дар асл бозори дохилии Россия кард, доду гирифтӣ молӣ дар байни Россия ва Бухоро хеле қувват гирифт. Агар солҳои аввали ҳамроҳ шудани хонии Бухоро ба Россия аз ин ҷо дар як сол фақат 50000 пуд пахта содир мешуд, пас соли 1914 ин содирот ба 2624000 пуд расид; содироти пӯсти қароқӯлӣ аз 30—40 ҳазор то ба 180000 дона расид; содироти пашм ба ҷои 150000 пуд 250000 пуд¹. Баробари зиёд шудани содироти молҳои хоҷагии қишлоқ аз Бухоро ба Россия, суръати воридоти молҳои саноатӣ аз Россия низ афзуд.

Муаллифони ҷилди дувуми «Таърихи халқҳои Узбекистон» менависанд, ки: «Воридоти газвори гуногун, қанди мошинӣ, керосин, зарфиёт, маснуоти оҳан ва дигар молҳо аз Россия беш аз пеш зиёд мешуд. Аз Бухо-

¹ И. А. Ремез. Внешняя торговля Бухары до мировой войны, Ташкент, 1922, стр. 68.

ро ба Россия пахта, пӯсти қарокӯли, абрешим ва меваҳои хушк мерафт. Савдогарони калони Бухоро аз корхонаҳои рус ба ваъдаи дарозмуддат насия газвор харида, кӯшиш мекарданд, ки онро ҳар чи зудтар дар Бухоро фурӯхта, пули ба даст овардаашонро тирамоҳу зимистон пахта ва аввали баҳор пӯсти қарокӯли харида ба Россия фиристонанд. Савдогарон аз ин амалиёт фоидаҳои калон мекарданд»¹.

Тибқи гуфтаи В. Клем, савдогарони Бухоро охири солҳои 80-ӯми асри гузашта дар ҳаёти иқтисодии мамлакати худ мақоми муҳимме ишғол карда буданд. У менависад: «Синфи савдогари маҳалли хеле сершумор аст... Агентии сиёсӣ аз маблағи хариду фурӯши яклухти савдогарони маҳалли фақат маълумоти тахминӣ доранд, ки ба дурустии онҳо зомин шудан мумкин нест. Аз рӯи ин маълумот тадбири солонаи савдогарони Бухоро ҳамагӣ ба 6160000 сӯм мерасад. Савдогарони машҳури мусулмони Бухоро ба сад нафар мерасанд, ки аз 20 то 500 ҳазор сӯм сармоя доранд, аз инҳо даҳ нафарашон то сад ҳазор сӯм ва бештар аз ин сармоя доранд. Савдогарони машҳури европой тақрибан 20 нафар ҳастанд, ки аз 30 ҳазор то 400 ҳазор сӯм сармоя доранд»².

Роҷеъ ба пешрафти саноати хонии Бухоро қайд кардан лозим аст, ки солҳои 1905—1908 дар ин кишвар 20 заводи пахта тозакуни ва як кони тилло буд, ки 734 нафар коргар доштанд³. Дар арафаи революция дар хонии Бухоро, хусусан дар нуқтаҳои аҳолинишини навободи он — Бухорои Нав, Чорҷӯй ва ғайра, то 60 корхонаи саноатӣ буд, ки дар онҳо асосан маҳсулоти хоҷагии қишлоқ, ба таври аввали кор карда мешуд. Аз ин заводҳо 3 заводи пахта тозакуни аз онҳо худи амири Бухоро, 4-тоаш аз онҳо савдогарони Бухоро ва дигарҳояш аз онҳо капиталистони рус буданд.

Капитализм ба доираи хоҷагии қишлоқи хонии Бухоро то рафт зиёдтар сар дароварда, аз як тараф, бисёр монеаҳои феодалиро вайрон, аз тарафи дигар, бисёр хоҷагиҳои деҳқониро қашшоқ мекард.

¹ История народов Узбекистана, т. II, Ташкент, 1947, стр. 405.

² В. Клем. Современное состояние торговли в Бухарском ханстве. «Туркестанский сборник», т. 540, стр. 76—77, 1887 г.

³ А. В. Пясковский. Революция 1905—1907 годов в Туркестане, сб. «Революция 1905—1907 годов в национальных районах России», М., 1955, стр. 569.

Қатъи назар аз ҳодисаҳои прогрессивӣ, ки аз оқи- батҳои ба Россия ҳамроҳ шудани хони Бухоро ба ву- қӯъ меомаданд, ҳаёти сарбаста ва системаи идораи мус- табидаи Бухорои ақибмонда хеле суст вайрон мешуд. Худи сиёсати миллии мустамликавии ҳукумати подшо- ҳӣ мақсаде дошт, ки сохти феодалӣ дар гӯшаю канор- ҳои миллии мамлакати рус ҳамеша дар як ҳолат монад.

Идораи давлати хони Бухоро дар дасти феодалони қабилаи ўзбекони манғитӣ буд. Феодалони чи дунъявӣ ва чи рӯҳонии манғит мавқеъҳои асосиро дар иқтисодиёт ва маданияти аморат ба дасти худ гирифта буданд. Онҳо шираҳои охирини хоҷагии деҳқониро мемакиданд. Оммаи васеи деҳқонон дар зери фишори тоқатфарсон истисмор ва режими хунини амири ҳаёти пурмусибате ба сар мебуданд. Зиндагонии коргарон ва косибон аз ин ҳам табохтар буд.

Масалан, дар бекии Кӯлоб коргарони конҳои тилло ба меҳнати хеле сахти худ дар як рӯз ду тангаи хӯқандӣ (40 тин—3. Р.) музд мегирифтанд. Сардори штаби аскарони вилояти Сирдарё дар ҳисоботи сафари худ ба мулкҳои Бухоро менависад, ки: «...тубҷоиёни кор- фармо ва ўҳдабаро як чанд касро ба музди ҳар рӯзе ду тангаи хӯқандӣ байъ карда, дар таҳти назорати шахсии худ кор мефармоянд ва чӣ қадаре ки тилло ҳосил меша- вад, пурра ба дасти корфармо медарояд»¹.

Буржуазияи Бухоро ба ҳукмронии ҳукумати подшо- ҳӣ ҳеҷ муқобилат намекард, зеро нағз медонист, ки ба- рои фоидаҳои ба даст овардаш пеш аз ҳама бояд аз капитали рус, ки буржуазияи Бухоро бо вай алоқаи зич дошт, миннатдор бошад ва илова бар ин, ҳукумати подшоҳии рус дар пахш кардани ҳаракати озодихоҳии халқи кишвар ба амир ёрии кулӣ мерасонд.

Ба буржуазияи миллатчи ва идеологҳои он — ҳадид- ҳо — на фақат ҳукумати подшоҳии рус, ки ба тараққиёт ва ҳаракатҳои революционии халқи меҳнатӣ муҳолифат нишон медод, балки аморат, ки манфиати савдогарони Бухороро ҳимоя карда, бо шамшер ва хун «мамлакатро амон» нигоҳ медошт, низ лозим буд.

Барқарор гардидани муносибатҳои шахсии арбоби бонуфузи Бухоро ва пойтахти Россия, дам ба дам раф- ту омад кардани ҳокимони ҳар ду тараф, мусофирати

¹ ЦГВИА, ф. 1396, оп. 2, д. 155, лл. — 44—82.

худи амир ба Петербург ва Қрим, ёрии ҷарбии ҳукумати подшоҳии рус ба ҳукумати Бухоро дар вақти ба зери итоат даровардани баъзе музофотҳои собиқ бегҳои мустақил, таъсис ёфтани агентии сиёсии Россияи императорӣ дар Бухоро — ин ҳама Бухорои охири асри XIX ва аввалҳои асри XX-ро беш аз пеш ба яке аз гӯшаҳои империяи паҳновари рус мубаддал мекард.

Ислоҳоти пули хонии Бухоро дар соли 1901, ки дар натиҷаи он захираҳои пулии аморат амалан тобеи эҳтиёҷоти иқтисодии Россия шуданд, кӯшишҳои бо руҳсати ҳукумати подшоҳӣ дар ҳудуди хонии Бухоро ташкил кардани концессия ва қисман ба ин кор муваффақ шудани баъзе корфармоёни рус, инчунин кӯшишҳои ҷорӣ кардани тадбирҳои агрономӣ, ки зимнан, амир онҳоро бо мақсади вайрон накардани қонунҳои «сарнавишти азал» рад карда буд, — ҳамаи ин мӯҳтоҷии хонии Бухорои вассалро аз Россия то рафт зиёдтар карда, вале дар айни замон мардумро ба маданияти пешқадами рус хеле моил ва мутаваҷҷеҳ мекард. Як вазъияти зиддиятнок ба вуҷуд омад. Ҳукумати подшоҳӣ амири Бухороро то рафт зиёдтар побанди режими худ карда, гуёе худаш ба муттаҳид шудани қувваҳои революционии халқи рус ва халқи Бухоро бар зидди подшоҳи рус мусоидат мекард.

Ба амирони охиринаи Бухоро аз тарафи ҳукумати подшоҳии рус унвонҳои гуногуни ҷарбӣ ва орденҳои мукофот дода шуд. Чунончи, амир Абдулаҳад аз ҳукумати подшоҳии рус ордени Станислави дараҷаи якум, ки бо алмосҳо мурассаъ буд¹, ордени уқоби сафед бо ситораи аз бриллиантҳо мурассаъ² ва боз дигар орденҳои олии императории рус мукофот гирифт. Амирон ба армия ва флоти подшоҳии рус маблағҳои калон мебахшиданд, дар қисми Европои Россия мулкҳои хусусӣ доштанд ва сармояҳои худро дар банкҳои русҳо нигоҳ медоштанд. Ба гуфти В. В. Бартольд амир Абдулаҳад «ҳар сол ба маблағи 15 миллион сӯм пусти қароқулай харида ба Москва мефиристонд»³. Хонии Бухоро фақат ба ном истиқлолияти сиёсӣ дошт.

¹ ЦГВИА, ф. 400, оп. Аз, части, д. 13, ч. I, лл. 214—216.

² Ҳамон ҷо, д. 32, л. 3, и об.

³ В. В. Бартольд. История культурной жизни Туркестана, Л., 1927, стр. 247.

Дар вақти муайян кардани вазифаҳои Ваколати сиёсии императории Россия дар Бухоро, дар маҷлиси махфие ки дар ҳузури генерал-губернатори Туркистон (соли 1909) шуд, гуфта мешавад, ки «...агент бояд дар айни замон резиденти рус ҳам буда, ба корҳои ҳукумати Бухоро назорат кунад»¹. Дар айни ҳол ҳукумати подшоҳӣ бо ҳар роҳ ба нигоҳ доштани обрӯю эътибори мавҳуми амири Бухоро, ки сағи занҷирбанди ӯ буд, кӯшиш мекард². Дар ин бора дар як мактуби махфии вазири корҳои хориҷии ҳукумати подшоҳӣ аз 20 июни соли 1913 хеле равшан гуфта шудааст: «Хонии Бухоро, ки давлати ба корҳои дохилиаш мухтор аст, дар як вазъияти тамоман махсус мебошад. Агарчи мо ба робитаҳои худ бо ҳукумати хонии Бухоро характери байналхалқӣ ва дипломатӣ намедихем, бо вучуди он дар Бухоро дар шахси агенти сиёсии император вакили махсус дорем, ки чи муомила бо амир ва ҳукумати вай ва чи назорати ҳаёти дохилии хонии Бухоро мутлақо ба дастӣ ӯ дода шудааст. Мушоҳидаи ҳаёти дохилии хонии Бухоро кори хеле мураккабест ва рафтори хеле боэҳтиётро талаб мекунад, зеро ба мо комилан зарур аст, ки обрӯи амир дар пеши назари фуқарояш нарезад ва мо коре кунем, ки ба корҳои дохилии хонии Бухоро мудохилаи бевосита накунем»³.

Ҳукумати подшоҳӣ «...ҳамеша чунин ақида дошт, ки дар мамлақати мусулмонӣ (хонии Бухоро — З.Р.), ки ҳокими дар назари аҳоли мустақил дорад, ҳар тадбир ва русуми нав бо фармони худи амир аз ҳама хубтар ба ҷо оварда мешаванд»⁴.

Дар бораи тайёр будани ҳукумати подшоҳии рус ба нигоҳ доштани обрӯю эътибори амири Бухоро худи амир Абдулаҳад низ дар сӯҳбати худ бо гумаштаи сиёсии Россия гуфта буд: «Вақте ки камина шахсан ба дидори аълоҳазрат императори аъзам мушарраф гаш-

¹ ЦГИА Уз. ССР, ф. 2, оп. 1, д. 215, лл. 65—74.

² В. С у х о м л и н о в навишта буд, ки ба амири Бухоро дар сурате мукофот додан мумкин аст, ки «...агар тӯраҷон Саид Миролӣ ба он роли масъулиятиҳои мӯҳтасибӣ дар Бухоро, ки ба ӯҳдаи вай гузошта шудааст, лоиқ бошад». (ЦГВИА, ф. 400, 1909, д. 66, ҷ. 1, л. 33.)

³ ЦГИА Уз. ССР, ф. 2, оп. 1, д. 122, л. 60.

⁴ Аз мактуби вазири корҳои хориҷии ҳукумати подшоҳии рус ба вазири молия, аз 3 июли соли 1899, ЦГВИА, ф. 409, оп. Аз. части, д. 48, лл. 19—20.

там, эшон маро сазовори ваъдаи ҳимоят ва пуштибонии худ карданд ва аз камина изҳори умед карданд, ки ба қадри ҳолам ба иҷрои нақшаҳои мусоидат кунам. Ва камина омодаам, ки тамоми хоҳиши эшонро ба ҷону дил иҷро кунам»¹.

Капитан Карцев, ки соли 1885 ба муносибати ба тахти аморат баромадани амир Абдулаҳад аз тарафи маъмурияти подшоҳи рус ба Бухоро фиристода шуда буд, изҳороти амирро хабар дода буд, ки ӯ: «...ҳамеша бо камоли мамнуният ба маслиҳатҳои ман гӯш хоҳад кард»². Ҳеч кас ба садоқат ва самимияти амирони охирини Бухоро ба ҳукумати подшоҳӣ шубҳае надошт. Дар ин бора генерал-губернатори Туркистон равшан ва ошкоро навишта буд: «Вазифаи худ мешуморам, одоб ва хушрафтории комили амирро ва ҳама вақт тайёр будани аълоҳазрат ба иҷрои тамоми талабҳои мо ва, ҷунон ки ба назар менамояд, садоқатмандии бериёи Саид Абдулаҳадхонро ба шахсияти подшоҳи мо хотирнишон ва таъкид кунам»³. Агар дар бораи вазъияти вассалии амирони Бухоро аз рӯи маълумотномаҳои маъмурияти ҳукумати подшоҳии рус ҳукм кунем, дар онҳо муқаррар ҳамеша «дар бораи паҳн шудани ҳокимияти маънавии рус дар хонии Бухоро» сухан мерафт⁴. Маънои «ҳокимияти маънавии рус» дар амал ҳамон буд, ки чанде баъд В. Сухомлинов дар бораи он навишта буд: «Мувофиқи тартиботе ки муқаррар шудааст, касоне, ки валиаҳди Бухоро ва Хева интихоб шудаанд, дар ин мақом фақат замоне шинохта ва қабул хоҳанд шуд, ки интихоби онҳо аз ҷониби ҳокимияти аълоҳазрати императории Шумо тасдиқ шавад»⁵.

Ба ҳукумати подшоҳии рус на фақат амирони лаббайгӯ, балки амалдорони фармонбардори монанд ба Насруллои кӯшбегии Бухоро (с. 1912) низ даркор буданд, ки ба қавли генерал-губернатори Туркистон, на танҳо «бечуну чаро пайрави нишондодҳои мо будани худро» нишон дод, балки «нисбат ба Россия комилан содиқ будани худро» низ зоҳир кард.

¹ ЦГВИА, ф. 400, оп. Аз. части, д. 48, лл. 19—22.

² ЦГИА Уз. ССР, ф. Политического агентства в Бухаре, д. 2, л. 15, 1885.

³ ЦГВИА, ф. 400, Аз. часть, 1911, д. 40, л. 12.

⁴ ЦГИА Уз. ССР, ф. Политического агентства в Бухаре, д. 2, л. 3—5, 1885 г.

⁵ ЦГВИА, ф. 400, Аз. часть, 1911, д. 40, л. 39.

Гапҳои оид ба «дахл накардан» ба қорҳои хонии Бухоро фақат барои фирефтани афкори ҷамъият лозим буд. Муовини вазири ҳарбии ҳукумати подшоҳии рус қушоду равшан навишта буд, ки: «Хонҳои ҳозираи Хева Бухоро бо тасдиқи ҳумоюни императори аъзам ба тахти ҳукумати мамлақати худ нишастаанд»¹. Замоне ки масъалаи фавти амир Музаффар ва таъин кардани валиаҳди ӯ ба миён омад, маъмурияти подшоҳии рус дар Туркистон омада буд, ки «...барои барқарор кардани тартиб дар ин мамлақат бо яроқу аслиҳа мудохила кунад»². Фармондеҳи қўшунҳои округи ҳарбии Туркистон Розенбах соли 1886 дар яке аз мактубҳои махфии худ Абдулаҳадро ба назар гирифта навишта буд: «...Русҳо ӯро фиреб намедиҳанд, ба вай боварӣ доранд ва ӯро ҳимоя мекунанд»³. Амалдори дигари подшоҳ менависад: «...Қоидаи асосии сиёсати мо дар хонӣ (дар хонии Бухоро — З. Р.) ҳамин аст, ки ин мамлақатро аз номи амир ва ба пули ӯ идора кунем»⁴. В. Крестовский боз ҳам ошкоротар навиштааст: «...Найзаҳои рус ӯро (Абдулаҳадро — З. Р.) на фақат дар муборизаи зидди каттатўра, балки умуман аз ҳар даъвогари тахт ҳамеша ҳимоят хоҳанд кард»⁵.

Ҳамаи ин қомилан мафҳум аст, зеро ҳокимияти амир аз нерӯи найзаҳои рус вобаста буд. Гумоштаи сиёсии Россия дар Бухоро Лессар дар номаи оид ба армияи Бухоро (соли 1891) рўйрош қайд карда буд, ки: «Агар фуқароаш шўриш бардоранд ва ё афгонҳо ба мамлақати Бухоро ҳуҷум кунанд, амир ба қўшунҳои худ дилпурӣ дошта наметавонад. Ӯ медонад, ки дар чунин мавридҳо ҳама гап на дар садоқат ва ҷасорати сарбозонаш, балки дар он аст, ки ҳукумати Россия ба ӯ чӣ тавр назар мекунанд»⁶.

Лессар дар ҳуди ҳамон номаи худ қайд карда буд, ки агар дар хонии Бухоро шўрише бармехост «... бе мудохилаи қўшунҳои аз вилоятҳои шафати мо (Туркистон — З. Р.) қор намешуд»⁷.

¹ ЦГВИА, ф. 400, аз. часть, 1911, д. 41, л. 67.

² ЦГВИА, ф. ВУА, д. 78647, лл. 29—32.

³ ЦГВИА, ф. 400, оп. аз. части, д. 48, лл. 19—22.

⁴ ЦГВИА, ф. ВУА, д. 78972, л. 27.

⁵ В. В. Крестовский, В гостях у эмира бухарского. СПб, 188, стр. 422.

⁶ ЦГВИА, ф. 400, оп. аз. части, д. 136, лл. 2—24.

⁷ ЦГВИА, ф. 400, оп. аз. части, д. 136, лл. 2—24.

Шахсоне ки Бухорои онрӯзаро нағз медонистанд, ин фикрро борҳо таъкид карда буданд. Ба фикри П. Пославский, қўшуни Бухоро «... чи дар мавриди амалиёти ҷанг ва чи ҳатто дар мавриди сар задани ягон ошӯби дохилӣ на ин ки ба мо, балки ба худи амир ҳам фоидае расонда наметавонад. Дар ҳар ҳол, барои муҳофизати ҷаноби олай қўшунҳои мо лозим мешаванд»¹. Бинобар ин, тасодуфӣ набуд, ки ҳукумати подшоҳии рус вассали худ — амири Бухоро ба муборизаи зидди ҳаракатҳои халқи мамлакат мусаллаҳ мекард. Ба ҳамин мақсадҳо соли 1887 амири Бухоро аз хўҷаини худ ҳазор милтиқи системаи Бердан ва барои онҳо ба миқдори даркорӣ тир гирифта буд»².

Ҳукумати подшоҳӣ амири Бухоро ҳар қадар зиёдтар ба зер итоати худ медавард ва ҳар чи бештар ба садоқатмандии ӯ амин мешуд, ҳокимияти истибдоди амирро дар Бухоро бо кўшиш ва ғайрати ҳамон қадар зиёдтар муҳофизат мекард.

Амири Бухоро худаширо «амир-ал-муъминин ва халифай муслимин»-и Осиёи Миёна номида буд. Чунон ки полковник Д. Н. Логофет менависад, амир «дар айни замон сардори рӯҳониёни давлати худ низ мебошад. Фақеҳони маҳаллии мусулмон ўро ҷонишини Муҳаммад пайғамбар, яъне халифа ва ниғаҳдори покизагии ислом мешуморанд»³. Мафҳум аст, ки ҳар кор барои амир ҷоиз ва раво буд. «Ҳокими мамлакат, амири Бухоро, фармонравои соҳиби салтанат ва мустабиди номаҳдуд буд ва дар айни замон дар асоси шариат садри рӯҳониёни давлат мебошад, ки мамлакати худро, мисли чўпони рама, идора мекунад. Фақеҳони ислом чунин мешуморанд, ки ба ин тариқ амир ҳақдори ҳаёту мамот ва молу мулки ҳар як фуқаро буд»⁴. Истибдоди амири Бухоро, агар характери лўхтакии онро ба назар нагирем, тамоман номаҳдуд буд. Вале ин истибод ба «иҷозат» ва таҳрики ҳукумати подшоҳии рус истинод мекард. Хабарнигори газетаи «Туркистанские ведомости» навишта буд, ки «Аз Бухоро ҳар чӣ хоҳед меёбед — хоҳ роҳзанию ғоратгарӣ, хоҳ талаву тороҷи халқу қашшо-

¹ «Туркестанский сборник», т. 611, стр. 97—100.

² ЦГИА Уз. ССР, ф. Политического агентства в Бухаре, 1887, д. 15, л. 5.

³ Д. Н. Л о г о ф е т. Бухарское ханство под русским протекторатом, СПб, 1911, том. I, стр. 231.

⁴ Д. Н. Л о г о ф е т. Страна бесправия. СПб, 1909, стр. 29.

қию гуруснағй, хоҳ беморию хоҳ чаҳолати комили ҳамаи табақаҳои аҳоли, ба ғайр аз адолат, ки дар он ҷо нест ва то тартиботи мавҷуда комилан дигар нашавад, нахоҳад буд»¹. Амир дар назари мардум соҳибхитиёри комили ҳукму ҷазо ва дар айни замон ишораи ҳокимияти олии давлати хонӣ буд.

Амир «... манбаи ҳамаи неъмат ва хайру аҳсонҳое буд, ки, — менависад А. А. Семёнов, — мардуми шўҳратпараст ва бетолъ бо чашмони умед аз ӯ талаб мекарданд ва дар айни ҳол вай мабдаи даҳшатаңгезе низ буд, ки дар оташи газаби худ мардуми бисъереро нобуд ва мулкҳои ободро хароб мекард»².

Амир сардори сохти сиёсӣ, асиру занҷирбанди усулҳои сиёсии асри миёна буд, ки ба ҳеҷ як бӯи нав тоб надошт. Дар хонии Бухоро чи дар тарзи зиндағӣ ва чи дар организми давлат тамоми нормаҳои ҳаёт ва хулқу атвори асри миёна боқӣ монда буд ва ба ин ҳолат сиёсати мустамликадорӣи ҳукумати подшоҳии рус низ муносибат мекард. Доираҳои ҳукмронӣ хонии Бухорои асрҳои XIX—XX аз кӯшишҳои нақӯкорӣ ва адолатпарварӣ, майли сабуктар кардани аҳволи оммаи васеи халқ ва пешгирифтани роҳи тараққӣ тамоман бегона буданд»³, — менависад А. А. Семёнов.

Маълум аст, ки мувофиқи дастуруламали оид ба агентии сиёсии Россия дар Бухоро, тамоми мувофиқаҳои «... оид ба даъво ва шикоятҳои фуқарои рус аз бухороиён бо ризоияти ҳукуматдорони Бухоро аз тарафи гумоштаи сиёсии рус мувофиқи расму қоидаҳои маҳаллӣ санҷида мешаванд»⁴. Дар ҳуди ҳамаи ҳуҷҷат гуфта мешавад, ки: «...гумоштаи сиёсии рус бояд на аз рӯи қонунҳои мо, балки мувофиқи қонун ва урфу одатҳои маҳаллии Бухоро амал кунад»⁵. «Аммо магар дар Бухорои кӯҳна қонуне буд? Вай дар асл набуд! Бухоро қонунҳои навишта надорад, дар он ҷо фақат ҳукми Қуръон ҳаст»⁶ — навишта буд муосире.

¹ «Туркестанские ведомости», 1910, 23 июль.

² А. А. Семёнов. Очерк устройства центрального административного управления Бухарского ханства позднейшего времени, 1954, стр. 21.

³ Ҳамаи асар, саҳ. 10.

⁴ ЦГИА Уз. ССР, ф. 2, оп. 1, д. 251, лл. 65—74.

⁵ Ҳамаи ҷо.

⁶ Э. И. П. (аҳтимом Н. Н. Пантусов бошад). Очерки Бухары, «Туркестанский сборник», т. 541, стр. 78.

Системаи идораи давлатии Бухоро айнан ҳамон система буд, ки ҳамеша дар асрҳои миёна ҷорӣ буд. Атрофи амири аз ҳар ҷиҳат бемасъулиятро галаи дарбориёни макқору ҳилагар гирифта буданд. Аз рӯи намунаи аҳли дарбори амир бекҳо низ, мисли волиёни эрони қадим, дар атрофи худ аҳли дарбор ҳам карда буданд. Амир мансабҳои фахрии бекҳоро ба талабгори на аз рӯи ягон хизмати шоёни давлатиашон, балки ба туфайли дасисаву найрангҳо ва аз рӯи андозаи ришвае ки онҳо тақдим мекарданд, ато мекард. Бекҳо ҳам мансабҳои мӯҳтасибу қозиро ба хешовандону «ошно»-ҳояшон ба рои «бахраманд шудан» меоданд. Чи худ бекҳо ва чи ягон вакили маъмурияти Бухоро маоше намегирифтанд ва аз ҳисоби фуқаро рӯз мегузаронданд. Ҳар як бек дар мулки худ, мисли амир, ҳокими мутлақ, амири бемасъулияти молу ҷони фуқаро буд.

Дар «баъзе бекиҳо, — навишта буд. В. В. Бартольд, — дар Дарвоз, Қаротегин, Кӯлоб ва Қўргонтеппа — бекҳо худро як ҳокими қариб мустақил меодистанд»¹.

Ҳар як бек хоҳ замин ҳосил меод, хоҳ намеод, бояд ба амир то мумкин аст бисъёртар хироҷ меод. Ва ҳамон беке ки ба ҳазинаи амир зиёдтар хироҷ месупурд, ҳамчун амалдори қобил ва боғайрат, сазовори таҳсину офарини амир мегардид, мукофот мегирифт, муқарраби даргоҳ мешуд. Ҳар як бек баъд аз фиристодани пули ҳамкардааш бо ларза ва дили ноором мунтазир мешуд, ки вай чи тавр манзури амир мешуда бошад. Агар амир ба бек ҷома мефиристод, маълум мешуд, ки аз вай розӣ шудааст. Аммо агар амир ҷома намефиристод, ишора ба он буд, ки пул кам фиристода шудааст ва бек боз аз халқ хироҷ ва андоз мегирифт.

Тамоми пулҳои ҳамшуда ба фондаи худ амир меофт. Амир сарват ва давлати бисъёре ҳам карда буд. Яке аз мансабдорони ҳукумати подшоҳӣ хабар дода буд, ки: «Саид Абдулаҳад, ба ғайр аз қасрҳо, заминҳои паҳновару боғоту ҷою манзил, дар ҷойҳои гуногуни мамлакат то 20 миллион сўм нақд пули тиллову нуқра дорад»².

¹ В. В. Бартольд. История культурной жизни Туркестана, Л., 1927, стр. 251.

² ЦГВИА, ф. 400, оп. Аз. части, д. 136, лл. 102—113.

А. А. Семёнов мегӯяд, ки амир Абдулаҳад дар банки давлатии рус 27 миллион сӯм ба тилло ва дар банкҳои хусусии тоҷирон 7 миллион сӯм пул гузошта буд¹.

«Дар Бухоро ҳар як амалдор, аз ҷумла худи амир, дар айни замон савдогар аст», — навишта буд А. Губаревич-Радобыльский².

«Молҳои русӣ ба Бухоро ба маблағи тақрибан 25 миллион сӯм оварда мешавад ва дар навбати худ бухороӣҳо молҳои мамлақати худро ба Россия содир мекунамд, — навишта буд М. В. Лавров. — Яке аз савдогарони калон худи амир аст, ки ба воситаи мирзоҳояш пахта, қароқӯл, чой ва газвор савдо мекунад»³.

Агенти сиёсии Россия дар Бухоро дар яке аз маълумотномаҳои худ Абдулаҳадро амири «пулдӯст» гуфта аст⁴. Дар мактуби махфӣи Вазорати корҳои хориҷии ҳукумати подшоҳӣ дар бораи саррофони Бухоро гуфта буд, ки «калонтарини саррофон худи амир аст»⁵.

Амир ба корҳои давлатӣ хароҷоте надошт. Андозу хирочҳо беназорат буданд.

Бераҳмона ва саҳт истисмор шудани истеҳсолкунандагони бевосита, қарзҳои калони мардум аз андозҳо ва бо роҳҳои ваҳшиёна рӯнда шудани онҳо, ғорат ва торҷарии мансабдорон ва рӯҳониён деҳқононро ба танг оварда, аҳволашонро хеле бад карда буданд.

Мувофиқи шаҳодати як нафар муосир, «Зоҳиран, касе парвои то рафт бештар фақиру бенаво шудани аҳолӣ надорад. Худи амир ба фуқарои худ чизе надода, фақат дар фикри ҷамъ кардани миллионҳо ва дар банкҳои европой амонат гузоштани онҳост. Мегӯянд, ки ӯ ҳар сол 18 миллион сӯм даромад дорад! Ӯ ба оҳу фиғони аҳолӣ кӯру кар аст. Тифоқо чунин ҳикоят шунидам: Яке аз бекҳо шифоат кардааст, ки амир дар мамлакат ислоҳоти васеъ гузаронда, худсариро аз мамлакат барҳам занад ва маслиҳат додааст, ки ба ин кор аз хазина

¹ А. А. Семёнов. Очерк устройства центрального административного управления Бухарского ханства позднейшего времени, Душанбе, 1954 стр. 9.

² А. Губаревич-Радобыльский. Экономический очерк Бухары и Туниса, СПб, 1905, стр. 27.

³ М. В. Лавров. Туркестан. География и история края, М., 1914, стр. 177.

⁴ ЦГИА Уз. ССР, ф. Политического агентства в Бухаре, д. 3, лл. 11—17, 1887 г.

⁵ ЦГВИА, х. ВУД, д. 78972, лл. 39—40.

маблағе ҷудо кунад. Ҳамон вақт дар дасти амир бедонае будааст. Амир аз ин маслиҳати бек ба газаб омада, ҷару боли ин бедонаи бегуноҳро кандан гирифта, гуфтааст: «Ман ба халқ ҷӣ ислоҳот диҳам, беҳтар аст, ки ҷару болҳояшро ана ҳамин хел канда партоям»¹.

Аморати Бухоро «... ба бераҳмӣ, ноинсофӣ ва дар бобати сиёсати пурҷинояти амирон нисбат ба халқи худ, ки аз хироҷу андозҳои аз ҳад зиёд азият мекашид»², ҳамто надошт.

Амалдорони амир хироҷ ва дигар андозҳоро ба миқдори бесобиқа мегирифтанд. Худи қондаи хироҷандозӣ шакли судхӯрӣ дошт. Ҳар як деҳқон, ки ғаллаашро кӯфта тамом кардааст, маҷбур буд, ки онро хирман кунад ва то амалдори амир омада, миқдори андозро муайян накунад, аз тарси ҷазо ҳаргиз ба он даст намерасонд.

Ниҳоят, амлоқдори амир меомад. Миқдори хирмани ғалларо аз рӯи тахмин ва, албатта, аз будаш хеле зиёдтар муайян мекард. Соҳиби замин эътироз менамуд. Он гоҳ савдои ошқори нангин сар мешуд, ки дар натиҷаи ин боз ба кисаи амлоқдор маблағе мебаромад. Охир, коре карда миқдори хирманро муайян намуда, аз рӯи он хироҷро, ба андозаи 60 фоизи ҳосили холис таъин мекард, ки аз он 40 фоизаш ба ҳазинаи амир, 20 фоизаш ба ғондаи амалдор мерафт. Хироҷро на ба шакли ғалла, балки ба шакли пул мегирифтанд, дар ин маврид нархи баланди бозори онрӯза ба эътибор гирифта мешуд, маълум аст, ки амлоқдорони Бухоро пеш аз гирифтани хироҷ нархи бозорро бо роҳҳои сунъӣ боло мебардоштанд, то ки бештар пул гиранд.

Амалдорҳо дар вақти рӯёндани хироҷ аз ҳеҷ як чора рӯ намегардонданд. Агар заминдор барои пардохтани хироҷ пули нақд намедошт, чизу чораи дигари ӯро мегирифтанд ва ё духтарашро бо зӯр ба касе ба шавҳар дода, пули маҳри духтарро ба хироҷ мегузаронданд. Агар ин ҳам камӣ мекард, ӯн вақт барои хироҷ писари заминдорро ба ягон шахси бой ба ҷимӣ ё ба сифати «бача» меоданд ва пули бо ин роҳ ситондашуда ба ҳазинаи амир ва кисаи амалдорон мебаромад.

¹ Э. И. П. Очерки Бухары. «Туркестанский сборник», т. 541, 1910, стр. 25.

² А. А. Семёнов. Очерк устройства центрального административного управления Бухарского ханства позднейшего времени, Душанбе, 1954, стр. 5.

«Андозаи хироҷ аз чорьяк то даҳьяки ҳосил буд. Вай қисман бо ғалла ва қисман бо пули нақд ситонда мешавад. Худи ин андоз барои аҳолӣ бисъёр вазнин бошад, тарзи рӯёндани он аз вай ҳам вазнинтар буд», — менависад профессор А. В. Нечаев дар сафарномаи худ ба кӯҳистони Бухоро¹.

Закот ба миқдори 2,5% арзиши мол гирифта мешуд. Ин рақам, ки аслан чандон кам набуд, дар вақти рӯёндан хеле зиёд шуда мерафт, чунки як закотчӣ закоти молро гирифта, ба соҳибаш дастхат намедод ва закотчи дигар ба ин мол дучор шуда, аз вай дубора закот талаб мекард ва албатта, рӯёнда мегирифт. Ба ҳамин тариқа, баъзан аз як мол чандин бор закот гирифта мешуд. Закотчиён аз 2,5% закоти мол қонеъ нашуда, аз ин зиёдтар мегирифтанд ва кӯшиш мекарданд, ки то мумкин аст қисми зиёдаш ба кисаи худашон дарояд.

Миқдори андозҳои давлатӣ, ки бори гарон шуда, ба дӯши халқ меафтод, аз ҳад зиёд калон буд. Халқ саҳт азобу тангӣ мекашид. «Дар замони амири охирин, Саид Олимхон, — менависад Б. Ғ. Гафуров, — худсарӣ ва ғорату толон қардани мардум ба дараҷаи комилан беназир расида буд. Гуруснагӣ, фақирӣ, беморӣ, касалиҳои гузарандаи омавӣ дар ҳама ҷо ҳукмрон буданд»².

А. А. Семёнов навишта буд: «Масалан, дар Қаротегин ва дигар ҷойҳои кӯҳистони Бухоро андози солонро ин тавр мегирифтанд. Ба амир аз боён даҳьяки ҳосили солонаи ғалладона, 20 қадоқ равшан ва як гӯсфанд ба арзиши 12 танга (як сӯму 92 тин) ё ин ки 12 танга пули нақд гирифта мешуд. Аммо аз камбағалон ба ҷои равшан ва гӯсфанд як порча матои арзишаш аз 60 тин то 1 сӯм гирифта мешуд. Боз ба нафъи амир, амлоқдор, волостной, оқсаққол ва мулозимони онҳо ба миқдори 2 пуд ғалла, ним ё як пуд равшан ва як чанд танга пули нақд ситонда мешуд. Миқдори ин чизҳо ба андозаи дӯғу пӯписаи амалдор ё зорию таваллои андоздиҳанда кам ё зиёд мешуд. Дар ҳолати ниҳоят фақир ва қашшоқ будани мардум ин гуна андозҳо тоқатфарсо буданд. Зеро агар арзиши андозҳоеро, ки аз ҳар як кӯҳистонӣ си-

¹ Проф. А. В. Нечаев. По горной Бухаре, СПб, 1914, стр. 3.

² Б. Ғ. Гафуров. История таджикского народа. М., 1955, стр. 479.

тонда мешуд, ба курси пули имрӯзаи мо гузаронем, маблағи ниҳоятдараҷа калон хоҳад шуд»¹.

Ба фикри яке аз ҷосусони ваколатхонаи сиёсӣ, «...маблағи 5 миллион сӯм андози замин, ки аҳолии Бухоро мепардохтанд, аз андозе ки дар Туркистон рӯёнда мешуд, 4 маротиба зиёдтар буд»². Як амалдори дигари ҳукумати подшоҳии рус ночор навишта буд, ки «... ҳа-то намешавад, агар бигӯем, ки умуман аз аҳолии аз он чи ки ба хазинаи амир мебаромад, 1,5—2 маротиба зиёдтар андоз гирифта мешавад ва баъзан, агар бенавоӣ ва қашшоқии аҳолиро ба назар гирем, тахмин кардан мумкин аст, ки аз дасти онҳо охири чизу чораи зарури рӯзгорашон рабуда мешавад... Аҳвол дар музофоти кӯҳистонӣ, дар Бухорои Шарқӣ ва Ҷанубӣ, ки барои сабуктар кардани аҳволи мардум ҳеҷ кор карда намешуд, боз ҳам табоҳтар аст»³.

Мо аз гуфтаҳои С. Айни медонем, ки амир Музаффар пас аз соли 1868 бо баҳонаи тазминоти ҳарбӣ додан ба подшоҳи Россия (мувофиқи шартномаи соли 1868) миқдори андозҳои аз аҳолии рӯёнда мешудагиро хеле зиёдтар кардааст⁴.

Дар ин бора А. А. Семёнов ҳам менависад, ки: «Амалдорони Бухоро барои ин ки беш аз пеш зиёд шудани бори вазини андозҳоро маъқул кунанд, ба аҳолии мегуфтанд, ки ин кор мувофиқи талаби русҳо шуда истодааст»⁵.

Ҳатто дар доираи амалдорони маъмурияти подшоҳ дар Туркистон дар бораи саҳтӣ ва бори вазини андозҳо аз халқи Бухоро сухан мерафт. Аз мактуби генерал-губернатори Туркистон ба вазири ҳарбии ҳукумати подшоҳӣ, дар бораи маҷлиси машваратии махфӣи 2—3 феввали соли 1909, ки дар ҳузури генерал-губернатор дар Тошкент шуда гузашта буд, маълум мешавад, ки мавзӯи музокираи ин маҷлиси машваратӣ қисман масъалаи «аз андоза берун хироч ва андоз андохта шудан ба аҳолии хонии Бухоро ва ба сабаби бениҳоят

¹ А. А. Семёнов. Этнографические очерки Зеравшанских гор. Каратегина и Дарваза, М., 1903, стр. 99.

² ЦГИА Уз. ССР, ф. 2, оп. 5, д. 45, лл. 11—15.

³ Ҳамон ҷо.

⁴ С. Айни. Куллиёт, ҷилди 6, Душанбе, 1962.

⁵ А. А. Семёнов. Очерк устройства центрального административного управления Бухарского ханства позднейшего времени, Душанбе, 1954, стр. 8.

ноинсофона рафтор кардани амалдорони маҳаллӣ, ба дӯши аҳолӣ бори гароне шуда афтодани он» будааст. Дар ин маҷлиси машваратӣ ғумоштаи сиёсии онвақтаи ҳукумати подшоҳӣ дар Бухоро Лютш гуфтааст, ки «...маблағи даромади амир махфӣ нигоҳ дошта мешавад ва дар воқеъ чӣ қадар будани он маълум нест. Мувофиқи маълумоти хусусӣ аз андозҳои гуногун ҳар сол ба хазинаи амир 7 миллиону 349 ҳазор сӯм дохил мешавад. Агар ҳатто фарз кунем, ки амир ба ҳисоби миёна дар як сол 5 миллион сӯм андози замин мегирад, он вақт ҳам ин маблағ аз он чи ки аҳолии маҳаллии се вилояти кишвари Туркистон мепардозанд, бо вучуди назар ба Бухоро ду чанд зиёд будани аҳолии ин вилоятҳо, чор маротиба зиёдтар аст». Ба қавли ӯ, соли 1908 Агнетӣ аз станцияи почта-телеграфии Бухоро ба амир ба маблағи 11 ҳазор сӯм ғоида додааст ва ҳол он ки 5 ҳазор сӯми ин маблағро ба амир нишон дода, 6 ҳазор сӯми дигарашро амалдоронаш дуздидаанд¹. Худи Лютш ночор иқрор шуд, ки «дар вақти гирифтани андозҳо суниестеъмоҳо мешавад. Мавридҳои шудааст, ки аҳолӣ гурехта ба хоки тобеи рус гузаштаанд»².

Бино ба гуфтаи С. Айнӣ, бақияситонӣ дар хонии Бухоро як шакли ваҳшиёнае гирифта буд. Деҳқонони камбағал барои пардохтани андоз маблағе надошта, маҷбур буданд, ки замин, чорвои қорӣ ва ҳатто фарзандони худро ба нархи арзон ба бойҳо фурушанд. Ҳукумати амир аз деҳқонон ба ҷои андоз писарони онҳоро ба номи гуломбача қабул мекард. Аз ин гуломбачагон дар замони амир Музаффар дар Бухоро як дастаи махсуси аскарӣ ба вучуд оварда шуда буд.

Дар вақти ба вилоятҳои гуногуни мамлакат сафар кардани амир хароҷоти рикобдорони сершумори ӯ низ ба гардани мардуми Бухоро бори хеле вазнини барзиёде буд. «Сафарҳои амир,— навишта буд Лессар,— ба Шаҳрисабз, Кармина, Нурато ва дигар ҷойҳои мамлақати Бухоро, ки дар муддати як сол то 5 моҳ давом мекард, боиси хароҷоти фавқулодда мегардид». Лессар хабар медиҳад, ки дар аснои ин гуна сафарҳо бо ҳамроҳии амир зиёда аз 4 ҳазор нафар сарбоз мераванд, ки барои онҳо 69950 сӯм хароҷот мешавад. Агар дар ин

¹ ЦГИА Уз. ССР, ф. 2, оп. 1, д. 251, лл. 65—74.

² Ҳамон ҷо, в. 29—36.

хароҷот воситаҳои нақлиёт ҳам илова шавад, он гоҳ ба қавли Лессар, ин маблағ зиёд шуда ба 78650 сӯм мерасад¹.

Сардори посбонгоҳи сарҳадии Саройкамар дар бораи худсарӣ ва тааддихоӣ амалдорони амир навишта буд: «Халқ корҳои деҳқонии боён ва амалдоронро муфт ва бемузд ба ҷо меоварад. Касоне ки кор кардан нахоҷанд, ба ҷаримаи пулӣ маҳкум мегарданд, агар пули нақд надошта бошанд, охириин гов ё аспашон гирифта мешавад»².

Меҳнати пурмашаққати бемузд дар заминҳои боён, андозҳои сершумор ва дигар маҷбуриятҳо, фармонравоии бек ва амалдорони ӯ ва, илова бар ин, ҷабру зулми беҳадди мансабдорони посбонгоҳҳои сарҳадии ҳукумати подшоҳӣ ба дӯши деҳқон бори гароне шуда буданд.

Озуқа барои посбонгоҳҳои сарҳадӣ бо ёрмандии бекҳо ба нархи хеле арзон харида мешуд. Мансабдорони посбонгоҳҳои сарҳадӣ деҳқононро доимо маҷбур мекарданд, ки ба ҷои кишту кори худашон барои аспҳои онҳо юнучқа ва ҷавдор коранд. Аҳолии қишлоқҳо ўҳдадор буданд, ки ба посбонгоҳҳои сарҳадӣ бепул масолеҳи бинокорӣ кашонда биёранд, қувваи корӣ ёфта диҳанд ва ғайра. Беки Кӯлоб ба агенти сиёсии Россия навишта буд, ки: «...дар 12 ҷои бекии Кӯлоб посбонгоҳҳои сарҳадӣ ҳастанд. Имсол дар зарфи даҳ моҳ ман ба ин посбонгоҳҳо ҷўб, қамиш, чиг, хас, гаҷ, оҳак ва устоҳо фиристодам»³. Бек дар мактуби дигари худ ба агентии сиёсии рус хабар дода буд, ки барои тайёр кардани қайқҳое ки ба посбонгоҳҳои сарҳадӣ лозиманд, 5 ҳазор танга сарф кардааст⁴. Маълум аст, ки бек ин маблағро аз кисаи худ харҷ накарда буд.

Беки Қабодиён боре ба амир шикоят карда буд: «Аз заминҳои қорами бекии Қабодиён посбонгоҳҳои сарҳадӣ 70—80 ҷақрим дуртар меистанд. Барои онҳо 8 ҳазор банд беда, 400 ман (3200 пуд) ҷав ва галладона

¹ ЦГВИА, ф. 400, оп. Аз. часть, д. 136, лл. 2—24.

² ЦГИА Уз. ССР, ф. Политического агентства в Бухаре, д. 171, л. 33.

³ ЦГИА Уз. ССР, ф. Политического агентства в Бухаре, д. 227, л. 113, 1888 г.

⁴ Ҳамон ҷо.

лозим аст. Аҳоли ҳамаи ин захираҳоро ба навбат роҳӣ мекунад. Ба кашондани ин чизҳо хеле кам ҳақ медиҳанд»¹. На бояд гумон кард, ки бек ғами фуқароро меҳӯрд. Албатта, ин тавр набуд. Бек фақат мехост, ки аз моли фуқаро ҳар чӣ бештар кисаҳои худро пур кунад.

Лютши мазкур навишта буд: «ҳар чанд тамоми андоз ва хироҷи қонунӣ аз қадим бо ҳукми Қуръон муқаррар шудаанд ва дигар хел андоз набояд шавад, дар воқеъ, ба ғайр аз 10 фоизе ки аз ҳосил ва 5 фоизе ки аз мол гирифта мешавад, ба боғҳо ҳам андоз карда шудааст. Се сол мешавад, ки дар Саройкамар аз маҳсулоте ки аз он ҷо фиристода мешавад, як муштакӣ андоз муқаррар карда шудааст»².

Аз рӯи қонун ғорат ва тороҷи мардуми Бухоро фақат бо андоз тамои намешуд. Амирони Бухоро муомилани калони тиҷоратӣ доштанд, ки дар як сол ба даҳҳо миллион сӯм мерасид. Амир барои аз аҳоли «харидани пахта» амалдорони худро ба ҳар ҷо мефиристод. Вале шароити ин хариди амир тавре ба роҳ монда шуда буд, ки аз андозчинӣ мондани надошт. Амалдорон бо таҳдиди ҷазо пахтаро ба нархи хеле арзон мехариданд ва аксаран бо санги оддӣ, ки дар Бухоро ба ҷои санги тарозу кор фармуда мешуд, баркашида, деҳқононро фиреб медоданд. Дар натиҷа пахтаи чандин миллионсӯмина ниҳоятдараҷа арзон меафтод. Амир ҳар сол ба маблағи 45 миллион сӯм пӯсти қароқӯли ҳам харида, ба Москва мефиристод. Пӯсти қароқӯлиро бекҳо барои амир аз вилоятҳои Бухоро ба нархи ихтиёрӣ, яъне 25—30 фоиз камтар аз нархи ҳақиқии бозор мехариданд ва аҳоли аз тарси ҷазо ва худсарихои амиру амалдорони вай хоҳ нохоҳ маҷбур мешуданд, ки пӯсти қароқӯлиро ба бекҳо ба нархи бисёр арзон бидиҳанд.

Дар аморати Бухоро бюджети устувори давлатӣ набуд, хазина аз они худи амир ҳисоб мешуд. Бюджети амиру бюджети давлат як буд; дафтарҳои қайди устувори дахлу харҷи солони давлат тамои набуд, аз системаи маоши муайяни штатӣ нишоне ҳам набуд. Ин аҳвол дар ҳама соҳаҳои аппарати маъмурии амир боиси худсарихои даҳшатноке мегардид. Ришва ва порахӯрии амалдорони амир аз ҳадду андоза берун буд. Масалан, соли 1913 қозикалони Бухоро зиёфате орошт, ки 70 ҳа-

¹ ЦГВИА, ф. 1396, оп. 2, д. 1576, л. 37.

² ЦГИА Уз. ССР, ф. 2, оп. 1, д. 251, лл. 10—12.

зор сӯм меарзид ва ин маблағ ба дасти ӯ фақат аз ҳисоби пораю ришваҳо даромада буд. «Хизматона»-и қозикалон дар як сол то ба 200 ҳазор сӯм мерасид.

Дар Бухорои амирий кас то ба ин ё он амалдор ришва намеод, қадаме гузошта наметавонист. Муаррихи бузурги аморати Бухоро устод С. Айний дар қисми IV «Ёддоштҳо»-и худ барои исботи худсарихон беҳадди амалдорони амир, ки дар ҳаққи камбағалон содир мекарданд, далелҳои бисёре оварда, таъкид мекунад, ки: «...умуман маъмурони амир (қозихо, райсҳо, ҳоким ва дигарҳо) аз хазина моҳона намегирифтанд»¹, балки асосан бо пораҳои ки аз халқ мегирифтанд, зиндагонӣ мекарданд. Аютш дар мактуби махфии худ ба амалдори дипломатии маҳмаи генерал-губернатори Туркистон 31 май соли 1909 хабар дода буд: «Дар бораи порахӯрии қозиеи Бухоро ва бо ҳилаю найраиғ аз халқ пул гирифтани маъмурони Бухоро ба ман шикоятӣ бисёре меояд...»².

Эппен номбурда тасдиқ мекунад, ки дар мурофия «ҳанон кас ҳамеша дастбаланд мешавад, ки бисёртар пора диҳад. Дар қозихонаҳо адолат не, балки худсариро бедодгарӣ ҳукмфармоӣ»³. Чунинчи, Ҷӯрабек ном шахсе дар ҳузурӣ беки Шугнон мирзо шуда кор мекард; ин мирзо бо ҳар баҳона аз аҳолӣ пора мегирифт. Вай моҳи апрели соли 1898 барои як мурофия 775 сӯм пора гирифтааст. Чунин мурофияҳо иттиҳорона ин тавр ба вучуд оварда мешуданд: як нафар тоҷики ба Ҷӯрабек наздик аз як тоҷики дигар шикоят мекард, ки гӯё замини ӯро аз онӣ худ кардааст. Мирзо ин мочароро дида, бо вучуди маълум шудани нодурустии шикоят, ҳамеша аз соҳиби замин (камаш 200 сӯм) ҳаққи хизмат мегирифт. Сардори отряди Понир менависад, ки ӯ «руйхати тоҷиконро, ки мирзо Ҷӯрабек ба ин тариқа аз онҳо пул кашадааст, пешниҳод карда метавонад. Эшонқулбек сардори мирзо Ҷӯрабек, аз чунин кирдорҳои вай огоҳ бошад ҳам, худашро ба нодонӣ мезанад, чаро ки мирзо Ҷӯрабек дар Бухоро пуштибонҳои зӯр дорад»⁴. Ин маъсала, ба фикри мо, ба шарҳу баён ҳоҷат надорад.

¹ С. Айний, Қудратӣ, ҷилди 7, Душанбе, 1962.

² ЦГИА Уз. ССР, ф. 2, оп. 1, д. 251, лл. 77-79.

³ Э. Я. Я. С. Очерки Бухары, стр. 25.

⁴ ЦГИА, ф. 1396, оп. 2, д. 1576, лл. 18-19.

Мисоли Ҷӯрабек барои тамоми амалдорони Бухоро характернок буд.

А. А. Семёнов менависад: «...ягон камбағале ки гуноҳи ночиз содир кардааст», агар хешу ақрабон пурзӯру обрӯманд, ё дар байни амалдорон шиносе нашошта бошад, «солҳои дароз дар зиндон мепӯсид»¹. С. Айни дар асарҳои худ, қисман дар «Еддоштҳо» ин аҳволро борҳо таъкид кардааст.

Амалдори ҳукумати подшоҳи Н. Стремоухов, ки Аҳмади Дониш дар вақти ба Петербург рафта бо ӯ шиносӣ пайдо карда буд, пас аз сафари Бухоро сунистемол ва бедодгарӣҳои мансабдорони амирро ба тариқи зайл тавсиф кардааст: «Тақрибан ҳар як қор ба фондан он касе ҳал мешавад, ки бисёртар пул медиҳад, аз ин сабаб ба одами камбағал ҳеч гоҳ оқибати нек муяссар намегардад. Ҳар кас ба қадре ки тавонад ва имкон ёбад ҳар чизи ба назараш афтодаро ғасб мекунад, то ки онро ба ришва дода, дигар каси пурзӯртарро ба худ моил созад, — ин аст қоидаи умумии Бухоро»².

Чунон ки С. Айни ҳикоят мекунад, миршаби Бухоро ошкоро аз як камбағал 200 ҳазор танга пора талаб кардааст, то бародари гунаҳкори вайро, ки ҳукми қатли он аз тарафи ҷаноби олии мӯҳр шуда ба дасти қушбегӣ расидааст, аз куштан халос кунад³. Б. Ғ. Ғафуров низ таъкид мекунад, ки «қасоне ки хешу табор доштанд, ба ҳокимон маблағи зиёде пора дода, аз зиндон озод мешуданд, аммо одамони бекасу танҳо тамоми умри худро дар зиндон мегузаронданд»⁴.

Солҳои 90-ум агенти сиёсии Россия навишта буд, ки ҳокими собиқи Ҳисор Абдулмӯъмин аз бекии Ҳисор то 5 миллион танга пул гирифтааст.⁵ Худи ҳамон вақт бо фармони гумоштаи амир Мирзо-парвонаҷӣ ба ҳар як муллои калон мунтазам ҳазор танга дода мешуд ва ҳамин тариқ дар муддати як сол 6 ҳазор тиллои бухорӣ сарф шудааст. Худи Мирзо-парвонаҷӣ ва Остонақул-

¹ А. А. Семёнов. Очерк устройства центрального административного управления Бухарского ханства позднейшего времени, Душанбе, 1954, стр. 33.

² Иқтибос аз китоби М. Ҳамроев. «Очерки истории Хиссарского бегства конца XIX и начала XX вв». Душанбе, 1959, стр. 36.

³ С. Айни. Куллиёт, ҷилди 6, Душанбе, 1962.

⁴ Б. Ғ. Ғафуров. История таджикского народа. М., 1955, стр. 444.

⁵ ЦГВИА, ф. 400, оп. Аз. часть, д. 141, лл. 7—12, 1891.

парвоначӣ ба муносибати соли нав ҳар кадом 100 ҳазор таиғагӣ бахшиш гирифта буданд¹. Албатта, ҳаман ин пулҳо ба воситаи амалдорони аморат зӯран аз халқ гирифта мешуд.

«... 10-ӯми моҳи рамазон (соли 1906), — навишта буд агенти сиёсӣ, — амир ба Ширбадан кӯчид ва дар он ҷо 22-ӯми рамазон барои амалдорон бо номи «дастархон-пулӣ» зиёфате ораста, ба ҳар як даъватшуда ҳазор таиға бахшиш дод. Чор нафар аз шайхони машҳури Бухоро — Ҳоҷӣ Ибодуллоҳон, мулло Худойбердин шайхи Шояхсӣ, мулло Абдуллоҳоча ва мулло Бурҳон низ ба ин хайру аҳсонӣ амир мушарраф гардиданд»². Қозии Чорҷӯй мулло Бурҳониддин ба мансаби қозикалони Бухоро таъин шуд. Падар ва писари ин шахси рӯҳонӣ дар давоми қариб 50 сол соҳиби ин мансаб буданд ва ба гуфайли он сарвате фароҳам оварданд, ки аз рӯи ҳисоби банкҳои онвақта ба 4 миллион сӯм мерасид³.

Муфтхӯрӣ, ки дар ҷисми пӯсида ва афсурдаи идораи давлатии Бухоро ҷо гирифта буд, ба мурури замон то рафт афзуда васеътар мешуд.

Сомов ном яке аз мансабдорони ҳукумати подшоҳӣ дар Осиёи Миёна боре дар аснои сӯҳбат бо амири Бухоро арз кардааст, ки нисфи даромади давлат дар дасти бекҳо мемонад. Амир дар ҷавоб гуфтааст: «Худи ман ҳам дар аҳди падари марҳумам дар Қаршӣ бек будам... Агар ба даромад кардани бекҳо роҳ надиҳам, ба онҳо маош додан лозим меояд, ин тамоман як дигаргунӣ калон мешавад, ки дар мамлакати мо ба ин одат накардаанд».

Амир соҳиби заминҳои бисёре буд ва дар байни моликияти хусусии амиру моликияти давлат, чунон ки дар боло гуфта шуд, ҳадде набуд. «Дар Бухоро балон асосӣ — навишта буд яке аз муосирон, — ҳамин аст, ки ҳеҷ як қисми андозҳои аз халқ гирифта мешудагӣ баргашта ба мақсадҳои ба умум фойданок сарф намешавад». Сардори шӯъбаи ҳарбии Тирмиз навишта буд: «Аҳолие ки бори вазнини андозҳоро ба дӯши худ мекашонад, нисбат ба худ ғамхорӣ маъмуриятро ҳатто андак ҳам намебинад... Касе ки аз қишлоқҳои музофоти Қабодиён мегузарад, беихтиёр бесарӣ, вогузоштагӣ ва

¹ ЦГВИА, ф. 400, оп. Лз. части, д. 141, лл. 7–12, 1891.

² ЦГВИА СССР, ф. 2, оп. 1, д. 260, лл. 81–83.

³ Ҳамон ҷо, ф. 2, оп. 3018, лл. — 26–35.

қашшоқии аҳолӣ диққати касро ба худ ҷалб мекунад. Қишлоқҳое во меҳӯранд, ки аҳолӣ онҳоро тамоман партофта рафтаанд»¹.

Дар давлати хонии Бухоро андозчинӣ дар асл ғорати рӯйрости оммаи васеи халқ буд. Ба қавли яке аз муосирон, амлоқдорҳо кӯшиш мекарданд «...халқро ҳар чи зиёдтар тороч карда, чизҳои ғораткардаашонро ба беки худ кам карда нишон диҳанд». «...Тамоми маъмурияти Бухоро, беистисно, аз ҳисоби аҳолӣ рӯз мегузаронад. Андозҳои аз халқ гирифташавандаро ҳеҷ кас тафтиш ва назорат намекунад, андоз ба шакли пули нақд гирифта мешуд, ки онро хоҷагии деҳқонӣ ҳеҷ бардошта наме-тавонист»². Аз ҳамаи ин гуфтаҳо маълум мешавад, ки заминкор, бо вучуди фаровонии ҳосил, ҳеҷ бой наме-шуд, балки дар ҳолати қашшоқӣ ва тангдастӣ зиндагӣ мекард, зеро маҷбур буд, ки тақрибан аз се ду ҳиссаи ҳосили заминашро ба пул гузаронда, қарзи худро ба ҳукумати манфураш, ки дар шахси амир таҷассум ёфта буд, адо кунад. Аҳолии Бухорои шарқӣ амалдорони Бу-хороро аз он сабаб хеле бад медиданд, ки барои пур кардани кисаи худ ҳеҷ як имкониятро аз даст намедоданд. Аз андозҳое ки мансабдорони амир ба шакли пу-ли нақд мегирифтанд, қашшоқии мардум боз ҳам зиёд-тар мешуд. Вакили аҳолии Хаволинг соли 1888 арз карда буд, ки «... халқ пул надорад, ва бинобар ин ил-тимос мекунад, ки закотро бо шакли чорво гиранд»³.

Амир дар амалиёти худ ба аъёну ашрофи қабилаи манғитияи худаиш такя мекард. Ашрофи феодалии Ман-гит мансабҳои асосии ҳукуматиرو ишғол карда буданд. Логофет мегӯяд, ки амир мансабҳои давлатиро аз паст то боло бештар ба касоне меод, ки ба қабилаи Ман-гит мансуб буданд⁴. Инро Крестовский ва дигар шах-соне ки ба хонии Бухоро сафар карда буданд, низ таъ-диқ мекунанд. С. Айнӣ ҳам дар «Таърихи амирони ман-гитияи Бухоро» ҳам ба ин маънӣ ишора мекунад.

С. Айнӣ Бухорои солҳои 90-ӯми асри гузаштаро ба хотир оварда, мегӯяд: «Дар Бухорои онвақта ба ягон

¹ ЦГИА Уз. ССР, ф. 2, оп. 3, д. 18, лл. 26—35.

² Эп. е. Очерки Бухары «Туркестанский сборник», том 541, стр. 78.

³ ЦГИА, Уз. ССР, ф. Полит. агентства в Бухаре, д. 6, лл. 26—27, 1888 г.

⁴ Д. Н. Логофет. Бухара под русским протекторатом, т. I, СПб, 1911, стр. 288.

мансаби илмӣ расидан, хусусан дар ҷое қозӣ ё раис шудан бе шиносӣ бо қозикалони замон ҳеҷ мушкин набуд»¹.

Қушбеги амир Музаффар — Муҳаммад-бий «ба ғайр аз қобилиятҳои шахсии худ боз аз он сабаб ба мансаб бардошта шуда буд, ки бо амри ҳукмдори худ мебоист ба яке аз занҳои аз никоҳ баровардаи амир хонадор мешуд. Писари ӯ Муҳаммадшариф низ ба ҳамин тариқа ба мансаб соҳиб шуда буд»² — менависад В. Крестовский. Мансабҳои олии давлатиро дар аҳди амир Музаффар ҳамин қабил қасон ишғол карда буданд. В. Крестовский мегӯяд, ки дар хони Бухоро одамон мансабҳои давлатиро «...на барои хизматҳои шахсии худ, балки ба хотири хизматҳои хешовандони бузургворашон»³ ишғол мекарданд. Ба қавли ӯ, гоҳо маҳрамбачаҳо ба ивази «хизматашон» ба ин ва ё он мансаби давлатӣ соҳиб мешуданд. В. Крестовский менависад: «...баъзеҳо (аз байни ин маҳрамбачаҳо — З. Р.) ба зудӣ амалдор, офицер, ҳатто мансабдори олирутба мегарданд ва ниҳоят гоҳо ба мартабаҳои баланди идораи давлат бардошта мешаванд»⁴.

Албатта, амалдорони амир гами халқ надоштанд, ба онҳо мансабҳои давлатӣ фақат барои бой шудан аз ҳисоби халқ лозим буд. В. Крестовский дар хусуси яке аз мансабдорони олимақоми Бухоро, ки бо ӯ ҳамсӯҳбат шуда буд, сухан ронда, менависад, ки парвонаҷӣ «...ғайр аз худаш ва ҷаноби олияш, ки зоҳиран ба ӯ хеле содиқ аст, дигар ба ҳеҷ чизи олам парвоя надорад»⁵.

Дар Бухорои Шарқӣ «аморат ашрофи қадимаи қабиллаҳо, саркардаҳо ва ҳамчунин табақаи кӯҳнаи ҳарбӣ (сипоҳ ва навкарҳо), рӯҳониён, заминдорони калон ва бойҳоро такягоҳи худ қарор дода буд»⁶. Вақте ки В. Крестовский аз мирзобошии Бухоро ба ҷи сабаб беки Кӯлоб шудани як нафарро пурсидааст, вай дар ҷавоб гуфтааст: «...мизбони мо ба сабаби хизматҳои шах-

¹ С. Айни, Куллиёт, ҷилди 7, Душанбе, 1962.

² В. В. Крестовский. В гостях у эмира бухарского, СПб, 1887, стр. 292.

³ Ҳамон ҷо, саҳ. 295.

⁴ В. В. Крестовский. В гостях у эмира бухарского, СПб, 1887, стр. 308—309.

⁵ Ҳамон ҷо, саҳ. 141.

⁶ Б. Г. Гафуров. История таджикского народа, М., 1955, стр. 438.

сӣ ва лаёқаташ бек нашуда, балки маҳз ба эътибори ҳуқуқи насабии худ ба ин мансаб расидааст, зеро ки унвои ва мансаби бекии Кӯлоб ҳама вақт мероси аҷдоди сардорони ин қабилла будааст»¹.

Бек дар қаламрави худ амалан як подшоҳчани беҳад худсар буд. Инженери рус А. М. Бонч-Богдановский, ки аввалҳои асри ХХ дар аморати Бухоро кор мекард, навишта буд, ки «аҳолии ҳамаи қишлоқҳои ин ҷо қашшоқ ва мазлуманд. Дар ҳар сари қадам ҷабру бедодгарӣ метавон дид».

Бино ба гуфтаи А. Галкин, ҳудуди қаламрави бек ва «ба ӯ (яъне ба бек — З. Р.) манбаи даромади бештар ё камтар додан»² пеш аз ҳама «ба майлу хоҳиши амир вобаста буд». Мақсади асосии бек аз аҳолии ҳар ҷи зиёдтар ҳар хел андозҳои пулӣ рӯёнда гирифтани аст»³, — навишта буд Эппе. «Моҳиятан тамоми ин амал ва мансабҳо фурухта мешуданд. Барои ба даст даровардани мансаби беки ба наздикони амир ё ба қушбегӣ ҳаҷье тақдим кардан лозим меомад. Амлоқдорӣ тақрибан рӯйрост фурухта мешавад»⁴. — менависад профессор А. В. Нечаев. Ҳамон А. Галкин таъкид мекунад, ки бек дар вақти аз аҳолии рӯёндани андоз «...аз сабаби набудани ягон назорат имконият дошт, ки суиистеъмолҳои аз ҳад гузаро кунад»⁵. Ин яке аз нуқсонҳои ҷиддии хоси системаи феодалии аморат буд.

Бино ба гуфтаи В. Крестовский, ки дар вақти амир Музаффар дар Бухоро будааст, «ҳар як аҳли дарбор ё амалдор, агар эронӣ бошад, ҳатман кӯшиш мекард, ки аслу насаби худро пинҳон карда, худро ўзбек нишон диҳад»⁶. Нисбат доштан ба табақаи ашрофи Манғит амалан тақдирӣ ин ва ё он амалдори амирро ҳал мекард. «Ба одамони аслу насабдор ва азён, — навишта буд

¹ В. В. Крестовский. В гостях у эмира бухарского, СПб, 1887, стр. 84.

² А. Галкин. Краткий очерк Бухарского ханства. «Туркестанский сборник», т. 611, стр. 452—477.

³ Эппе. Очерки Бухары. «Туркестанский сборник», т. 541, стр. 108.

⁴ Ҳамон ҷо, саҳ. 85.

⁵ Галкин. Краткий очерк Бухарского ханства. «Военный сборник» № 12, 1890, стр. 413—414.

⁶ В. В. Крестовский. В гостях у эмира бухарского, СПб, 1887, стр. 272.

В. А. Вяткин, — дарҳол мансабҳои калон дода мешуд. Масалан, Ҳақимбой (ки солҳои 1800—1803 беки Қарши буда, ба қабилани Мангит мансуб буд — З. Р.) бо вуҷуди надоштани ҳеҷ як унвон ва мансаб, дарҳол унвони олии парвоначиро гирифт¹.

Тибқи гуфтаи Вамбери, «ба он қашшоқии мудҳише ки мардуми Бухоро ба сар мебуданд ва андаке беҳтар шудани аҳволи онҳо тамоман ба шахсият ва худсарии амалдорони он муҳит вобаста буд»², амирон ва ҳукумати онҳо айбдор буданд. «Дар Бухоро мансабҳо на аз рӯи маърифатнок будан ва на ба ивази хидматҳои шахсӣ, балки аз рӯи аслу насаб ва алоқа доштан бо одамони мӯътабар дода мешаванд»³. — навишта буд М. А. Вარიғин.

С. Айни, ки ҳаёти Бухорои феодалиро хеле хуб медонист, гуфта буд, ки «мансабдорон, ҳокимон ва дарбориёни амир низ дар тороҷ кардани аҳоли ва дар забункунӣ бо ҳам якзабону якдил бошад ҳам, дар мансабталашӣ ва ҷоҳталабӣ душмани қаттоли якдигар буданд»⁴.

Дигар аз ҷиҳатҳои характерноки истибдоди ҳукумати амири аз рӯи ақл ва хайрияти кор тақсим карда нашудани мансабҳои давлатӣ дар байни идораҳои дахлдор буд. Масалан қушбегӣ, ки эътибори сарвазирӣ дошт, дар айни замон ҳокими вилояти Бухоро буд. Ба даромад ва хароҷоти давлатӣ вай назорат мекард; ба оромӣ ва осудагии пойтахт низ ӯ масъул буд. Чунон ки профессор А. А. Семёнов қайд мекунад, «сабаби ба ўҳдаи қушбегӣ бор карда шудани ин қадар вазифаҳои гуногуни давлатӣ ҳамин буд, ки вазифаҳои аппарати давлатиро ба идора ё вазоратхонаҳои ҷудоғона тақсим кардан расм набуд»⁵.

Ба гуфти С. Айни аксарияти мутлақи амалдорони амир, чи дар Бухоро ва чи дар музофотҳо, беса-

¹ В. А. Вяткин. Каршинский округ, организация в нем войска и события в период 1215—1217 (1800—1803) гг., стр. 19.

² А. Вамбери. Очерки жизни и нравов Востока, СПб, стр. 295.

³ Иқтибос аз китоби М. Ҳаироев. «Очерки истории Хиссарского бекства конца XIX и начала XX вв», Душанбе, 1959, стр. 35.

⁴ С. Айни. Куллиёт, ҷилди 7, Душанбе, 1962.

⁵ А. Л. Семёнов. Очерк устройства центрального административного управления Бухарского ханства позднейшего времени, Душанбе, 1954, стр. 33.

вод буданд, онҳо хатту саводи русӣ он тараф истад, ҳатто алифбои арабиرو ҳам намедонистанд.

С. Айнӣ ахлоқан низ нопок ва фосиқ будани онҳо-ро таъкид мекунад¹.

Тарзи зиндагонии амир ва муқаррабони ӯ хеле нафратовар буд. «Амир, мисли ҳар як мусулмон, ихтиёр дошт чор зан дошта бошад, ба зиёда аз ин шариат рухсат намедод. Аммо бо ҳилаи шаръӣ роҳи дигари инро меёфтанд. Дар замонҳои пеш, то давраи Аҳадхон дар Бухоро гуломдорӣ мавҷуд буд ва ҳар як суннии мӯъмин бо рухсати шариат бо канизи зархариди худ муносибат дошта метавонист. Масалан, амир Музаффар чор зани шаръӣ ва гайр аз ин, 40 нафар каниз дошт. Бо вучуди ин, ки ӯ дар байни фуқарои мамлакати худ ба «занбозӣ» шӯҳрат пайдо карда буд, дар назари мардуми Бухоро як мусулмони мӯъмин ба шумор мерафт, чунки аз фармони шариат як қадам ҳам берун по нагузошта буд»².

Амир Музаффар соли 1863 дар вақти ҳучум кардани худ ба Хуқанд ва талаву тороҷ намудани он шаҳр духтари хурдии Худоёрхонро ба занӣ гирифт. Хароҷоти якрӯзаи амир ба дарбор ва аз он ҷумла ба ҳарами худаш аз 16 то 20 ҳазор танга буд.

Аҳадхон низ дар фисқу фучур овоза бароварда буд ва одати зишти бачабозӣ дошт. «Фосиқӣ ва шаҳватпарастӣ хислати хоси амирони Манғит буд, — менависад А. А. Семёнов. — Онҳо барои қонё гардондани ҳирси разилонан худ аз ҳеч як ҷиноят ҳазар намекарданд»³. Оре, дар воқеъ ҳам ҳамин тариқа буд.

Доктор Эверсман, ки соли 1820 ба Бухоро сафар кардааст, менависад, ки «ӯ (амир Ҳайдар — З. Р.), ҳар се ё чор рӯз як карат барои худ канизаки нав пайдо кунад ҳам, ба ин қаноат накарда, барои таъмини нафси шаҳвонии худ як гурӯҳ бачаҳоро низ нигоҳ медорад»⁴. Би-

¹ С. Айнӣ, Куллиёт, ҷилди 7, Душанбе, 1962.

² М. С. Андреев, День бухарского эмира, стр. 110—111 (дастнавис).

³ А. А. Семёнов, Очерк устройства центрального административного управления Бухарского ханства позднейшего времени, Душанбе, 1954, стр. 5.

⁴ Облгосархив Оренбургской области, ф. 6, оп. 10, 1820, г., д. 2150, лл. 29, 32, 34.

Пирак — боре дар вақти сӯҳбат ба Айни гуфтааст, ки «дар Бухоро ба гайр аз кушишхонаи чорпоён кушишхонаи одам низ ҳаст»¹. «Барои андак гуноҳе, — менависад Борнс, — ҷазои қатл ногузир буд»².

С. Айни мегӯяд, ки дар кӯчаҳои «Бухорои «шариф» ҳатто ба овози баланд гуфтугӯ кардан ё хандидан мумкин набуд»³.

Дар мамлакат қатлу куштор ҳукмрон буд. «Ҷосусони амир ҳатто ба хонаводаҳои мардум роҳ меёфтанд»⁴, менависад Вамбери.

Дар музофоти кӯҳистонии сарғаҳи Зарафшон бекҳо одатан фармонҳои худро ба атроф ба воситаи қосидҳое мефиристонданд, ки «бодпо» номида мешуданд. Ба қавли яке аз муосирон, «барои бозгашта омадани бодпо мӯҳлате таъин мешуд, агар дар вақти муқаррар намеомад ва ё таъхир мекард, ҷазои саҳт меоданд: ба тахтапушташ ё ба пояш тозиёна ё чӯб мезаданд, ё ин ки гӯшу биниашро мебуридан»⁵.

Пас аз он ки амир Абдулаҳад соли 1885 ба сари ҳокимият омад, аввалин кори ӯ ин шуд, ки як гурӯҳи калони зиндонӣро қатл кард «...ки аз рӯи одати ин ҷо сар буридан будааст»⁶. Шохиде мегӯяд, ки «ӯ (Абдулаҳад) аз рӯзи ба тахт нишастан қариб як ҳафта ҳар рӯз ду-се нафарро қатл мекард...»⁷.

М. С. Андреев манзараи одамқуширо дар Бухоро чунин тасвир мекунад: «Вақте ки маҳкумро барои куштан аз зиндон мебароварданд, ду дасти ӯро ба пеш баста, дар рӯи шикамаш мегузоштад. Маҳкум аз худи ҳамин пай мебурд, ки ӯро ба куштан мебаранд, чунки агар чӯб заданӣ бошанд, дастони ӯро одатан ба пушташ мебастанд. Ду нафар аз одамони миршаб аз бозувони маҳкум гирифта, пеш мерафтанд. Пешопешии онҳо ҷаллод мерафт. Ҳангома ба қушбегӣ, ки дар дарвозахонаи арк дар ҷои худ менишаст, наздик шуда, ҳукмномаро,

¹ С. Айни. Куллиёт, ҷилди 7, Душанбе, 1962.

² Александр Борнс. Путешествие в Бухару, М., 1849, ч. 3, стр. 477.

³ С. Айни. Куллиёт, ҷилди 7, Душанбе, 1962.

⁴ А. Вамбери. Путешествие по Средней Азии, СПб, 1865, стр. 95.

⁵ «Туркестанский сборник», т. II, стр. 65, 1872.

⁶ ЦГИА Уз. ССР, ф. Полит. агентства в Бухаре, д. 2, л. 10, 1885 г.

⁷ Ҳамон ҷо.

ки мӯҳри амир зада шудааст, ба дасташ меоданд. Қушбегӣ ҳукмномаи амирро баланд-баланд хонда, ҳақиқатан ҳамон кас будани маҳкумро месанҷид ва баъд рухсат меод, ки ўро ба куштан баранд. Ҳамин ки аз дарвозахонаи арк поин мефуромаданд, миршаб ба асп савор мешуд ва тақрибан бо даҳ нафар аз мулозимонаш, ки гунаҳкорро ба миён мегирифтанд, ба ҷои куштор мебард. Миршаб аз аспаш нафуромада ба иҷрои қатл назорат мекард.

Ҳамин ки ба майдони қатл меомаданд, аввал либосҳои маҳкумро мекашиданд, ки ин аз онҳо ҳамон кас мешуд, ки ҷасади мақтулро аз майдон дур мекард. Дар тани маҳкум як куртаазор ё ба ҷои курта яктақ мемонд. Маҳкумро маҷбур мекарданд, ки дузону нишинад. Баъзан маҳкум муқобилат мекард, дар чунин маврид ҷаллод ханҷарчаашро аз миёнбандаш кашада, чанд зарба мезад, ки бо ҳамин муқобилати маҳкум суст мешуд. Ўро дузону нишонда ба як паҳлу чунон мехобонданд, ки як рӯйш ба замин часпад (як нафар дар ҳамин аҳвол сари ўро зер карда меистод), дигарон аз боло тахтапушти ўро зер мекарданд ва ҷаллод селобаашро аз соқи мӯзааш бароварда ба тақи ҳалқаш мехалонд ва бо ҳаракати дуйӯми корд ҳалқро тамоман бурида, гардани маҳкумро ба замин зер мекард. У кордро аз гардани мақтул бароварда, мисли ҳар ҷаллоди Осиёи Миёна ва умуман мисли ҳар одамкуш, хунро аз дами корд андак мелесид, то ки хуни ўро аз гарданаш соқит кунад. Ҳангоми қатл оят ё ҷаноза хонда намешуд»¹.

С. Айни дар айёми ҷавониаш дар бозори Бухоро бо фармони амир кушта шудани одамони бегуноҳро ба ҷашми худ дидааст. С. Айни дар «Еддоштҳо» ҷазоҳои ваҳшиёнаи амирро дуруст ва ҳаққонӣ тасвир кардааст. Хунхори ҳукумати амир боиси нафрати бехтарин одамони Бухоро ва аз он ҷумла С. Айни гардида буд.

М. С. Андреев «канахона»-и Бухоро низ тасвир мекунад: «Як тафсили аҷибу мудҳиш! Болорҳои раҳрави аркро қасдан ба якдигар зич накарда, дар байни онҳо тарқиш мемонданд, чунки ин тарқишҳо ягона роҳи ҳаводарои «канахона» буданд. Баъд аз андохта шудани маҳбус ва баста шудани дариҷаи зиндон барои ҳавода-

¹ М. С. Андреев, День бухарского эмира, стр. 3.

Пирак — боре дар вақти сӯхбат ба Айнӣ гуфтааст, ки «дар Бухоро ба ғайр аз кушишхонаи чорпоён кушишхонаи одам низ ҳаст»¹. «Барои андак гуноҳе, — менависад Борис, — ҷазои қатл ногузир буд»².

С. Айнӣ мегӯяд, ки дар кӯчаҳои «Бухорои «шариф» ҳатто ба овози баланд гуфтугӯ кардан ё хандидан мумкин набуд»³.

Дар мамлакат қатлу куштор ҳукмрон буд. «Ҷосусони амир ҳатто ба хонаводаҳои мардум роҳ меёфтанд»⁴, менависад Вамбери.

Дар музофоти кӯхистонии сарғаҳи Зарафшон бекҳо одатан фармонҳои худро ба атроф ба воситаи қосидҳое мефиристонданд, ки «бодпо» номида мешуданд. Ба қавли яке аз муосирон, «барои бозгашта омадани бодпо мӯҳлате таъин мешуд, агар дар вақти муқаррар намеомад ва ё таъхир мекард, ҷазои саҳт медоданд: ба тахтапушташ ё ба пояш тозиёна ё чӯб мезаданд, ё ин ки гӯшу биниашро мебуридан»⁵.

Пас аз он ки амир Абдулаҳад соли 1885 ба сари ҳокимият омад, аввалин кори ӯ ин шуд, ки як гурӯҳи калони зиндонӣро қатл кард «...ки аз рӯи одати ин ҷо сар буридан будааст»⁶. Шоҳиде мегӯяд, ки «ӯ (Абдулаҳад) аз рӯзи ба тахт нишастан қариб як ҳафта ҳар рӯз ду-се нафарро қатл мекард...»⁷.

М. С. Андреев манзараи одамкуширо дар Бухоро чунин тасвир мекунад: «Вақте ки маҳкумро барои куштан аз зиндон мебароварданд, ду дасти ӯро ба пеш баста, дар рӯи шикамаш мегузоштанд. Маҳкум аз худи ҳамин пай мебурд, ки ӯро ба куштан мебаранд, чунки агар чӯб заданӣ бошанд, дастони ӯро одатан ба пушташ мебастанд. Ду нафар аз одамони миршаб аз бозувони маҳкум гирифта, пеш мерафтанд. Пешопеши онҳо ҷаллод мерафт. Ҳангома ба кушбегӣ, ки дар дарвозахонаи арк дар ҷои худ менишаст, наздик шуда, ҳукминомаро,

¹ С. Айнӣ. Куллиёт, ҷилди 7, Душанбе, 1962.

² Александр Борис. Путешествие в Бухару, М., 1849, ч. 3, стр. 477.

³ С. Айнӣ. Куллиёт, ҷилди 7, Душанбе, 1962.

⁴ А. Вамбери. Путешествие по Средней Азии, СПб, 1865, стр. 95.

⁵ «Туркестанский сборник», т. II, стр. 65, 1872.

⁶ ЦГИА Уз. ССР, ф. Полит. агентства в Бухаре, д. 2, л. 10, 1885 г.

⁷ Ҳамон ҷо.

ки мӯҳри амир зада шудааст, ба дасташ меоданд. Қуш-бегӣ ҳукмномаи амирро баланд-баланд хонда, ҳақиқатан ҳамон кас будани маҳкумро месанҷид ва баъд рухсат меод, ки ўро ба куштан баранд. Ҳамин ки аз дарвоза-хонаи арк поин мефуромаданд, миршаб ба асп савор мешуд ва тақрибан бо даҳ нафар аз мулозимонаш, ки гунаҳкорро ба миён мегирифтанд, ба ҷои куштор ме-бурд. Миршаб аз аспаш нафуромада ба иҷрои қатл на-зорат мекард.

Ҳамин ки ба майдони қатл меомаданд, аввал либос-ҳои маҳкумро мекашиданд, ки ин аз онҳо ҳамон кас ме-шуд, ки ҷасади мақтулро аз майдон дур мекард. Дар та-ни маҳкум як куртаэзор ё ба ҷои курта яктак мемонд. Маҳкумро маҷбур мекарданд, ки дузону нишинад. Баъ-зан маҳкум муқобилат мекард, дар чунин маврид ҷал-лод ханҷарчаашро аз миёнбандаш кашида, чанд зарба мезад, ки бо ҳамин муқобилати маҳкум суст мешуд. Ўро дузону нишонда ба як паҳлу чунон мехобонданд, ки як рӯйш ба замин часпад (як нафар дар ҳамин аҳ-вол сари ўро зер карда меистод), дигарон аз боло тах-тапушти ўро зер мекарданд ва ҷаллод селобаашро аз соқи мӯзааш бароварда ба таки ҳалқаш мехалонд ва бо ҳаракати дуйӯми корд ҳалқро тамоман бурида, гардани маҳкумро ба замин зер мекард. У кордро аз гардани мақтул бароварда, мисли ҳар ҷаллоди Осиёи Миёна ва умуман мисли ҳар одамкуш, хунро аз дами корд андак мелесид, то ки хуни ўро аз гарданаш соқит кунад. Ҳан-гоми қатл оят ё ҷаноза хонда намешуд»¹.

С. Айни дар айёми ҷавониаш дар бозори Бухоро бо фармони амир кушта шудани одамони бегуноҳро ба ҷашми худ дидааст. С. Айни дар «Ёддоштҳо» ҷазоҳои ваҳшиёнаи амирро дуруст ва ҳаққонӣ тасвир кардааст. Хунхори ҳукумати амир боиси нафрати беҳтарин ода-мони Бухоро ва аз он ҷумла С. Айни гардида буд.

М. С. Андреев «канахона»-и Бухороро низ тасвир мекунад: «Як тафсили аҷибу мудҳиш! Болорҳои раҳра-ви аркро қасдан ба якдигар зич накарда, дар байни он-ҳо тарқиш мемонданд, чунки ин тарқишҳо ягона роҳи ҳаводарои «канахона» буданд. Баъд аз андохта шудани маҳбус ва баста шудани даричаи зиндон барои ҳавода-

¹ М. С. Андреев. День бухарского эмира, стр. 3.

роӣ роҳи дигаре намонд». Дар арк хонаи махсусе буд, ки дар он «дар замони амир Музаффар ва фақат як бор дар замони Абдулаҳад занонро қатл карда буданд. Занро ба сутуни муқобили тирезачаи зиндон баста аз он ҷо мепарронданд»¹.

Худи ҳамон муаллиф соли 1906 қисмати вазини зиндонии беки Ҳисорро чунин ҳикоя мекунад:

«— Чанд сол боз зиндонӣ ҳастед? — пурсидем аз як сарти қадпасти доғаре ки дар оғилхонаи тағи муқобили мо маҳбус буд.

— Чорӯмин сол аст, — ҷавоб дод ӯ.

— Чӣ гуноҳ карда будӣ?

— Ман ба сабаби камбағалӣ ва нодориам аз пардохтани андоз сар кашидам ва барои адои қарзи худ аз хазинаи амир замини охиринаи худро фуруҳтан нахостам... Чӣ илоҷ дорам, як навъ карда азоб... — Вале ӯ суҳанашро тамом карда натавонист. Сулфай саҳте ӯро гулӯғир кард.

...Пас аз хеле дур шудани мо қарздори амир аз сулфа монда, лабони хунолудашро бо дасти доғараш пок мекард»².

Аморат шахсияти одамонро поймол карда, аҳолии мамлакатро дар ҳолати ғуломӣ нигоҳ медошт ва иззати нафси мардумро таҳқир мекард. Чунон ки С. Айни ҳикоят мекунад, солҳои 80-ӯм ва 90-ӯми асри гузашта дар байни амалдорони хурд ва муллоҳои Бухоро мансаби «кафшбардор» будааст. Каси иҷрокунандаи ин вазифа хӯҷаини худро, ки одатан саворч ба меҳмонӣ ва ё ба ягон кори дигар мерафт, бояд пиёда гусел мекард. Кафшбардор ва саис аз ду тарафи аспӣ хӯҷаин мерафтанд ва ҳамин ки хӯҷаин ба манзил мерасид, саис аспӣ ӯро нигоҳубин мекард ва кафшбардор кафши хӯҷаинро баъди аз пой кашида ба хона даромадан тоза карда, то гашта баромадани ӯ дар зери бағали худ нигоҳ медошт»³.

Кафшбардор дар Бухорои «шариф» одами хурд набуд.

Амир аз худсарихон амалдорони худ нағз хабардор буд, аммо барои пешгирӣ кардани онҳо чорае наме-

¹ М. С. Андреев. День бухарского эмира, стр. 13.

² Иқтибос аз китоби М. Ҳ а н р о в. «Очерки истории Хиссарского бекства конца XIX и начала XX вв», Душанбе, 1959, стр. 76.

³ С. Айни. Куллиёт, ҷилди 6, Душанбе, 1962.

дид. Дар ин бора гумоштаи сиёсии Россия навишта буд: «...кушбегӣ борҳо аз маъмури нохалаф ва ҷинойткори Бухоро ба амир арз кардааст»... ва «дар ин соҳа интизор шудан гумон аст, ки ҳукумати Бухоро, хусусан дар солҳои наздик, чораҳои ҷиддӣ бинад»¹.

Дар Бухорои «шариф» дин ва ҳомиёни он — рӯҳониёни мусулмон — дар ҳаёти иҷтимоӣ ва давлатии аморат қувваи муҳимме буданд. «Дар Туркистон дин ва сиёсат дӯш ба дӯш истода, ҳамдигарро тарафдорӣ мекунанд»², — қайд карда буд Александр Борнс.

Рӯҳониён дар иҷрои иртиҷоитарин тадбирҳои ки ҳукумат дар мамлакат ба вуҷуд меовард, тақвияти бозғатимод буданд. Ин аҳволро мансабдорони маъмурияти ҳукумати подшоҳӣ қайд ва таъкид кардаанд. «...Дини ислом бо рӯҳониёни сершумори муттаҳид ва давлатманди худ, бо миқдори хеле зиёди мадрасаи хонақоҳояш манбаи таассуби динӣ мебошад ва ҳукумати сайд Абдулаҳад онро бо майлу рағбати тамоми қувват медиҳад...»³.

Ба гуфти Вамбери, муллоён «ба риёкорона гадоӣ кардану беҳаёию каззобӣ ҳамто надоштанд»⁴.

Табақаҳои феодалии ҷамъияти Бухоро ба манфиатҳои синфии худ дар мамлакат таассуби диниро вусъат меоданд. «Таассуби динӣ — менависад В. Крестовский — фақат дар байни хоҷазодагон ва сандзодагон, қаландарон ва муллоҳо ва қисман дар миёни эшонҳо мушоҳида мешавад»⁵.

Олими машҳур А. А. Семёнов, ки таърихи хонии Бухороро нағз медонист, таъкид мекунад, ки «Рӯҳониён чунон муттафиқ буданд, ки ҳатто нотарс аз муҳимтарин қорҳои давлатӣ изҳори норозигӣ карда, ҳокимони бузурги Бухороро маҷбур мекарданд, фармони худро дигар ё аз эътибор соқит кунанд»⁶.

¹ ЦГИА Уз. ССР, ф. 2, 1909, Дипломатический чиновник, д. 251, оп. 1, лл. 77—89.

² Александр Борнс. Путешествие в Бухару, М., 1849, ч. III, стр. 475.

³ ЦГВИА, ф. 400, Ая. часть, д. 136, л. 102—113.

⁴ А. Вамбери. Путешествие по Средней Азии, СПб, 1865, стр. 96.

⁵ В. В. Крестовский. В гостях у эмира бухарского, СПб, 1887, стр. 280.

⁶ А. А. Семёнов. Очерк устройства центрального административного управления Бухарского ханства позднейшего времени, Душанбе, 1954, стр. 68.

С. Айни менависад, ки рӯҳониёни ислом дар Бухоро ҳокими мутлақ ва такягоҳи ҳукумати амири буданд, вазифаи асосии онҳо аҳволи табоҳи мамлакат, зулму ситам ва фиску фучури амир ва муқаррабони ўро аз рӯи қонунҳои шариат ҳақ баровардан буд¹.

Ба қавли А. Вамбери, Бухоро то ин дам ҳамон соҳти диниро, ки фақат барои исломи асри миёна хос буд, маҳкам нигоҳ доштааст².

С. Айни низ таъкид мекунад, ки ҳукумати амири дар вақти ҷорӣ қардани ягон қори нави илмӣ ва техникаи рус доимо аз уламои мутаассиби худ иҷозат мегирифт. «Табиист, ки — менависад С. Айни, — онҳо ба ҳар чизии нав муқобил буданд ва рухсат намедоданд, ки он ба амал барояд»³.

Ҳатто А. Вамбери ки вақтҳои дар Бухоро буданаш ба ҳар ҳодисаи нав чӣ гуна муносибати душманона доштани рӯҳониёни исломро хуб доништа буд, менависад: «... шахси мусулмон... бо таассуби ваҳшиёна ҳар як ҳарфи Қуръонро риоя мекунад... аммо ба ҳар як навигарӣ бо даҳшат ва кароҳат назар мекунад»⁴. Табиист, ки «таъсири Европа ба Шарқ мутаассифона, хеле кам, ҳатто ночиз аст»⁵, — мегӯяд А. Вамбери. А. А. Семёнов таъкид мекунад, ки «ин мамлақати бадбахт, ки ба гирдобии ҷаҳолат, бефаросатӣ, риёкорӣ ва фиску фасоди амирон ва ашрофи худ афтадааст, як олами ба худ хос ва маҳдуде буд, ки ба он ягон таъсири бегона роҳ намеёфт; вай аз тамоми дунёи боқимондаи «куфр»-у «имон» қариб қомилан ҷудо буд»⁶.

С. Айни ҳикоят мекунад, ки пас аз вабои даҳшатноки соли 1893 аз Петербург ба Бухоро комиссияи тиббӣ омадааст, ки вазифааш санҷидани аҳволи санитарии шаҳр ва атрофи он ва дидани чораҳои зарурӣ барои нешири қардан аз бемориҳои вабод будааст. Ба ин мақсад комиссия дар беморхонаи шаҳр ҳатто як лабо-

¹ С. Айни, Кулиёт, ҷилди 7, Душанбе, 1962.

² А. Вамбери. Путешествие по Средней Азии, СПб, 1865, стр. 186.

³ С. Айни, Кулиёт, ҷилди 7, Душанбе, 1962.

⁴ А. Вамбери. Очерки Средней Азии, М., 1868, стр. 173.

⁵ Ҳамон ҷо, саҳ. 187.

⁶ А. А. Семёнов. Очерк устройства центрального административного управления Бухарского ханства позднейшего времени, Душанбе, 1954, стр. 5.

раторияи хурд ташкил кардааст. Вале ин комиссия кори худро ҳеҷ пеш бурда натавонист, зеро рӯҳониёни мутаассиби Бухоро дар натиҷаи мусоҳилакории ҳукумати амири, бо баҳонаи ин ки комиссия асосҳои маҳками дини исломро вайрон мекунад, ба кори он монё шуданд; он вақт рӯҳониёни мутаассиб дар Бухоро қариб балвои иртиқой барпо карда буданд.

Ҳамин сабабҳо буд, ки амир Музаффар дар ҳудуди давлати хонӣ кашидани сими телеграфро рад кард. У гуфт, ки ин корро бе маслиҳати саидҳо, хоҷаҳо ва уламо нахоҳад кард¹. Баъдтар, В. В. Бартольд навишта буд, ки дар замони Абдулаҳад «Хонаи қушбегиро дар Бухорои Кӯҳна бо ваколатхонаи сиёсии Россия дар Бухорои Нав ба воситаи телефон алоқаманд карда буданд, ки ин ягона телефон дар давлати хонӣ буд»².

Рӯҳониёни иртиқой бо ҳар роҳ кӯшиш мекарданд, ки дар байни халқҳои хонии Бухоро нисбат ба Россия нафрат ва нобоварӣ ба вуҷуд биёваранд. Аз рӯи ин ҳуҷҷат, муллоҳо ва дарвешон «...гӯё марказе мешаванд, ки аз он ҷо нисбат ба Россия, ҳатто дар хориҷи мамлакати Саид Абдулаҳад, низ нафрат ва нобоварӣ паҳн мешавад»³.

Рӯҳониён то аз дасташон меомад, чора медиданд, ки оммаи васеи мардуми Бухоро аз Россия ва маданияти он тамоман беҳабар монанд. «...Мо дар миёни халқи ин ҷо нисбат ба Россия ва русҳо ҳеҷ як ҳусни тавачҷӯх намебинем»⁴, — навишта буд В. Крестовский.

Бо вуҷуди ин, ҳукумати подшоҳӣ рӯҳониёнро тарафдорӣ мекард. Чун муллоён ва дарвешон паҳнкунандаи ҷаҳолат ва талқинкунандаи итоаткории иҷтимоӣ буданд, таассуби динӣ ва нафрат парваридани онҳо нисбат ба маданияти рус дар пеши назари мансабдорони ҳукумати подшоҳӣ ҳеҷ менамуд.

Қатъи назар аз (дурусттараш ба туфайли) сершумории ҷоҳилони салладор, қариб сар то сари мамлакат бесаводӣ ва ҷаҳолат ҳукмфармо буда, ҳамаро таассуби

¹ В. В. Крестовский. В гостях у эмира бухарского, СПб, 1887, стр. 183.

² В. В. Бартольд. История культурной жизни Туркестана, Л., 1927, стр. 244.

³ ЦГВИА, ф. 400, оп. Аз части, д. 136, лл. 102—113.

⁴ В. В. Крестовский. В гостях у эмира бухарского, СПб, 1887, стр. 188.

динӣ, ки манбаи он масҷиду мадраса ва мактабу хонақоҳ буд, фаро гирифта буд. Соли 1820 дар Бухоро 360 масҷид ва 285 мадраса буд, ки дар онҳо 300 нафар мударрис кор мекард¹. «Ҷавонони ташнаи илм мадрасаҳои сершуморро зер мекарданд, вале онҳо аз он ҷо ҳеҷ як дониши даркорӣ нагирифта, дар айни ҳол дараҷаи олии аблаҳӣ ва риёкории пастро ёд мегиранд»², — навишта буд Вамбери.

С. Айни солҳои 90-ӯми асри гузашта ваҳшиёна кушта шудани як аробакаши камбағалро бо хашму ғазаб ва нафрату кароҳат ба ёд меоварад. «Гуноҳи» аробакаш ҳамин будааст, ки аз як гурӯҳ муллоёне ки ба аробааш савор шуда, вале пул додан нахостаанд, музди меҳнати ҳалоли худро талаб кардааст. Муллоҳо аробакашро кофир номида, бо игвои уламо сангсор кардаанд. С. Айни ин фактро барои ҳамин меоварад, ки бо ҳимоят ва тарафдорӣ ҳукумати амири рӯҳониён ҳар кор карда метавонистанд.

Ба гуфти С. Айни, падари вай «ба рӯҳониёни расмӣ — имом, қозӣ ва раисҳо — нафрат доштааст ва ҳамеша онҳоро ба ҷоҳили айбдор карда бевиҷдон меномидааст».

Падари С. Айни, ки муллоёни расмӣ Бухороро хеле хуб мешинохтааст, пеш аз марги худ ба писараш гуфтааст, ки «Хон, ҳар қадар душвор бошад ҳам, хон. Аммо қозӣ нашав, раис нашав, имом нашав, агар мударрис шавӣ, майлат»³.

Дар Бухоро таҳсили илмҳои дуньявӣ расм набуд. Вақте ки соли 1912 ба амир дар байни мусулмонони Кавказ ҷи гуна ба роҳ монда шудани маорифи халқро арз карда, фаҳмондани шуданд, вай ҳатто инро шунидан ҳам нахост. «...шафоати шумо ба даромадан ба ҳузури амири Бухоро ва маъруза кардан дар бораи гузориши кори маорифи халқ дар байни мусулмонони сокини Қафқоз арз шуд ва ҷаноби олии онро рад карданд»⁴, — хабар дода мешавад, дар як ҳуҷҷати расмӣ. Дар ҳуҷҷати дигар гуфта шудааст, ки «...шафоати шумо дар бораи ин ки бо иштироки вакилони махсусе китобҳои ҷамъияти саводбарории С. Петербургро ба ҷаноби

¹ Облгосархив Оренбургской области, ф. 6, оп. 10, 1820 д. 2150 л. 29, 32—34.

² А. Вамбери. Очерки Средней Азии, М., 1868, стр. 168.

³ С. Айни. Куллиёт, ҷилди 6, Душанбе, 1962.

⁴ ЦГВИА, ф. 200, Аз. часть, 1912, оп. 15, д. 164, ч. 1-я, л. 232.

олӣ тақдим кунед, ба амир арз шуд ва эшон ин таклифро рад карданд»¹. Чунон ки мебинем амир дар бораи маориф ва паҳн кардани савод дар мамлакат хаёле намекард.

С. Айни ҳикоя мекунад, ки охириҳои асри XIX дар Бухоро касе чӣ будани термометрро наметодист ва онро дар ҳаёт қор намефармуд. Соли 1890 дар Бухоро лампаи керосинӣ фақат дар хонаҳои боёни алоҳида дида мешуд. Дар ин бобат аҳвол махсусан дар Бухорои шарқӣ бад буд. Дар бекии Ҳисор «бойҳо ва одамони пулдор (хусусан аввалҳои асри XX) керосинро, ки русҳо гоҳ-гоҳ бо аспу ароба аз Туркистон меоварданд, харида мегирифтанд. Лекин аксарияти аҳолии камбағал фақат ба равшании рӯз ва дар вақти хӯроки шом ба шӯълаи оташдони худ қаноат карда, бе ҳеҷ гуна чароғ умр ба сар мебуданд»². Дар бисёр хонаҳо шамъ ва пилтачароғ месӯзонданд. Ҳатто насоси русӣ ҳам, ки ба воситаи он аз чоҳ об кашада, заминҳои камобро обёри мекарданд, дар Бухорои ибтидои асри XX як ҳодисаи хеле нодир буд.

Дар мадраса камзӯл ё шим пӯшидан мумкин набуд. Муллобачаҳои мадраса ҷароҳатҳои худро бо равғани шамъ муолиҷа мекарданд. Дар миёнаҳои асри XIX дар бисёр ҳавлиҳои Бухоро шишаи тиреза набуд. «Тиреза иборат аз даричаи дутабақа буд, — менависад А. Вамбери, — ба сабаби набудани шиша баъзеҳо ба рӯи сӯрохиҳо фақат қоғазҳои равшанолуд мекашиданд»³.

Адабиёти дуньявӣ, аз ҷумла газетаҳо, бо душвории зиёде (ба таври махфӣ) ба мадраса роҳ меёфтанд. «Он вақтҳо (солҳои 1892—1893 — З. Р.) дар мадрасаҳои Бухоро рӯйро ба газета хондан мумкин набуд»⁴, — менависад С. Айни.

Мустамликачиёни ҳукумати подшоҳӣ аз ҷиҳати маданӣ ниҳоятдараҷа ақибмонда будани хони Бухороро бо чашми худ меидиданд бошанд ҳам, ҳеҷ як чора наметодиданд. Ягона коре ки онҳо мехостанд, байни аҳолии маҳаллӣ паҳн кардани дини насронӣ буд, зеро, ба фикри онҳо, ин гӯё ягона тадбир буд, ки «маданияти» халқҳои

¹ ЦГВИА ф. 400, 1912, д. 164, г. 1—8, л. 233.

² М. Ҳамроев. «Очерки истории Хиссарского бекства конца XIX и начала XX вв», Душанбе, 1959, стр. 48.

³ А. Вамбери. Очерки Средней Азии, М., 1868, стр. 156.

⁴ С. Айни. Куллиёт, ҷилди 7, Душанбе, 1962.

Осиёи Миёнаро баланд мебардорад. Мансабдори ҳукумати подшоҳи Пославский дар ин бора ошкоро навишта буд: «...моро лозим аст, аҳолии маҳаллиро бо маданияти европой ва идеалҳои дини насронӣ шинос кунем»¹. Дар ин ҷо дар хусуси роли «маданият паҳнкунии» ҳукумати подшоҳии рус дар байни оммаи васеи аҳолии ин кишвар чӣ ҳолати баҳс аст!

Баробари бесаводӣ ва ҷаҳолати умумии мардуми Бухоро бемориҳои даҳшатнок низ дар ин мамлакат ҳукмфармо буданд. Дар маишат ба нигоҳдории тандурустӣ ҳеҷ риоя карда намешуд. Ҳар сол дар Бухоро қариб нисфи аҳоли ба касалии мудҳиш ва пуразоби ришта гирифтдор мешуданд, ки аз оби бӯйноки ифлос ва пуркирми ҳавзҳои сершумори шаҳр ба вучуд меомад.

«...Оби шаҳр (Бухоро), — навишта буд В. В. Крестовский, — на фақат нӯшиданбоб нест, балки ҳатто барои саломати зарарнок аст ва маҳз сабабгори паҳн гардидани касалии ришта мебошад»². Чунон ки Вамбери таъкид мекунад, дар Бухоро ғайр аз касалии ришта «...боз бисёр бемориҳои гуногун ҳастанд, ки аз ҳавои номусоид ва обҳои гандида ба вучуд меоянд»³. Ҳукумати Бухоро барои пешгирӣ кардан аз эпидемияҳо, ки боиси муромурии аҳоли мегарданд, амалан ҳеҷ як чора наметодид.

Ба гуфти А. Галкини мазкур, «Дар Бухорои Шарқӣ ҷойҳои ҳастанд, ки вараҷаи шум як ҳодисаи доимӣ мебошад ва мардуми зиёдеро ба гӯр мебарад»⁴. Мухбири яке аз газетаҳои онвақтаи рус ҳам, ки соли 1885 дар Қаршӣ будааст, чунин менависад: «Ду соли охир (1884—1885) дар мавсимҳои тобистон ва тирамоҳ дар шаҳри Қаршӣ вараҷаи шуми ҳалокатоваре ҳукмфармо будааст, ки аз шароити бади ифлосӣ ва хусусан ба сабаби набудани оби хушсифати нӯшӣ сар мезанад»⁵. Тирамоҳ ва зимистон шаҳри Ҳисор «дар лойқаи одам-

¹ Бухара. Военного инженера Пославского, СПб, 1891, стр. 43.

² В. В. Крестовский. В гостях у эмира бухарского, СПб, 1887, стр. 321.

³ А. Вамбери. Путешествие по Средней Азии, СПб, 1865, стр. 95.

⁴ А. Г. Галкин. Краткий очерк Бухарского ханства. «Туркестанский сборник», т. 611, стр. 102—103.

⁵ «Туркестанский сборник», т. 409, стр. 209.

ногузар фуру меравад»¹ навишта буд, як нафар аз шохидоне ки соли 1884 дар он ҷо будааст.

Дар давраи мустамликавӣ аз ёрии васеи тиббӣ ба аҳоли ҷои гап ҳам набуд. Аксарияти аҳоли фақат аз хизмати табибони маҳаллӣ ва дуохонҳою афсунгарон «бахра» мебуданд. Вале қисме аз аҳоли аксар вақт барои ёрӣ ба духтурони рус муроҷиат мекард. Махсусан эми нағзак хеле васеъ паҳн гардида буд.

Аҳолии Бухоро ҳатто соли 1870, қатъи назар аз таасуби саҳти динӣ, ки рӯҳониёни иртиҷопарастӣ ислом таблиғ мекарданд, ба духтурони рус назари хайрхоҳона доштанд.

Сардори округи Зарафшон дар рапорти худ, ки соли 1870 ба муносибати омадани як гуруҳ мансабдорони рус ба Бухоро навиштааст, мегӯяд: «Мансабдорони мо дар беруни шаҳр, дар боғе истиқомат мекарданд, ки дар тақи дарвозаи он шабу рӯз посбон меистод. Барои маҳаллиён даромада баромадан ба назди мансабдорони мо озод аст ва мегӯянд, ки бемороне ки барои муолиҷа ба духтури мо муроҷиат мекунанд, хеле зиёд мебошанд».

Духтури рус Греков, ки ба муборизаи зидди вабо дар Бухорои Шарқӣ иштирок доштааст, айнан ҳамин маъниро тасдиқ мекунад. «Дар ҳар як истгоҳ,— менависад вай,— (аҳолии маҳаллӣ) ба мо муроҷиат мекарданд, ки барои муолиҷаи касалиҳои гуногун ба онҳо ёрӣ расонем. Мо дар ҳеч ҷо аз тарафи аҳоли нисбат ба худамон муносибати душманонае ҳис накардем». Вале ин шахс аз ташкили ёрии васеи тиббӣ ба аҳоли чизе нанавиштааст.

Мувофиқи гуфтаи С. Айни, «дар Бухоро зотан як беморхона буд, ки дар он як духтури рус, як тарҷимон аз одамони маҳаллӣ ва як фельдшерӣ қашқарӣ кор мекард. Ин духтур ва фельдшер ҳам дар беморхона ва ҳам дар амбулатория, ки дар даруни бинои ҳамон беморхона буд, кор мекарданд. Ин беморхона дар наздикии дарвозаи Шайхчалол воқеъ шуда буд, ки дар ифлосӣ аз ҳама қитъаҳои шаҳри Бухоро пешӣ мекард...

Бойҳои калони Бухоро бемор шаванд, аз Чорҷуӣ ё аз Самарқанд духтур ҷеғ мезаданд ва агар бемориашон

¹ Очерки Гиссарского края. «Туркестанский сборник», т. 594, стр. 112.

ба сафар монеъ набошад, ба шаҳрҳои мазкур рафта, муолиҷа мекарданд»¹.

Истибдод, ҷаҳолат, таассуби динӣ, аз гуруснагӣ ва беморӣ нобуд шудан, — ин буд «програмаи» сиёсии аморати Бухоро.

Ҳукумати подшоҳӣ тарзи идораи золимонан ҳукуматдорони Бухороро ба хубӣ дониста, сиёсати «мудохила накардан ба қорҳои Бухоро»-ро исроркорона ба амал мегузаронд. Дар яке аз ҳуҷҷатҳои ваколатхонаи давлати рус навишта шудааст, ки «Мудохила накардан фақат ҳамин маъниро дорад, ки ғамхориҳои мо на ин ки бо ёрмандии идораҳои бевосита тобеи ҳукумати рус, балки ба воситаи амир ва амалдорони ӯ ба амал гузаронда мешавад».

Сиёсати «мудохила накардан» маънии нигоҳ доштан ва мустақкам кардани сохти мавҷудан истибдодии феодалии давлати хониро дошт, ки мутлақияти подшоҳӣ низ аз рӯи табиати иҷтимоияш ба ин кӯшиш мекард. Ин «...замоне буд, — навиштааст газетаи «Правда», — ки бисёр халқҳои сокини мамлакати мо зулму ситами шадиди ҳукумати подшоҳӣ, сохти помещики-буржуазиро аз сар мегузаронданд»².

Дар яке аз маърузаҳои мансабдори ҳукумати подшоҳӣ, ки дар бораи хонии Бухоро навишта шудааст, чунин сатрҳоро меҳонем: «Қонунҳои мусулмонӣ бо вучуди номукамал будани худ ба хусусиятҳои маишӣ ва сохти патриархалии ҳаёти аҳолии маҳаллаи пурра мувофиқ мебошанд»; «...Бухоро расман аз ҳама ҷиҳатҳо таъоман озод ва мухтор аст, аммо дар амал аҳвол як қадар дигар аст»³, мегӯяд ҳамон мансабдор. Офицери эҳтиётии аскарони савораи гвардия А. Т. Талалаев, ки се сол дар Бухоро зиндагонӣ кардааст, беихтиёр дар дафтари хотироти худ илҳор намудааст, ки «мудохила накардан», дар сурати пурра ба дасти мустамликачиёни рус маҳфуз мондани ҳокимияти ҳарбӣ ва сиёсӣ ҳам, маънии нигоҳ доштани истибдод ва ҷаҳолатро дорад. Дар ин бобат махсусан гуфтаҳои зерини Талалаев ҷолиби диққат аст: «Эътибор ба нуфузи русҳо дар мамлакати Бухоро дар вазъияти сахте мебошад. Маъмурияти

¹ С. А. Я. и Я. Кулаиёт, ҷилди 7, Душанбе, 1962.

² «Правда», 24 сентябри соли 1960.

³ ЦГВИА, ф. 1396, оп. д. № 20, л. 32, и об.

мо, ки аз Тирмиз то Уялӣ паҳн шудааст, обрӯю эътиборамонро хеле паст мекунад. Ба назди бекҳо ба салом ва таъзим рафтан ҳодисаи басо ғамангез аст, аммо ба ҷо овардани вазифаи судьяҳои оштидиҳанда, моҷарою шикоятҳоро санҷидан, барои насиячинӣ қоғазӣ расмӣ додан (бисъёр вақтҳо мешавад, ки вексель ва дастхатҳо қалбаки ва сохта мебошанд ва ё як қарз дар асоси онҳо ду маротиба рӯнда мешавад), дар бораи ба муддати муайян ҳабс кардан ё ба ҷазои таёқ маҳкум кардани касон ба амалдорони Бухоро фармон додан боз ҳам ғамангезтар аст...»¹.

Сиёсати бадноми «мудохила накардани» ҳукумати подшоҳии рус ба корҳои Бухоро дар амал боз ҳам ба зиёдтар толонӣ тороҷ гардидани аҳолии меҳнаткаш сабаб мегардид. Эмпе навишта буд, ки амалдорони амир «аз ин ки фардо Бухоро ба як вилояти Россия мубаддал нахоҳад шуд, эмин ва хотирҷамъ нестанд. Аз ин ҷо худ аз худ чунин натиҷа мебарояд: ҳоло ки дар сари ҳукумат ҳастӣ, ҳар қадар тавонӣ, мардумро бештар толон ва ғорат кун...»².

Чунин буд «пештоқ» ва надстройкаи сиёсии аморати Бухоро. Аммо дар қаъри он чунбишҳои оммаи халқ тибқи қонуниятҳои худ ба зухур меомад. Зулми дутарафа боиси нисбат ба ҳар ду ҷониб афзудани нафрати халқ мегардид ва беш аз пеш вусъат пайдо кардани иттифоқи оммаи меҳнаткаши ин сарзамин бо ҳаракатҳои революционии Россия ва то рафт бештар ҷорӣ шудани маданияти рус ғалабаи қатъии халқро ба кулӣ имконпазир мекард.

Халқ бо вазъияти беҳуқуқии худ розӣ шуда наметавонист: «Мардуми шаҳри Бухоро амири худро хеле дӯст медоранд, дар ҳар кучое ки бошанд, дар ҳаққи вай дуо карда сиҳату офияти ӯро мехоҳанд. Аммо инро фақат одамони давлатманд ва соҳибони мақому маснад мегӯянд. Лекин мардуми фақир ва сарбозҳо шабу рӯз аз амир бадгӯй мекунанд. Онҳо мегӯянд: «Худо дар тахти Бухоро ба нишастани чунин амире ки ба мардуми худ фақат зулму тааддӣ мекунад, муддати зиёд то-

¹ ЦГИЛ Уз. ССР, ф. Полит. агентства в Бухаре, оп. 15, д. 239, лл. 4—20.

² Э и п е. Очерки Бухары, «Туркестанский сборник», т. 541, 1910, стр. 34.

қат карда наметавонад»¹, — навишта буд воқеанигори ваколатхонаи сиёсии рус дар Бухоро.

Халқ амиронро чун душманони қаттоли худ бад меидид. Нафрати он беш аз пеш афзуда бошууртар мешуд ва маънои равшани иҷтимоӣ пайдо мекард. «Ба саид Абдулаҳад қўшун фақат барои мақсадҳои сиёсати дохилиаш зарур аст. Амир, ки мардуми Бухоро ўро барои ланӣ ва ҳарисӣ, барои фосиқӣ, хулқу атвори норавояш ва барои роҳ доданаш ба суинистъмолҳои маъмурони маҳаллӣ хеле бад мебинанд, табиатан як одами хеле бадгумонест; ў на ба халқи худ пурра боварӣ дорад ва на ба ҳукумати Россия ва меҳоҳад, ки барои мубориза бо революция (агар ягон вақт дар мамлакаташ сар занад) бевосита дар дасти худ яроқ дошта бошад»², — навиштааст Шубинский ном шахсе ки соли 1894 бо супориши Вазорати ҳарбии ҳукумати подшоҳии рус дар бораи қўшунҳои Бухоро маърузаи махсусе тартиб дода буд.

Табақаҳои меҳнаткаши тоҷик, ки аксарияти аҳолии хонии Бухоро буданд, махсусан «нохалаф» ҳисоб мешуданд. «Гурӯҳи дигари аҳолии Бухоро — хабар медиҳад боз ҳамон Шубинский, — тоҷиконе мебошанд, ки одатан «бухоронӣ» ҳам меноманд... Ба ин халқ... аз ҷиҳати сиёсӣ эътиқод ва боварӣ хеле кам аст»³.

Дар маҷлиси машваратӣ дар ҳузури генерал-губернатори Туркистон (с. 1909), ки мо дар боло зикр карда будем, генерал-губернатори онвақтаи Туркистон Мищенко мепурсад: «—... оё ба гӯши агентии сиёсӣ чунин овозаҳо расидааст, ки мардум аз тарзи идораи амир норозӣ мебошанд ва худи амир беэътибор шудааст?»⁴.

Аҳолии тумани Вобқанд ва Гиждувон, ки аз дасти амир ва одамони он бисёр ба тангӣ афтада, бисёр ғаму кулфатҳо дида буданд, дар муроҷиатномаи худ ба амир Абдулаҳад рӯйрост навиштаанд, ки: «Мо туро намехоҳем»⁵. Ин рӯҳия барои тамоми мардуми Бухоро характернок буд. «Ҳамаи аҳоли ва навқарон, — хабар дода буд воқеанигори маъмурияти ҳукумати под-

¹ ЦГИА Уз. ССР, Полит. агентства д. 2186, лл. 29—30.

² ЦГВИА, ч. 400, оп. Аз часть, д. 136, лл. 102—113.

³ Ҳамон ҷо.

⁴ Аз журнали мушовираи оид ба кори Бухоро, ЦГИА Уз. ССР, ф. 2, оп. 1, д. 251, лл. 29—36.

⁵ ЦГИА Уз. ССР, ф. 2, оп. 1 д. 225, лл. 22—47.

шоҳӣ, — аз корҳои ин амир бениҳоят норозӣ ҳастанд»¹. Дар маълумотномаи воқеанигори дигар суханони зеринро меҳонем: «Халқ аз ин амир хеле норозӣ аст, чунки ҳар саркардаи соҳибихтиёр ба тобеони худ ҳар чӣ тавр хоҳад, фишор меоварад ва касе ҳадди шикоят кардан надорад»².

Шубинский, ки зикраш дар боло гузашт, менависад: «Агар халқи Бухоро умуман ва аз ҷумла синфи оддии аҳолии тоҷикро бигирем, ба Саид Абдулаҳад ва ба системаи идораи ваҳшиёнаи мамлакат нафрат доранд»³.

«Қисми бузурги аҳолии бекиҳои шарқӣ, — навишта буд А. Галкин, — амирро ҳаргиз надидаанд ва будани ӯро фақат аз андозҳои ки бек аз номи амир аз онҳо мегирад, медонанд ва нисбат ба вай ҳеҷ як майлу рағбат надоранд»⁴.

Воқеанигори агентии сиёсии рус дар Бухоро мегӯяд, ки «аҳолии Бухоро аз амираи ҳозира хеле норозианд; ҳар суийстеъмоҳое ки аз тарафи миршаб мешавад, бе ҷазо мемонанд. Раис ва қозикалон дар ҳама ҷо ва аз ҳама кор пора мегиранд ва бо ҳамин аҳолиро хеле ба танг меоранд. Хулоса ин ки ҳама, чи сокинони Бухоро ва чи атрофи он, аз ҳукуматдорон бисёр норозӣ ҳастанд»⁵. Бинобар ин, ба қавли мансабдорони ҳукумати подшоҳии рус дар Бухоро, «ҳукумати амир ба фуқарои худ кам боварӣ дорад»⁶.

Худи амир Абдулаҳад дар мактуби худ ба агентии сиёсии Россия навишта буд, ки дар Бухоро «...бисёр одамони бемулоҳиза ҳастанд, ки хавфи содир кардани ҳар гуна рафторҳои нораво доранд»⁷. Амир бо ин суханони худ, бешубҳа, эҳтимоли бар зидди сохти мавҷуда фаволона норозигӣ баён кардани халқро дар назар дошт. Норозигии халқ дар ҳама ҷо ва махсусан дар байни сарбозони Бухоро низ ба зухур меомад. Дар ҳисоботи сардори штаби қўшунҳои вилояти Сирдарёе дар бораи сафари ӯ ба мулкҳои Бухоро сатрҳои зеринро ме-

¹ ЦГИА Уз. ССР. ф. 2, оп. 1, д. 225, лл. 22—47.

² Ҳамон ҷо.

³ ЦГВИА, ф. 400, оп. 1, аз ҷаъза, д. 136, лл. 102—113.

⁴ А. Г а л к и н. Краткий очерк Бухарского ханства, «Туркестанский сборник», том 611, стр. 102—103.

⁵ ЦГИА Уз. ССР. ф. Полит. агентства в Бухаре, д. 12, л. 119, 1886 г.

⁶ ЦГВИА, ф. 1396, оп. 2, д. 1582, лл. 95—99.

⁷ Ҳамон ҷо. д. 155 лл. 44—82.

хонем: «Дилмондагии халқ ба аскарон низ равшан таъсир мекунад ва бинобар ин рӯҳи онҳо тамоман афтодааст. Вале интизом фақат дар сояи сахтгирӣ нигоҳ дошта мешавад»¹. Ин далелҳои бисёрро беҳад зиёд овардан мумкин аст. Фақат ҳаминро қайд кардан муҳим аст, ки аввалан, худи шаклҳои муқобилати халқ (дар охири асри XIX) тезу тунд мегардид ва, сониян, мавҷҳои революционии зиддиамири ва зидди мустамликадорӣ тадриҷан ба ҳам наздиктар мешуданд. Мо ин ду процессро аз назар мегузаронем.

Ба гуфти Логофет, аз соли 1875 то соли 1890 дар музофотҳои Бухорои Шарқӣ шӯришҳои деҳқонон ҷарғиз нафт ва хомӯш нагардида буданд². Бузургтарини ин шӯришҳо шӯриши деҳқонон буд, ки соли 1885 дар бекии Балҷувон рӯй дод ва фарзанди далер ва номдори тоҷик Восеъ роҳбари он буд. Ин шӯриш қисмати муҳимми хоки Бухорои Шарқиро фаро гирифта буд ва пешвои он — Восеъ — ба муқобили ҳокимияти бек бо «шӯроати тамом мубориза бурд»³.

Дар соли 1887, аз афташ, ба муносибати шӯриши Восеъ девонбегии Бухоро дар аснои сӯҳбат бо гумоштаи сиёсии рус дар Бухоро Игнатов дар ҳаққи аҳолии Кӯлоб гуфта буд: «Аҳолии Кӯлоб хеле вақт боз бо моил будани худ ба ҳар гуна балвоҳо машғуранд ва... дар Кӯлоб ҳама вақт ҳар гуна овозаҳои беасос паҳн мешавад»⁴.

Шӯриши деҳқонон, ки соли 1887 дар наздикиҳои даръёи Яхсу рӯй дода буд (онд ба ин шӯриш дар дасти мо материалҳои архиви ҳанӯз хеле кам аст), эҳтимол, аз таъсири ҳаракати Восеъ ба вучуд омада буд.

Мувофиқи ҳуҷҷатҳо ҳодиса ба ин тариқ сар задааст: закотчи аз Бухоро ба Хаволинг омада, аз аҳолии нақда дода шудани закотро талаб кардааст. Аҳолии ба сабаби фақирӣ қашшоқӣ хоҳиш кардааст, ки ба ҷои пули нақд чорпо қабул кунад. Закотчи, албатта, ба ин розӣ нашудааст. Баъд аз ин аҳолии як чанд деҳот анбӯҳи калоне шуда, манзили закотчи зер кардаанд ва ўро кушта-

¹ ЦГИА, ф. 1396, оп. 2, д. 155, лл. 44—82.

² Д. Н. Л о г о ф е т. Бухарское ханство под русским протекторатом, СПб, 1911, т. II, стр. 263.

³ Ин шӯриш дар фольклори тоҷик инъикос ёфтааст. Ниг. А. Бузургзода ва Р. Чалилов. Инъикоси шӯриши Восеъ дар фольклор. Душанбе, 1941.

⁴ ЦГИА Ул. ССР, ф. 2, оп. 1, д. 238, лл. 5—18.

анд. Беки Кӯлоб аз ин воқеа хабардор шуда, барои нест кардани «бетартибӣ» нерӯҳои калони ҷарбӣ фиристод. Дар байни навкарони бек ва шӯришгарон ҷанги сахте ба амал омад, ки дар натиҷаи он аз ҷар ду тараф ҳам даҳҳо нафар кушта ва захмдор шуданд¹.

Мудири шӯъбаи Самарқанд навишта буд: «Дар бекии Балҷувон дар байни кӯҳистониёни райони Яхсу, ки аз вазнинии андозҳо ба танг омада буданд, балво шуда, аммо бек як чанд деҳотро оташ зада, ин бетартибиҳоро зуд барҳам дод ва саркарони асосиро ба ҳузури амир фиристод»².

Ҳоло маълумоте ки мо аз рӯи ҳуҷҷатҳои архив аз шӯриши соли 1887-ӯми Балҷувон гирифтём, фақат ҳамин аст.

Соли 1888 боз дар ҳамон бекии Кӯлоб дар қишлоқи «Хаволинг дар байни аҳолии ва нерӯҳои ҷарбии беки маҳаллӣ ба сабаби аз додани андози пулай саркашӣ кардани аҳолии задухӯрдҳои хунии ба амал омад. 4 октябри соли 1888 губернатори ҷарбии вилояти Фарғона дар маълумотномаи худ мегӯяд: «Закотӣ шакли хавфнок гирифта истодани ошӯби халқро (дар Хаволинг—З. Р.) дида, инро ба саркардаи Балҷувон огоҳ кард ва аз ӯ ёрмандӣ талабид. Саркардаи Балҷувон ин хабарро шунида, зуд бо сарбозони худ ба Хаволинг рафт ва бо аҳолии мусаллаҳи райони Кӯлоб ҷанги сахте кард, ки дар натиҷаи ин аз ду тараф кушта ва захмдор шуданд. Дар ин байн худи закотӣ ҳам кушта шуд»³.

Аввали январи соли 1897 дар газетаи «Новое время» дар бораи аз тарафи маъмурияти подшоҳӣ дар ҳудуди вилояти Самарқанд дастгир карда шудани се нафар «горатгар» ва барои ба амал овардани ҳукми куш ба дасти ҳукуматдорони амир супурда шудани онҳо хабаре чоп шуда буд. Аз ҷумлаи ин се нафар яке Шералӣ ном, ба қавли мухбири газета, сардори машҳури «роҳзанон» будааст, ки «... ба камбағалҳои қишлоқ ҷарғиз даст намерасондааст. У ҳама вақт ба нақлиёт ва анборҳои давлатӣ ва баъзан ба савдогарони давлатманд ҳуҷуми горатгарӣ мекард. Фақат дар мавридҳои эҳтиёҷ ба корвонҳои тасодуфӣ низ ҳуҷум оварда, молу ашъеи горат кардааш-

¹ ЦГИА Уз. ССР, ф. Полит. агентства в Бухаре, д. 6, лл. 26—27, 1887.

² ЦГИА Уз. ССР, ф. Полит. агентства в Бухаре, д. 12, л. 12, 1887.

³ Ҳамон ҷо, д. 6, лл. 26—27, 1888.

ро ба қишлоқиёни камбағал тақсим карда меод». Аз як қатор ҳуҷҷатҳое ки ба ин кор дахл доранд, маълум мешавад, ки ҷаллодони Бухоро бо ёрмандии бевоситаи ҳукуматдорони подшоҳии рус Шералӣ ва ҳамроҳони ӯро ба ҷазои саҳт маҳкум кардаанд. Охирҳои асри гузашта муборизаи зидди мансабдорони амир бо муборизаи зидди қўшунҳои подшоҳӣ як мешавад.

Солҳои 90-ӯми асри XIX дар районҳои гуногуни хони Бухоро аз тарафи округи ҳарбии Туркистон бо кўмаки маъмурони Бухоро корҳои топографӣ гузаронда шуда буд, ки аҳамияти ҳарбии стратегӣ ва мустамликавӣ дошт. Дар бекии Деҳнав ин корҳо дар таҳти роҳбарии Кирхгоф ном шахс иҷро мешуд, ки «барои нормалӣ кардани гурӯҳи топографҳо дар ин кишвари дурдасти бегона»¹ дар ихтиёри худ даҳҳо казаки мусаллаҳ ва як чанд нафар намоёндагони маъмурияти Бухоро дошт.

Оммаи деҳқонон асли моҳияти ин иқдоми ҳукумати подшоҳиро дарҳол фаҳмиданд. Онҳо пай бурданд, ки фаъолияти ин гурӯҳи топографҳо рафта-рафта ба ғасби заминҳои деҳқонон ва вайрон шудани хоҷагиҳои онон сабаб хоҳад шуд. Тасодуфӣ нест, ки мансабдори подшоҳ, ки воқифи ин корҳо буд, «дар хусуси муносибати душманонаи халқи авоми Бухоро ба корҳои топографӣ»² маълумот додааст.

Балво 18-ӯми май соли 1898 дар қишлоқи Кут-Чағлак сар шуд. Тӯдаи занон ва бачагони наврас бо таёқу санг топографҳо ва ду нафар казаки ҳамроҳи ононро ронда фиристоданд. Овозаи ин воқеа зуд дар байни сокинони дигар қишлоқҳои бекии Деҳнав паҳн шуд. Пас аз ду рӯз дар қишлоқи Шайтон казакҳоро мурданивор заданд ва 21-ӯми май қариб 30 нафар бошандагони мавзеи Таллӣ таёқу тозиёна ба даст пиёдаю савора ба топографҳо ва казакон ҳуҷум оварда, онҳоро ба гурехтан маҷбур карданд.

Ба зудӣ аз рӯи маълумоти махфии сардори гурӯҳи топографии Паттакесар (Тирмиз) барои «ором кардани» мардуми ба шӯр омадаи қишлоқҳои мазкур фавран отрядҳои мусаллаҳ талаб карда шуд. Иштироккунандагони ин воқеа баъд аз азобу шиканҷаҳои саҳт қатл шуданд. Террори хунин дар бекии Деҳнав хеле вақт давом ёфт.

¹ ЦГИА Уз. ССР, ф. Полит. агентства в Бухаре, д. 201, л. 6. 1898.

² Ҳамон ҷо, лл. 166—167, 1898.

Ҳукумати Бухоро беки Деҳнавро ба сабаби дар мубориза бо «бетартибӣ» ба қадри кифоя ғаъолият нишон надодан аз вазифааш дур кард. Ба тамоми ғушаву канорҳои давлати хонӣ одамони махсус фиристода, ба онҳо супориш дода шуд, ки касони ба шӯриши Деҳнав каму беш дахлдорро дастгир карда кушанд.

Дигар ҳуҷҷатҳое ки дар архиви ваколатхонаи сиёсӣ мавҷуданд, ҳодисаеро баён мекунанд, ки моҳи августи соли 1898 дар Нурато рӯй додааст. Дар ин ҷо, чунон ки дар ҳуҷҷат гуфта мешавад, дар байни қирғизоне ки ғусфандони худро барои фуруҳтан ба бозор оварда буданд ва амини Нурато, ки аз онҳо «бозорпулӣ» талаб карда буд, задухӯрд ба амал омад. Мувофиқи маълумоти амалдорони маҳаллӣ дар ин задухӯрд аз ду тараф то 250 нафар иштирок карданд. Дар натиҷа маъмури бек — амин ва амлоқдор, ки дар ҷои бек монда буданд, ба сарашон як чанд мушт хӯрданд¹. Зоҳиран, ин балво фақат ба сабаби зиёдин бозорпулие ки аз тарафи бек дар Нурато ва атрофи он нисбат барои қирғизони чорводор ҷорӣ шуда буд, рӯй надода, балки ин ҳам яке аз зуҳуроти адовати умумии оммаи деҳқонон ба намояндагони маъмурияти бекӣ буд. Сардори бригадан корпуси алоҳидаи посбонони сарҳаддӣ дар Амударё ба ваколатхонаи сиёсӣ дар бораи аҳволи рӯҳии сокинони қишлоқҳои атрофи Килеф навишта буд: «... бинобар хеле адоваткорона рафтор кардани бошандагони қишлоқҳои кӯҳистонӣ ба русҳо ва ҳатто ба йигитҳои мусулмон, наметавонам ҷуръат карда, одамони дараҷаашон пастро ҳам барои харидани озуқа ба ин қишлоқҳо фиристонам»². Қобили диққат аст, ки ин шӯру ошӯбҳоро, ки бевосита ба муқобили мустамликадорон нигаронида нашуда буданд, маъмури рус маҳз ҳамчун ҳаракати ягонаи озодихоҳӣ пиндоштаанд. Мансабдорони ҳукумати подшоҳӣ аз он вазъияти шиддатноке тарс доштанд, ки дар қишлоқҳои Килеф ва Нурато дида мешуд ва ин аҳвол пас аз қариб як сол, яъне соли 1889 дар Килеф боиси шӯриши деҳқонон гардид, ки амири Бухоро онро беамон пахш кард³.

Ба ҳамин тариқ, солҳои 80-ӯм ва 90-ӯми асри гузашта тақрибан дар тамоми хоки хонии Бухоро, махсусан

¹ ЦГИА Уз. ССР, ф. Полит. агентства в Бухаре, д. 2186, л. 40.

² Ҳамон ҷо, д. 228, л. 30, 1898.

³ «Қизил Узбекистон» 29 ноябри с. 1940.

дар Бухорои Шарқӣ, байни мардум ҳаяҷон ва норози-гии ошкоре ҳис карда мешуд. Ҳоли амир «табоҳ» шуда буд ва ӯ бо исрори тамои аз «хӯҷаини» худ яроқ мепур-сид. Аз афташ, гумоштаи сиёсии Россия дар Бухоро Н. В. Чарыков аз баланд шудани оташи революция дар мамлакат хавф бурда, соли 1886 ба сардори худ теле-грамма фиристода буд, ки: «Иҷрои хоҳиши амир, ақал-лан бо додани ҳазор дона милтиқи берданка ба вай аз ҷиҳати маънавий қуввати дил мешавад ва пешгирӣ кар-дани бӯҳрони дохилро осон мекунад, ки ман ба ин бо тамоми қувват кӯшиш мекунам»¹.

Дар даврае ки мавзӯи омӯзиши мо қарор ёфтааст¹ дар Помир ҳам бисёр шӯришҳои деҳқонон ба амал омада-аст. Давраи ҳукмронии амири Бухоро ва ҳукумати под-шоҳӣ дар бекиҳои Помир барои оммаи васеъ давраи ти-раву торик, давраи хонавайронӣ, қашшоқӣ ва зулму та-аддӣ буд. Маълумоти зиёди махфии худи амалдорони Бухоро ва мансабдорони ҳукумати подшоҳӣ, ки Помир-ро кишвари мардумонаш ба андозаи мудҳиш бенаво тас-вир кардаанд, ба ин гувоҳӣ медиҳад.

Сардори отряди Помир чунин навишта буд: «Вақте ки беки Шугнон, Рӯшон ва Вахон — Йӯлдошбий — фар-мони ҷаноби олии амирро дар бораи аз аҳолии ин ҷо гирифтани закот молиёт ва хироқ эълон кард, аз ҳамин тирамоҳ дар байни тоҷикон балво сар шуд ва аҳолии Вахон ба воситаи вакилони мунтахаби худ ба сардори отряди Помир ариза навишта, маълум карданд, ки онҳо ба сабаби фақирӣю қашшоқӣ ба пардохтани ин андоз-ҳо ҳеҷ қудрат надоранд ва бинобар ин илтимос меку-нанд, ки аз пардохти ин андозҳо овоз шаванд. Бошанда-гони Вахон менависанд, ки дар акси ҳол мо маҷбур мешавем, ҳамагӣ ба хоки тобев рус... бикӯчем»². Дар ши-коятномаи аҳолии Шоҳдара, Ғунт ва Вахон, ки ба гу-моштаи сиёсии Россия дар Бухоро фиристода шудааст, гуфта мешавад: «Арз мекунем, ки мо дар натиҷаи фи-шори бераҳмонаи амалдорони амир ба посбонҳои По-мир гурехта рафтем, Аввалин зулме ки бухориён дар ҳаққи мо карданд, ин аст, ки закотчиёне ки барои ҷамъ кардани андозҳо таъин шуда буданд, зуд баъд аз омадани худ бе ҳеҷ як огоҳӣ девор ва тавораҳои чарогоҳҳои мо-

¹ ЦГВИА ф. 1396, 18 ноябра 1886, г., оп. 2, д. 213, л. 24.

² ЦГИА Уз. ССР, ф. Полит, агентства в Бухаре, д. 309, лл. 172 — 173, 1902.

ро вайрон карда, занон ва чорпоёни моро ба ҳисоб гирифтанд ва бар хилофи инсофу адолат аз ҳар 20 гӯсфанд 1 гӯсфанд гирифтанд ва аз касе ки 20 гӯсфанд надошт, аз ҳар даҳ сар як гӯсфанд гирифтанд. Аз рӯи шариат, аз ҳар 40 сар бояд 1 гӯсфанд гирифта шавад, вале аз моён аз 7 сар як гӯсфанд гирифтанд. Дуйӯм ин ки ба гайр аз ушр ва закот аз ҳар се оила барои хазина ду қатора, ду каланд, чор гӯсфанд, 25 қадоқ равған, 7 тӯб матоъ, 2 пӯсти савсор, ду чуфт наъл ва чор қадоқ собун гирифтанд. Гайр аз ин, ба амлоқдорон фармудаанд, ки равған, гӯсфандон, орд, ҷав, ҳайвоноти боркаш ва кориро муфт гиранд. Сейӯм ин ки аз амалдорони Бухоро корҳои хилофи ахлоқ содир гардид. Онҳо аз мардум бача ва зан талаб карданд. Мо аз чунин корҳои фосиқ то ҳол тамоман беҳабар будем ва тоқат накарда, роҳи гурезро гирифтем. Чорӯм ин ки ба гӯсфанд, равған, орд, ҷав, беда, ҳезум ва аспҳои боркаш, ки барои боркашонӣ ё почта гирифта буданд, ба мо як тин ҳам музд намедиханд. Панҷӯм ин ки барои ҳар як навкар ва оқсаққоли нав, ки таъин шудааст, аз моён садсӯмӣ гирифта мешавад, вале онҳо зуд аз баҳри ин касони таъиншуда гузашта касони навро таъин мекунанд ва аз моён ба ҳар як одами нави таъиншуда боз садсӯмӣ мегиранд.

Агар дар сари замин дар байни ду нафар аз аҳолии қишлоқ низое ба вучуд ояд, мурофиа карда, аз шахсе ки масъала ба фондаи ӯ ҳал шудааст, то 50 сӯм пул мегиранд ва ё васиқаро аз дасти ӯ гирифта нигоҳ медоранд ва соли оянда мурофиаро аз нав сар мекунанд ва акнун, аз он касе ки корро бой додааст, низ 60 сӯм гирифта, васиқаро нест мекунанд. Ин хел ҳодисаҳо бисёр рӯй додааст. Ҷаримаҳои бесабаб, шаттаю шаллоқ, таҳқир ва дигар зулму тааддӣ ва бераҳмиҳо дар ҳаққи моён ҳадду ҳисоб надоранд. Шикоятҳои асосии мо ҳамин аст, ки таъқиб ва фишори онҳо мазҳаби моро бас наместавад. Мазҳаби моро таҳқир ва ҳуди моро таҳдид мекунанд, ки ҳамаи мо мусулмон шавем. Мегӯянд, ки ба мо, кофирон, ҳеч як молу мулк доштан мумкин нест¹.

Котиби ваколатхонаи сиёсӣ дар Бухоро барон Черкасов, ки соли 1905 ба Помир сафар кардааст, дар маърузаи ҳисоботи худ низ чунин манзараи тираву торикро тасвир мекунад. У менависад: «...сабаби аввал ва асо-

¹ ЦГИА Уз. ССР, ф. Полит. агентства в Бухаре, д. 350, лл. 67-68.

сии бетартибиҳо дар ин аст, ки бухориёни суннӣ халқи Помирро аҳли бидъат мешуморанд. Бинобар ин, беки Шугнон нисбат ба тоҷикони маҳаллӣ на қонунҳои муқаррарӣ ва на фармудаҳои шариатро ба қор мебарад ва борҳо гуфтааст, ки ҳокимияти вай номаҳдуд мебошад, ҳатто ҳуди амир ҳам дар иҷрои он чӣ ки ӯ мехоҳад, ба вай монё шуда наметавонад. Агар аз мардуми Шугнон, ва Вахон мувофиқи урфият ва аз рӯи қонун андоз гирифта шавад, агар амнияти шахсии аҳоли то як дараҷа таъмин шуда бошад, агар ҷазоҳо мувофиқи гуноҳ шавад, дар мамлақати Бухоро низ ҳеҷ гоҳ ва ҳеҷ гуна шӯриш ва ҳаяҷон сар намезад. Тоҷикон ба ман мегуфтанд, ки: «Мо ба пардохтани закот, маҳсулоти деҳқонӣ, чорпо ва матоъҳо ба андозае ки аз рӯи шароит муқаррар шудааст, бо майлу рағбати калон тайёр ҳастем, аммо бизоат ва қудрат надорем, ба андозае ки бухориён аз мо талаб кунанд, яъне 20—25 фоиз закот бидиҳем». Оқсаққолон ба ман гуфтанд, ки барои ҳамеша ором ва осуда шудани Шугнон ва Вахон ин чизҳо лозим аст: 1) барои таъин карда шудани мингбошӣ, қозӣ, ва оқсаққол аз ҳеҷ кас маблағҳои калон — аз 200 то 400 сӯм — гирифта нашавад, 2) васиқа ва ҳуҷҷатҳои ки дар ҳузури қозӣ навишта шуда ва аз тарафи бек тасдиқ шудаанд, қувваи қонунии худро нигоҳдоранд ва амалдорони Бухоро онҳоро худсарона дарронда маҳв накунанд, 3) миқдори озуқа, хошок ва сӯзишворие ки бояд аз тарафи аҳоли ба волостьҳо дода шавад, аниқ муайян гардад, зеро ҳоло аз он чӣ ки лозим аст, бист маротиба зиёдтар гирифта мешавад, 4) андози пӯстина, наъл, матоъ, ки ба наздикӣ муқаррар шудааст, барҳам дода шавад, зеро аҳоли ин хел чизҳо надоранд. Агар ин хел чизҳо набошад, бухориён ивази онҳоро ба озуқаҳои дигар ё ба пули нақд гардонда се баробари арзиши онҳоро аз мо талаб мекунанд, 5) бухориён ба мазҳаб ва эътиқоди тоҷикони маҳаллӣ қордор набошанд, барои кайфу сафои фосиқонаи худ баҷағони моро нагиранд, ба занҳо ва духтарони мо таҷовуз накунанд ва барои андак айбу гуноҳ ва баъзан ҳатто бегуноҳ мардумро бераҳмона наздананд. Сардори отряди Помир полковник Афанасьев, ки ман мазмуни сӯҳбати худро бо сардорони вахонӣ ва шугнонӣ ба ӯ нақл кардам, тамоми шикоятҳои онҳоро тасдиқ кард. Ба қавли вай, мардум беандоза торочу ғорат шуда ва зулму тааддӣ беинтиҳое дидааст. Аҷаб нест, ки вахониён низ

мисли ҳамқабилагони сокини он сӯи Панҷ, ба зудӣ ба Читрол гурехта раванд»¹.

Дар мактубҳои тоҷикони ваҳонӣ ба генерал-губернатори Туркистон аз рафтори амалдорони Бухоро айни чунин шикоятҳоро меҳонем: «Бухороиҳо бо ҳар гуна фармон ва талабҳои ноадли худ дар ҳаққи мо зулм мекунанд, аз мо чизҳои талаб мекунанд, ки ба қонунҳои динӣ ва граждании ҳаргиз мувофиқ намебошанд. Бухороиён моро маҷбур мекунанд, духтарони худро ба онҳо ба занӣ бидиҳем, онҳо ахлоқи бачагони моро вайрон мекунанд ва онҳоро воситаи завқи сафои қабехи худ мегардонанд.

Аз мо ҳар гуна андоз ва хирочҳои ноадл талаб карда, дар ҳар кучо ва дар ҳар бобат ба мо ҷабр ва ситам мекунанд»².

Амалдори ҳукумати подшоҳии рус ночор иқрор кард, ки: «Ҳоло чунон ки ман дар боло арз кардам, ҳокимияти Бухоро дар назди мардум обрӯӣ ва эътибори худро тамомаи гум кардааст. Камтарин қасду нияти бухориён дар кам ё беш қорӣ намудани расмият боиси бетартибӣ мешавад. Бухориён ба осудагӣ ва хайрияти мардуме ки ба дасти онҳо супурда шудааст, парвое надоранд, ба ҳар гуна беқонуниҳо ва тааддихо роҳ медиҳанд ва тамомаи хотирҷамъ ҳастанд, ки барои ин гуна рафторҳои худ ҳақе намебинанд»³.

Албатта, ҳамаи ин маълумоти махфӣ бо мақсади муайян, яъне барои исбот кардани зарурати ба империяи Россия муттаҳид гардидани хонии Бухоро тартиб дода мешуданд. Ба ҳар ҳол, ҳатто дар сурати ин тариқа хусусияти яктарафа ва ғаразнок доштани ин қабил маълумот, бисёр ҷиҳатҳои зиндагонии талху шӯри аҳолии Помир дар онҳо равшан тасвир ёфтааст. Фақат ҳаминро бояд илова кард, ки бар замми зулму ситами амалдорони Бухоро дар Помир волиёни ҳукумати подшоҳӣ низ худсарӣ ва бедодгариро ривоҷ медоданд. Слуцкий ном касе дар як шакли нозук навишта буд, ки «...аз тарафи баъзе офицерони посбонгоҳҳои мо баъзе кирдорҳои худсарона ва ноадл содир шудааст»⁴.

¹ ЦГИА Уз. ССР, ф. Полит. агентства в Бухаре, д. 350, лл. 69—71.

² ЦГИА Уз. ССР, ф. Полит. агентства в Бухаре, д. 350, л. 112.

³ Ҳамон ҷо, ф. 2, д. 50 л. 112.

⁴ И. С л у ц к и й. Помир в политическом отношении. Журн. «Средняя Азия», Ташкент, 1910, № 1, стр. 91.

Аз баъзе ҳуҷҷатҳои архиви дидан мумкин аст, ки сардори отряди Помир ба озуқаҳое ки аз бозор харида мешуданд, худсарона нарх мемондааст. У барои андак хато ва айб аҳолии маҳаллиро ҷазо дода, худсарона аспугови онҳоро гирифта метавонистааст. Сардори отряд қирғизҳоро маҷбур мекард, ки борҳои посбонгоҳҳои сарҳаддиро бемузд кашонанд. Мардум маҷбур буданд, ки барои сардорони посбонгоҳҳои сарҳади Рангкӯл ва Қизилработ муфт гӯшту равған оварда диҳанд ва хароҷоти идораҳои волостиро худашон кунанд»¹.

Бо фармони сардори отряди Помир аҳолии маҷбур буданд, ки ба фондаи посбонгоҳҳои сарҳадди ба ҳашар бароянд².

«Роҳ сохтан ва онҳоро нағз нигоҳ доштан, — навишта буд полковники подшоҳи рус Муханов, — ба гардани аҳолии Помири Ғарбӣ як бори вазнин мешуд. Дар ин ҷо кор ба сабаби шароити топографӣ хеле вазнин аст. Роҳҳоро сола ду бор таъмир кардан лозим меояд: баҳорон баъд аз об шудани барф ва тирамоҳ пас аз вайронкории сел ва обҳое ки аз киштзорҳо ҷорӣ мешаванд»³.

Чун сардори отряди Помир ҳуқуқи хеле васеъ дошт, маъмурияти Бухоро дар дасти вай фақат як аппарати иҷроия гардида, тамоми ба мансабдорони гуногуни ҳарбии ҳукумати подшоҳии рус вобаста шуда монда буд. Барон Черкасов дар маърузаи ҳисоботи худ навиштааст: «Амалдори бухороӣ, ки дар Хоруг зиндагонӣ мекунад, бе огоҳии сардори отряд ба аҳолии волостҳо ҳеҷ фармон намедиҳад»⁴.

Ин факт борҳо дар адабиёт зикр шудааст. Тамоми ин аппарати чи ҳукумати подшоҳӣ ва чи ҳукумати Бухоро, тамоми ин тӯдаи амалдорони рус ва Бухоро, ки сар то сари Помир паҳн шуда буданд, фақат аз ҳисоби аҳолии рӯз мегузаронданд. Ҳатто сардори отряди Помир маҷбур буд эътироф кунад, ки... «аҳолии зиндагонии худро фақат бо тути хом, бо зардолу ва ҳар гуна алаф-

¹ ЦГИА Уз. ССР, ф. Полит. агентства в Бухаре, д. 2768, лл. 17, 18.

² ЦГИА Уз. ССР, ф. Полит. агентства в Бухаре, д. 240, лл. 27—32.

³ Муханов. Памирский район, Ташкент, 1912, стр. 50.

⁴ ЦГИА Уз. ССР, ф. дипл. чиновника, д. 2708, лл. 7—10. Мактуби махфии барон Черкасов, гумоштаи сиёсӣ, 6 ноябри соли 1905.

ҳои ёбой мегузаронанд. Мардум хеле харобу лоғар шудаанд; ҳатто ҳодисаҳои аз гуруснагӣ мурдан низ рӯй додааст». Бо вучуди ин фишору тазъиқи тоқатфарсое ки ба дӯши табақаҳои васеи аҳолии афтода буд, баъд аз мувоҳидаи дуру дарози генерал-губернатори Туркистон ва ҳукумати Бухоро, соли 1905 усули нави андоз ҷорӣ гардид, ки сардори отряди Помир Аносов ёфта бароварда буд. Ин усули нави андоз ба дӯши тоҷикони Помир боз як бори вазнин шуд. Хироҷ (дахъяки ҳосили ғалла ва обҷакорӣ), закот (чиљьяки чорпо), амалиёт (андози молӣ), ки аз ҳар гуруҳи хоҷагӣ ситонда мешуд, машруба (андоз ба ғайри амлоғдор), андозҳо аз осиб, дар вақти никоҳ ва мувоҳида, ба бек муфт додани ҳезум, шамъ, панҷ қадоқ рағғани ҷойдорӣ, серӯза кори бемузд дар хоҷагии бек дар вақти кишт ва гундоштани ғалла, додани асп ва чорпои дигари боркаш ба бек ё ба маъмурони ҳукумати подшоҳии рус—ин аст номгӯи нопурраи андозҳои ки дар дастуруламали расмии Аносов қайд шуда буданд.

Чунон ки маълум аст, дар амал бо худсарии даҳшатноки закотчиёни бухороӣ ҳамаи ин андозҳо ду чанд ва се чанд аз халқ рӯёнда мешуданд. Аҳолии маҳаллӣ ба барон Черкасов гуфта буданд, ки «бухороӣён андозҳоро одатан бист маротиба зиёдтар рӯёнда мегиранд»¹. Аз рӯи қоида, дар вақти муайян кардани андоз иқтисодии хоҷагиро ба эътибор нагирифта, балки миқдори онро ба назар мегирифтанд. Мувофиқи маълумоти амалдори дипломатии генерал-губернатори Туркистон Половцев соли 1903 дар бекиҳои Помир 1427 хоҷагӣ аз ҷумла 282 хоҷагии боён 1063 хоҷагии камбағалон ва 40 хоҷагӣ бе-замин будааст².

Маълум аст, ки дар чунин шароити хеле вазнин андозҳо ба гардани хоҷагиҳои камқувват меафтад. Амалдори мазкур маҷбур шудааст, иқро қиланд, ки «дар Вахон (с. 1902) ҳамагӣ 9410 пуд ғалла ҷамъоварӣ шудааст. Аз ин, агар шашъяки он, яъне 2570 пудро барои кишт ҷудо кунем, 7840 пуд мемонад. Барои хӯроки аҳолии маҳаллӣ, ки 1520 нафар ҳисоб мекунанд, 12725 пуд ғал-

¹ ЦГИА Уз. ССР, ф. Полит. агентства в Бухаре, д. 350, лл. 69—71.

² ЦГИА Уз. ССР, ф. Полит. агентства в Бухаре, д. 309, лл. 203—224.

ла лозим аст. Ба ҳамин тариқ, мо мебинем, ки галлаи маҳаллӣ ба хӯроки худи аҳоли кифоя намекунад ва тақрибан нисфи миқдори даркории он намерасад»¹.

Яке аз мустамликачиёни ашаддӣ ҳукумати подшоҳӣ, гумоштаи сиёсии онвақтаи рус дар Бухоро Лютш он худсариҳои амалдорон ва хонавайроншавии мудҳиши аҳолиро, ки дар бекиҳои Помир ҳукмфармо буд, пинҳон карда наметавонад. У маҷбур шуда буд «...дар бораи вазъияти фалокатомез ва метавон гуфт, вазъияти ноилоҷи тоҷикони сокини ин бекиҳо» фикри худро нависад. «Ҳокимони бухороӣ, — навишта буд ӯ, — дар Шугнон, Рушон ва Вахон аз амалдорони дигар ҷойҳои Бухоро на беҳтаранд ва на бадтар. Аҳоли ба ҳукуматдорони худ, ки бо зулму тааддӣ ва худсариашон мардумро ба муқобили худ ошӯфтаанд, нафрат доранд»².

Мо дар мактуби амалдори дипломатӣ сатрҳои зеринро меҳонем: «Аз ҳар ҷониб ин қабил суханони халқ ба гӯш расида меистад, ки русҳо (албатта, амалдорони рус — З. Р.) онҳоро фурухтаанд ва фиреб додаанд»³.

Акиун мо аз рӯи ҳуҷҷатҳои архив, дар вақти гузаронидани сиёсати зулму ситам ва тороҷ кардани аҳоли ба кадом қувваҳо тақия кардани ҳукумати подшоҳӣ ва аморати Бухоро ба хубӣ дониста метавонем. Иртиҷотарин табақаи аҳолии маҳаллӣ, рӯҳониён ва намоёндагони аёнӣ ашрофи феодалии Бухоро, пушту паноҳи онҳо буданд. Генерал-губернатори Туркистон дар як мактуби махфии худ ба Лютш дар бораи шахси иртиҷотпарастӣ ашаддӣ аз қабилӣ эшонӣ поршневи Юсуфалии ӯроқ, маъмури волость Азизхони мирохур хеле ифодаҳои хушомадгӯна кор фармудааст. У менависад:

«Юсуфалии ӯроқ, чунон ки ба ман маълум аст, хеле вақт боз дар байни аҳоли ҳамчун эшоне ки дар Шугнон бисёр муридҳо пайдо кардааст ва ҳамчун одами бои давлатманд таъсири зиёде дорад, бо садоқатмандии худ ба манфиатҳои Россия одами ба назар намоёне мебошад. Азизхони мирохур шахси амалдори қонуниест, ки аз тарафи аҳоли интиҳоб гардида ва аз ҷониби ҳуку-

¹ ЦГИА Уз. ССР, ф. Полит. агентства в Бухаре, д. 309, лл. 203—224.

² ЦГИА Уз. ССР, ф. Дипломатического чиновника, д. 2660, лл. 8—15. Мактуби ваколатхонаи сиёсӣ дар Бухоро ба генерал-губернатори Туркистон, 5-уми ноябри соли 1904.

³ ЦГИА Уз. ССР, ф. Полит. агентства, д. 309, лл. 203—214.

мати Бухоро тасдиқ шудааст ва агар сардори отряди Помир дар он чо будани вайро дар воқеъ гайри матлуб медониста бошад, шубҳа нест, ки дар масъалаи аз кор дур карда шудани вай ёрӣ мерасонад ва бо ин кори худ нуфузи ўро дар мамлакат ба андозаи муҳимме кам мекард»¹.

Губернатори ҳарбии вилояти Фарғона дар ин бобат аз сардори болотари худ ақиб наменонад. «Бинобар маълумоти сардори отряди Помир, — менависад вай, — эшон Юсуфалишоҳ ва волостнои Шохдара Азизхони мирохур одамони барои русҳо хеле муфид ва садоқатманд мебошанд, бинобар ин дар бекиҳои Помир мондани онҳо барои мо бисёр фойданок мешавад»². Ҳамаи ин гапҳо ба муносибате навишта шуда буданд, ки эшон давлатманд ва мирохури мазкур, ки дар мансабпарастӣ аз дигарон фарқ мекарданд, боиси нафрати беки Помир Мирзо Йўлдошбий гардида, аз тарафи вай гораат шуда буданд. Ҳукумати подшоҳии рус нисбат ба худаш садоқатманд будани онҳоро ба назар гирифта, кўшиш мекард, ки онҳоро ҳимоя кунад ва аз гурехта рафтан ба Афғонистон нигоҳ дорад. Барон Черкасов ба сардори худ хабар дода буд: «Аҳамияти чуни як шахси барҷастаро аз қабили эшон Саид Юсуфалишоҳ ва зарурати дар хизмати худ нигоҳ доштани ин одамро тамоман муайян намуда, ман ба эшони мазкур супориш додам, ки ба фикри ман, вай бояд ба ин соҳили даръёи Панҷ баргашта, баъд бо ҳамроҳии Азизхон ба посбонгоҳи Помир биравад ва барои барқарор намудани ҳукуқи пештараи худ ҳама корҳои аз дасташ меодагиро кунад. 8-ўми август (с. 1905) эшон Саид Юсуфалишоҳ 40 нафар аз муридони худро, ки дар он тарафи Панҷ буданд, бо худ ҳамроҳ гирифта, ба ин соҳили Панҷ гузашт»³.

Шубҳае нест, ки сардорони рўҳониёни иртиқоъпараст ва намояндагони аёну ашрофи давлатманди маҳаллӣ ҷосусони ҳукумати подшоҳӣ ва тарафдорони сиёсати мустамликадорӣ мутлақияти рус дар Помир буда, дар гораат кардани халқ бо устуворӣ ва гайрати том ба

¹ ЦГИА Уз. ССР, ф. Полит. агентства, д. 350, л. 92.

² Ҳамон чо, л. 93.

³ ЦГИА Уз. ССР, ф. Полит. агентства, д. 350, л. 42—46.

хўҷаинони худашон кўмак мерасонданд. Ҳоло мо медонем, ки Азизхони мирохур пас аз революцияи феввали соли 1917 ҳокимияти иртиқои худро дар Шохдара ташкил кардани шуда, ба ин мақсад ҷаллодони ашаддӣи халқи тоҷикро ба атрофи худ ҷамъ кард.

Шӯриши соли 1903 дар Вахон фақат яке аз таркишҳои сершумори норозигҳои аҳолии Помир буд. Дар аввали соли 1903 қушбеги Бухоро дар мактуби расмӣ худ ба ваколатхонаи сиёсии Россия дар бораи аҳолии Помир ба ин мазмун сухан ронда буд: «...Бошандагони бекиҳои Помир мардумони ваҳшӣ буда, ба саркашӣ аз фармонҳои ҳукумат ва пардохти андозҳо одат кардаанд»¹. Қушбегӣ ба ин хел гап задан асос дошт, зеро ки «мардумони ваҳшӣ» ба танбеҳ ва огоҳии генерал-губернатори Туркистон дар бораи он ки «аҳолии маҳаллӣ, албатта, бояд ба тамоми талабҳои подшоҳӣ қонунии худ амири Бухоро итоат кунанд ва ҳар як рафтор ки аз тарафи халқ бар хилофи иҷрои вазифаи фуқароии содиқ содир мешавад, на ин ки аз тарафи ҳукуматдорони Россия қувватноктар карда намешавад, балки ҳатто ба онҳо хайрхоҳӣ низ изҳор нахоҳад шуд»², борҳо ба муқобили золимони худ сар бардошта буданд.

Мувофиқи ҳуҷҷатҳо³, воқеае ки соли 1903 дар Вахон рӯй дод, аз ин иборат буд: даҳ нафар зақотчиҳои Бухоро ба қишлоқи Зунг (Вахон) барои андозчинӣ меоянд ва барои кайфу сафои худ зан ва бача талаб мекунанд ва молу давлати касонеро, ки талаби онҳоро қонеъ карда наметавонистанд, ғорат мекунанд. Аҳоли ба ин бедодгарии ҳукуматдорони бухороӣ тоқат оварда натавониста, чанд сад нафар ҷамъ шуда истиқоматҳои зақотчиёнро ихота мекунанд ва дасту пой онҳоро баста мезананд. Сардори посбонҳои сарҳадии Лангар аз ин ҳодиса хабар ёфта, бо дастаи худ ба Зунг меояд ва бухороиҳоро аз банд халос карда, ошӯбро фуру менишонанд ва роҳбарони онро дастгир мекунанд. Баъдтар ин одамон ба ихтиёри маъмурияти Бухоро супурда шуда, ба қатл маҳкум мегарданд. Шарикони ҷудогонаи ин

¹ ЦГИА Уз. ССР, ф. Полит. агентства, д. 1517, лл. 168—169. Рапорти отряди помирии штаби ҳарбии кишвари Туркистон, дар 20-уми май соли 1917.

² ЦГИА Уз. ССР, ф. Полит. агентства в Бухаре, д. 309, л. 191.

³ Мактуби генерал-губернатори Туркистон ба барон Черкасов дар 4-уми августи соли 1903, ЦГИА Уз. ССР, ф. Полит. агентства в Бухаре, д. 309, лл. 176—177.

ошӯб ба кӯҳҳо паноҳ бурда, қариб то баҳори соли 1904 ба муқобили бек ва сардорони посбонгоҳҳои сарҳадӣ, ки ба вай мадад мерасонданд, фаъолона мубориза бурданд.

Албатта, дар асоси ин сатрҳои мухтасар андоза ва қувваҳои ба ҳаракат оварандаи ҷунбишҳои халқиро таъсир кардан душвор аст, вале мо медонем, ки шӯриши соли 1903, ки дар Шугнон сар зад ва дар ҳуҷҷатҳо чизе дар бораи он гуфта нашудааст, зоҳиран аз таъсири ҳодисаи дар боло зикршудаи Вахон ба амал омадааст. Дар ҳуҷҷатҳои оид ба шӯришҳои халқ маълумоти хеле мухтасар ва ночизе дода мешавад (мо дар хусуси яктарафа ва ғаразнок будани ин маълумот сухан намеронем), ки ҷунбишҳои суст ва ҳаракатҳои хурди меҳнаткашон аксаран хеле ба душворӣ дарк карда мешаванд. Аммо тадқиқи амиқ ва бодикқат ба пай бурдан ва ошкор намудани процесси асосӣ имконият медиҳад: оташи қаҳру ғазаби халқ забона зада, бо суръати тамои сар то сари мамлакатро фаро мегирӣфт. Таркиши шадида наздик мерасид.

* * *

Чи тавре дар боло гуфтем, ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна аҳамияти прогрессивӣ дошт.

Агар мо ба ёд оварем, ки дар арафаи бо Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна шароити иқтисодӣ, иқтисодӣ ва сиёсӣ он чи гуна буд, ҳуди хонанда бе шак розӣ мешавад, ки ба Россия ҳамроҳшавӣ аҳамияти прогрессивӣ дошт.

Дар ҳақиқат, Осиёи Миёна қабл аз ҳамроҳ шудан ба Россия як мамлақати аз ҷиҳати иқтисод ва маданият бе ниҳоят қафмонда буд. Дар иқтисоди мамлакат ҳуқумрон будани муносибатҳои феодалӣ, дар ҳаёти хоҷагии мавзёҳои кӯҳии Осиёи Миёна мустаҳкам барқарор будани ҳатто тарзи патриархалии зиндагӣ ва аҳамияти калон доштани он, ҷангҳои феодалии беисти байни хонҳо, ки аз онҳо беш аз ҳама меҳнаткашон азият мекашиданд, хавфи мустамликаи Англия шудани Осиёи Миёна, барои мусаххар кардани Осиёи Миёна борҳо ҳуҷум кардани шоҳи Афғонистон ва подшоҳи Эрон, вуҷуд доштани гуломдорӣ, аз мамлақатҳои пешқадами он замон тамоман ҷудо будани хониҳои Осиёи Миёна, на-

будани унсурҳои оддитарини маданиятҳои дуньявӣ, илм ва техникаи европоӣ дар кишвар, дар ҳаёти аҳолии мутлақо ҳукмрон будани қоидаю қонун ва расму одатҳои динӣ, тартиботи хунрезии бедодгарии аморат, қашшоқӣ ва бесаводию ҷоҳилии мардум — ана дар чунин шароит ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна, бешубҳа таърихан қадаме ба пеш буда, аҳамияти калони прогрессивӣ дошт, зеро Россия аз ҷиҳати иқтисодӣ ва маданият мамлакати муттараққитар буд. Дар амал ҳам чунин буд, ки чи дар шаҳр ва чи дар қишлоқи Осиёи Миёна баъди ҳамроҳ шудан ба Россия баъзе унсурҳои капитализм аз таъсири иқтисоди Россия ривож ёфт ва хеле суръат гирифт, ҷангу низоъҳои байни хонҳо қатъ шуд, ҳудуди Осиёи Миёна муқаррар гашт ва акнун ягон шоҳи хориҷа ҷуръат надошт ба дохили кишвар сар халонад. Осиёи Миёна аз хавфи мустамлика Англия шудан озод гашт, гуломдорӣ манъ шуд, дар Осиёи Миёна маданияти рус паҳн шудан гирифт. Акнун Осиёи Миёна як қисми Россия шуд ва на фақат ба доираи ҳаёти иқтисодии тамоми Россия, балки ба доираи муомилоти молию пулии ҷаҳон ворид гашт.

На ҳукумати подшоҳӣ, балки халқи кабири рус ҳамчун дӯст ва бародари калонии тамоми халқҳои хурди империяи Россия кордорӣ кард. Б. Н. Пономарев дар маърузаи худ дар маҷлиси машваратии таърихчиёни умуми иттифоқ гуфта буд: «Диалектикаи таърих чунин аст, ки бар хилофи мақсаду усули кори ҳукумати подшоҳӣ, ба Россия ҳамроҳ шудани халқҳо, дар муборизаи зидди зулми миллӣ ва иҷтимоӣ бо халқи рус ҳамроҳ шудани онҳо, fronti кулли ҳаракати революционии умуми Россияро тайёр кард, ки бо роҳбарии пролетариат ва партияи ленинии он, дар ниҳояти кор, тамоми халқҳои собиқ империяи Россияро озод карда, иттиҳоди социалистии дар таърих диданашудаи даҳҳо миллатҳои сокини Ватани моро ба вучуд овард»¹.

Пас аз ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна ба Россия халқҳои он на фақат Россияи романовҳои пуришкевичҳо, Россияи жандармҳои «ҷанобони тошкандиҳои» поме-

¹ Б. Н. Пономарев. Задачи исторической науки и подготовка научно-педагогических кадров в области истории, Москва, 1962, стр. 25.

циқҳои носерами моли мардумхӯр, Россияи попҳою капиталистон, балки Россияи пешқадами революциониро низ диданд.

Ба назари мардумони мазлуми империяи Россия халқи кабири рус ва зиёиёни пешқадами Россия бегона набуданд. Беҳтарин мардони кишвар медонистанд, ки подшоҳи рус кию жандарм кию коргар кӣ, деҳқони рус кию зиёиёни он кӣ. Мутафаккирони пешқадами рус бо Россия ҳамроҳ шудани ин ё он кишварро кори хайр гӯянд, дар айни ҳол азобу машаққати мардумро дар зери юги ҳукумати подшоҳӣ дида, хеле гамгин мешуданд. Хислати махсуси халқи кабири рус ва мутафаккирони пешқадами он одамдӯстӣ буд, ки ба ҳеҷ гуна шовинизм роҳ наметод.

Бисъёр намояндагони пешқадами Россия орзу мекарданд, тамоми халқҳо дар як оилаи ягонаи дӯст муттаҳид шаванд.

Декабрист П. И. Пестель (1793—1826), ки талаб мекард, дар Россия республикаи демократӣ барпо шавад, дар «Русская правда» навишта буд, ки ба ҳайати давлати демократие ки декабристон сохтани буданд, Туркистону Бухороро ҳам дохил кардан зарур аст. Ба ақидаи П. И. Пестель, заминҳои Осиёи Миёна ҳам, бояд ҷузъи ҷудонашавандаи Россияи озод шаванд.

Вале Пестель Кавказ ва мардумони онро назар ба Осиёи Миёна нағзтар медонист. Вай таъкид мекунад, ки «Тарзи зиндагии онҳо (мардумони Кавказ — З. Р.), ки доимо дар ҷангу задухӯрдҳои ҳаррӯза мегузарад, ба ин халқҳо ҷасорату диловарии беандозае бахшидааст; вале маҳз ҳамин тарзи зиндагӣ сабабест, ки ин халқҳо то ба ин дараҷа қашшоқ ва бесавод мебошанд»¹. Пестель хашмгинона навишта буд, ки заминҳои аз қадимулайём маълуми Кавказ метавонанд самари «меҳнати инсонро зиёду барзиёд гардонанд», вале дар натиҷаи ваҳшиёна истифода кардани он «қариб мондааст, ки вайрон шуда раванд»². Пестель комилан боварӣ дорад, ки агар дар Россия ҳукумати одили сиёсӣ барпо шавад, Кавказ ҳам тараққӣ мекунад ва дар навбати худ Кавказ ҳам чун як қисми Россияи демократӣ нисбат ба Эрон ва Осиёи Сағир бояд роли махсусе бозад.

¹ П. И. Пестель. Русская правда. Наказ Временному Верховному Правлению. СПб. 1906, стр. 20.

² Ҳамон ҷо, саҳ. 47.

будани унсурҳои оддитарини маданиятҳои дуньявӣ, илм ва техникаи европоя дар кишвар, дар ҳаёти аҳолии мутлақо ҳукмрон будани қоидаю қонун ва расму одатҳои динӣ, тартиботи хунрезияю бедодгарии аморат, қашшоқӣ ва бесаводию ҷоҳилии мардум — ана дар чунин шароит ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна, бешубҳа таърихан қадаме ба пеш буда, аҳамияти калони прогрессивӣ дошт, зеро Россия аз ҷиҳати иқтисодӣ ва маданият мамлакати муттараққитар буд. Дар амал ҳам чунин буд, ки чи дар шаҳр ва чи дар қишлоқи Осиёи Миёна баъди ҳамроҳ шудан ба Россия баъзе унсурҳои капитализм аз таъсири иқтисоди Россия ривоҷ ёфт ва хеле суръат гирифт, ҷангу низоъҳои байни хонҳо қатъ шуд, ҳудуди Осиёи Миёна муқаррар гашт ва акнун ягон шоҳи хориҷа ҷуръат надошт ба дохили кишвар сар халонад. Осиёи Миёна аз хавфи мустамликаӣ Англия шудан озод гашт, гуломдорӣ манъ шуд, дар Осиёи Миёна маданияти рус паҳн шудан гирифт. Акнун Осиёи Миёна як қисми Россия шуд ва на фақат ба доираи ҳаёти иқтисодии тамоми Россия, балки ба доираи муомилоти молию пулии ҷаҳон ворид гашт.

На ҳукумати подшоҳӣ, балки халқи кабири рус ҳамчун дӯст ва бародари калонии тамоми халқҳои хурди империяи Россия кордорӣ кард. Б. Н. Пономарев дар маърузаи худ дар маҷлиси машваратии таърихчиёни умуми иттифоқ гуфта буд: «Диалектикаи таърих чунин аст, ки бар хилофи мақсаду усули кори ҳукумати подшоҳӣ, ба Россия ҳамроҳ шудани халқҳо, дар муборизаи зидди зулми миллӣ ва иҷтимоӣ бо халқи рус ҳамроҳ шудани онҳо, fronti кулли ҳаракати революционии умуми Россияро тайёр кард, ки бо роҳбарии пролетариат ва партияи ленинии он, дар ниҳояти кор, тамоми халқҳои собиқ империяи Россияро озод карда, иттиҳоди социалистии дар таърих диданашудаи даҳҳо миллатҳои сокини Ватани моро ба вучуд овард»¹.

Пас аз ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна ба Россия халқҳои он на фақат Россияи романовҳою пуришкевичҳо, Россияи жандармҳою «ҷанобони тошкандиҳою» поме-

¹ Б. Н. Пономарев. Задачи исторической науки и подготовка научно-педагогических кадров в области истории, Москва, 1962, стр. 25.

щикҳои носерами моли мардумхӯр, Россияи попҳою капиталистон, балки Россияи пешқадами революциониро низ диданд.

Ба назари мардумони мазлуми империяи Россия халқи кабири рус ва зиёиёни пешқадами Россия бегона набуданд. Беҳтарин мардони кишвар медонистанд, ки подшоҳи рус кию жандарм кию коргар кӣ, деҳқони рус кию зиёиёни он кӣ. Мутафаккирони пешқадами рус бо Россия ҳамроҳ шудани ин ё он кишварро кори хайр гӯянд, дар айни ҳол азобу машаққати мардумро дар зери юги ҳукумати подшоҳӣ дида, хеле ғамгин мешуданд. Хислати махсуси халқи кабири рус ва мутафаккирони пешқадами он одамдӯстӣ буд, ки ба ҳеҷ гуна шовинизм роҳ наметод.

Бисёр намояндагони пешқадами Россия орзу мекарданд, тамоми халқҳо дар як оилаи ягонаи дӯст муттаҳид шаванд.

Декабрист П. И. Пестель (1793—1826), ки талаб мекард, дар Россия республикаи демократӣ барпо шавад, дар «Русская правда» навишта буд, ки ба ҳайати давлати демократие ки декабристон сохтанӣ буданд, Туркистону Бухороро ҳам дохил кардан зарур аст. Ба ақидаи П. И. Пестель, заминҳои Осиёи Миёна ҳам, бояд чузъи чудонашавандаи Россияи озод шаванд.

Вале Пестель Кавказ ва мардумони онро назар ба Осиёи Миёна нағзтар медонист. Вай таъкид мекунад, ки «Тарзи зиндагии онҳо (мардумони Кавказ — *З. Р.*), ки доимо дар ҷангу задухӯрдҳои ҳаррӯза мегузарад, ба ин халқҳо ҷасорату диловарии беандозае бахшидааст; вале маҳз ҳамин тарзи зиндагӣ сабабест, ки ин халқҳо то ба ин дараҷа қашшоқ ва бесавод мебошанд»¹. Пестель хашминона навишта буд, ки заминҳои аз қадимулайём маълуми Кавказ метавонанд самари «меҳнати инсонро зиёду барзиёд гардонанд», вале дар натиҷаи ваҳшиёна истифода кардани он «қариб мондааст, ки вайрон шуда раванд»². Пестель комилан боварӣ дорад, ки агар дар Россия ҳукумати одили сиёсӣ барпо шавад, Кавказ ҳам тараққӣ мекунад ва дар навбати худ Кавказ ҳам чун як қисми Россияи демократӣ нисбат ба Эрон ва Осиёи Сағир бояд роли махсусе бозад.

¹ П. И. Пестель. Русская правда. Наказ Временному Верховному Правлению. СПб. 1906, стр. 20.

² Ҳамон ҷо, саҳ. 47.

Муаллифи «Русская правда» тарафдори он аст, ки халқҳои Россия дар асоси сохти демократӣ муттаҳид шаванд. Дар айни ҳол Пестель медонист, ки халқҳои хурд «...аз зулми тоқатгудози ҳокимони маҳаллӣ, дар ҷаҳлу бенавоию қашшоқӣ мебошанд»¹ ва аз Ҳукумати Олии Муваққатӣ (Временное Верховное Правление) талаб мекунад, ки ба инкишофи иқтисодӣ ва маданияи онҳо мадад расонад. Вай навишта буд: «Барои беҳтар шудани зиндагии онҳо аз ҳамин сабаб ҳам бояд ғамхорӣ кард, ки онҳо мардумони мамлакати мо мебошанд ва дар сарзамини мо зиндагӣ мекунанд... Аз ин рӯ, бигзор онҳо моро бародар бошанд ва аз банди зиндагии раҳмангези худ раҳо ёбанд»². Чӣ тавре мебинем, Пестель, бар хилофи сиёсати шовинистии ҳукумати подшоҳӣ нисбат ба халқҳои хурди Россия, онҳоро бародарони худ меномад ва доимо мекӯшад, ки зиндагии онҳо беҳтар шавад. Вай чунин супориш (наказ) ҳам дода буд: «...Ҳукумати Олии муваққатӣ вазифаи махсуси худ донд, ки бо ҳар восита он тоифаҳоро аз зулми ҳокимони маҳаллӣ озод кунад, барои беҳтар шудани авзои онҳо василаҳои даркорӣ бурда расонад ва дар мобайни онҳо маориф ҷорӣ кунад»³.

Ҳимояи халқҳои мазлум яке аз хусусиятҳои асосии ҳаракати декабристони Россия мебошад ва роли бузурги декабристон дар таърихи ҳаракати озодихоҳии халқи рус иборат аз ҳамин аст. В. И. Ленин декабристонро дар назар дошта навишта буд, ки «беҳтарин намоёндагони дворянинҳо мадад расонданд, ки халқ бедор шавад».

Ҳисси дӯстӣ ва ғамхорӣ ба дигар халқҳо ба адабиёти демократии рус ҳам хос аст. Дар асарҳои нависандагон ва шоирони рус образҳои намоёндагони халқҳои Россия бо хайрхоҳӣ ва дилсӯзӣ мучассам гаштаанд. Дар ин образҳо халқи мазлум бо тамоми овоз сухан мегӯяд, дорои тамоми хислатҳои одамай аст ва чун мардуме ғап мезанад, ки ба меҳнати озод, ба маданият ва ба зиндагии ҳақиқӣ ҳақ доранд. Худи мафҳуми «одамони шаҳри бегона, мамлакати бегона» («инородцы») моҳиятан ба мардони пешқадами Россия бегона буд.

¹ П. И. Пестель. «Русская правда», саҳ. 42.

² Ҳамон ҷо, саҳ. 51.

³ Ҳамон ҷо, саҳ. 42.

Шоири бузурги рус — А. С. Пушкин (1799—1837) доимо орзу мекард, ки ба мазҳабу миллат нигоҳ накарда тамоми табақаҳои меҳнаткаши Россия ба ҳам дӯст шаванд. А. С. Пушкин одами рус, меҳнаткаши русро самимона дӯст медошту баробари ин тамоми халқҳои собиқ Россияи подшоҳиро иззату икром ва ҳурмат мекард.

Шеърҳои баландмазмуни ӯ дар бораи Кавказ пур аз меҳру муҳаббат ба мардумони Кавказ мебошад. Дар ин шеърҳо бо завқу шавқи зӯр манзараҳои Кавказ, қаҳрамонии мардумони он тасвир гаштаанд, хулку хӯй ва урфу одати мардумони он ҷо хайрхоҳона инъикос ёфта, ба зиндагии бенавои халқҳо ва қabilaҳои ин сарзамин ҳасрату таассуфи зиёде баён карда шудааст.

Дар шеърҳои «Озодӣ», «Кавказ» ва дигарҳо А. С. Пушкин ба ҳукумати подшоҳӣ адовати зӯр доштани халқҳои Кавказро хеле устодона тасвир кардааст.

Мо медонем, ки А. С. Пушкин ба славянҳои ҷанубӣ, ки барои озодии худ зидди истилогарони турк мубориза мебуданд, чи хел гарму ҷӯшон хайрхоҳӣ карда буд.

А. С. Пушкин боварӣ дошт, ки замоне меояду асарҳои ӯ дастраси тамоми халқҳо ва қabilaҳо мешавад. Вай дар «Кохӣ ёдгор» ном шеъраш навишта буд:

Эи ман оғаҳ шавад сар то сари
Россияи аъзам,
Барад номи маро бо меҳрубонӣ
ҳар забон дар ӯст —
Наҷоди зоди ислав, фин, кунун бе илм
туягус ҳам
Ва қалмоқи биббондӯст¹.

Дигар шоири маъруфи рус А. С. Грибоедов (1795—1829) домоди яке аз одамони бообрӯи Гурҷистон буд. Вай ҳаёти мардумони Кавказро ба тафсил медонист ва доимо тарғибу ташвиқ мекард, ки бо ҳамгражданҳои нави Россия муттаҳид шудани халқи рус зарур аст.

Грибоедов лоиҳаи «Ширкати Россия ва Закавказье»-ро тартиб дод, ки мувофиқи он ширкат бояд ҳосили

¹ А. С. Пушкин, «Памятник», Избранные произведения в 3-х т., т. I. Стихотворения. М., 1949, стр. 240. Дар тарҷимаи Абулқосим Лоҳутӣ, Куллиёт, Душанбе, с. 1963, ҷилди 4, саҳ. 28.

шаробкашӣ, кирмакпарварӣ, мансучот, маснуоти рангвор, дорувор ва дигар маҳсулоти Кавказро фойданоктар сарф мекард. Грибоедов боварӣ дошт, ки доду гирифти иқтисодии Россия ва Кавказ метавонад боиси мустаҳкамшавии равобити дӯстӣ ва тафохуми халқи рус ва халқҳои Кавказ шавад. Вай навишта буд: «...ба ҷуз тичорате ки ба тарафайн ва ба ҳама фойдаовар аст, чизе нест, ки риштаи иртиботи россиягӣҳоро бо ҳамграждаҳои моварои Кавказ то ба ин дараҷа мустаҳкам ва ҳалалнопазир бипайвандад»¹. Грибоедов бо ин суханони худ помещикони рус, амалдорони подшоҳ ва дигар русҳои қаллобу каззобро огоҳ менамуд, ки сарвати Кавказро ба гонат набаранд, балки бо мардумони Кавказ ҷунон доду гирифт кунанд, ки ба тарафайн фойданок бошад ва бо ҳамин роҳ бикӯшанд, ки халқи рус бо халқҳои Кавказ муттаҳид шавад. На толону гонат, на ҷангу ҷидол, балки фақат равобити осоишта метавонанд риштаи дӯстии бародаронаи Россия ва Кавказро пойдор кунанд. «Муомилоти осоишта ва нек, — навишта буд Грибоедов, — ки ба тарафайн фойданок аст ва инчунин дар ҳар кор ба яқдигар мадад расондан, — ҳамаи ин дар байни аъзои худӣ ҳамон як ҷамъият ба андозае баробарӣ барқарор мекунад»².

Ба ҳамин тариқ Грибоедов кавказӣҳоро одамони соҳибхитӣ шумурда мегӯяд, ки русҳо бояд бо онҳо муомилоти иқтисодӣ дошта бошанд. Ин ақидаҳои Грибоедов бо сиёсати расмӣ ҳукумати подшоҳии Россия, ки Кавказро мустамликаи худ медонист, ҳеҷ мувофиқ намеомад.

А. С. Грибоедов бо бисёр одамони маъруфи Кавказ, аз ҷумла бо намояндагони пешқадами гурҷӣҳо, шахсан шинос буд. Мазҳакаи Грибоедов «Дод аз дасти ақл» ба адабиёт за умуман ба афкори ҷамъиятӣ ва сиёсии халқҳои Кавказ таъсири намоёне расонид.

Хизмати М. Ю. Лермонтов (1814—1841) ҳам ба

Даҳон навми ман тоҷе ба сар кард,
Дар ин пасту фарози кӯҳи Кавказ³.

¹ А. С. Грибоедов. Проект учреждения Российской Закавказской компании. Соч., Москва, 1953, стр. 636.

² Ҳамон ҷо, саҳ. 637.

³ М. Ю. Лермонтов. «Посвящение». Пол. собр. соч., т. 1, 1935, стр. 117. (Тарҷимаи шоир Адҳам Аслам.)

халқҳои Кавказ хеле калон аст. Худи шоир соли 1830 иқрор карда буд, ки —

М. Ю. Лермонтов солҳои зиёде дар Кавказ истиқомат карда, табиати онро самимона дӯст медошт, ба одамонаш қоиладар мешуд ва ҳаёти қашшоқонаи онҳоро дида, оҳу таассуфи ҷонсӯзе изҳор менамуд.

Мадади бузурге ки халқи кабири рус, ҷамъияти пешқадами рус ба мардуми Кавказ расондааст, аз таърих ҳеҷ вақт фаромӯш намешавад. Халқҳои Кавказ ва сонитар халқҳои Осиёи Миёна ба тақдири худ шукур мегуфтанд, ки мамлакати онҳо ба Россия ҳамроҳ шуд ва дар натиҷаи ин дар шахси беҳтарин фарзандони Россия дӯстони ҷонӣ ва самимии худро ёфтанд, ки тамоми умри худро ба муборизаи кабири аз зулми ҳукумати подшоҳӣ озод кардани на фақат халқи рус, балки инчунин дигар халқҳои хурди мамлакат, сарф карданд.

Газетаи «Правда» навишта буд: «Дар ибтидои асри XIX ба Россия ҳамроҳ шудани Гурҷистон дар қисмати таърихӣ он як воқеаи ҳалқунандае буд. Ин кори прогрессивӣ, ки тақозои худи зиндагӣ буд, халқи гурҷиро аз хавфи инқироз озод кард ва ҳуҷуми истилогарони хориҷиро, ки дар мuddати садҳо сол ба Закавказье ҳуҷум карда гурҷӣҳо, арманиҳо, озарбойҷониҳоро азоб медоданду мекуштанд, қатъ кард»¹.

Дар мубориза барои ҳуқуқи халқҳои худ демократҳои революционии рус мақоми махсус доранд. Дар «Таърихи Ҳизмати Коммунистии Иттифоқи Советӣ» чунин навишта шудааст: «Дар заминаи бои муборизаи синфӣ ҳатто дар давраи крепостнойчигӣ, дар солҳои 40—50-ӯми асри XIX, демократҳои революционии бузург В. Г. Белинский, А. И. Герцен, Н. О. Добролюбов, Н. Г. Чернышевский ба камол расиданд. Фаъолияти онҳо саросар бо нафрати саҳт нисбат ба ҳамаи зуҳуроти крепостнойчигӣ дар ҳаёти ҷамъиятии Россия фаро гирифта шуда, ба муҳофизати пургайрати тараққиёти прогрессивии мамлакат бахшида шуда буд»².

Ғамхорӣ ба халқҳои хурди Россия ва масъалаи аз гуломии мустамликавӣ ва крепостной озод кардани онҳо дар пеши демократҳои революционии рус бевосита

¹ «Правда», 13 май соли 1961.

² Таърихи Ҳизмати Коммунистии Иттифоқи Советӣ. Нашриёти Давлатии Тоҷикистон, с. 1963, саҳ. 17.

меистоданд. Онҳо фикр ҳам намекарданд, ки бидуни озод шудани халқҳои хурди Россияи подшоҳӣ ҳақиқатан озод шудани халқи худ, халқи рус, мумкин аст. Ин аст ки, дар асарҳои демократҳои революционии рус масъалаи вазъияти халқҳои хурди Россияи онвақта мақоми муҳимме дорад.

Яке аз намоёндагони барҷастаи демократҳои революционии рус, чи навъе маълум аст, В. Г. Белинский (1811—1848) буд.

В. Г. Белинский тарафдори пурҳарорати дӯстии халқҳои Россияи крепостной буд. Вай дар яке аз мактубҳои худ ба Боткин навишта буд, ки «...ҳамаи одамон баробари якдигаранд ва набояд якдигарро ҳатто аз рӯи ягон афзалияти зоҳирӣ ё формалӣ таҳқир намојанд»¹. Белинский дар мақолаи худ, ки роҷеъ ба таҳлили китоби этнограф А. Н. Иславин (1818—1895) — «Самоеды в домашнем и общественном быту» («Зиндагии самоедҳо дар хона ва дар ҷамъият») буд, худро инсондӯсти ҳақиқӣ зоҳир кардааст. Вай ба муаллифи китоб муроҷиат карда навишта буд:

«Ман одамонеро дида будам, ки аз як худи калимаи «самоед» қоҳ-қоҳ мезаданд ва аз чи сабаб бошад, ки ин калима ба назарашон хеле хандаовар менамуд. Вале Шумо аз ин ҷумла одамон нестед; Шумо мефаҳмед, ки самоед ҳам одам аст ва ӯ ҳам ману Шумо барин ба роҳат ва саодати ҳаёт ҳақ дорад ва Шумо зиндагонии бенавои ӯро дида, каме ба фикр меафтед»². Белинский ба хубӣ медонист, ки самоед бо касофати мустамликадорони рус ҳаёти вазинии ғамангез ба сар мебарад. Вай бо хашм навишта буд: «Доду фигони ваҳшиёни гушнаю хонабардӯши мазлум дар вусъати ҳомуни тундра беист ҷавлон мезнад... Бояд... дили кас пур аз шафқат ба мазлумон ва пур аз адоват ба золимони тамаъкори дағал бошад, то ки дар ин лавҳаи ба он дараҷа табиӣ, вале зиндаву ҳайратангез, аз як тараф, ниҳоятӣ таҳқиру таъзиру азобу кулфат ва, бедодгарии беҳаёёнаи садонопазире аз дигар тараф, ба назар расанд...»³.

Ба ақидаи Белинский, халқҳои хурди Россияро фақат баъди нобуд кардани крепостнойчигӣ ва тамоми

¹ В. Г. Белинский В. Изб. соч. А., 1947, стр. 644.

² В. Г. Белинский, Полн. собр. соч., т. XIII, л. 1948, стр. 196.

³ В. Г. Белинский, Полн. собр. соч., т. XIII, л. 1948, стр. 210.

аломатҳои хоси иҷтимоӣ ва сиёсии он озод намудан мумкин аст. Вагарна, чи навъе ӯ дуруст фикр мекард, дигар халқҳо озодии ҳақиқие ба даст оварда наметавонанд.

В. Г. Белинский фикр ҳам намекард, ки халқи рус бидуни нашъунамои тамоми миллатҳои сокини Россия, бидуни озодии иҷтимоӣ ва сиёсии онҳо бо рафоҳат ва саодат зиндагӣ карда метавонад. Ба қавли В. Г. Белинский, касе набинад, ки ҳалли масъалаи миллии дар Россия масъалаи басо муҳимме мебошад, чунин одам дар ҳақиқат одами рус нест. Вай эътибори миллии ҳар як халқро иззату иқром мекард. Вай навишта буд: «... замони мо ғолибан замони инкишофи босуръати миллатҳо мебошад. Шахси кабир доимо, мисли халқаш, миллии аст ва ӯ барои ҳамин ҳам бузург аст, ки халқашро таҷассум менамояд»¹.

В. Г. Белинский орзу мекард, ки халқҳо «дар фуруғи ботантанаи хуршеди хирад бародарвор якдигарро оғӯш мекунанд».

Намояндаи машҳури маданияти пешқадами рус, ифодакунандаи идеалҳои революционии демократӣ, муборизи нотарси роҳи саодати халқ А. И. Герцен (1812—1870) — мунодии идеяи аз чиҳати иҷтимоӣ ва миллии озод карда шудани тамоми халқҳои Россия буд. Мо суҳанони аҷоибии В. И. Ленинро, ки дар ҳақиқи Герцен гуфта буд, дар ёд дорем:

«Мо Герценро ёдоварӣ карда, се насл, се синфро равшан мебинем, ки дар революцияи рус амал карданд. Аввал дворянинҳо ва помещикон, декабристон ва Герцен. Доираи ин революционерон танг буд. Онҳо аз халқ беандоза дур буданд. Аммо кори онҳо роӣгон нарафт. Декабристон Герценро бедор карданд. Герцен агитацияи революциониро ривоҷ дод»².

Дар гуфтаҳои Герцен масъалаи аз зулми мустамликавии Россияи подшоҳӣ озод карда шудани халқҳои хурди Россия мақоми муҳимме дорад. Вай ҳамчун революционерии демократи бузург ба вазъияти муҳаққари халқҳои хурди Россия муросо карда наметавонист ва ӯ ду Россия — Россияи подшоҳӣ ва Россияи революцио-

¹ В. Г. Белинский. Полн. собр. соч., т. XIII, л. 1948, стр. 210.

² В. И. Ленин. Асарҳо, ҷилди 18, саҳ. 15.

ниро дар назар дошта, чунин мешумурд, ки озодкунандаи ҳақиқии халқҳо фақат халқи кабири рус, Россияи муборизони фидокори роҳи бахту саодати миллатҳо ва қабилаҳо буда метавонад. Герцен навишта буд:

«Ҳамаи ононе ки ҳукумати русро аз халқи рус фарқ карда наметавонанд чизе намефаҳманд». Герцен бо чи гуна эҳтироси зӯр дӯстии халқҳои славянро орзу мекард, чи гуна бо ҷӯшу хурӯш дӯстии халқи рус ва украинро тарғибу ташвиқ мекард! Вай ба халқҳои хурд ваҳшиёна муносибат кардани синфҳои истисморкунандаи Россияро дида чи гуна ба хашму ғазаб меомад! Герцен ҳам, мисли дигар демократҳои революционии рус, бидуни ҳақиқатан озод шудани халқҳои Россия, озодии иҷтимоӣ ва сиёсии халқи русро имконнопазир медонист. Бинобар ин Герцен дар бораи халқҳои хурди Россияро истисмор кардани ҳукумати подшоҳӣ бо чунин қаҳру ғазаби синашикоф менавишт ва бар сари сокинони безарари гӯшаву канорҳои империяи подшоҳӣ хунрезона ва даррандавор ҳукмронӣ кардани амалдорони подшоҳро беибо фош мекард. Герцен деҳқонони мариӣ ва чувашро қин кардани амалдорони подшоҳро шунида, бо нафрату адоват ба худи подшоҳ навишта буд: «муҷикҳоро дар вақти пурсиш мезаданд, барои ҷазо мезаданд, барои намуна мезаданд, барои пул мезаданд ва як тӯдаи онҳоро ба Сибирь бадарға карданд»¹. Герцен дар ҳалли масъалаи миллии Россия инсонпарвари ҳақиқӣ буд. Ба ақидаи ӯ, масъалаи миллиро одилона ҳал накарда, аз вазифаи озодкунандагии халқи рус ҷиддан суҳан рондан мумкин нест. Ва ин фикри ӯ дуруст буд. Вақте ки масъалаи Польша ба миён омад ва либералҳо аз Герцен дар ин бобат худро дур кашиданд, ба қавли В. И. Ленин, «...Герцен ба ташвиш наафтод. У ҳимояи озодии Польша ва ифшои паҳшкунандагон, ҷаллодон ва ба дор кашандагонро, ки ба Александри II хизмат мекарданд, давом дод. Герцен шарафи демократияи русро начот дод»².

А. И. Герцен дар як чанд мақолаҳои худ қабоҳат ва бедодгарии губернаторҳои подшоҳиро дар Сибири Ғарбӣ ва дар заминҳои ба Россия ҳамхудуди қазоқон саҳт

¹ А. И. Герцен. Былое и думы. Сочинения, т. 4. Москва, 1956, стр. 272.

² В. И. Ленин. Хотираи Герцен. Асарҳо, ҷилди 18, саҳ. 14.

фош намуд. Вай сахт дар газаб шуда буд, ки губернаторҳои подшоҳ бо зӯри яроқу аслиҳа Тоқмоқ ва Пешлоқ барин шаҳрҳои асоситарро ишғол кардани шудаанд.

А. И. Герцен дар аҳди тираи мутлақияти подшоҳӣ барои ҳимояти халқҳои мазкур овози тавоноии ҷасуронаи худро баланд кард ва бо ҳамин номи ӯ, чун яке аз ҳомиёни диловари халқҳои хурди Россия, дар саҳифаи таърих сабт гашт.

Яке аз фарзандони беҳтарини халқи рус Н. А. Добролюбов (1836—1861) дар асарҳои худ чунин мешумурд, ки сиёсати мустамликавии Россияи подшоҳӣ дар Кавказ барои халқҳои он ҷо ҳалокатовар мебошад. Вай аз ҳукуматдорони подшоҳӣ талаб мекард, ки ба халқҳои Кавказ одамвор муносибат кунанд. Вай навишта буд: «...маъмурияти мо дар Кавказ ба талаб ва муносибати маҳал ҳеҷ мувофиқ набуданд» ва «онҳо (ҳукуматдорони подшоҳӣ — З. Р.) гами иро намехӯрданд, ки аҳолиро ба тарафи худ ҷалб кунанд ва бо онҳо чунон муомила мекарданд, ки гӯё ин халқро кайҳо ва қатъиян мутеъ карда бошанд». Яъне, чи навъе Добролюбов одилона менависад, Россияи подшоҳӣ нисбат ба халқҳои Кавказ одамвор рафтор накард ва дар байни онҳо сиёсати хунрезии мустамликадориро ҷорӣ намуд. Добролюбов таъкид мекунад, ки маҳз ба ҳамин сабаб дар Кавказ ҳукумати подшоҳӣ пойдор набуд. Ба ақидаи Добролюбов, на таъқибу таъзир, на ҷазову куштору таҳдид дар Кавказ осоиш барқарор мекунад, балки осоишро маорифе барқарор мекунад, ки мақсади наҷиб дорад ва «...ва маърифат бояд хулқу атворро некӯ кунад, на ин ки онро вайрон намояд». Маърифате ки ба халқ зуам карданро ҳақ медонад ба инсонпарварӣ ва вичдони поки инсон хилоф аст. Ҳукумати подшоҳии Россия аз вазифаи тамаддуноварии худ дар Кавказ болида, вале дар амал халқҳои ин кишварро дар асорати гуломии мустамликавӣ нигоҳ медошт. Мутафаккир ва революционерии демократ Добролюбов дар ҳақиқи Кавказ чунин гапҳои одилона мезад ва бе шакку шубҳа, сиёсати дар Кавказ ҷорикардаи Россияи подшоҳиро ҷасурона танқид ва фош намудани ӯ характери сиёсӣ дошт.

Ҳеҷ кас овози тавоноии Н. Г. Чернышевскийро (1828—1889), ки барои ҳимояи халқи Польша дар айёми муборизаи истиқлолии он бардошта буд, фаромӯш

намекунад. Вай ҳалли масъалаи миллиро дар Россияи онвақта дар ҳамин медонист, ки халқҳо то ҳаққи ҷудошавӣ соҳибихтиёр шаванд ва ин фикри ӯро баъдтар В. И. Ленин хеле мақбул шумурда буд¹.

Н. Г. Чернышевский ба україноҳои ғарбӣ, ки он вақт дар зери асорати шоҳи Австрия мезистанд, маҳсусан дилсӯзӣ ва хайрхоҳӣ мекунад.

Ҳукумати подшоҳӣ Чернышевскийро барои амалиёти революциониаши ба Сибирь бадарға карда буд ва ӯ дар мактубҳое ки аз он ҷо менавишт, ба тасвири зиндагонии қашшоқонаи якутҳо диққати маҳсусе медиҳад. Хонанда ин мактубҳоро хонда, метавонад тасаввур кунад, ки сиёсати мустамликадорӣ ҳукумати подшоҳӣ якутҳоро чи андоза бенаво ва хонабардӯш карда будааст.

Чернышевский пеш аз ҳама дар ҳаққи якутҳо менависад, ки «...мардумони он ҷо меҳрубонанд; гарчанде дар банди бесаводии тиратарин бошанд ҳам, тақрибан ҳамашон поквичдонанд ва одамони басо наҷибе мебошанд»². Вале ин одамон бо айби ҳукумати подшоҳӣ ба зиндагии мудҳиш, қашшоқӣ ва беҳуқуқӣ маҳкум шуда буданд. Чернышевский нақл мекунад, ки онҳо алаф хӯрда худро аз марги гушнагӣ раҳо медиҳанд. Ин сатрҳои мактуби Чернышевскийро бе қаҳру ғазаб ва ларзиши дил хондан мумкин нест: «Акнун худат тасаввур кун — модоме ки тамоми ин халқи камшумор ин қадар қашшоқ бошад, дараҷаи роҳати зиндагии онҳо чӣ гуна будааст. Кас ба онҳо нигарад раҳмаш меояд. Ман камбағалии онҳоро хуб дидам; бисёр зеҳн мондам, вале ба дидани аҳволи онҳо тобу тоқат надорам: аз бенавоии онҳо ҳатто дили сангин гаштаи ман бечо мешавад. Ман шаҳрравиро бас кардам, то ин бадбахтонро набинам; ман аз пайраҳаҳои канори ҷангал, ки онҳо он ҷо мегарданд, худамро дур мекашам»³.

Дар солҳои ҳукумати подшоҳӣ зиндагии тоқатгудози якутҳо чунин буд, вале Чернышевский боварии комил дошт, ки «пас аз як чанд вақт, якутҳо ҳам одам барин зиндагӣ хоҳанд кард»⁴. Ин пешгӯии пайғамбаронаи

¹ В. И. Ленин. Асарҳо, ҷ. 20, саҳ. 463.

² Н. Г. Чернышевский. Поли. собр. соч., т. XIV, М., 1949, стр. 521.

³ Ҳамон ҷо, саҳ. 988.

⁴ Ҳамон ҷо, саҳ. 535.

Чернышевский фақат дар замони социализм ба амал пайваст.

Чернышевский на фақат воқеанависи зиндагии якутҳо, балки маслиҳатчию машваратчию онҳо низ буд. «Ман ба онҳо дар боби зироат ва парвариши асп маслиҳатҳои пурқимат медиҳам»¹, навишта буд Чернышевский.

Чернышевский инчунин барои омӯхтани маданият ва маишати халқҳои Шарқ хеле хизмат кардааст. Вай бо профессори университети Санкт-Петербург Козимбек (1802—1870) ном озарбойҷонӣ шинос буд ва, ба қавли худаш, «...ба забонҳои Шарқ рағбати зиёде дошт»².

Чернышевский қиммати альманахи адабии Закавказье «Зурна»-ро, ки яке аз муаллифони он маорифпарвари машҳури Озарбойҷон Мирзо Фатҳалӣ Охундов (1812—1878)³ буд, хеле баланд ҳисоб мекард.

Н. Г. Чернышевский адабиёти халқҳои Шарқро ба таври ҷиддӣ меомӯхт ва дар ин бобат доираи дониш ва маълумоти ӯ ниҳоят васеъ буд. «Дар ҷавониам, — навишта буд Н. Г. Чернышевский, — афсонаҳои «Ҳазору як шаб» маро мафтун карда буданд ва онҳо ба ҳеҷ ваҷҳ «афсонаҳои бачагона намебошанд; баъд дар айёми боллиғам ин маҷмӯаи мӯъҷизакорро гаштаю баргашта мекондам ҳар дафъа мафтун шуда мекондам»⁴.

Н. Г. Чернышевский дар асари худ «Повести в повести» («Нақл андар нақл») Фирдавсро яке аз даҳон адабиёти ҷаҳон мегӯяд⁵, дар ҳақиқи Ҳофиз бошад менависад, ки «...сӯфӣ ва донишманд аст... ва ғазалиёти ӯ аз рангубори зиндагӣ гул-гул мешукуфад ва нақҳати хуш медамад».

Н. Г. Чернышевский на фақат ба адабиёти Шарқ рағбат дошт. Уро зиндагонии мазлумонаи халқҳои Шарқ саҳт ба ҳаяҷон меовард. Вай нағз медонист, ки дар ин бобат аҳамияти дини ислом ҳам хеле калон аст. Бинобар ин Н. Г. Чернышевский бо нафрат ба доғмаҳои ислом навишта буд: «Тамоми он чизе ки Қуръонро аз осо-

¹ Н. Г. Чернышевский. Полное собран. соч. том XIV, М., 1949, стр. 513.

² Гейдар Гусейнов. Из истории общественной и философской мысли в Азербайджане XIX века. Баку, 1949, стр. 198.

³ Н. Г. Чернышевский, «Повести в повести». Полн. собр., соч., т. XII стр. 130.

⁴ Ҳамон ҷо, саҳ. 137.

⁵ Ҳамон ҷо, саҳ. 391.

ри хаттии қабл аз замони Муҳаммади арабҳо фарқ мекунад, тамоми он чизҳо бе шакку шубҳа, ба фикри ман, ё ҳамоқат аст, ё қабоҳат»¹.

Гарчанде матбуоти расмӣ ва нависандагони зарҳариди иртиҷоии онвақта идеяҳои демократии революционии Н. Г. Чернышевскийро дар бобати масъалаи миллӣ бо нафрату адоват пешвоз гирифтанд, вале он идеяҳо, бе шакку шубҳа, дар таърихи муборизаи бузурги озодихоҳии халқҳои Россия, дар кори минбаъд инкишоф ёфтани худшиносии революционии омма роли таърихӣ бозиданд.

Нависандаи барҷастаи рус В. Г. Короленко — (1853—1921), гӯё фикри Чернышевскийро дар бораи якутҳо давом дода, навишта буд, ки якутҳо «...мардуми хушмуомилаанд ва дар бисъёр улусҳо расм шудааст, ки ба муҳочирони навомада мадади ҷиддие расонда шавад... Якутҳо ба одами меҳнатдӯст аксар вақт чунон мадад мерасонанд, ки вай худаширо дошта мегирад»².

В. Г. Короленко дар ҳикояи «Сон Макара», («Хоби Макара») симои як якути хонабардӯши беҳуқуқи камбағалро хеле ҳаққонӣ таҷассум кардааст. «Ба Макара... доимо ҷабру зулм мекарданд, — менависад Короленко, — арбобу оқсаққол, қозию амалдор ҷабр мекарданд, ки хироч дех, попҳо ҷабр мекарданд, ки руга дех, мӯҳтоҷию гӯшнағӣ ҷабр мекард, гармою сармо ҷабр мекард, боришу хушксоли ҷабр мекард, замини яхкарда ва тайгаи бадхоҳ ҷабр мекард»³.

Чернышевский ва Короленко бо чашмони худ бенавоии мудҳиши халқи якутро медиданд ва итминон доштанд, ки рӯзе мерасаду якутҳо ва дигар халқҳои Сибирь аз режими адоватангези ҳукумати подшоҳӣ, ки сабабгори ҳама фочиаи халқҳои Россия мебошад, озод мешаванд.

Гӯшаи дурдасти Россия — Якутия — кишвари табиаташ саҳт ва аҳолиаш қашшоқ бошад ҳам, ба Короленко азиз буд, чунки он ҳам як қисми Россия шумурда ме-

¹ Иқтибос аз китоби Н. А. Смирнов, — «Очерки истории изучения ислама в СССР», М., 1954, стр. 42.

² Иқтибос аз мақолаи Пасютин «Русские писатели о Якутии», Сборник статей о ведущей роли русского народа в развитии народов Якутии, Якутск, 1955, стр. 240.

³ В. Г. Короленко, «Сон Макара» (рассказ). Избр. произв. М., 1947, стр. 25.

шуд. Дар яке аз мактубҳои худ ӯ навишта буд: «Агар шахсан ба ман гуянд, ки дар Америка зиндагонӣ мекуни ё дар вилояти Якутия (албатта, ба шарте ки барои каму беш бемалол сафар кардан ҳақ диҳанд), бовар кунед, ки ман бештар Якутияро интихоб мекардам. Аҳволи одами рус дар ғарибӣ табоҳ ва, ростӣ гап дар Америка аз ҳама бадтар аст»¹.

Маълум аст, ки фарзанди қабири халқи украин Т. Г. Шевченко (1804—1861) солҳои 1847—1857 дар Қазоқистон дар бадаргагӣ зиндагӣ мекард. Вай қазоқҳо, зиндагӣ ва урфу одатҳои онҳоро нағз медонист. Вай расмҳои мекашид, ки воқеияти реалии Қазоқистонро, ки ҳукумати подшоҳӣ тороҷ карда буд, ҳаёти мардумони оддӣ ин кишварро инъикос мекарданд.

Ходими барҷастаи ҳаракати озодихоҳии рус дар асри XIX, душмани ашаддӣ ҳукумати подшоҳии Россия, роҳбари кружоки «Петрашевиён» — М. В. Петрашевский (1821—1866) инчунин мунодӣ идеяи баробарии халқҳо буд. Вай борҳо таъкид мекард, ки «ҳаргиз лозим нест, ки халқҳои бегоноро ба худ душман дониста, ба онҳо ҳукмфармоӣ раво дониста шавад»². Аслан гирем, ин суҳанҳо ба сиёсати иртиқоии ҳукумати подшоҳӣ, ба сиёсати зӯроварӣ нисбат ба халқҳои хурди Россия як эътирози ҷасуронае буд. Петрашевский бар хилофи сиёсати ҷангандозӣ ва низоу адовати байни халқҳо, ки Россияи подшоҳӣ ҷорӣ мекард, суботкорона тарафдори оилаи муттаҳиди халқҳои давлати Россия, тарафдори иззату эҳтиром кардани халқҳои гуногун буд, ки дар вусъати Россия зиндагонӣ мекарданд. Вай навишта буд: «Бе истисно ҳамаи халқҳо узви соҳибхитиёри як оилаи озоди бародарон шумурда шаванд»³. Рус ҳоким не, балки бародари якут, мордва ва кавказӣ аст — Петрашевский чунин гумон мекард, ҳама фарзандони беҳтарини халқи қабири рус чунин гумон мекарданд. Худи ҳамон Петрашевский навишта буд: «Баробарҳуқуқии халқҳо ҳамон шартӣ асосие мебошад, ки дар он халқҳо натиҷаҳои амалии илм ва тамаддунро истифода бурда метавонанд»⁴. Хизмати Петрашевский ҳамчун революционер ва мунодӣ дӯстии халқҳои Россияи крепостной хеле калон аст.

¹ П а с ю т и н. «Русские писатели о Якутии», стр. 240.

² «Иркутские губернские ведомости», 1857, № 9, стр. 25.

³ Ҳамон ҷо.

⁴ Ҳамон ҷо.

Ҳақивнависи бузурги рус, М. Е. Салтыков-Щедрин (1826—1889) ба маданияти халқҳои Шарқ рағбати гарму ҷӯшоне дошт ва навишта буд, ки «...халқҳои Шарқ чунон ганчинаҳои назму наср доранд, ки олам аз онҳо беҳабар аст». Ба классики адабиёти туркман Маҳдум Қулай (соли таваллудаш тақрибан 1730, санаи вафоташ солҳои 80-ӯми асри XVIII), ки ба Фароғӣ мутахалис буд, Салтыков-Щедрин чунин баҳо додааст: «...ин фароғии баландистеъдод... Шиллери Шарқ аст. Ман бе ҳеҷ бок ӯро бо Александр Сергеевич (Пушкин) баробар медонам... Ман ба иқтидори бузурги Маҳдум Қулай шакке надорам».

Салтыков-Щедрин ба иқтидори дигар классики адабиёти туркман, фошкунандаи бедодгарии феодалон, ҳомии ҷасури камбағалон — Камина (тақрибан 1770—1840) қоиладар буд. Ба қавли Салтыков-Щедрин, «Камина шоири мусулмонони мазлум ва ҳақир аст», «Мулло Напес бошад бе муболиға бузургтарин шоири назми халқ мебошад»¹. Чи навъе мебинем, дар ин суханон маданияти ба худ хоси халқҳои Шарқ ба эътибор гирифта шудааст ва мақоми халқҳои Осиёи Миёна дар эҷоди шоҳасарҳои адабиёт ва санъат шовинистона наст карда нашудааст. Адибони бузурги халқи рус ба комъебиҳои маданияти халқҳо доимо баҳои сазовор медоданд.

Иқрори зерини А. Н. Толстой (1828—1910) ҷолиби диққат аст, ки ӯ дар ҳақиқи Кавказ гуфта буд: «Ин кишварӣ ваҳшӣ, ки дар он ду чизи ба ҳам комилан мухолиф — ҷанг ва озодӣ — ба ин дараҷа аҷоиб мураккаб гаштаанд, бе муболиға басо дилрабо аст»².

Ба ҳамин тариқ, баёноти дар фавқ зикркардаи мовозеҳ аён месозад, ки адабиёти пешқадами рус, аз Пушкин то Толстой, чун қисми муҳимии таркибии маданияти пешқадами рус мағз андар мағз аз идеяҳои инсонпарварӣ нисбат ба халқҳои хурди Россия ва аз идеяҳои аз ҳар гуна зулм, бедодӣ ва ноодилӣ озод кардани миллатҳо ва қабिलाҳо пур мебошад.

Пурсида мешавад, ки оё воқеаи таърихӣ ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна характери прогрессивӣ дошт? Оре, дошт. Дар он солҳо Россияро на фақат ҷаллоди халқҳо — подшоҳ, балки халқи кабири рус, беҳ-

¹ Журнали «Дружба народов», № 4, 1960, сах. 216—217.

² А. Н. Толстой. История печатания и писания. «Кавказ». Полн. собр. соч., т. VI, М., 1936, стр. 279.

тарин фарзандони он, дӯстони самимӣ ва бародарони халқҳои мазлуму ҳақири Россияи подшоҳӣ таҷассум мекарданд.

Ҳеҷ шакке нест, ки дар шароити мутлақияти подшоҳӣ дар бобати ҳимояи ҳуқуқи иқтисодӣ ва сиёсии халқҳои Россия дар таърих хизмати ҷамъияти пешқадами рус хеле калон аст. Ҳамаи ин гапҳо дурустанд. Вале мо бояд махсусан таъкид намоем, ки халқҳои Россия, аз ҷумла халқҳои Осиёи Миёна, фақат ба шарофати Революцияи Кабири Социалистии Октябрь, ки дар мамлақати мо бо роҳбарии Ҷумҳурии Коммунистии Иттифоқи Советӣ ғалаба кард, соҳибони ҳақиқии қисмати худ гардиданд.

* * *

* Ин очерки мухтасар имконият медиҳад, ки то чӣ андоза мураккаб ва пурзиддият будани вазъияти иҷтимоии иқтисодӣ ва сиёсии Бухоро ба тасаввур оварем ва ба он баҳо диҳем.

Ҳамроҳшавии Осиёи Миёна ба Россия он амалиётеро, ки дар ин сарзамин рӯй меод, гӯё фаъолтар гардонид, ба як риштаи мураккаб даровард. Оби истода ва беҳаракат ба тугъён омад. Дар ин мамлакат ҳама чиз ҷон гирифта, чиҳатҳои ҷи хуб ва ҷи бадӣ ҳаёти иҷтимоӣ то рафт барҷаста ва қатъитар зоҳир шуданд. Ҷабру зулме ки дар гузашта ҳама ба он тан дода, таслим мешуданд, акнун тоқатфарсо шуда буд, зеро акнун ба мардуми ин сарзамин имконият фароҳам омада буд, ки аҳволи худро бо аҳволи дигарон муқоиса кунанд. Қашшоқӣ ва гуруснагӣ, беҳуқуқӣ ва навмедии оммаи халқ ба ҳама аён гардид; ҳама гуна ниқобҳо дур партофта шуданд. Пеш аз ҳама иллату сабаби ин бадбахтӣ ва фалокатҳо фош гардид. Маълум шуд, ки сабаби ин баъду мусибатҳо «ғазабҳои худ» ва «ҷазои кирдорҳои нораво» набуда, балки қувваҳои иқтисодӣ, феодаллабӣ ва ҷоҳпарастии бойҳо, амир ва ҳукумати подшоҳӣ мебошад.

Кӣ будани душман маълум гардид. Ин гуна равшаншавии аҳвол ба муборизаҳои синфӣ қувваи бузурге бахшид.

Муносибат ба Россия низ ба як тарзи беихтиёр зиддиятнок буд. Ин муносибат дар ҳамаи қувваҳои иҷтимоии Осиёи Миёна бо ҳамин шакли зиддияти худ ба зуҳур меомад.

Россия барои меҳнаткашони Осиёи Миёна дар шакли зулми мустамликавӣ, тааддию фишори ҳукумати подшоҳӣ ва дараҷаи олии миллатчигӣ ва дар айни замон, дар шакли олии маданият, тартиботи оддӣ ва муташаккилай, дар шакли ҳамаи он чизҳои нав ва прогрессивӣ, ки аз тарафи Россия меомаданд, муҷассам мегардид.

Россия барои буржуазияи нав ба вучуд омаданстодаи маҳаллӣ, — дар асоси амалиёти ҷалбкунӣ он ба доираи бозори миллии рус, — як маркази ҷозибаноке буда, аммо ҳамчун рақибӣ сарватманд ва пуриқтидор як маркази аз худ дуркунандае низ буд, ки саноат ва тиҷорати маҳаллиро пахш мекард, ба инкишоф ва ривоҷи он роҳ наметод. Ниҳоят, доираҳои иртиқоъпарварии маҳаллии Осиёи Миёна ҳам ба ҳукумати истибдодии рус нафрат мекарданд ва ҳам, дар айни замон, ҳамчун такягоҳи муқобили муборизаҳои пухта расиданстодаи революционӣ, ба вай эҳтиёҷ доштанд.

Ҳамаи ин вазъияти мураккаб ва печ дар печ ба ҷаҳонбинии маорифпарварони Осиёи Миёна, аз ҷумла Аҳмади Дониш, ки ин рисолаи мо ба тасвири ҳаёт ва фаъолияти ӯ бахшида шудааст, низ асари худро гузошта буд.

Боби 2

ТАРЧИМАИ ҲОЛИ АҲМАДИ ДОНИШ

Тарчимаи ҳоли Аҳмади Дониш Ҳанӯз навишта на-
шудааст ва тафсилоти он ба мо маълум нест, зеро ада-
биётшиносон ва муаррихон то имрӯз ин ҷиҳатро, чу-
нон ки шояду бояд, тадқиқ накардаанд. Бинобар ин дар
вақти навиштани шарҳи ҳаёти Аҳмади Дониш қабл аз
ҳама ба асарҳои худи маорифпарвар, ки дар хусуси
тарчимаи ҳоли ӯ баъзе маълумотро дар бар гирифта-
анд, такя карда, ҳамчунин аз адабиёти мавҷудан доир
ба ин масъала истифода кардем. Дар ин бобат махсусан
ёддоштҳои устод Айни, ки Аҳмади Донишро шахсан
дида ва дар асарҳои дар бораи ӯ бо таваҷҷӯҳи бу-
зург суҳан меронад, қимати калоне доранд.

Аҳмади Дониш соли 1827 дар шаҳри Бухоро тавал-
луд ёфтааст. Номи падараш Носир буда, Дониш тахал-
луси Аҳмад ибни Носир мебошад. Ӯро Аҳмади Қалла
ҳам мегуфтанд. Вай дар адабиёти тоинқилобии тоҷик
бо номи Аҳмад Маҳдуми муҳандиси ўроқ машҳур аст.

Бобои падарии Аҳмади Дониш марди деҳқон буда,
дар тумани Пирмастии¹ аморати Бухоро зиндагӣ ме-
кард. Падари Аҳмад дар овони бачагӣ дар мактаби деҳа
ва баъд дар мадрасаи Бухоро таҳсил карда буд. Пас аз
хатми таҳсил дар шаҳри Бухоро истиқомат карда, дар
яке аз маҳаллаҳои он имоматӣ мекунад. Ҳавлие ки Но-
сир зиндагӣ мекард, дар маҳаллаи Кӯчаи Сангин воқеъ

¹ Ҳоло тумани Пирмастӣ вуҷуд надорад. Заминҳои он дар бай-
ни районҳои Ғиждувон, Шофирком ва Вобқанд тақсим шудааст.

гардида буд ва Аҳмади Дониш дар ҳамин ҳавлӣ тавал-
луд ёфтааст.

Фарзанде ки дар хонаводаи имоми миёнаҳол ба дунё
омада буд, мебоист хеле барвақт, яъне аз синни 6—7
солагӣ ба таҳсил шуруъ мекард. Ва Аҳмад аввал дар
оила ва сипас дар мактаб ба омӯхтани илмҳои мухта-
лифи динӣ сар кард. Нахустин муаллими ӯ модари боса-
вод ва соҳибиродааш буд. Вай на фақат катту саводи
хуб дошт, балки назми тоҷикро ҳам хуб медонист. Ху-
ди Аҳмади Дониш нақл мекунад, ки ӯ то ба мактаб до-
хил шудан хондан ва навиштанро ҳамроҳи дигар бача-
гон аз модараш ёд гирифтааст. Ӯ дар ҳамин вақт хуш-
нависиро омӯхта, нақши ҳарфҳои ривоятҳои гуногуни
диниро хеле зебо мекашидааст. Аҳмади Дониш ба ёд
гирифтани ҳунари сураткашӣ низ аз ҳамон вақт шуруъ
намудааст. Вай фақат китобҳои динӣ, аз ҷумла «Чаҳор
китоб» мехонд. Аммо ҳикматҳои бардурӯғи ин қабил
асарҳо ин писарбачаро қонеъ намекарданд. Аҳмади До-
ниш, чунон ки худаш мегӯяд, маҷбур мешуд, ки тарҷима
ва шарҳи калима ва истилоҳоти китобҳои диниро аз лу-
ғатҳо ҷустуҷӯ кунад.

Ҳамин тариқа, ӯ 9—10 сол зиндагӣ ва таҳсил
кард. Пас аз ин падараш ӯро ба мактаб дод. Солҳои
таҳсил барои Аҳмади Дониш хеле бомашаққат мегу-
зашт. Ӯ забони барояш бегонаи Қуръонро намефаҳмид.
Вай ҳамаи он чиро, ки дар мактаб омӯхтан лозим ме-
омад, фаҳмидан мехост, вале дар мактабҳои онвақта
чунин имконият набуд. Қуръон ~~намефаҳм~~ ва дилгир-
кунанда буд. Аҳмади Дониш ёд кардани онро кори
муфид намедонист. Илова бар ин, вай аз кӯдакӣ баъ-
зе калимаҳоро равшан талаффуз карда наметавонист.
Бинобар ин таҳсили ӯ дар мактаб самарани хуб на-
медод.

Чунон ки худи Аҳмади Дониш нақл мекунад, ӯ дар
натиҷаи машғулиятҳои хаста ва дилгиркунандаи мак-
таб ба дарди асаб гирифтोर шуд. Ман, — менависад Аҳ-
мади Дониш, — ба такрори бениҳоят (такрори сураҳои
Қуръон) иштиёқе надоштам ва ҳеҷ шавқе ба ҳифзи он-
ҳо надоштам. Ин вақти баръабас рафта ва пуразоби та-
моман бенафъ буд.

Бачаи хушзеҳн ва ташнаи дониш дар муҳити хафа-
кунанда ва гамангези мактаби динӣ дер истода натаво-

ниста, дар ҳар фурсати муносиб худро аз ин кулбаи тираву тори ҷаҳолат ба ҳавои софу бегубори лаби ҳавзи Регистон мегирифт.

Дар он ҷо аз ровиёни халқӣ дар бораи таърихи мамлакати худ хабар меёбад ва аз ҳикоеи ширини онҳо, ки маҳсули ҳаёлотӣ худро бо мушоҳидаҳои нозук ва фактҳои ҳақиқии таърихӣ омехта нақл мекарданд, баҳраманд мегардад¹. Дар асоси ин ҳикоятҳо, сӯҳбатҳо ва ҳазлҳои шӯҳ ҷаҳонбинии ибтидоии А. Дониш ташаккул меёбад.

Муаллими А. Дониш ҳис кард, ки ӯ ба дарсҳои схоластикии мактаб ҳавасе надорад ва аз ӯ қорӣ хуб намерӯяд. Ғайр аз ин, саломатии Аҳмад хеле бад мешуд. Ин буд, ки падараш ӯро аз мактаб гирифта, ба мадраса дод. Он вақт А. Дониш қадри 14—15-сола буд.

А. Дониш дар ҳуҷраи ба орият гирифтаи падараш мезист. Ҳаёти мадраса, ки аввалҳо диққати ӯро ба худ ҷалб карда буд, батадриҷ дилгир мекард. Ба сари худ зиндагӣ кардан гуворой дорад, аммо азоби мӯҳтоҷияш бад аст. Барои ҷиҳози ҳуҷра, хӯрду хӯрок ва иштирок кардан дар зиёфатҳои ки муллобачаҳои мадраса ба навбат ташкил мекарданд, пул лозим буд ва онро мебоист худи Аҳмад пайдо мекард.

Чӣ бояд кард? Бояд моёи маош ҷуст. Ва Аҳмади Дониш пешаи хаттотиро ихтиёр мекунад ва то охири умраш ба он шуғл менамояд. Яке аз аввалин шоироне ки ӯ китобат кардааст, Бедил буд. Дар ин пеша ҳам Аҳмади Дониш чун лаввоҳ ва наққоши забардаст ном баровард².

Аҳмади Дониш ба туфайли хаттотӣ дигар касбҳои омӯхт ва меъмору инженери забардасти замони худ шуд.

Аҳмади Дониш хаттотиро пешаи хеле баланди бообрӯ медонист ва сонитар ба фарзандонаш васият карда буд, ки ин пешаро омӯзанд³.

Аҳмади Дониш фақат барои моёи маош шуда хаттотӣ ва лаввоҳӣ намекард, балки ӯ мехост, ки ба ин

¹ «Наводир-ул-вақоъ», саҳ. 327.

² Муаллифи ин сатрҳо дар институти шарқшиносии АФ РСС Узбекистон чанд корҳои хаттотӣ дидааст, ки маҳсули қалами ҳунарвари ноҳи Аҳмади Дониш мебошанд.

³ Садриддин Айни гуфтааст: «Ман як «Юсуф ва Зулайхо»-ро ба хат, лавҳ, қадвал ва расми Аҳмади Дониш дидаам, ки дар ҳамон вақт ба қимати сесадад пуд гандум фурӯш шуда буд». (Куллиёт, ҷилди 7, саҳ. 33).

пешаҳо машгул шуда, бо ин истеъдоди худ ба халқ ва мамлакат фоидае оварад.

Аҳмади Дониш навишта буд, ки «ва маро дар ҳама ин саъй ва тараддуд доя ин буд, ки агар султон иморати мадраса ва хонақоҳе кунад, бад-ин саноъ аҳтиёҷ афтад, ки мусаддири он ту бошӣ... ё агар китобе мусаввар музайян хоҳанд, ту саранҷом диҳӣ... Ва ҳаққи ман он аст, ки маро анбиёи мулк ва салотин ба кор дароранд...»¹. Ва Аҳмади Дониш гумон мекард, ки агар ба ин тариқа хизмати халқ ва мамлакат кунад, пешсафи раоё хоҳад шуд.

Вале ҳамаи ин хаёлҳои хоми як ҷавони бетачриба буд. Ба амири Бухоро рассомон ва хаттотони боистеъдод лозим набуданд. Баъдтар Дониш гамгинона навиштааст, ки ӯ лавҳаю лоиҳаҳои меъморӣ кашид, вале ҳеҷ кас биное иморат накард ва ҳеҷ кас ороиш додани китобашро лозим надонист.

Дар Бухорои онвақта дигар хел шудан ҳам мумкин набуд. Ба амир муқаррабони дигар навъ — на муҳандисону маорифпарварон, балки дуздону фосиқон — лозим буданд...

Инак, Дониш муллобача мешавад. Беист матни китобҳои диниро аз бар кардан тамоми «нозукиҳои» бемаънои русуми динро такрор ба такрор хондан ва файласуфи равиияи Хемницер бари «Чист таноб? Ресмони печида...» гӯён беҳуда баҳсу мунозира кардан — чунин буд таҳсил дар мадрасаҳо, ки моҳ ба моҳ, сол ба сол ба ҳамин тартиб мерафт. Аҳмади Дониш баъдтар солҳои муллобачагашро ба ёд оварда, як ҳаҷвияи синашикофу душманкуши ҷонситоне навишт.

Инак, Аҳмади Дониш дар мадраса фақат ҳаминро дид, ки муллобачагон фаҳмидаю нафаҳмида доду фиғон мебардоранд ва худро доно метарошанд, ҳамаи домуллоҳо бегаму бепарво ва худписанду худсито мебошанд.

Масалан, муллобачаҳо барои ёд гирифтани фақат «русум», бояд чанд сол қоидаҳои ниҳоят душвор ва нофаҳмои сарфу наҳви забони арабро меомӯхтанд. Албатта, ҳоҷати гап ҳам нест, ки Дониш дар мадраса ягон илм гирифта натавонист.

¹ «Наводир-ул-вақоъ», сах. 340.

Александр Борнс дар ҳаққи муллобачағони Бухоро гап рост гуфтааст: «Чунин издиҳоми бесаводони доимо худписанду риёкор дар олам нест. Онҳо як тӯда одамон мебошанд, ки ба моҳияти дин сарфаҳм намераванд ва фақат дар адои русуми намозу дуо машғули меку- нанд»¹.

Аҳмади Дониш бо таҳсили мадраса қаноат накарда худаш мустақилона як чанд илмро мутолиа мекунад. Вай шоири забардаст ва мусиқинавози моҳир (танбӯри), рассом, духтур ва мунаҷим буд (нуҷуми он вақт дорои унсурҳои астрономия буд). Вай бо қидду ҷаҳд таърих, фалсафа, ҳандасаро меомӯхт.

Садриддин Айнӣ менависад, ки боре як расми маз- ҳақаомези Донишро дида дар ҳайрат мондааст. Дар ин лавҳа расми Мирзо Анвар ном як кӯкнорӣ, ки чанде дар Бухоро миршаб будааст, тасвир ёфтааст².

Дар Бухорои феодалӣ кашидани расми одам куфр буд. Александр Борнс чунин нақл кардааст. «Ба қарибӣ тоҷире аз Хитой чанд лавҳа расм овард; ҳукумат онҳоро зуд мусодира кард ва ба соҳибаш қиммати онҳоро дод ва расмҳоро дарҳол небуд сохт, зеро мувофиқи қо- нуни Муҳаммад, кашидани расми ҷонварон мамнӯъ ме- бошад»³.

Боре як амалдори Бухоро дар дасти А. Татаринов китоби Александр Борнсро дидааст, ки дар он сафари Бухоро тасвир ёфта буд. «Вай (амалдор—З. Р.) китобро варақ заду,— менависад А. Татаринов,— расмҳояшро аз назар гузаронд ва котиби мо Мулло Мамашариф ба ӯ фаҳмонда дод, ки ин тасвири чаркасҳо ва ин расм намуди шаҳри онҳост»⁴, яъне азбаски Мамашариф хул- қу атвори амалдоронро медонист, маҷбур шуд рӯи рост дурӯғ гуфта, бухороиҳоро чаркас гӯяд. Охир «дар худи ҳамон Бухоро мусулмоне ки расми инсон ва ҳайвонот- ро мекашид, яқин кушта мешуд»⁵,— навиштааст Пославский. Ин фактро Крестовский ҳам тасдиқ мекунад. Вай

¹ Александр Борнс. Путешествие в Бухару, М., 1948. Қис- ми дуйӯм, стр. 433.

² Садриддин Айнӣ. Куллиёт, ҷилди 7, саҳ. 33.

³ Александр Борнс. Путешествие в Бухару, М., 1848, часть вторая, стр. 435.

⁴ А. Татаринов. Семимесячный плен в Бухарии, М., 1867, стр. 36.

⁵ Бухара. Военного инженера полковника Пославского, СПб. 1891, стр. 27.

навиштааст: «мувофиқи шариат, агар дар болои намоз дар дасти мусулмон расми ҷонваре бошад, намозаш ҳаром аст»¹.

Аҳмади Дониш мехост, ки нучумро аз пардаи хурофотии он озод кунад. У навишта буд, ки «ман шавқ доштам, ки ояндаи худро бидонам ва муайян кунам. Бо ҳамин ният ба илми нучум шуғл кардан хостам. Аммо устодони ин фан бисёр бахил буданд ва ба осонӣ чизе аз ин фан ёд намедоданд, ман ба устодони ин фан дуру дароз хизмат карда ва мутолиаи шахсии худро зам намуда, ин фанро ба даст даровардам. Азбаски бахилии устодон бисёр ба ҷонам мерасид, дар дили худ муқаррар карда будам, ки агар ин илмро соҳиб шавам, ҳар касе ки барои омӯхтани ин фан пеши ман ояд, бе музду миннат ва ба зудӣ ўро ба шогирдӣ қабул мекунам... Баъд аз он ки илми нучумро ба даст даровардам, мувофиқи аҳди қалби худ ҳар касе ки ин илмро омӯхтан хост, ўро ба шогирдӣ қабул намудам Аммо афсӯс, ки аксари он гуна талабаҳо ноаҳл бароманд ва пеш аз он ки аз ин илм чизе ба даст оранд, фолбин шуда, ҳам худро ва ҳам меҳнати маро нобуд карданд».

Билохир Дониш мадрасаро хатм мекунад, вале аниқ маълум нест, ки чанд сол хонда бошад, аз афти кор, хеле хондааст, зеро дар мадраса ба ҳисоби миёна аз 15—16 то 19—20 сол мехонданд.

Ба фикри мо, Аҳмади Дониш дар солҳои таҳсили мадраса ба таҳкурсии илмҳои омӯхтааш шинос шудааст. Албатта, фанҳои диние ки дар мадраса дарс дода мешуданд, ба донишҳои ӯ асос шуда наметавонистанд. Ҳаргиз ин тавр не. Асоси донишҳои бузурги Аҳмад Маҳдум кори босабот ва боиноди ӯ, қаҳрамонвор илму-мӯзии шахсии ӯ буд.

Пас аз хатми мадраса Дониш мударрис нашуд. Вай мутмаин буд, ки муллобачаҳо фақат барои «мансабу мартаба ва шўҳрату обрў» дар мадраса мехонанд. Бинобар ин Дониш мударрисиро қатъиян рад карда, пешаи котибиро интихоб намуд. Ақнун вай дар сарои амир котиб шуда, дастнависи китобҳои тиб, таърихро китобат мекард ва оро меод. Пас аз марги муаллими Дониш амир ўро саркотиб таъин кард. Аҳмади Дониш

¹ В. В. Крестовский, В гостях у эмира бухарского, СПб. 1887, стр. 313.

аз субҳ то шом меҳнат мекарду аз китобҳои ҳандаса лавҳа ва ҷадвалҳои мекашид ва онҳоро оро меод.

Ҳатто ҳамон вақтҳои истеъдоди баланди олими ҷавон ба ҳама аён шуда буд. Амалдори тараққипарвари амир, адиб ва муаррих Садрӣ Зиё, ки меҳост ду ҷиҳати ба ҳам зидди замона — ҳукумати амир ва маданиятро меҷунад, дар ҳақиқи Аҳмади Дониш навишта буд, ки ин одам тамоми илмҳои аз худ кардаасту математик, духтур, муаррихи забардаст, хаттот ва наққоши ҳунарманд буда, Улуғбек барин ситорашиноси бузург, мусиқинавози баландистеъдод ва Саъдии Шерозӣ барин шоири ширинкалом мебошад ва ғайра¹. Дар тамоми тазкираҳои ки Донишро ном мебаранд, эҷодиёти ӯро ҳамин тавр тавсиф мекунанд.

Ҳатто Афзал Пирмасти, муаллифи тазкираи машҳур, ки эркаи амир Абдулаҳад буда, яке аз душманони Аҳмади Дониш шумурда мешуд, маҷбур шудааст, иқрор кунад, ки умуман ӯ (Дониш — З. Р.) «аз ҳама илмҳои воқиф мебошад. Вай дар ҳама навъи хатҳои — дар насх, настаълиқ, сулса, тавҷиа, таълиҷа, муллақӣ, куфӣ, зулфӣ, райҳонӣ ва ғайра ҳамагон надост. Дар рассомӣ аз Беҳзод ва Монӣ пеш гузашт, дар мусиқӣ устои комиле буд².

Хулласи калом, Аҳмади Дониш як навъ энциклопедисти замонаи худ буд. Вай дар ҳама илмҳои ва санъати замонаи худ маҳорати тамоми дошт.

Дигар маддоҳи амир Абдулаҳад — Мӯҳтарам — ҳам маҷбур шудааст дар ҳақиқи Аҳмади Дониш нависад, ки ӯ (Дониш) мунаҷҷим ва муҳандисе мебошад, ки дар мамлакат машҳур аст. Дар ҳандаса ва нучум ӯ (Дониш) ҳамагон надорад.

Аҳмади Дониш илми кайҳонро ҳам хеле хуб медонист. Дар санъат ва хусусан дар рассомӣ Беҳзод ва Монӣ ба ӯ баробар шуда наметавонишанд. Дар китобати ӯ аз ҳама пеш буд... Вай мусиқиро амиқ медонист, аз тамоми оҳангҳои мусиқии даврааш воқиф буд ва тамоми сол аҳли мусиқӣ дар сӯҳбати ӯ буданд.

¹ Тазкор-ал-ашғор, Қозӣ Муҳаммад Шарифи Садр-ат-тахаллус ба Зиё. Шӯъбаи шарқшиносӣ ва осори хаттии АФ РСС Тоҷикистон, рақами китоб 579, саҳ. 230.

² افضل التذكار فى ذكر الشعراء والشعراء. Тошканд, 1918, саҳ. 49.

³ Тазкира ва шуарои Мӯҳтарам. Шӯъбаи шарқшиносӣ ва осори хаттии АФ РСС Тоҷикистон, китоби № 394, саҳ. 48—51.

Муосирони Дониш ҳаққонӣ ўро забардасттарин олими Бухоро мегуфтанд.

Амир Насрулло (1826—1860) умед дошт, ки агар Дониш дар ҳайати сафирон бошад, обрӯи онҳо хеле баланд мешавад, бинобар ин ўро ба сифати котиби сафорат ба Петербург фиристода буд.

Ин аввалин сафари Дониш ба Россия буд. Вай пеш аз ин русҳоро тақрибан надида буд. Одатан дар шаҳри Бухоро гумон мекарданд, ки русҳо як махлуқони бадвоҳимаи зарароваре мебошанд, ки аз олами дигаре омадаанд. А. Татаринов гуфтааст: «Пагоҳии 24 октябрь, дарҳол пас аз хайру хуш ба мо гуфтанд, ки хуштар либос пӯшем, то худро ба халқ нишон диҳем, ки то ҳол русҳоро ҳеҷ надида будаанд». Дар Бухорои шарифи онвақта русҳо ҳақ надоштанд бемалол зиндагӣ кунанд ва ҳатто бемалол бимиранд. Дар ҳудуди аморат дафн кардани русҳо манъ буд. Худи ҳамон А. Татаринов нақл кардааст, ки барои дафни мурдаи як аскари рус дар Бухоро ҳеҷ иҷозат гирифта наметавонистанд. «Пас аз се рӯз,— навиштааст А. Татаринов,— аз амир иҷозат омад, ки тобутро ба Тошканд фиристем — барои дар Бухоро дафн кардан иҷозат дода нашуд»¹.

В. Крестовский навиштааст, ки «соли 1883 дар қорвонсарои Бухоро як рус, ки гумоштаи ширкати тиҷорат буд, ҳамроҳи занаш зиндагӣ мекардааст. Вале пас аз муддате ин гумошта маҷбур шудааст, ки аз таъқибу таъзири мусулмонони мутаассиб ба беруни шаҳр рафта зиндагӣ кунад, чунки мӯъминон аз он, ки дар байни онҳо зани аҷнабии рӯйкушод мегардад, дар ғазаб гаштаанд»².

Пославский, ки соли 1886 ба Бухоро омада буд, навиштааст: «он вақт зоҳиран дар шаҳр ягон рус набуд, гайр аз вакил ва чанд хизматгузори идораи «Чамъияти нақлиёти Россия»»³.

Чунин буд аҳволи динӣ ва маънавии мамлакат дар вақте ки Дониш ба мамлакати «мудҳиши» русҳо, ба «диёри насоро» сафар кард. Фақат аҳволи онвақтан

¹ А. Татаринов. Семимесячный плен в Бухарии, М., 1867, стр. 44.

² В. В. Крестовский. В гостях у эмира бухарского, СПб. 1887, стр. 370.

³ Бухара. Военного инженера полковника Пославского, СПб. 1891, стр. 12.

Бухороро нағз доништа, қаҳрамони Донишро, ки «Россияро кашф намуд» нағз фаҳмидан мумкин аст.

Сафирони Бухоро бояд соли 1856 ба Петербург ме-
рафтанд, то ки ба марги Николаи I таъзияи ҳукумати
Бухороро расонанд ва ба тахт нишастани Александри
II-ро муборакбод кунанд. Вале дар вақти таъиншуда са-
фирон ба роҳ баромада натавонистанд, чунки тасхири
заминҳои Шаҳрисабз ва Китоб ҳанӯз ба анҷом нараси-
да буд ва дар ин бобат Амир Насрулло ба Александри
II мактубе ирсол карда буд.

Сафирон фақат моҳи августи соли 1857 ба роҳ ба-
ромада, 29 августи соли 1857 ба Оренбург расиданд. Ва-
ле ҳукумати подшоҳӣ ба қабули ҳайати калони сафи-
рон (иборат аз 40 кас) иҷозат надод. Пас аз ин аз
сафирон чор кас интихоб карда шуд ва дар байни онҳо
Мир Аҳмад Мирзо низ буд ва ба онҳо рухсат дода
шуд, ки аз Оренбург ба пойтахти мамлакати русҳо раҳ-
сипор шаванд. Сафирон 9 ноябри соли 1857 ба Петер-
бург меоянд ва дар он ҷо ду моҳ меистанд. Дар ин муд-
дат сафирон шаҳри Петербургро муфассал тамошо ме-
кунанд, ба опера, ба цирк, ба институти технологӣ, ба
корхонаи бофандагии Александри II, ба калисои ҷомеи
Исаак, ки имораташ акнун ба анҷом мерасид, ба заводи
чинибарорӣ, ба гармхонаи подшоҳӣ, ба расадхонаи ка-
лон, ба сиккахона ва ба Царское село мераванд. Са-
фирон 10 январи соли 1858 пас гашта аз Москва, Ниж-
ний Новгород, Қазон, Оренбург гузашта мераванд.
Ҳайати сафирон ва Аҳмади Дониш ҷойҳои тамошобо-
би пойтахти дуйӯми Россияро аз назар гузарониданд.
Сафирон фақат 23 май соли 1858 аз Оренбург ба Бухо-
ро раҳсипор шуда тавонистанд, зеро дар фасли зимис-
тон ва аз набудани роҳҳои дуруст масофапаймой кори
бениҳоят душвор буд¹.

Аҳмади Дониш аз он сафари худ таассурот, матери-
ал ва фикрҳои нав бардошт ва бо Россия аввалин бор
шиносо шудани вай дар ҳаёт, дар ташкили ҷаҳонбинии
вай як воқеаи ҳалқунанда гардид. Мо сонитар дар бо-
бати хулосаҳои ин маорифпарвар муфассалтар тавақ-
қуф менамоем.

¹ Р. Ҳодизода. Чанд лаҳзаи нав дар тарҷимаи ҳоли Аҳмади
Дониш. Журнали «Шарқи Сурх», № 2, 1957, саҳ. 83–84.

Муосирони Дониш ҳаққонӣ ўро забардасттарин олим Бухоро мегуфтанд.

Амир Насрулло (1826—1860) умед дошт, ки агар Дониш дар ҳайати сафирон бошад, обрӯи онҳо хеле баланд мешавад, бинобар ин ўро ба сифати котиби сафороат ба Петербург фиристода буд.

Ин аввалин сафари Дониш ба Россия буд. Вай пеш аз ин русҳоро тақрибан надида буд. Одатан дар шаҳри Бухоро гумон мекарданд, ки русҳо як махлуқони бадвоҳимаи зарароваре мебошанд, ки аз олами дигаре омадаанд. А. Татаринов гуфтааст: «Пагоҳии 24 октябрь, дарҳол пас аз хайру хуш ба мо гуфтанд, ки хуштар либос пӯшем, то худро ба халқ нишон диҳем, ки то ҳол русҳоро ҳеҷ надида будаанд». Дар Бухорои шарифи онвақта русҳо ҳақ надоштанд бемалол зиндагӣ кунанд ва ҳатто бемалол бимиранд. Дар ҳудуди аморат дафн кардани русҳо манъ буд. Худи ҳамон А. Татаринов нақл кардааст, ки барои дафни мурдаи як аскарӣ рус дар Бухоро ҳеҷ иҷозат гирифта наметавонистанд. «Пас аз се рӯз,— навиштааст А. Татаринов,— аз амир иҷозат омад, ки тобутро ба Тошканд фиристем — барои дар Бухоро дафн кардан иҷозат дода нашуд»¹.

В. Крестовский навиштааст, ки «соли 1883 дар корвонсарои Бухоро як рус, ки гумоштаи ширкати тиҷорат буд, ҳамроҳи занаш зиндагӣ мекардааст. Вале пас аз муддате ин гумошта маҷбур шудааст, ки аз таъқибу таъзири мусулмонони мутаассиб ба беруни шаҳр рафта зиндагӣ кунад, чунки мӯъминон аз он, ки дар байни онҳо зани аҷнабии рӯйкушод мегардад, дар ғазаб гаштаанд»².

Пославский, ки соли 1886 ба Бухоро омада буд, навиштааст: «он вақт зоҳиран дар шаҳр ягон рус набуд, гайр аз вакил ва чанд хизматгузори идораи «Чамъияти нақлиёти Россия»»³.

Чунин буд аҳволи динӣ ва маънавии мамлакат дар вақте ки Дониш ба мамлакати «мудҳиши» русҳо, ба «диёри насоро» сафар кард. Фақат аҳволи онвақтаи

¹ А. Татаринов. Семимесячный плен в Бухарии, М., 1867, стр. 44.

² В. В. Крестовский. В гостях у эмира бухарского, СПб. 1887, стр. 370.

³ Бухара. Военного инженера полковника Пославского, СПб. 1891, стр. 12.

Бухороро нағз доништа, қаҳрамони Донишро, ки «Россияро кашф намуд» нағз фаҳшидан мумкин аст.

Сафирони Бухоро бояд соли 1856 ба Петербург мефтад, то ки ба марги Николаи I таъзияи ҳукумати Бухоро расонанд ва ба тахт нишастани Александри II-ро муборакбод кунанд. Вале дар вақти таъиншуда сафирон ба роҳ баромада натавонистанд, чунки тасхири заминҳои Шаҳрисабз ва Китоб ҳанӯз ба анҷом нарасида буд ва дар ин бобат Амир Насрулло ба Александри II мактубе ирсол карда буд.

Сафирон фақат моҳи августи соли 1857 ба роҳ баромада, 29 августи соли 1857 ба Оренбург расиданд. Вале ҳукумати подшоҳӣ ба қабули ҳайати калони сафирон (иборат аз 40 кас) иҷозат надод. Пас аз ин аз сафирон чор кас интихоб карда шуд ва дар байни онҳо Мир Аҳмад Мирзо низ буд ва ба онҳо руҳсат дода шуд, ки аз Оренбург ба пойтахти мамлакати русҳо раҳсипор шаванд. Сафирон 9 ноябри соли 1857 ба Петербург меоянд ва дар он ҷо ду моҳ меистанд. Дар ин муддат сафирон шаҳри Петербургро муфассал тамошо мекунанд, ба опера, ба цирк, ба институти технологӣ, ба корхонаи бофандагии Александри II, ба калисои ҷомеи Исаак, ки имораташ акнун ба анҷом мерасид, ба заводи чинибарорӣ, ба гармхонаи подшоҳӣ, ба расадхонаи калон, ба сиккахона ва ба Царское село мераванд. Сафирон 10 январӣ соли 1858 пас гашта аз Москва, Нижний Новгород, Қазон, Оренбург гузашта мераванд. Ҳайати сафирон ва Аҳмади Дониш ҷойҳои тамошобоби пойтахти дуйӯми Россияро аз назар гузарониданд. Сафирон фақат 23 май соли 1858 аз Оренбург ба Бухоро раҳсипор шуда тавонистанд, зеро дар фасли зимистон ва аз набудани роҳҳои дуруст масофапаймой кори бениҳоят душвор буд¹.

Аҳмади Дониш аз он сафари худ таассурот, материал ва фикрҳои нав бардошт ва бо Россия аввалин бор шинос шудани вай дар ҳаёт, дар ташкили ҷаҳонбинии вай як воқеаи ҳалқунанда гардид. Мо сонитар дар бобати хулосаҳои ин маорифпарвар муфассалтар таваққуф менамоем.

¹ Р. Ҳодизода. Чанд лаҳзаи нав дар тарҷимаи ҳоли Аҳмади Дониш. Журнали «Шарқи Сурх», № 2, 1957, саҳ. 83—84.

Аз Россия бозгаштани Аҳмади Дониш боз бо як воқеаи дигари зиндагии ӯ рост омад. Пас аз вафоти Насрулло ба тахт амири нав Музаффар (1860—1885) менишинад ва ӯ Донишро сармуаббири худ таъин мекунад. Аҳмади Дониш бояд хоби амирро таъбир карда, қисмати ӯро пешгӯӣ мекард. Амир ва амалдорони ӯ дар вазъияти неки ситораҳо қисмати неки худро ёфтани мешуданд.

Мо ёд дорем, ки қушбегии Бухоро аз Александр Борнс илтимос карда буд ки «...авзои неки ситорагонро фаҳмонад ва нархи соли ояндаи ғалларо бигӯяд»¹. Н. Ханников ҳам навиштааст ки: «Асосан астрологҳо, яъне мунаҷҷимон, пешгӯӣ мекунанд»².

И. Л. Яворский, ки солҳои 1878—1879 ба Бухоро омада буд, инчунин навиштааст:

«Аз мавҷудияти илмҳои аниқ аҳли ин ҷо ҳатто хабар надоранд, вале ба нучум саҳт эътиқод доранд ва то ба ҳол дар ҷустуҷӯи «санги фалсафа» мебошанд»³.

Муносибати Дониш ҳам ба нучум хеле мураккаб буд. Вай, аз як тараф, бо каме масхара ба амир «пешгӯиҳо» карда, ба ҳамин роҳ мехост ӯро ба баъзе ислоҳот розӣ кунад, аз тарафи дигар, худаш ҳам ҳанӯз бовар мекард, ки авзои ситорагон ба қисмати инсон таъсир мерасонанд. Баъд ҷиҳати асосии кор ҳамин буд, ки Дониш бо ин роҳ имкон меёфт ба тадқиқоти ҳақиқатан илмӣ, яъне ба мушоҳидаҳои астрономӣ машғул шавад. Соли 1869 Дониш ба ҳайати нави сафирони амир бори дувум ба Россия меравад. Афзал Пирмастӣ гуфтааст, ки дар аҳди амир саид Музаффар Дониш ба симати сафири мухтор ба Россия фиристода шуд, зеро вай шахси хеле обрӯманд буд ва амир ҳам ӯро дар ҳама илмҳо донишманд медонист ва ба ӯ лутф мекард⁴.

Амир ба сафирон фармуд, ки иртиботи аморат ва Россияро мустаҳкам кунад ва баъзе заминҳоро бо зӯрии суҳан ва далел бозгардонанд.

¹ Александр Борнс. Путешествие в Бухару, М., 1848, часть вторая, стр. 385.

² Ханников, Описание Бухарского ханства, СПб., 1843, стр. 209.

³ Путешествие русского посольства по Афганистану и Бухарскому ханству в 1878—1879 гг. Из дневника д-ра И. Л. Яворского, СПб. 1883, том II, стр. 350.

⁴ Афзал Пирмастӣ. Асари мазкур. Тошканд, 1918, сах. 44.

Ҳайати сафирон аз писари амир — Абдул Фаттоҳ, хеши ӯ ва Аҳмади Дониш, ки мирзони сафирон буд, иборат шуд¹.

Ҳайати сафирон 29 августи соли 1869 аз Тошканд ба Оренбург раҳсипор шуд, 2 октябрь бо поезд аз Москва ба Петербург рафта расид.

Аҳмади Дониш дар ин сафари дуйӯми худ ба Петербург пойтахти Россияро муфассалтар тамошо мекунад, ба музейҳои хоҷагии қишлоқ, геология, нақлиёт, ба расадхона, корхонаи коғазбарорӣ, чинибарорӣ ва шишабарорӣ меравад, хазинаи банки давлатӣ, Царское село ва институти кӯрхоро аз назар мегузаронад. Дар театри Петербург балетҳои «Шоҳ Кандаваль», «Аспҳои букрӣ», «Роҳзани баҳрӣ»-ро тамошо мекунад.

Сафирон тақрибан 9—10 феввали соли 1870 ба Тошканд расида омаданд².

Бори сейём Дониш соли 1874 ба Петербург рафт. Амир Музаффар ин сафар сафиронро барои он ба Петербург фиристод, ки аз номи ҳукумати Бухоро ба императори Россия Александри II изҳори шукру миннат кунанд, чунки ӯ заминҳои соҳили рости Амударёро ба амири Бухоро дода буд. Ин заминҳо пештар ба хонии Хева мебароманд, ки яке аз душманони кӯҳнаи амири Бухоро буд.

Пас аз он ки аскарони ҳукумати подшоҳии Россия соли 1873 хонии Хеваро торумор карданд, заминҳои тарафи рости Амударё, мувофиқи шартномаи байни Россия ва ҳукумати Бухоро, ба ихтиёри Бухоро гузаштанд. Ин як амали хеле муҳими дипломатии Россия буд. Ин тадбир имкон дод, ки Россия таноби амири Бухороро ба дасташ сахттар печонида гирад. Аз тарафи дигар, ин кор обрӯи амир Музаффарро хеле баланд бардошт, ҳол

¹ Герман Вамбери дар хусуси ин сафарат навиштааст: «Барои ба подшоҳи олии худ изҳори итоат кардан Музаффариддин ба Петербург сафирони фахрӣ равона кард, ки дар сари онҳо писари хурдтарини ва маҳбубтарини ӯ Абдул Фаттоҳ Мирзони дувоздаҳсола меистод» (Герман Вамбери, История Бухары или Трансоксании. СПб, 1873, саҳ. 195). В. В. Бартольд гуфтааст, ки «соли 1869 дар Петербург Амирзода, вориси тахт (тӯраҷон) сайид Абдулло Фаттоҳон ба дарбори подшоҳ қабул шуда буд. Ҳамроҳи Амирзода сафирон ҳам буданд (дар байни онҳо Дониши мо ҳам буд — З. Р.), сафирон ба аълоҳазрат подшоҳи Россия нома оварда аз кори губернаторҳои рус шикоят карданд». В. В. Бартольд. История культурной жизни Туркестана, Л., 1927, саҳ. 232).

² Р. Ҳодизода. Чанд лаҳзаи нав дар тарҷимаи ҳоли Аҳмади Дониш, журнали «Шарқи Сурх», № 2, 1957, саҳ. 84—86.

он ки дар ҷанги Бухоро ва Россияи соли 1868 обрӯи амир хеле рехта ва худи аморат ба дами тамоман харобшавӣ расида буд.

Ин сафар ҳам Дониш ҳамчун мирзои ҳайати сафирон ба Петербург меравад. Сафирон дар охири декабри соли 1873 аз Тошканд ба Оренбург рафта, аз он ҷо дар аввали моҳи январи соли 1874 ба Петербург расида меоянд¹. Акнун аз Оренбург то Москва роҳи оҳан сохта шуда буд.

Дар ин сафар ба Дониш як дурбини ситорашиносӣ медиҳанд ва ӯ пас аз бозгашт ҷиддан ба илми ситорашиносӣ машғул мешавад. Акнун дар тадқиқоти ӯ ҷиҳати нуҷум намонда буд, яъне маорифпарвар акнун ситорашиносиро чун илми аниқ ба эътибор гирифта, дигар ба фолбинию пешгӯӣ вобаста намекунад ва ин корро ӯ вақте кард, ки дар Бухоро ҳама «дурбини ситорашиносиро як чизи гайриоддие мегуфтанд, ки ба воситаи он тамоми корҳои дар хонаи мардум мешудагӣ ва ҳатто фикрҳои мардумони зиракро дидан мумкин аст»².

Сафарҳои Дониш ба Россия ҳудуди танги ҷаҳонбинии ин маорифпарвари тоҷикро васеъ намуд, ба ӯ имконияти муқоиса кардан дод ва ба зиёиёни пешқадами Россия шинос кард. Шакку шубҳае нест, ки А. Дониш бе ин сафарҳои Дониши ҳақиқӣ намешуд. Аввалин натиҷаи маънавии сафарҳои Дониш ҳамин шуд, ки вай лоиҳаҳои муфассали ислоҳоти аморатро тартиб дод. Барои моҳияти ислоҳоти Донишро фаҳмидан (дар ин бора дар боби оянда батафсил сухан меронем) як чанд фактҳоро хотирнишон мекунем. Соли 1874 Аҳмади Дониш амалдори олирутбаи дарбори амир буд. Вай он вақт мартабаи ўроқ дошт³. Дар ин бобат шоири Бухоро

¹ Ходизода. Чанд лаҳзаи нав дар тарҷимаи ҳоли А. Дониш, ж. «Шарқи Сурх» №2, 1957 саҳ. 87—88.

² А. Татаринов. Семимесячный плен в Бухарии. М., 1867, стр. 75.

³ Ба қавли Н. Ханников, ўроқи хурд «...дар сӯҳбати амир менишнад ва мақоми махсус дорад, ки ба он каси дигар ҳақ надорад бинишнад». (Н. Ханников. Описание Бухарского ханства. СПб, 1843, стр. 189); профессор А. А. Семёнов ҳам тасдиқ мекунад, ки: «Дар садсолаи охири аҳли уламои олирутба мартабаҳои зеринро мегирифтанд: ўроқ, садр ва судур. Зимнан, ҳамаи инҳо фақат рутбаҳои фахрӣ буданд ва ба ягон хизмати муайян водор намекарданд, ҳол он ки дар замоне ки рутбаҳо фақат гапи хушку ҳолӣ набуданд, ин ҳолат ба назар намерасид» (А. А. Семёнов, Очерк устройства центрального административного управления Бухарского ханства, позднейшего времени, Таджикгосиздат, стр. 61).

рой Ҳайрат ҳам (1878—1902) дар як шеъраш гуфтааст, ки «Оҳ аз ҷаҳон, эй дӯстон, мир Аҳмади ўроқ рафт»¹. Дар ин бора як ҳуҷҷати идораи ҳукумати подшоҳӣ² ва инчунин як чанд тазкирае ки дар Бухоро, дар охири асри XIX ва аввали асри XX навишта шудаанд, хабар медиҳанд.

Дониш, ки ба ин рутба мансуб буд, бетартибии корҳои давлатӣ, бедодгариҳои ҳукумати амир, фисқу фучури амиру амалдоронашро ба чашмони худаш медид. Ҳамон маишати пурфисқу фучуреро медид, ки А. Татаринов дар сарои амир дида навишта буд: «Аз дари кушод канизаки ҳарамсароӣ ва писарбачагони хушлибосе менамуданд, ки амири аз занбозӣ сернашуда, онҳоро истифода мекард»³.

Аҳмади Дониш боварӣ ҳосил мекунад, ки амирон бепарво, аблаҳ ва ҷоҳил мебошанд, вай нағз мефаҳмад, ки давлатдориҳои амир ҷабру зулм аст. Вале ҳамаи ин гапҳоро Аҳмади Дониш рӯи рост гуфта наметавонист, чунки газаби амир мудҳиш буд. Дониш нағз медонад, ки барои саҳлакак изҳор кардани озодификрии одамонро дар бозорҷойҳои Бухоро гӯсфандвор сар мезананд, аз мунораҳои баланд мепартоянд. Вале ӯ ҳамчун гражданини поквичдони Ватани худ аз ҷиноятҳои разили амир ва муқаррабони вай бепарво монда наметавонист.

Аҳмади Дониш дар ҳар як қадам медид, ки мамлақати ӯ аз Россия, аз дигар мамлақатҳои Европа ба таври даҳшатовар қафо мондааст, вай медид, ки халқ урьён ва гушнаву зор аст. Дар кӯчаю паскӯчаҳо, дар майдону бозорҳои Бухоро гурӯҳ-гурӯҳ одамони гушна гадоӣ карда мегарданд. Вамбери, ки бозори Бухороро дида буд, чунин навиштааст: «Дар гирди садҳо дӯкон издиҳомии гадоӣ гушна орувор гуввос зада мегарданд ва ин манзараи характерноке мебошад»⁴.

Мана боз як лавҳае аз Бухорои ҳамонобақта: «Модар бо ким-чӣ хел латтапораҳои пӯсида болои фарзандони

¹ Аҳмади Дониш, Асарҳои мунтахаб. Нашриёти Давлатии Тоҷикистон, 1959, саҳ. 248.

² Р. Ҳодизода. Чанд лаҳзаи нав дар тарҷимаи ҳоли Аҳмади Дониш. Журнали «Шарқи Сурх», № 2, 1957, саҳ. 88.

³ А. Татаринов. Семимесячный плен в Бухарии, М., 1867, стр. 29.

⁴ А. Вамбери. Путешествие по Средней Азии. СПб. 1865, стр. 90.

худро, ки аз таваллуд шудани онҳо безор буд, мепӯшад, падар бошад, бачагони риққатовартарини худро гирифта дар ягон ҷои кӯча мешинад ва аз роҳгузарҳо садақа мепурсад — садақа мепурсад, ки зиндагонии бенавои худро давом диҳад»¹.

Равшан аст, ки чунин манзараҳои дилрешкунандаи шаҳри азизаш Дониши ҳамабин ва донишмандро ба шӯр меоварданд ва ба ӯ саҳт таъсир мекарданд. Чашмони Дониш акнун ҷизҳои дигарро дида буд, фикраш аз манзараи сарватҳои маданияи Россия бедор шуда буд. Ана дар чунин шароит лоиҳаи аввали ислоҳот навишта шуд. Ин лоиҳа аз он сабаб ҳам зарур буд, ки акнун Дониш танҳо набуд, Солҳои 80-ӯми асри гузашта дар Бухоро як гурӯҳ одамонро пайдо шуданд, ки ба маданияти рус хайрхоҳона назар мекарданд. Сонитар ин маорифпарварон (ки ақидаҳои сиёсиашон ҳанӯз гуногун буд) дар атрофи Дониш зичтар фароҳам меоянд. Дониш ҳам сонитар маҳз ба ҳамин гуна одамон рӯ меоварад (ҳоло ба халқ не ва акнун ба амир ҳам не) ва ба онҳо муроҷиат мекунад. Вале гурӯҳи ин маорифпарварон ҳоло камшумор ва суст аст ва Дониш ҳам ҳоло «худи аълоҳазрат амиро» (Музаффарро) бовар кунонидани аст, ки ислоҳот зарур мебошад. Бо ҳамин мақсад вай ба амири Бухоро қасидаи калоне навишта, дар он қафомонии маданияти Бухоро тасвир менамояд ва мекӯшад ба «аълоҳазрат» ҳамин фикрро талқин намояд, ки дар кори давлатдорӣ ислоҳот зарур аст.

Вале амир амириашро мекунад. Вай ба шунидани ҳеч ислоҳот тоб надошт. Ба Музаффар ислоҳотчи ва маорифпарвар не, балки банди дарбор ва фолбин даркор буд, ғайр аз ин худи амир ҳам дар мошинаи мураккаби зулми феодалӣ ва мустамликавӣ «як дастгоҳи иҷрокуанда» буд. Илтимосу маслиҳатҳои Дониш, рисолаи сиёсии ӯ фақат дар рӯи қоғаз монд ва иҷрои онҳо амри маҳол буд. Аҳмади Дониш дигар натавонист худашро фиреб дода, ба умеи маорифпарвариин амир ва «авзон неки кавокиб» шавад. Минбаъд таъхир кардан хиёнат буд. Аз ин даргоҳ дур шудан зарур буд. Ва Аҳмади Дониш дарбори амиро тарк мекунад. Давраи нави фаъолияти ин маорифпарвар оғоз меёбад.

Амир хеле ҳаракат кард, ки Дониш аз дарбор наравад. Мо дар ёд дорем, ки дар хоки аморат шуру ошӯб

¹ А. В ам б е р и. Очерки Средней Азии. М., 1868, стр. 166.

бисъёр шуда буд ва истибдоди аморати Бухоро ба «пардаи» маорифпарварӣ, ба вазирони «маҳбуби раият» мӯхтоҷ шуда монд. Вале Аҳмади Дониш аз гапаш нагашт; вай ҳеҷ намехост, ки бо обрӯю эътибори худ ҷиноятҳои дарбори амиро рӯйпӯш кунад. Зимнан, зиддияти амир Музаффар ва Аҳмади Дониш боз як ҷиҳат дошт. Дониш ба амир ҳамчун сиёсатчи «руспараст» лозим буд, ки бо ёрдами ӯ бо Россия гуфту шунид кардан осонтар мебошад. Вале ҳама гап дар ин буд, ки Аҳмади Дониш умуман «руспараст» набуд, вай тоҷики ҳақиқатан ватандӯст буд ва то охир аз ин ақидааш нагашт. Аслан гирем, Дониш ба амир масъаларо кӯндаланг монд, ё лоиҳаи ислоҳотро дар ҳаёт тадбиқ мекуни, ё ман тамоман истеъфо медиҳам. Дониш 10 сол пеш аз вафоти худ, соли 1887 ба амир рӯи рост чунин навишта буд. Маълум, ки амир ҳар ислоҳотро рад кард ва Дониш ҳам дарборро абадан тарк карда, хонанишин шуд ва рӯзгори худро аз китобат таъмин менамуд.

Садри Зиё (1865—1931) мегӯяд, ки Аҳмади Дониш муддате дар гузари Зиёваддин ва Вобканд қозӣ шудааст¹. Вале ӯ вақташро аниқ накардааст. Аз афти қор, Аҳмади Дониш аз дарбор рафта, муддати кӯтоҳе қозигӣ кардагист.

Ғайр аз ин, Аҳмади Дониш муддате дар мадрасаи Ҷаъфар Хӯҷаи Бухоро китобхонадор шудааст² (ва Афзал Пирмастии мазкур тасдиқ мекунад, ки вай аз вақфи он ҳиссаи ночизе мегирифтааст).

Аҳмади Дониш истеъфо дода, аз пештарааш зиёдтар қор мекард. Вай ба хушнависӣ, шеъргӯӣ, мусиқӣ, ситорашиносӣ, таърихнависӣ шуғл мекард. Дар ҳамин давра вай асари машҳури худ «Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони манғития»-ро таълиф намуда, дар он тамоми разолат ва қабоҳати ҳукуматдорони Бухоро равшан тасвир кардааст. Набойд фаромӯш кунем, ки он вақтҳо танқиди «соияи худо дар замин», яъне амир, гуноҳи кабир буд. А. А. Семёнов навиштааст, ки: «изҳори озодфикрӣ, саҳл танқид кардани ин ё он қавои-

¹ Тазкор-ал-ашъор. Шуъбаи шарқшиносӣ ва осори хаттии АФ РСС Тоҷикистон, китоби № 519, саҳ. 27.

² Афзал ат-тазқир фи зикр аш-шуаро в-ашшеър. Тошканд, 1918. Инчунин нигаред ба Садриддин Айни, Куллиёт, ҷилди 7, саҳ. 32.

ди динӣ ё урфу одати қадимӣ ваҳшиёна қатъ карда мешуданд»¹.

Садриддин Айни Донишро солҳои 1890—1891, яъне ҳамамон солҳо дида буд, ки маорифпарвар дар атрофи худ пайравонашро ҳам мекард.

Ба қавли устод Айни, Аҳмади Дониш яке аз иштирокчиёни доимӣ (ва аслан роҳбари) анҷумани шоирон буд, ки дар қавли Шарифзон Маҳдум (Садри Зиё) барпо мешуд. Шарифзон Маҳдум яке аз адабиётдӯстони хеле бои он замон буд, ки нависандагону шоирони камбағали тараққиҳоҳо озодидӯстро тарафдорӣ ва дастгирӣ мекард. Дар анҷумани Шарифзон Маҳдум мо шогирди Аҳмади Дониш мунаҷҷими забардаст, шоир, нависанда Абдулмаҷиди Зӯфунуро мебинем. Зӯфунун илмҳои гуногунро медонист, аз назариёт ва амалиёти тибби қадим пурра воқиф буд, ба замон ва аҳли он ва хусусан ба амир ва дарбориёни ӯ ва ба уламои расмӣ бо назари танқид нигоҳ мекард ва кирдорҳои бади онҳоро бераҳмона кушода мепартофт. Вале худро ба девонагӣ зада мегашт, то ки боиси шубҳаи амалдорони амир нагардад ва ба дасти онҳо наафтад. Дар худи ҳамамон маҷлис мо Яҳёёҳочаро мебинем, ки яке аз ҳамсӯҳбатони доимии Аҳмади Дониш буд. Вай ҳам худро Зӯфунун барин ба девонагӣ зада мегашт, вале шоир ва донишманди забардасте буд. Вай ҳам муллоҳои калони расмӣ ва дарбориёни калонро ба алфози қабех дашном меод ва онҳо ҳар бор ӯро бинанд, худро дарҳол ба паскӯчае мезаданд, то ҳақоратҳои ӯро нашунаванд, зеро медонистанд, ки ин «девона» онҳоро ҳаққонӣ ва беиба танқид мекунад.

Содиқхоҷаи Гулшанӣ ҳам аҳли ҳамамон маҷлис ва яке аз фозилони он замон буд. Вай бо маслиҳати Дониш забони русиро омӯхт, олими зӯре буд, аз ҳуҷрофия як рисолаи муфассале навиштааст ва азобу уқубати замони амирро чашида қавон вафот кардааст.

Ҳомидбек яке аз наздиктарин ҳамсӯҳбатони Дониш буд, шеър менавист, тартиботи аморатро саҳт танқид мекард, дар ҷанги байни амир ва Россия иштирок кардааст, гоҳ-гоҳ амалдори хурди дарбори амир мешуд ва худаш мегӯяд, ки «Аҳмад-Маҳдум дар «Таърихчаи» худ ҷанги байни амир Музаффар ва Россияро дар асоси ҳи-

¹ А. А. Семёнов. Очерк устройства центрального административного управления Бухарского ханства позднейшего времени. Душанбе, 1954, стр. 14.

кояҳои ман таҳрир намудааст. Ва маҳз ӯ ба Аҳмади Дониш дар ҷанг ношоямӣ ва ноӯҳдабароии амир Музаффарро ҳикоя карда буд.

Абдулхоҷаи Таҳсин шеършинос ва шоири зӯре буда, дар он маҷлис доимо ширкат дошт. Қорӣ Абдулкарими Офарин (Дӯзахӣ) хушнависи забардаст буд, шеър мегуфт, яке аз норозиёни вазъияти замони худ буда, амалдорони амирро бад медид ва доимо дар маҷлиси Аҳмади Дониш иштирок мекард. Азизхоҷаи Азиз низ аз ҳамсӯҳбатони Дониш буд, шеър мегуфт, уламои расмиро бад медид ва онҳоро дар шеърҳои ҳаҷвии худ саҳт танқид мекард.

Ана ҳаминҳо буданд гули сари сабади маҷлисиҳои Шарифзон Маҳдум. Дар ин маҷлис одамони ақида ва фикрояшон ҳархела ва гуногун гирд меомаданд, вале ҳамаи онҳоро як мақсад, — фош кардани иллатҳои аморати Бухоро дар як ҷо муттаҳид менамуд¹. Боз такрор мекунем, ки роҳбари маҷлиси ин одамони гуногунақида худи Аҳмади Дониш буд.

Садриддин Айний, ки он солҳо ҳанӯз ҷавон буда, дар ҳавлии Шарифзон Маҳдум хизматгори мекард, дар сӯҳбатҳои ки дар маҷлиси мушоара барпо мешуд, борҳо иштирок кардааст ва борҳо худи Аҳмади Донишро дидааст. Баъдҳо мулоқоти бо Дониш кардаашро ба ёд оварда дар «Ёддоштҳо»-и худ ва дар як мактубе ки 29 апрели соли 1949 ба шоири тоҷик Мирсаид Миршакар фиристода буд, сурати равшани Аҳмади Донишро тасвир кардааст: «Қиёфаи Аҳмади Калла чунон ки худам дидаам, чунин буд: одами гандумгуни ба сабзӣ моил, чашму абруёш сиёҳ, бо вучуди ҳафтадсолагӣ ришаш на он қадар сафед, қошаш баланд, гарданаш дароз ва сараш калон (сараш ба як тараф ҳам хӯрда меистад), симояш ҷиддӣ, дар зер пирохани сафед, аз рӯи вай камзӯли сафед ва аз рӯи вай ҷомаи сатини гулкалон (мебельный)-и пахтадори зеҳкалон, аз рӯи миёнаш бо фӯтаи сафед баста шудааст... ба сараш кулоҳи калони абрешимини пахтадор ва аз болои вай саллаи сафеди доқа, ки бисёр базоб печонида шудааст (на монанди дасторҳои муллоёни Бухоро калобагӣ ва на монанди дастори сипоҳиёни Бухоро шалғамӣ), калонии дастор муносиби

¹ Садриддин Айний. Куллиёт. Душанбе, 1962, ҷилди 7, саҳ. 9—26.

калонии сар (на монанди дасторҳои муллоёни Бухоро «як нахӯд каллаву як ман дастор»). Дар пояш кафшу маҳсии бухороидӯхти локии америкой. Чехраи Аҳмади Маҳдум хеле ҷидди буда, дар байни абрувонаш андак чин ҳаст, ки аз вай ҳам ғазаб ва ҳам тафаккурро пай бурдан мумкин аст»¹.

Дар гуфтугӯ забони Дониш саҳл мегирифт ва қиёфаи ӯ доимо хеле босалобат буд. Образи бетакалуф ва инсонии Аҳмади Донишро Миротаҷон Миризомов дар хотираҳои худ тасвир кардааст, ки мо дар ин бора дар поён ғап мезанем.

Дар бораи шахсияти Аҳмади Дониш сухан ронда бо-яд, албатта, таъкид кунем, ки ин марди поквичдон, ростқавл ва илмдӯсте буд. Вай хеле хоксорона зиндаги мекард. Боре худаш гуфтааст, ки соле нест, ки қарз набардорад. Вале ба ин нигоҳ накарда, Дониш ҳеҷ вақт илмфуруши намекард ва вичдонфурушонро (чи савдогарони вичдонфуруш ва чи олимони вичдонфурушро) хеле бад меид. Дониш навишта буд, то «... дар андӯхтани улум ва фунун қазои ҳавоичи... абнои ҷинсатон малҳуз бошад... ва ғарази шумо аз таҳсили улуми шариат таҳсили ҷоҳу мансаб ва тақарруби умаро ва ҳуққом набошад, балки ғараз рафъи эҳтиёҷи халқ ва таълиму тааллуми абнои ҷинс ва иршод ва ҳидояти эшон бувад»². Фарзандонашро такрор ба такрор насиҳат кардааст, ки бо роҳи ҳаром сарват наандӯзад, аз пулситонӣ ҳазар кунед, оқил ва соҳибихтиёр бошед ва роҳи зиндагии худро худатон муқаррар намоед³.

Дониш мамлакати худро нағз медонист. Вай соле як бор ба туманҳои Бухоро саёҳат мекард. Вақти саёҳати ӯ ба моҳи август ва сентябрь рост меомад ва муддати он ба ду моҳ мекашид. Вай аз Бухоро баромада ба деҳаи Суғд мерафт, ки он ҷо бошишгоҳи хешовандони падараш буд. Аз он ҷо ба деҳаи Котиёни тумани Шофирком гузашта, ба Гиждувон мерафт ва баъд аз он аз Сарри Пули Эшон Зарафшонро гузашта дар Бӯстон, Вағонзе, Азизобод, Хусбудун ва Ғурбун якшабӣ ё душабӣ монда ба Бухоро бармегашт.

¹ Мактуби Садриддин Айний ба М. Миршакар, 29 апрели соли 1949, журн. «Шарқи Сурх», № 4, 1957, саҳ. 15.

² Аз ёддоштҳои Миротаҷон Миризомов, «Шарқи Сурх», № 5, 1960, саҳ. 154—157.

³ Наводир-ул-вақоеъ, саҳ. 340.

Дар ин саёҳатҳо Аҳмади Дониш бо зиндагӣ, суруд ва мусиқии халқ шинос мешуд, бо мардум аз хусуси эҳтиёҷи онҳо, аз кирдору рафтори амалдорони амир сӯҳбат мекард. Дониш меид, ки амир ва амалдорони ӯ мардумро бераҳмона горад мекунад ва аз ин бисёр дилтанг мешуд ва азоб мекашид.

Дониш вақти зиёди худро дар ҳавлии худ, ки дар гузари Ҷаъфархоҷаи Бухоро воқеъ буд, мегузаронд. Баъзан вай ба мадрасаи Мири Араб, ки домодаш он ҷо зиндагонӣ мекард, мерафт ва шабро дар ҳамон ҷо гузаронда дам мегирӣфт. Ҳавли ӯ як анҷумани аҷоибӣ шоирон, ҳофизон, шоҳмотбозон ва рассомон буд. Шогирдон ва дӯстони ӯ дар рӯзҳои таътил (чоршанбе, панҷшанбе, чумъа) дар хонаи ӯ ҷамъ шуда, бо шавқу завқ вақт мегузарониданд, мусоҳиба, мушоира, мусиқинавозӣ, мусиқишунави ва шоҳмотбозӣ мекарданд. Аз рӯи ёддоштҳои муосирон, мавзӯи асосии сӯҳбати онҳо зулми беандозаи амалдорони амир ва ҷоҳилию нодонии уламои расмии замона будааст. Аҳмади Дониш бо мазоҳу масҳара, бо кинаю адоват дар ҳаққи онҳо гапҳои сахт мегуфт. Ин марди маърифатпарвар шогирдон ва ҳамсӯҳбатони худро дар рӯи нафрат ба ҳукмдорони мангит, ба мансабдорони амир, ба уламои ҷоҳили мусулмон тарбия мекард¹.

Дар шароити гулӯбуғикунандаи аморат Дониш бисёр азоб мекашид. Вай гуфта буд, ки агар дар ихтиёри ӯ мебуд, ба ин дунё намеомад. Ана барои ҳамин вай гуфта буд, ки «танҳо монам, бисёр дилтанг мешавам, ба ҳаде ки коре ва фикре карда наметавонам, аммо вақте ки дӯстон ба хонаи ман ҷамъ шуда, дар сӯҳбат ва бозӣ машғул мешаванд, роҳи тафаккур ва кор ба ман кушода мешавад ва дар чунин вақтҳо озод кор мекунам». Мо дар байни меҳмонони Дониш мусиқичӣ Мулло Каромати танбӯрии Дилкаш ва шогирди вай Миротаҷон Миризомовро мебинем, ки ба қарибӣ вафот кардааст ва ӯ нағмаҳои мусиқии классикии тоҷик, хусусан, ҳавои шашмақомро бо маҳорати гӯшношуниде менавохт. Ба хонаи Дониш инчунин Муҳаммадсолеҳи танбӯрӣ, Мулло Искандари танбӯрӣ, Қори Камоли ҳофиз, Мирзозу-

¹ Муҳаммадҷон Шукров. Аҳмади Дониш ва устод Айни, «Шарқи Сурх», № 12, 1960, с. 53—57.

ҳи ҳофиз, Эшбеки дуторӣ, Турсунхоҷаи дуторӣ, Мулло Абдуллои хушнавис, Мирзоабдулкарими қитъанавис ва дигарон рафту омад мекарданд¹. Албатта, ба ҳавлии Дониш Зӯфунун, Яҳёхоҷа, Гулшанӣ, Ҳомидбек, Таҳсин, Савдо, шоири халқпарвар Музтариб, Дӯзахӣ, Азизхоҷаи Азиз ва гайра, ки дар боло аз онҳо сухан рондем, низ меомаданд. Шоири машҳури ҳамон замон Шамсиддин Махдуми Шоҳин (1859—1894) чӯраи ҷонии Аҳмади Дониш буд.

Садриддин Айни ҳам ба хонаи Аҳмади Дониш равуоӣ дошт. Миротаҷон нақл карда буд, ки «боре Дониш як рисолаи хурди худро дар бораи нучум ба ӯ тақдим карда будааст»².

Чӣ тавре мебинем, дар атрофи Аҳмади Дониш як анҷумани ба худ хоси адабӣ ва сиёсӣ ташкил шуд, ки ба андозае ба тамоми ҳаракати маорифпарварони Бухоро таҳкурсии гардид.

Аҳмади Дониш моҳи марти соли 1897 дар Бухоро вафот карда ва дар он ҷо, дар гӯристони Хоҷа Исҳоқ дафн шудааст³. Ӯ пеш аз вафоташ чанде бемор хобид ва бо хоҳиши худааш ӯро мударре дар ягона касалхонаи европой, ки дар пойтахти хонии Бухоро буд, муолиҷа карданд. Донишро Пизиков ном духтури рус муолиҷа мекард. Чунон ки маълум аст, аҳолии Бухоро он вақтҳо бо таъсири уламои мутаассиби мусулмон ба муассисаҳои тиббии русӣ мурочиат намекарданд ва онҳоро хилофи дини ислом ҳисоб мекарданд. Аммо Дониш бо вучуди ин ки мусулмони мӯътақид буд, ба намояндагони динҳои дигар, кинаву нафрат надошт. Ӯ дар васияти худ ба фарзандонаш худдорӣ карданро аз кинаварзӣ ба динҳои дигар, нисбат ба исавӣ, яҳудӣ ва дигарон таъкидан супорида буд. Илова бар ин, чунон ки дар оянда қайд хоҳем кард, Дониш ба маданияти пешқадами халқи бузурги рус аз самими қалб ҳусни тавачҷӯҳ дошт. Бинобар ин ҳам вай барои муолиҷа дар беморхонаи русӣ хобиданро қабул кард⁴.

¹ Аҳмад Қосимзода. Баъзе маълумоти нав дар бораи Аҳмад Махдуми Дониш, жури. «Шарқи сурх», № 3, 1956, саҳ. 110.

² Ҳамамон ҷо, саҳ. 112.

³ Боз баъзе маълумоти нав дар бораи Аҳмад Махдуми Дониш. Ҳамамон ҷо, № 12, 1960, с. 47—52.

⁴ Аз ёддоштҳои Миротаҷон Мирисомов, «Шарқи сурх», № 6, 1960, с. 157.

Арбоби тафаккур ва пешқадами Бухоро фарзанди олиқадри худ Донишро бо ғаму алами зиёд ва андӯҳи самимӣ ба хок супурданд. Ба муносибати вафоти вай аксари шоирони пешқадами Бухоро марсияҳо гуфта, навҳасарой карданд. Бино ба гуфтаи Миротаҷон Мирозомов яке аз шоирони забардасти Бухоро ва аз мусоҳибони наздики марҳум Содиқхоҷа Гулшанӣ дар марсияи худ «Булбули сонӣ аз байн рафт» ғаму андӯҳи зиёди худро баён карда буд.

Дар шеърҳои шоирон, ки бахшида ба вафоти Дониш навиштаанд, истеъдоди нодир, ба халқи худ вафодору содиқ будан, ақли бузург ва дили беҳарос доштани ӯ зикр шуда буд. Шоир Ҳайрат (1878—1902) навишта буд:

Оҳ аз ҷаҳон, ай дӯстон, Мир Аҳмади уроқ рафт,
Он к-ӯ ба айвон ҳунар фикраш ҳаме бишқофт мӯ,

Ҳайрат боз дар як шеъри дигари худ мегӯяд:

Буд ӯ мунаҷҷим бегумон, буд ӯ муҳандис бил-аён,
Карда ба таслимаш равон гарданфарозон сар фуру,
Сирин маъний чун камоли ӯ бубин таърих ӯ,
Бо як ҳазору сесаду бо чордах рафт, оҳ, ӯ.
Фаръёд к-аз самуми бонавақти рӯзгор,
Аз боғи сина гунҷан олам вошукуфт.
Яъне ба даҳри фазлу ҳунар он ки тоқ буд.
Даҳре зи марги ӯ ба ғаму дард гашт чуфт.
Мир Аҳмади мунаҷҷими уроқ, он ки з-ӯ
Рамзи фунуни фаза набудаш дар нахуфт,
Сард аз баҳори алами ошӯб кард дил,
Ҳам дар ҳамал ба манмили танги лаҳад бихуфт¹.

Боз ~~Ҳ~~айрат мегӯяд:

Гар з-ин фироқ, ҷок занам ширадан, сазост,
Гофил шудему доманаш аз даст рафт муфт,
Кардам суол соли вафоташ зи пири ақл,
„Гӯё бирафт равнақи илми вучум“ гуфт².

Ин аст марҳилаҳои асосии тарҷимаи ҳоли Аҳмади Дониш.

¹ Аҳмади Дониш. Асарҳои Мунтахаб, 1959, с. 248.

² Ҳанон ҷо, с. 248.

Тоҷи 3

АҚИДАҲОИ ЧАМЪИЯТИ ВА СИЁСИИ АҲМАДИ ДОНИШ

Ҷаҳонбинии Аҳмади Донишро фақат ба шартӣ аниқ ба ҳисоб гирифтани ду ҷиҳати он фаҳмидан мумкин аст.

Аввало, дар асоси муфассал таҳлил кардани рафти инкишофи ақидаҳои ҷамъиятӣ ва сиёсии ӯ, ки бениҳоят печ дар печ, вале басо бошиддат буд.

Сониан, дар асоси ба ҳадди иҷтимоӣ ва таърихӣ Бухорои нимаи дуйӯми асри XIX айнан нисбат додани ақидаҳои ӯ.

То рафти инкишофи тадриҷии ақидаҳои Донишро ба ҳисоб нагирем, майли умумии маорифпарварии ӯро мушоҳида кардан мумкин намешавад, зеро ин майли маорифпарварӣ аз орзуи беасоси ширини «подшоҳи ориф» то ақидаҳои демократии ҳукмронии халқ, ки дар ҷаҳонбинии шогирдон ва пайравони Аҳмади Дониш равшантар изҳор гаштааст, инкишоф ёфта буд. Агар *зминаи иҷтимоӣ-таърихӣ* фаъолияти илмӣ Аҳмади Дониш фаҳмида нашавад, нисбат ба ҷаҳонбинии он мутафаккир сохтакор ва ё нобовар шудан кори яқин аст.

Мекӯшем, ки на ба ону на ба ин кор дода шавем. Рафти инкишофи ҷаҳонбинии Аҳмади Дониш аз чунин зинаҳо гузашта буд: «талаби шоҳи ориф», ки орзуи беасоси ширин ва ниҳоятӣ эътидол аст (дар «Наводир-ул-вақоъ»), танқиди мукаммали тамоми сохти сиёсии аморат (дар «Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати

хонадони Мангития») ва лоиҳаи маорифи умум дар асоси маданияти демократии рус ва, ниҳоят, солҳои 90-ӯми асри XIX яқинан дарк кардани он, ки аморат ислохотнопазир аст ва аранг-аранг (бо умеди тарсомез) фаҳмидани қиёми хунин, вале поковари халқ. Дар масъалаи ба кадом мавқеи иҷтимоӣ-таърихӣ тааллуқ доштани ақидаҳои Аҳмади Дониш хонанда, бояд ҳамон лавҳаи ҳаёти ҳақиқии аморати Бухороро, ки дар боби аввали ин асар нишон доданӣ шудем, доимо дар пешни назар дорад. Маҳз дар чунин шароит, дар чунин заминаи иҷтимоӣ хоҳишу орзуҳои мӯътадили Аҳмади Дониш, ки дар «Наводир-ул-вақоеъ» изҳор шудаанд, ба эътибори талаботи ҷасурунаи маорифпарварӣ хизмат карданд ва дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX барои инкишофи ҳаракати демократӣ дар Бухоро қадами аввалин шуда тавонистанд.

Ва боз як шарт, ки аҳамияти он камтар нест. Муносибати Бухоро ва Россия — Россияи подшоҳӣ ва Россияи революционӣ, тадриҷан ба маҷрои ҳаракати революционӣ халқи рус дохил шудани Бухоро — ана ҳамон заминаи таърихист, ки агар онро ба ҳисоб нагирем, ба фаъолияти маорифпарварии Аҳмади Дониш дуруст баҳо дода наметавонем.

Ҳамаи ин ҷиҳатҳоро барои таҳлили минбаъда сармашку асос кардан лозим аст, вале алҳол фурсати хулосабарорӣ нест. Ҳозир рафти инкишофи ҷаҳонбинии Аҳмади Донишро ба таври конкретӣ дида баромадан лозим аст.

1. Лоиҳаи Аҳмади Дониш роҷеъ ба ислоҳоти аморат

Дар нақли тарҷимаи ҳоли ин мутафаккир мо ба ҳамон нуқтаи гардиши фаъолияти Аҳмади Дониш дахл карда будем, ки вай ба амир Музаффар чунин талабномае фиристонда буд, ки ё «ислоҳоти» ӯро тақдир кунанд, ё ба истеъфои ӯ иҷозат фармоянд.

Ин воқеаро муфасссалтар дида мебароем. Вақте амир Музаффар ба Аҳмади Дониш фармуд, ки тартиботи ҳукуматдориро «ба низом оварад», маорифпарвар ба тақлифи амир чунин ҷавоб дод: «Агар раъи султон ин иқтисо дорад, ки ман аз зумраи аҳли қалам дар ҷаридаи

асҳоби сайф духул ёбам, бояд низоми аҳли дувал дар ин давлат ҷорӣ бошад. Ва чун аҷзои низом дар миёнаи ҷамоаи ўзбек ба тааб ва суубат ва сурат набандад, ман рисола таълиф кунам, ки мураккаб бошад ба назми ўзбекӣ ва фарангӣ. Агар онро маъмул доранд, ман ҳар рӯзе чаҳор соат то шаш соат мулозимати дарбор мекунам ва коре ки фароҳури ҳол ва ҳавсалаи ман аст, гузориш ва саранҷом медиҳам. Ва агар ихтиёри ин маънӣ накунад, маро муоф доранд, чи агар асб бори фил накашад маъзур бошад».

Чи тавре дар боло гуфта будем, амир таклифи Аҳмади Донишро қабул накард ва ҳар ду аз якдигар тамоман ҷудо шуда рафтанд.

Афзал Пирмасти, ки бо фармоиши «аълоҳазрат амири Бухоро» Абдулаҳад (1885—1910) «асарҳо» менавишт ва дар онҳо мутафаккирони пешқадами Бухорои онвақтаро таҳқиру таъзир мекард, дар бораи Дониш навишта буд: «Дар авохир аз он ҷо, ки забон ба ношукрӣ мекушод, аз назар отифати подшоҳи замон (яъне, амир Музаффар) барафтод»¹.

Садри Зиё ҳам таъкид карда буд, ки Аҳмади Дониш борҳо «ба амир Музаффар маслиҳат меод, ки амалдорони моли мардумхӯр ва зиёнкори мулкро ҷазо диҳад. Вале касе ба таклифи ӯ эътибор надод. Бинобар ин вай рисолаи «Наводир-ул-вақоъ»-ро таълиф кард, ки дар он тарзи ҳукуматдорӣ ва низоми хоҷагии халқ баён ёфтаанд². Дониш рисолаи худро ба забони салису фаҳмонравшан навишт, то ҳар кас муддаояшро фаҳмад ва бидонад, ки ба фикри Дониш, инкишофи аморати Бухоро ба кадом тараф бошад.

Сипас Садри Зиё хабар медиҳад, ки Аҳмади Дониш қабл аз таълифи рисолаи худ борҳо ба амирони Бухоро муроҷиат карда маслиҳат дод, ки амалдорони бедодгари ба ҳукумати амир ва мамлакат зараррасонандаро ҷазо диҳанд. Дар ҷавоб ӯро мазоҳу масҳара мекарданд. Пас аз таълифи «Наводир-ул-вақоъ» ӯро кофир номиданд. Вале қатъи назар аз ин, Аҳмади Дониш босабот иллоти амалдорони амирро танқид ва суқути аморатро каромат мекард. Ҳар як амалдор, ёдоварӣ мекунад Сад-

¹ «Афзал-ат-тазкор фи зикр-аш шуаро в-аш-шеър», Тошканд, 1918, саҳ. 49.

² «Тазкор-ал-ашъор». Шӯъбаи шарқшиносӣ ва осори адабии АФ РСС Тоҷикистон, инв. № 983, ҷараҳи 85—87.

ри Зиё, дар ҳузури Дониш сар тақон дода, ғамашро қабул мекард. Вале амалдорон байни худ он мутафаккиро масхара мекарданд ва девона меғуфтанд.

Аҳмади Маҳдум муборизаро давом медоду ҳаёти худро ба таҳлука меандоخت, зеро дар Бухорои солҳои 70-ӯм, — 90-ӯм норозигии амир, вазир, қозикалон аксар вақт боиси қатл мешуд. Дар он солҳо Аҳмади Дониш «Радул-шеа»¹ ном асари дигаре менависад ва дар он ақидаҳои «Наводир-ул-вақоеъ»-ро инкишоф медиҳад.

Чунин аст таърихи рисолаи сиёсии Аҳмади Дониш, ҳамон рисолае ки амир Музаффар қабул накарда буд. Пас, ақидаҳои асосии ҳамон ислоҳоти ҳукуматдорӣ, ки Дониш дар ин рисолаҳо, хусусан дар боби сиёсии «Наводир-ул-вақоеъ», баён кардааст, чӣ гунаанд?

Лоиҳа яке аз қисмҳои асосии ин дастнависи калон аст. Лоиҳа бар вифқи қавоиди ислом таълиф ёфтааст ва ҳар як ақидаи ӯ бо иборати динӣ, расму одати дини ислом тасдиқ ёфтааст. Умуман Аҳмади Дониш то охири умри худ аз доираи қавоиди ислом набаромад ва ақидаҳои маорифпарварии худро дар асоси дини ислом баён мекард.

Мо суҳанони зерини Ф. Энгельсро дар хотир дорем: «Оппозицияи революционии муқобили феодализм дар тамоми давраи асри миёна вучуд дошт. Вай бар вифқи шароити замона гоҳ дар сурати хурофот, гоҳ дар сурати бидъати рӯирост ва гоҳ дар сурати шӯриши мусаллаҳ зоҳир мешуд»².

Аҳмади Дониш ақидаҳои инсондӯстии худро баён карда, аз иборати динӣ ҳамон суҳанон ва ишоратҳоеро меҷуст, ки ба ӯ имкон диҳанд, ақидаи азнавсозии мамлакатро муҳофизат кунад. Вай ошкоро наменавишт, ки «даври ислом гузашт ва он ба инсоният дар боби эҷоди мустақил ғоидае намедиҳад»³. Албатта, ин тавр не, Аҳмади Дониш мехост, ки кишвари ӯ дар равнақу ривож, оромӣ осуда ва мутараққӣ бошад. Вай аз соддалавҳӣ гумон мекард, ки ҳамаи ин кор дар асоси ислом имконпазир аст. Агар *умуман гӯем*, ҳуди ислоҳоте ки Дониш таклиф мекунад, инчунин басо соддалавҳона ва хоксо-

¹ «Тазкор-ал-ашъор». Шӯъбаи шарҳиносии ва осори хаттии АФ РСС Тоҷикистон, инв. № 983, ҷараҳи 84—87.

² К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч. т. 7., изд. 2, стр. 361.

³ В. В. Крестовский, В гостях у эмира бухарского. СПб, 1887, стр. 424.

рона мебошанд. Дар таърих «умуман» гап задан мумкин нест, зеро агар ҳамон шароити конкретиро, ки дар он Дониш мезисту орзу дошт онро дигар кунад, ба назар гирем, масъала ранги дигар мегирад. Дар шароити таассуби зӯри динӣ, дар шароити бедодгариҳои хунини амир ва муқаррабони ӯ, дар шароити тамоман вуҷуд надоштани ҳеҷ гуна қонуну қоидаҳои адлия, дар чунин шароит ақидаи ислоҳоти Аҳмади Дониш як навовариҳои часурунае буду роли бузурги тараққипарварӣ мебошад.

Узви асосии рисолаи сиёсии Аҳмади Дониш образи амир аст, яъне «лоиҳаи» чунон подшоҳест, ки қудрат дорад он ислоҳотро дар амал ҷорӣ намояд. Образи амири одилро Аҳмади Дониш барои ташхиси программаи муайяни сиёсӣ кор мефармояд. Ҷиҳатҳои мураккаби ин программаи махсус (яъне образи амир)-ро дида бароем, «сарвари мулк амир аст, ҳаққи ҳаёт ва мамот фақат дар ҳукми ӯст»¹.

Яъне, сифати мамлакат дар ҳислати ҳуди амир равшан зоҳир мешавад.

Дар мамлакатаи мутараққӣ, «султонро ду ҳислат пеш аз ҳама даркор аст: аввал — ҳиммат, дувҷум ҳайбат, то ба он дӯстони парешон ҷамъ шаванд ва бад-ин душмани фароҳаме парешон, яъне подшоҳонро дар назми мулк даст дар афшон ба кор аст ва тег сарафшон»².

Чунон ки подшоҳро забон якест, гуфтор ҳам яке бояд... Ҳар киро ба чизе ваъда кунад он ваъдаро вафо кунад ва хилофи онро албатта раво надорад...»³.

«Султон бояд доимо дар ёд дошта бошад, ки ба ҷои касе нишастааст, ки рафт ва ҳам ба ҷои касест, ки меояд; пас эътимод ва гуруро нашояд»⁴.

Он ҷое ки адолат нест, салтанат нашояд, ҳукумати амир набояд.

¹ Н. Ханников. Описание Бухарского ханства. СПб, 1843, стр. 172.

² «Наводир-ул-вақоъ», саҳ. 27.

Аҳмади Дониш дар ин ҷо амир Музаффарро дар назар дорад, ки бадхӯ, бадрашк ва нобовар буд. Крестовский В. навишта буд, ки: «ба ҳазрат ҳеҷ гапе нест, ки касеро имрӯз ба худ наздик кунаду фардо ба дор кашад, ё зери корди ҷаллод фириштад, ки ӯро чун гӯсфанд алфавр сар занад (В. Крестовский. В гостях у эмира Бухарского. СПб. 1887, стр. 173).

³ «Наводир-ул-вақоъ», саҳ. 28.

⁴ Ҳамон ҷо, саҳ. 31.

«Подшоҳон падари یتимонанд, — бояд ки беҳтар аз ин ғам хӯранд, ки یتимро падар бувад, то фарқ бувад миёни падари дарвеш ва падари подшоҳ. Аз аҳволи аҳли фоқа гофил набошад ва дар садди фоқаи заифон ва фурумондагон тақсир раво надорад ва тафаққуди аҳволи аромил ва айтом бар худ вочиб донад... Султон ҳамчун боғбон аст дар мулки ҷаҳон. Ҷаҳондори Таоло боғи ҷаҳонро ба касе диҳад, ки ҷаҳонро обод дорад»¹. Дониш, боз мегӯяд, ки султон бояд дар умури давлат зирак бошад, барои хайрияти умури давлат ва барои ислоҳоти он бикӯшад.

Амир бояд ҳалим, фурутан ва раиятпарвар бошад. Агар ӯ ба фуқаро мадад кунад, ба ӯ бо шафқат муносибат намояд, пас охирати амир биҳишт аст. Ва агар раиятро танг ва зулм кунад, охираташ ҳам дӯзах аст.

Аҳмади Дониш барои таҳқиқи зулми амир ҳатто азоби дӯзахро низ истифода мебарад. Ҷазаби худо бар подшоҳи золим ҷазаби халқ аст бар ӯ — худӣ ҳамин гапҳо дар Бухорои шариф як гапҳои «инфиҷороваре» буданд.

Равнақу ривочи мулк ба адолати амир вобаста аст. Аҳмади Дониш менависад... «подшоҳ, ки мушфиқи дарвеш аст, ниғаҳбони мулк ва давлати хеш аст. Адл ва раъфати султон мӯчиби амн ва истиқомат аст мар раъиятро, то иморат ва зироат беш иттифоқ афтад. Ва чун иморат ва зироат ва раъфати султон ва арзонӣ баландовоза шавад, бозургон ва мусофирон дар ин шаҳр рағбат оранд ва ғалла ва қумош ва дигар матоъ биёваранд. Бас мулк ободон шавад ва хазона маъмур гардад ва бад-ин сабаб лашкариён сер ва фарохдаст гарданд»².

Дар навбати худ, сабаби харобии мулк, қашшоқӣ ва гушнагӣ, ҷоҳилий ва золимии султон аст. «Сабаби фалокати мо худӣ амир аст» — бепарда мегӯяд Аҳмади Дониш.

Аҳмади Дониш ин талабҳои худро аз амир гаштаю баргашта таъкид мекунад. «Зулқарнайн салтанати бузург аз се чиз ёфт: аввал он, ки чун сухан гуфтӣ — рост гуфтӣ; чун касеро ваъда додӣ — вафо намудӣ; ва ҳар мол чи пеш овардандӣ, дар вақт сарф кардӣ ва ба фардо на гузоштӣ ва хазина наниҳодӣ».

¹ «Наводир-ул-вақоъ», саҳ. 42.

² Ҳамон ҷо, саҳ. 32.

Дар ҷои дигар ҳам Дониш таъкид мекунад, ки «Подшоҳ сарчашма аст ва табоеъ — ҷӯе чанд, ки аз сарчашма ҷорӣ шавад... агар оби чашма ширин буд, оби ҷӯйҳо ширин аст ва агар талх — талх ки «аннос аладини мулуқиҳим». Пас подшоҳро он беҳтар, ки ба адл ва эҳсон ва ахлоқи ҳасана майл фармояд»¹.

Ба ҳамин тариқ, фақат бо як худи номбар кардани хислати амири одил ақидаи асосии Дониш изҳор мешавад. Амир бояд ҳалим, одил, мушфиқ, фурутан бошад, доимо, дар ҳама ҷо бояд, бояд, бояд. Амир на шахси соҳибхуқуқ будааст, вай ба қоидаи ҳаётии «илми ҳукумат» тобеъ мебошад. «Қоидаи ҳукуматдорӣ аз амир болотар аст». Дар боби нақли неккирдории амир маҳдуд гаштани бедодгариӣ ӯ равшантар зоҳир мешавад.

Асоси ҳукумат илм ва таҷриба аст. Аҳмади Дониш мутмаин аст, ки симу зар аз ҳирфат аст ва танҳо шахси донишманд ва қобил лоиқи рутбаи олии ва мансаб мебошад. Султон бояд донад, ки ӯ то чанд қобили идораи давлат буда, ба ин кор шавқу рағбати табиӣ дорад.

Диққат кунед, ки дар ин ҷо ҳам Дониш «бояд» гуфтааст, боз таъкид кардааст, ки вазифаи султон аз ҳуқуқи ӯ муҳимтар аст.

Аҳмади Дониш менависад, ки «ҳар яке аз салотинро андаке аз замин мусаллам бошад — ва он ҳам бе манозеъ набошад», вагарна ҷояш дӯзах мешавад.

Боз Аҳмади Дониш ғазаби худро назари вазифаи амир мекунад.

Вале «бояд» ва «лозим аст»-ро беист такрор кардани Дониш то рафт зиёд ва васеъ шуда мутлақияти амиро ба нестӣ мебарад.

Дониш таъкид мекунад, ки «интизори арбоби ҳоҷатро бар даргоҳи худ (амир) раво надорад ва то мусулмонеро ҳоҷат бошад бе ҳеҷ ибодати нофила машғул нашавад, аз аврод ва азкор, ки гузоридани ҳоҷат аз ҳама навофил афзал бошад... Дар хӯрдан ва пӯшидан иқтидо ба сирати хулофаи рошидин кунад ва нафси худро ба таомҳои хуш хӯрдан ва ҷомаҳои батакаллуф пӯшидан одат накунад, ки бе қаноат адл мумкин набошад»!

Амир бояд «дар ҳукм сухан ба мадуро гӯяд ва бе муҷиб дурушти накунад; ва аз шунидани ҳуҷҷати бисёр малул нагардад». Ва сипас боз таъкид мекунад, агар амир

¹ «Наводир-ул-вақоъ», сах. 28.

аз ҳамин доираи маҳдуди вазифаҳо ва одоби рафтору кирдор берун барояд, ба дӯзах меравад. Ҷои се навъ одамон дӯзах аст — Султони золим, пири фосиқ ва гадои мағрур.

Худо дар он дунё ононеро, ки дар ин дунё золим ва султони ноодил буданд, ҷазо медиҳад.

Агар худо қозии бадкирдориҳои амир бошад, пас бояд аз барои халқ ва аз номи халқ ҷазояш диҳад. Ақидаи Аҳмади Дониш равшан аст. Амир бояд на фақат ба қонуни мучмал ва адолати ботил риоя кунад (зеро ҳуқуқ аз ҳукумат баланд аст), балки худо ҳамин қонун маҳаки олие дорад, ки рафоҳати мардум аст, яъне мардум аз қонуни мучмал баландтар аст.

Аҳмади Дониш менависад, ки «Нодон султон он бувад (зеро намефаҳмад), ки ўро барои осоиши халқ ва фароғати онҳо (курсиви ман — З. Р.) бардоштаанд, вай эшонро биёзорад»¹.

Дар ҷои дигар ҳамин фикр такрор ёфтааст: «Яке аз салотин аз ҳакиме пурсид, ки «адли подшоҳ дар чист?» Гуфт: «Дар он ки ҷониби ҳақ нигоҳ дорад ва даруни халқ наёзорад ва сояи ҳиммат бар моли тавонгар ва раия наандозад — дар ду гетӣ подшоҳ, ваарна ҳам ин ҷо ва ҳам он ҷо гадост»².

Мувофиқи нуқтаи назари Аҳмади Дониш, амир на он аст, ки раиятро танг кунад ва дар роҳи рафоҳияти он амал напазирад. Вай навиштааст: «Подшоҳон бар раият подшоҳанд (курсиви ман — З. Р.) чун раиятро бикоҳанд ва нохуш доранд ва биёзоранд, душмани мулк ва давлати хеш бошанд. Шоҳон сари раиятанд — нодон саре бошад, ки ба дандон бадани хеш пора кунад»³.

Аҳмади Дониш доираи вазифаҳои ахлоқӣ ва одоби амирро муайян карда ва маҳаки олии ҳикмати давлатдорӣ (яъне некӯаҳволии халқро) муқаррар карда, нисбат ба табақаҳои гуногуни аҳоли ва соҳаҳои алоҳидаи «давлатдорӣ» ба конкрет кардани нормаҳои давлатдорӣ шуруъ мекунад. Худо тавсифи маҳоми табақаҳои гуногуни аҳоли дар ҳаёти мамлакат хеле аҷоиб ва махсус аст.

Аҳмади Дониш менависад: «...баъди аҳли сайф ва қалам раия ду фирқаанд: аҳли ҳирфат ва аҳли деҳқанат. Эҳтиёҷи аввали инҳо ба подшоҳ яке он аст, ки раия

¹ «Наводир-ул-вақоъ», саҳ. 31.

² Ҳамон ҷо, саҳ. 31.

³ Ҳамон ҷо, саҳ. 40, 41, нигар, инчунин ба саҳ. 42, 43 ва 45.

се адл бар сари онҳо мансуб бувад то қатъи хусумат ва даввии онҳо кунад; дигар мушрифӣ адл, ки закот ва иҷороти молияти онҳо ба инсоф биситонад; дигар нозире ки роҳҳои омад-шудашонро аз дузд ва қуттоъ муҳофизат кунад; дигар амине ки бозорашонро аз хиёнати кайлу паймона муҳофизат намояд ва нархҳоро мазбут медорад; дигар шахнае ҳаросати мол ва хонаи онҳо мекунад; дигар ноибе ки оби мазорез ва мавошии онро дар вақт мерасонад».

Аҳмади Дониш қавоиди сохти «мураттаб» ва «бо-адолат»-и феодалиро баён мекунад. Нисбат ба феодализм худӣ ин «тартиб ва адолат» як орзуи хушкӯ холи бошад ҳам, орзуи ҷолиби диққат аст. Феодализм барои муҳофизати (!) касибон ва деҳқонон зарур будаанд. Ҳамон суханоне ки дар забони ягон муаррихи асри XIX рус таърифу тавсифи феодализм буданд, дар баёни Дониш айбномаи мудҳиш бар феодализм шудаанд.

Тамоми рисолаи Дониш изҳороти талабҳои халқ шудааст, зимнан, талабҳои табақаҳои пасти аҳолии аз ҳокимони худ.

Талаботи асосии халқ ва дастуруламали ҳокимон рафъи дуздон аст. Аҳмади Дониш дуздонро ба ду тоифа тақсим мекард, ононе, ки яроқ дар даст роҳзанӣ мекунад ва ононе ки мардумро фиреб дода аз тарозу мезананд. Аҳмади Дониш навишта буд: «дуздон ду гурӯҳанд: чанде ба тиру камон дар саҳроҳо ва чанде ба кайлу тарозу дар бозорҳо. Дафъи ҳар ду роҷиб донад»¹.

Ба ақидаи Дониш тоҷирон дар мулк мақоми муҳиме доранд. Вай гуфтааст: «Тӯҷҷор низ хазинаи мамлақатанд — ҳар чӣ маъмуртар беҳтар»². Маъмурии эшон манут бар ду чиз аст: амни шаворез ва адли шорез, то маътошон ба саломат ояд ва ҳукми муомила ва закотро қозӣ бар наҳчи шаръ фармояд».

Аҳмади Дониш, алаҳхусус, таъкид карда буд, ки амир дар кори худ аз таъсири зарарноки табақаҳои боло мустақил бошад. Вай амирро огоҳ карда буд, ки аз таъсири муллоёни мутаассиб эҳтиёт бошад, зеро ба тӯфайли иттиҳоди худ муллоёни мутаассиби Бухоро иқтидори азиме доштанд. Дониш навишта буд, ки амир «...бояд

¹ «Наводир-ул-вақоъ», саҳ. 34.

² Ҳамон ҷо, саҳ. 39.

таҳқиқи завоҳир ва бавотини шариат кунад, то тахлите, ки уламои суъ кунанд, бидонад».

Дар айни ҳол Аҳмади Дониш бо ташкили шӯрон махсус мехоҳад, ки мутлақияти амирро маҳдуд намояд: «Ва султонро гузир набувад аз вучуди мардумони зирак аз ҳар табақа, то дар аозими маҳом истиора аз ҳар қавме кунад; балки дор-ул-машвара таъин кунад ва бар он раисе адиб мансуб гардонад ва мавоҷиб муқаррар гардонад, то ҳар рӯзе дар он аз табақати мардум гирд оянд; дар умури мулкӣ ва молӣ ва ободии вилоят мушаварат мекунанд; ва манофеъ ба мазорри ҳар маслиҳатро мешуморанд, то ба як амр иттифоқ афтад; ва ба раис медиҳанд, вай ба султон мерасонад. Агар раъи султон низ иттифоқ кунад ба имзо мерасонад; ки чун ақлаҳо дар амре иттифоқ кунанд, голибо аз хато масун монад ва мамлакат ҷамол ва камол гирад»¹.

Дониш таклиф мекунад, ки вазоратҳои масъул дар соҳаи харҷу дахл, молия, аскарӣ барпо шуда, вазифаи ҳар яки онҳо муайян карда шавад. Чунин тартиботи идораи давлатро Бухоро дар таърихи худ надида буд. Аҳмади Дониш қатъиян талаб мекунад, ки ходимони нобакори давлат аз кор ронда шуда ба ҷои онҳо одамони кордон монда шавад. Вай навишта буд, ки «бандае ро, ки дар амал тақсир карда бошад ва шартӣ хизмат ба ҷой наёварад, чун муддате молиши азл хӯрад, амал фармояд. Мардуми сахтикашида ва қурбатдидаро хизмат фармояд, ки ҷон дар ростӣ кӯшанд аз бими бенавой»².

Сипас Дониш таклиф мекунад «султон бо машварати омма ва савобдиди аозим ва аъёни давлат ду вазир мансуб гардонад — комилақл ва соҳиброй. Яке муҳофизати дахдро, дигаре муҳасаботи харҷро. Мансаби ин ду аз кулл муқаддам бувад. Дигар як амир насб мекунад аҳли сайфро ва як раис аҳли қаламро... ва як мушири дигар ба дарбор насб кунад.

Ҳар кадом аз ин чаҳор соҳиби амр ва ҳукм буда... рӯзе як бор ё ҳафтае ду бор набишта ба мушири дарбор мерасонад, вай ба султон арз мекунад»³.

Аҳмади Дониш вазифаи ҳар кадоми ин амалдоронро як ба як муқаррар мекунад ва зимнан таъкид меку-

¹ «Наводир-ул-вақоъ», сах. 34.

² Ҳамон ҷо, сах. 20.

³ Ҳамон ҷо сах. 53.

над, ки ба ҳар яке бояд аз хазина маоше муқаррар бошад¹.

Бояд қайд кард, ки ба молия, ба дахлу харҷи давлат назорат намудан ҳама вақт иқдоми муҳимме буд дар боби маҳдуд кардани мутлақияти подшоҳи давлати феодалий. Ақаллан, таърихи штатҳои генералии соли 1789-ӯми Францияро ба ёд меоварем.

Аҳмади Дониш исбот мекунад, ки хазина аз он халқ аст ва бинобар ин харҷи пули давлат сарфакорона ва муфид бошад. Хазина, чунон ки дар Бухоро буд, набояд фақат аз он амир бошад. Хазина, пеш аз ҳама моликияти давлат аст. Султон бояд ки давоми хазина ва лашкарро мурут дорад. Аммо маъмурии хазина ба ҷиҳати маъмурии лашкар бояд, зеро ки то зӯр ҳаст зар ҳаст, то зар ҳаст, зӯр ҳаст»...².

Дониш талаб мекунад, ки амалдоронро, ки пули давлатро исроф мекунанд, бояд саҳт ҷазо дод³.

Дониш аз амир талаб мекунад, ки «...На он ки ваҷҳи маош ба гардани ҷамъе фақир бор бошад ва ҳуқуқи мардум, ки пеши ӯ ба вади ҷамъ шавад, дар он кайфа яшаъ (ба сари худ — З. Р.) тасарруф кунад ва ба маврид нарасонида, пуле ки барои иморат додаанд, дар ӯрдуи султони иморат кунад ё дар масҷиди беқавм ба нақшу тазъин сарф фармояд»⁴.

У дар ҷои дигаре ин фикрҳои худро боз ба ибораҳои дигар чуни ифода мекунад — султон набояд маблағро, ки «барои иморати кӯпрӯк ва роҳҳо ва аскар ва истехкоми ҳудуд муқаррар шуда, ба иморати зарандуди ӯрдуи худ ё таъмири масҷиди беқавм сарф намояд»⁵.

Аҳмади Дониш шартҳои оддитарини равнақу ривочи мамлакатро баён карда, баъд панҷ асоси «конституция»-и худро изҳор мекунад:

«Авал — подшоҳи одили қоҳири зӯр, ки агар подшоҳ золим ва заифҳол бувад, ҳамсоғон дар мулки вай тамаъ кунанд ва он шаҳрро поймол гардонанд. *Дуввум* — уммол ва мутасаррифони мутадайн, ки агар уммол ва ҳокимон ҷобир бошанд, агарчи подшоҳ золим

¹ «Наводир-ул-вақоеъ», саҳ. 40.

² Ҳамон ҷо, саҳ. 56.

³ Ҳамон ҷо, саҳ. 28.

⁴ Рисола саҳ. 104—105.

⁵ Ҳамон ҷо, саҳ. 105.

набувад, ин шаҳр хароб шавад ва раоё нуфур кунанд ва деҳаҳо вайрон шавад... *Саввӯм* — табиби ҳозиқ, ки агар дар шаҳре *стабиби* донишманд набувад... ҷамъияти том даст надихад ва мардум камтар омадшуд кунанд аз бими беморӣ ва марг. *Чаҳорӯм* — мардумони ҷаввод ва карим, ки ҷиҳати гуработ манзил ва маош мураттаб медоранд... *Панҷӯм* — обҳои ҷорӣ, чун даръё ва наҳрҳо ва чашмасорҳо зироатро...»¹.

Фақат ба шартӣ муҳайё будани ҳамаи ин панҷ асос инсон метавонад дар шаҳр ва деҳот инсонвор иқомаг кунад ва вучуди ин асосҳо барои истироҳати мардум ҳам зарур аст.

Дар асоси панҷӯми «конституция»-и Аҳмади Дониш муфассалтар таваққуф мекунем, ки он «*усси асоси наҳшаи иқтисодӣ*»-и Аҳмади Дониш мебошад. Маълум аст, ки масъалаи обӣ ва обӣрии сунъӣ дар давлатҳои шарқ ҳама вақт масъалаи асосӣ шумурда мешуд. Масалан, аҳамияти ин масъала дар мукотибаи Маркс ва Энгельс роҷеъ ба Ҳиндустон хеле равшан нишон дода шудааст.

Аҳмади Дониш дар ҳаёти оммаи васеи деҳқонони аморати Бухоро чи қадар аҳамияти калон доштани обро ба хубӣ тасаввур мекард. У медонист, ки «халқ аз насл ба насл дар орзӯю талаби об умр мегузаронданд ва орзӯи об мавзӯи шеърҳо ва афсонаҳои халқи гардидааст»².

Халқи меҳнаткаши тоҷик, ки барои гузарондани ҳаёти фақиронаи худ ба қадри кифоя замини қорам ва об надошт, ғаму ҳасрати худро дар ин бора дар сурудҳои зиёди халқи ифода кардааст.

Инак, намунае аз он шеърҳо, ки дар он фоҷиан хоҷагии деҳқонони ранҷбар аз нарасидан ва камии об баён мешавад:

Дорам аламе бигӯям э ҳамнафасон,
Беоби бувад хоса маро коҳиши ҷон.
Аз як падаре агар ду фарзанд шаванд,
Дар мавсими обдихӣ шаванд душмани ҷон.

Ин шеър, ки аҳволи вазнини деҳқононро дар замони амири тасвир мекунад, дар кӯҳҳои Помир ба болон

¹ «Наводир-ул-вақоъ», сах. 18.

² Ш. Рашидов. «Қувваи мо, хушбахтии мо дар дӯстист», «Правда», с. 1963, 23 май.

санге канда шуда ва ба наслҳои оянда ба ёдгору гузошта шудааст. Ойро соли 1960 дар вақти экспедицияи АФ РСС Тоҷикистон коргари илмӣ К. Ҷамолов ёфта хондааст.

Халқ дар сурудҳои худ на танҳо ҳасрату орзуи худро дар бораи об баён намуда навҳасароӣ мекард, балки қаҳрамони Фарҳодҳои худ, паҳлавононро ҳам, ки пеши обҳои саркашро гирифта, заминҳои беоби аморатро обӣ мекарданд, тавсиф намудааст. Дар шеъри дигаре гуфта мешавад:

Кардем сарои дилрабо,
Обод бинои қасру ҷубор.
Фарҳод наканда инчунин ҷӯй,
Аз кандани кӯҳ шудем афғор.

Аҳмади Дониш аз набудани об азоб кашидани аҳли Бухороро дида, борҳо ба амир таклиф карда буд, ки аз Ому ҷӯй баровардан даркор аст. Чи тавре медонем, ба Бухоро ба андозаи кофӣ оби зарурӣ намерасид. Ҳатто Александр Борис навишта буд: «Гуфтан мумкин нест, ки Бухоро аз оби нағз фаровон таъмин аст, зеро дарёе ки аз шаҳр даҳ миля дуртар гузашта меравад ва ҷӯе, ки аз он меояд, фақат дар ҳар ду ҳафта як бор кушода мешавад, бинобар ин тобистон аҳли шаҳр дар муддати як моҳи дароз баъзан оби тоза ёфта наметавонанд»¹.

А. Пославский, ки дар боло номбар карда будем, инчунин навиштааст: «...омадани оби тоза дар Бухоро иди ҳақиқӣ аст, ки дар ҳар моҳ ду бор ба вуқӯъ меояд»².

Аҳмади Дониш ин вазъиятро ба назар гирифта ба амир таклиф мекунад, ки ҷӯйи канда аз Ому об баровардан даркор аст³. Аҳмади Дониш ин ақидаи худро дар

¹ Александр Борис. Путешествие в Бухару. М., 1848, часть 2, стр. 425.

² Бухара. Военного инженера полковника Пославского. С. Петербург, 1891, стр. 54.

³ Ҳукумати подшоҳии Россия нағз медонист, ки аҳли Бухоро ба об бисёр мӯҳтоҷ аст, вале ҳеҷ чорае наметодид. Сафири Россия дар Бухоро дар ахбороти худ фақат дар омади гап гуфта буд, ки аз ҳисоби кам кардани харҷи лашкари Бухоро аз Омударё канал баровардан даркор аст. Ғайр аз ҳамин гап дигар коре накарда буд!

Дониш дар масъалаи обӣ кардани заминҳои беоби Бухоро ба амир Музаффар ва Абдулаҳад нуруҷиат карда бошад ҳам, хоҷаҳои ин маърифатпарвар, ки гами рифоҳи ҳоли табақаҳои васеи деҳқононро меҳӯрад, ба назари ғайбиро гирифта нашуд.

мусоҳабаи расули Ҳинд ва як бухороӣ изҳор мекунад: «Боре расуле аз Ҳинд ба Бухоро омад. Барои тафарруҷ ва тамошо ба чаҳорбоғи султони бурданд. Дар сафои иморат ва назокати обу ҳавояш ақл ба бод дода пурсид, ки:

— Бухоро фӣ-нафсиҳӣ (худаш) баҳр ва чашма ва об дорад?

Гуфтанд:

— На.

Гуфт:

— Бас, оби ӯ аз кучост?

Гуфтанд:

— Аз Самарқанд.

Гуфт:

— Самарқанд аз кист?

Гуфтанд:

— Аз мо.

Гуфт:

— Фаразан Самарқанд аз шумо набошад?

Гуфтанд:

— Ин маънӣ мутасаввир нест, ки Самарқанд ва Бухоро гӯӣ як шаҳранд... ва ин ду шаҳр аз ҳамдигар мунфак нестанд.

Гуфт:

— Агар инчунин, аст ин суҳан дуруст аст, илло ин шаҳр дар канори Омуя, боист ё аз Омуя об бояд кашид, то ин иморат ва зироатро эътимоде бошад»¹.

Ба ақидаи Аҳмади Дониш, маҳз ғами обьёри, ҷўйкани ва иншооти обьёри бояд кори асосии идораи калони серодами амир бошад.

Аҳмади Дониш фикри худро давом дода менависад, ки «баъд аз таҳаққуқ ва тақаррури об ҷамъияти халқ биз-зарура даст диҳад ва эшонро ба таҳфифи ушр ва хирочи зироат ва иморат фармояд... агар подшоҳ об дар вақт ба музореин нарасонад... гирифтани закот ва ушр-раш муваҷҷаҳ набошад...».

Ба қавли маорифпарвар, вазифаи якӯмин ва асосии султон бояд ҳамин бошад, ки мамлакат ва раиятро бой кунад, иқтисодро равнақ диҳад ва конҳои навро истихроҷ намояд. Инак як мусоҳибае ки Аҳмади Дониш бо кадом як марди аҷнаби карда будааст:

¹ «Наводир-ул-вақоъ», саҳ. 19.

«Гуфт: Аз шумо то Бадахшон чӣ миқдор роҳ ҳаст?

Гуфтам:

— Тақрибан ҳаштод фарсах.

Гуфт:

— Аз маҳкуми кист?

Гуфтам:

— Ба сари худ аст ва ба мо гоҳо итоати забонӣ до-
рад.

Гуфт:

— Чаро подшоҳони шумо онро дар хитан тасарру-
фи худ дарнамеоваранд?

Гуфтам:

— Он чӣ замин аст?.. Ҳосилаш ғайр аз санг нест...

Бихандид ва каф ба ҳам месуд ва мегуфт:

— Шумо турфа мардуми беақлед... Аз ҷое ки зар
бояд талабид, намеҷӯед ва ба ҷое ки зар бояд дод, ме-
талабед. Бадахшон мулкест, манзараи назари офтоби
рахшон аст ва хазинаҳои султони торуми чаҳорӯм ва
дар он чаҳор маъдан аст, аз тилло ва лочувард ва лаъл
ва ёқут. Ба эътиқоди мо, агар касе дар ин замин мута-
сарриф бошад ва ин маъодинро ба даст оварад, давла-
таш ба чаҳор давлат ҳамсарӣ кунад, балки пешӣ гирад»¹.

Аҳмади Дониш аз ин ҷо чунин хулоса мебарорад:
амир, бофаросат бош, вазифаи ту мамлакатро фаровон
ва раиятро сер кардан аст. Ободонию мулк наҷобати
амирон аст»².

Аҳмади Дониш аз истихроҷи конҳои мамлакат су-
хан ронда, ба чунин ақидаи дар Бухоро маъмул, ки гӯё
некӯаҳволии халқ фақат ба хосту ҳиммати худо вобас-
та бошад, муқобил мебаромад. Як мусоҳибаи Александр
Борисро бо амалдорони Бухоро ба ёд меоварем: «Ба
ман хабар доданд, ки — менависад Александр Борис, —
ба қарибӣ русҳо аз кишвари воқеъ дар байни Бухоро
ва мамлақати худашон конҳои тилло ёфтаанд. Яке аз
ӯзбаконе ки дар сӯхбат ҳозир буданд, гуфт, ки хости
худоро бандаш намедонад, зеро худо он ганҷинаро аз
назари мӯъминон пинҳон карда, акнун дар ҳуди рӯи за-
мин ба назари кофирон ошкор сохт»³.

¹ «Наводир-ул-вақоъ», саҳ. 64. Дар китоби «Таърихи Бадахшон»
ҳан гуфта шудааст, ки дар он ҷо лочувард ҳаст. Нусхаи фотографияи
ин китобро А. И. Болдырев ба таъб расонидааст. Л. 1959, саҳ. 132.

² «Наводир-ул-вақоъ», саҳ. 64.

³ Александр Борис. Путешествие в Бухару. М., 1848,
часть вторая, стр. 456.

Аҳмади Дониш аз доираи дини ислом қадаме берун набарояд ҳам, аз амир ва одамони ӯ талаб мекард, ки дар ҳалли масъалаҳои манфиати мамлакат ва давлат бофаросат бошанд.

Аҳмади Дониш бо итминони тамои менависад: «...ҳиммати подшоҳона он иқтизо дорад, ки зар аз кон ва дур аз баҳр талабад ва ба фуқаро ва раия сарф кунад, то ҷаҳонро обод дорад, ба кушодани наҳрҳо ва буридани кӯҳҳо ва зироати арозии майта. Буридани кӯҳ ва кушодани кон бе раия имкон надорад. На он ки як қитъа замин ба фақире диҳанд, ки зироат кунад ба нисф ё ба ушр, ин пешаи тоҷирон аст, на равиши подшоҳон. Пас агар пеша ва андеша ин аст, подшоҳро ҳеч ҷои ифтихор ва иқтидор бар фақир нест, балки яке аз эшон аст, гоӣт он ки ғанитар аст аз эшон ба моли эшон...»¹.

Агар ин ақидаҳои Донишро шартан «програмаи иқтисодӣ» гӯем, пас вай бо «програмаи маданӣ» мукаммал карда шудааст.

Аҳмади Дониш инчунин аз аҳли қалам сухан меронад, ки ба султон заруранд. Вай аҳли илм, удабо, санъаткорон, мутрибон, мунаҷҷимон ва ғайраро дар назар дорад.

Ба қавли Дониш, амир бояд ба раият илму фан таълим диҳад, зеро ин ба мамлакат фоида меоварад. Маорифпарвар гаштаю баргашта мукарраран меғӯяд, ки дар хонии Бухоро ривочи илму фан ва касбу ҳунар зарур аст. Аҳмади Дониш навишта буд, ки аввало ягон касбу ҳунарро чуқур омӯхта, сонӣ ба он машғала кардан даркор аст.

Дониш диққати амирро ба одамоне мутаваҷҷеҳ мекунад, ки зебу зинати мамлакат мебошанд. Вай таъкид мекунад, ки ин мутахассисон бояд касби худро муфассал донанд ва ба ҳар яки онҳо ба қадри ҳунараш маош дода шавад. Амир бояд ба тарбияи олимону косибон мадад расонад, «то саъй кунад ба камол расанд, ки мулк аз ҳунармандон ҷамол гирад»².

Амир бояд «ба назари тадқиқ мулоҳиза фармояд, ки дар ин шахс қуввати кадом илм бештар ниҳодаанд», яъне касро мувофиқи донишу таҷрибааш ба кор монад.

¹ «Наводир-ул-вақоӣ», сах. 64.

² Ҳамон ҷо, сах. 23.

Масалан, агар кас таъриху ҷуғрофияро нағз донад, гапдону нотиқи зӯр бошад ва муносибати давлатҳоро фаҳмад, «ба сафорат ва рисолат номзад гардад». Дониш мегӯяд, ки умуман бидуни илм ва касб ва қавонини одил умури давлат амри маҳол аст.

Маҳз ба ҳамин сабаб Аҳмади Дониш ба масъалаи интиҳоб ва таъини амалдорони давлати диққати калон додааст. Пеш аз ҳама Дониш чунин навиштааст: «...бояд донист, ки ясо ва услубе ки салотини диёри Туркистон ва Мовароуннаҳр бар он иқтидо доранд, аз назм ва насақи Чингиз аст...»¹.

Вазъи он маҳз барои муҳобот ва шукӯҳ буд, ки Чингиз дар назари халқ муҳиб (ҳайбатнок) намеояд, чунки бедод аз ҳад гузаронида буд... лоҷарам вазъи ҳоҷиб ва дарбон ва эшикоқобошиён намуд, ки халқ ба ҳар вақте дар ҳузураш роҳ наёбанд... ва касонро наздик шудан намегузоштанд магар ба таҳқиқ ва тазкия... Ва ин услуб баъд аз ӯ ба салотини диёри турк ба мерос монд...»².

Барои аз марази тартиботи чингизӣ ислоҳ кардани давлат, ба фикри Дониш, амир бояд одамонро ба мансабҳо мувофиқи ақлу тамиз мансуб кунад. Дониш чунин мешуморад, ки қариб ҳамаи амалдорони хони Бухоро кирои он нестанд, ки дар давлати одил кор кунанд.

Аҳмади Дониш, ки ба воқеияти аҳволи Бухоро ба хубӣ воқиф буд, дар ин бора чунин менависад:

«Ва алҳақ давлати салотини Мовароуннаҳр хеле хурд аст, чунки заминамон маҳдуд. Маазолик дар он 5—6 нафар даъвои истиқлол доранд: аз Хуқанд ва Кошгар ва Хоразм ва Бухоро. Ва баъзе майдазаминхост, чун: Ҳисор ва Масчо ва Кӯлоб. Ҳуқком ва умарои ин диёр, ки чун ба амир ва ҳукм бирасанд, бар сари он ҳамчу барги бед меларзанд ва ба ҳеҷ кас аз маҳкум ва маъмури худ эътимод ва эътиқод наёранд ва мудом дар тарс бошанд аз халъи ҳукумат ва аморат.

Подшоҳи эшон чун касеро бардорад ва унвон диҳад, ихтиёр ва истиқлол додан натвонад, ки мабодо ба ҷои ман бигзарад ва ба ман тег кашад. Ва умарои эшон тараққӣ ва ривоҷи дигарро нахоҳанд ва нагузоранд касе ба ҳунаре ба завоиде ба подшоҳ тақарруб ҷӯяд, ки

¹ «Наводир-ул-вақоъ», саҳ. 46.

² Ҳамон ҷо, саҳ. 46.

мабодо ноқисӣ ва нодонии эшон зоҳир шавад ва маъзул гарданд ё мансаби эшон ба ӯ ҳавола гардад. Аз ин ҷиҳат осудагӣ ва роҳат дар аҳли ин диёр нест, ғайр аз тааб ва машаққат»¹.

Дониш, ки амалдорони аморатро нағз медонист, тамаъкорӣ, беақлӣ ва ноӯҳдабароии онҳоро бераҳмона фош мекард. Ӯ мегӯяд, ки «ба-дин иллат ба даргоҳи салотин ҳеч як уқало камари бандагӣ натавонад баст ва ба хидмат қиём натавонад намуд, магар касе ки аз хирад бегона бувад ва аз ҳоли имрӯз то пагоҳ андеша накунад ва ҳамин ҳолро мушоҳида кунад бас; мадори ҳаётро бар хӯрду хоб ва либос ва саворӣ донад ва надонад, ки хидмати мулук чӣ мекунад». Онҳо аксар вақт дурӯғгӯӣ мекарданд, ба амир ҳақро намегуфтанд, онҳо раиятро толон намуда, мекуштанд², ҳеч яки онҳо «аҳли ақл ва ҳунарпарваронро нахоҳанд, ба сабаби адовати зотӣ, ки беҳунарон ҳунармандонро биттабъ нахоҳанд; билҷумла ҳеч касро нахоҳанд, ки салоҳи мулк ва давлат бар султон тавонад расонид»³. Ва аз ҳама хавфнокаш ҳамин аст, ки ин амалдорон намедонанд, ки «фил-ҳақиқат халқ, аз шоҳу гадо, — ҳама муздуранд»⁴.

Аҳмади Дониш тарбия ва интихоби амалдоронро, ки салтанатро аз тартиботи давлатдорӣ чингизӣ ҳалос карда метавонанд, ба тамоми «програмаи маданӣ»-и худ асос мекунад⁵.

Дар рисолаи Аҳмади Дониш дар баробари лоиҳаҳои ислоҳоти сиёсӣ, иқтисодӣ ва маданӣ — лоиҳаи ислоҳоти ҳарбӣ низ мақоми махсус дорад.

Диққати Дониш ба масъалаҳои мудофияи мамлакат, ташкили қўшун ва авзои умумии ҳарбии аморати маорифпарвар мутаваҷҷеҳ гаштааст. Дониш дар ин бобат чунин навиштааст: «Султон бояд, ки ал-ад-давом лашкариёнро мурут кунад; чӣ сипоҳ ҳориси салтанат аст. Ба сабаби истиғнои очил (шитоб карда) ба тарки эҳтиёҷи очил нагӯяд (таъхир накунад), яъне ба-дин иллат мавҳум, ки ӯро дар атрофи мамлакат душмане маълум нест, идроф ва ротибаи лашкариён нигоҳ надорад; ва мамлакатро аз вучуди лашкар бениз надонад; чӣ бошад, ки

¹ Рисола, саҳ. 84.

² «Наводир-ул-вақоъ», саҳ. 47.

³ Ҳамон ҷо, саҳ. 48.

⁴ Ҳамон ҷо, саҳ. 51.

⁵ Ҳамон ҷо, саҳ. 51.

душмане ногаҳон аз ҷой сар бардорад, дар он вақт та-
дорукот даст надиҳад».

Ин гуна сатрҳо, ки дар онҳо Дониш зарурати қўшу-
ни доимии таълимдидаро таъкид мекунад, хеле бисъё-
ранд. Аҳмади Дониш нағз медонад, ки дар сари қўшун
бояд одамони истеъдоднок бошанд. Ба фикри ӯ, касоне
ки «зарофат ва шўхӣ бар табиат муставлӣ доранд, ё ба-
ғоят рақиқ-ул-қалб ва васеъ-ул-ҳалқ бошанд ва олиҳим-
мат, маазолика сардорӣ ва солорини лашкарро нашо-
янд». Султон бояд ки «ҳар чанд гоҳе лашкарро ба нафси
худ ба таҳқиқ бингарад, то наврасидагон, ки ба сар-
ҳадди рушд ва камол расидаанд ва аз имтиҳонот баро-
мада, навозиш ва илтифот кунад ва мансаб бахшад, то
дил биниҳад. Ва пиронро, ки аз кор афтодаанд, маъзул
дорад ва авлоди онҳоро ба ҷои онҳо бардорад».

Сипас Аҳмади Дониш се сифатро, ки бояд ҳарбиён
доро бошанд, баён мекунад: «Саркарда ва амири аскар-
ро се сифат бояд: аввал — шуҷоат, дуввум — исобати
рой (дурустии фикр), саввум — таҷрибот...».

Дар масъалаҳои тадорукоти ҷанг ва муҳориба Аҳма-
ди Дониш ба султон чанд маслиҳати стратегӣ ва таш-
килӣ медиҳад.

1. Барои фиреб додани душман султон бояд ба ди-
гар сӯ лашкар кашад ва дар айни ҳол ба ҷанги зидди
душмани асосӣ тадорукот бинад.

2. Қабл аз вуқӯи ҷанг яроқу аслиҳаи лозима тайёр
кунад. Лашкариёнро аз чизи зарурӣ таъмин намояд, ба
онҳо мукофот диҳад ва ваъда диҳад, ки дар оянда низ
мукофот хоҳад дод.

3. Ему хошоки аспони лашкарро дар вақт расонда
истад.

4. Султон лаҳзае диққати худро аз лашкариён бар-
надорад.

5. Сардору солорони лашкар бояд аз ҷумлаи шахсо-
ни аз илми ҳарбия имтиҳон дода бошанд ва дар лашкар
обрӯи баланд дошта бошанд. Кӯшидан даркор аст, ки
ба ҷанг одамони ҷавони ноӯҳдабаро ва бетачриба фи-
ристонда нашаванд.

6. Султон бояд ҳар рӯз аз вазъияти душман ахборот
гирифта истад.

7. Дар ҷанг сулҳро ҳама вақт мавриди мақсад қарор
додан даркор аст, зеро на ҳашамати мамлакат ва на
бисъёрии аҳоли гавари ғалаба мебошанд.

8. Интизом замонати ғалаба мебошад.

9. Агар шамол аз муқобил вазад ва жола борад, муҳориба нашоёд. Авзои кавокибро ҳам бояд дар назар дошт.

10. Душманро то ба охир бояд кӯфт ва фурсати истироҳат набояд дод. Баъди ҷанг лашкариёро зуд пароканда кардан нашоёд, зеро эҳтимол ҳаст, душман боз қуввае ҷамъ карда, сар бардорад.

Аҳмади Дониш қӯшуни аморатро нағз медонист. Вай аз дуздон мураккаб буд ва дар сари он саркардагони ношоям меистоданд, ки аксарашон қаллоб, ҷоҳил ва бадлафз буданд. Бинобар ин Дониш талаб мекард, ки дар қӯшуни шоҳи одил ҳамаи ононе ки ба хизмати ҳарбӣ омадаанд, санъати ҳарбиرو мукамал донанд.

Аҳмади Дониш мегуфт, ки санъати ҳарбӣ ба илм ва ҳунар асос ёфтааст. Шахсе ки илм ва ҳунар надорад, дар қӯшун набояд саркарда шавад. Сипоҳсолорон доимо аз имтиҳон гузашта истанд.

Аҳмади Дониш исроркорона аз амир талаб мекунад, ки ҳукуқи байналхалқиро риоя кунад. Вай навишта буд: «Подшоҳ суфаро ва расулро эҳтиром намояд ва номи мулке ки аз он омадаанд, бе камоли адоват ва хусумат, бо адаб бар забон орад, то мӯҷиби таълиф гардад. Ғараз аз ғалаба бояд на худи ғалаба бошад, балки ғараз аз ғалаба ҷустуҷӯи илоҷи сулҳи мадид бошад» — ин фикр мағз андар мағзи рисолаи Аҳмади Донишро фаро гирифтааст.

* * *

Чунин аст мазмуни асосии рисолаи Аҳмади Дониш. Доираи ғояҳои асосии рисоларо маорифпарвар воҳеҳ баёну изҳор кардааст. Дар мамлакат аморат барқарор менамояд; ҳукумати подшоҳ дар қавоиди шариат ва ислом пайдор гаштааст; ҳеҷ гуна дигаргуниҳои ҷиддӣ иҷтимоӣ пешниҳод карда нашудаанд. Маорифпарвар мекӯшад дар шакли кӯҳна мазмуни нав ҷорӣ кунад. Худи программаи сиёсӣ ва иқтисодӣ ислоҳот ниҳоят хоксорона ва ботамкин мебошад. Агар аз шароити ҳақиқӣ иҷтимоӣ таълифи рисола, сипас, агар аз ғояҳои дар зер парда гуфташудаи рисола, агар аз он пафоси мубориза, ки дар илҳони рисола ва муҳокимаҳои сиёсӣ он зоҳир мегарданд, рӯй гардонем, рисола ба мазмуни боло ба назар расиданаш имкон дорад (ва он дар ҳақи-

қат чунин мебошад). Агар мазмуни конкрети таърихӣ рисолаи Аҳмади Донишро мулоҳиза карда бароем, чиҳатҳои ҷолиби диққати он ошкор мешаванд.

Мухтасаран ин чиҳатро дар «кредо»-ҳои зерин ифода кардан мумкин аст:

1. Амир на он қадар ҳуқуқ, балки вазифа дорад. Сифати шахсии вай кирдори сиёсии вай, муносибати вай бо фуқаро, ба қонуну қоидаҳои мустақамии ахлоқу одоб, ба қонуни адолати олий, ки аз амир болотар аст, тобеъ (1) мебошад.

Инак, вазифа, масъулият ва тобеъ будан ба манфиати тамоми давлат зидди бедодӣ, зидди худсарӣ мебошанд.

2. Меъёри олии хиради давлатдорӣ, таҳкурсии тамоми вазифаҳои подшоҳ хайрияти халқ мебошад. Подшоҳ хизматгори халқ аст. Хайрияти халқ, пеш аз ҳама, хайрияти табақаҳои поёни аҳолий, ҳунармандон ва деҳқонон, аломати сазовор будани ҳукумати подшоҳ аст.

3. Идораи давлат (дорулмашвара, тартиботи хазинадорӣ, тартиботи андозу закот, тартиботи интихоби мансабдорон) аз қонун саҳт вобаста буда, худсарии амир ба он дахл надорад. Як тартиботи махсуси юридикӣ ҷорӣ карда мешавад, ки ҳукумати подшоҳро маҳдуд мекунад (ва ин кор ба шароити мутлақияти мустабидони Осиёи Миёна ғайри оддӣ буд).

4. Дигаргуниҳои иҷтимоӣ пешбинӣ нашудаанд, вале равнақу ривоҷи шадиди иқтисодӣ ва маданӣ бояд ба амал пайванданд. Пешравӣ (на беҳаракатии кӯҳнапарастонаи шах шудамонда) бояд, ба ақидаи Аҳмади Дониш, хусусияти ҳаёти дохили аморат бошад.

Ин лоиҳаи ислоҳоти хоксорона дар шароити ҳақиқии муборизаи сиёсӣ ва идеологии Бухорои амирӣ бар зидди тамоми соҳти аморат як айбномаи саҳте шудамонд ва беҳуда нест, ки онро амир ва муқаррабони ӯ бо қажру ғазаб ва мазоҳу масҳара рад карданд.

Ғайр аз ин, боз як омили зерини бағоят муҳимро ба ҳисоб гирифтаи даркор аст.

Гарчанде зоҳиран, рисолаи Аҳмади Дониш басо безарар намояд ҳам, аҳамияти махсусе дошт, зеро комилан равшан буд, ки дар он гап умуман аз «подшоҳи одил» нарафта, балки аз истифодаи таҷрибаи муайяни таърихӣ меравад, гап дар он аст, ки дар рисола аморат бо мамлакатҳои хеле пешрафтаи Европа ва

алалхусус бо Россия, муқоиса шудааст. Гап дар ин буд ва инро Аҳмади Дониш ва душманони ӯ ҳам мефаҳмиданд, ки Бухоро бояд ба маҷрои умумии тараққиёти таърихии Россия дохил шавад. Ва ояндаи Россия на фақат барои шоҳони Бухоро, балки барои шоҳони Россия ҳам мудҳишу мӯҳликаовар буд.

Аҳмади Дониш махсусан таъкид мекунад, ки вай дар рисолаи худ воқеаҳои таърих ва авзои ҳозираи як чанд давлат, аз ҷумла таҷрибаи давлатдории Эрон, Туркия, Россия, Европаро ҷамъбаст кардааст, то ки ба яқин будани ин муқоисоти таърихӣ ягон шакку шубҳа набошад. Дониш менависад: «Фалочарам услуб ва рафтори мутавассит, ки хулафои мозӣ ва ҳол дар аксари амсор ва билод бар он қиём доранд ва бар он сулук наъмуда, бо наводири амсоли ҳукамо ва атвори умаро дар ин тасвид... нигориш дода шуд»¹. Албатта, дар ин ҷо сухан аз мисоли конкрети таърихӣ мерафт. Аммо гапро кушоду равшан гӯем, худи он «мисол», яъне Россия ба сӯи революцияи иҷтимоӣ мерафт ва инро худи Аҳмади Дониш ҳам пай набурда буд. Ислоҳоти зоҳиран хоксорона ба худ шакли айбномаи сахте гирифт.

Тамоми тараққипарварии лоиҳаи Аҳмади Дониш он қадар дар бораи подшоҳ ошкор нагаштааст, ки ин қадар дар худи мафҳуми «раиату фуқаро», дар баёни талаботи халқ зоҳир шудаанд.

Халқпарварӣ — ҳамин аст чизи асосие ки мағз андар мағзи рисолаи сиёсии Аҳмади Донишро фаро гирифтааст. Дар ҳамин сухан ғамхӯрии ӯ ба хайрияти халқ, ба инкишофи иқтисодӣ ва маданияи халқ зоҳир шудааст, дар ҳамин сухан хусусияти асосии идеяҳои тараққипарварии ислоҳоти Аҳмади Дониш ифода ёфтааст. Танқиди аморат, ки дар «Наводир-ул-вақоеъ» дар зери парда, дар маъноҳои ниҳонии сатрҳо (ба суръати муқобилгузорӣ ва тартиботи идеалӣ) ба назар мерасад, дере нагузашта, дар солҳои наздиктарин, ба шакли ошкоро ва муайян зоҳир мешаванд.

2. Аҳмади Дониш — мунаққиди аморати Бухоро

Давраи дуйӯми фаъолияти маорифпарварии Аҳмади Дониш, ки ба ҳеҷу пуч будани орзую умедҳояш дар хусуси аз боло истода ҷорӣ кардани монархияи идеалии

¹ «Наводир-ул-вақоеъ», сах. 67.

маърифатнок дар дил мепарварид, тамоми системаи аморати Бухороро сахту танқид кардани ўст, ки ба фактҳои фаровоне истинод мекунад.

Ҷаҳонбинии Дониш дар ин давра, гарчанде нисби бошад ҳам, хеле қатъӣ ва саботнок мегардад. Дониш акнун мефаҳмад, ки ҳамин амир, ҳамин хонадон дигар қодир нест ба нафъи халқ ислоҳоте кунад, вале вай, чунон ки ба маърифатпарварон хос аст, ноодил, золим, ҷоҳил ва тамаъкор будани доираҳои ҳукмрони Бухороро сабабу манбаи шарру бадӣ медонад, яъне сабаби бадиро дар ахлоқи онҳо ва агар ба ибораи дигар гӯем, дар унсурҳои надстройкаи мебинад. Вай ҳоло решаҳои иҷтимоӣ, базиси ин сиёсати «бад», яъне худи феодализм ва мустамликаро надидааст ва аслан онро то охири умраш ҳам дида натавонист. Дониш инчунин он қувваи асосӣ, яъне қувваи революционии оммаи меҳнаткешонро ҳам, ки қодир аст ҷаҳолатро решақан кунаду «иллатҳоро маҳв созад» дида натавонист.

Аммо сарфи назар аз ниятҳои субъективии Дониш, тарғиби маърифат, танқидҳои сахт ва нафрати ӯ ба ҷаҳолат зулму ситам ва қабоҳат, хулласи калом, ҳамаи ин ҷиҳатҳои фаъолияти идеялии вай дар муттаҳиду маъруф кардани он қувваҳои иҷтимоӣ, ки бояд аморатро сарнагун мекарданд, роли ҷиддии революционикунанда бозид. Ва аҳамияти бузурги фаъолияти маорифпарварии Дониш ҳам дар ҳамин аст.

«Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони мангития» ҳуҷҷати асосии давраи дуйӯми фаъолияти Аҳмади Дониш мебошад, ки дар ҳамин давра таълиф ёфтааст.

Дониш дар асарҳои аз хонадони амирони мангития навиштаи худ таъкид кардааст, ки давраи салтанати онҳо яке аз тиратарин саҳифаҳои таърихи мамлакат мебошад. Ҷ тартиби идораи мангитияро усулҳои чингизӣ, яъне усулҳои ғоратгарӣ ситамкорӣ мегӯяд. Ба ақидаи Дониш, асли моҳияти хонадони мангития зӯроварӣ, зулму ситам, ҷаҳолат, фисқу фучур аст.

Аҳмади Дониш дар бораи амирони Бухоро то замони Музаффар (солҳои 1860—1885) ахбороти хеле мухтасар додааст. Ин ахборот асосан роҷеъ ба хислати шахсии ин ё он амир аст. Маълум аст, ки аз рӯи ин ахборот дар бораи таърихи аморати Бухоро дар давраи мамлакатро идора кардани мангития тасаввури мукам-

малу ҳарҷониба ҳосил кардан маҳол аст. Аммо дар ахбороти таърихие ки Дониш дар бораи амирони Бухоро аз хонадони мангития додааст, материали нодире мебинем, ки Аҳмади Дониши муаррих ва мутафаккир дар бораи амирон бо кинаву адоват навишта, онҳоро дар пеши назари бухороиён фош ва расво кардааст. Фикри Дониш дар бораи амирони мангитии Бухоро рӯҳи танқидӣ дошта ба равияи асосии рисолаву таърихнависони расмии ҳамонвақта муҳолиф буд.

Аҳмади Дониш дар бораи амир Дониёл (солҳои 1758—1785) чунин навиштааст: «Бидон, ки дар айёми ҳукумати амир Дониёл... аксари мадрасаҳо ва масоҷид аз дарс ва намоз таътил ёфта, ҳуҷароти мадорис, коҳхонаи хари обкаш ва галладони баққол шуда, ба сабаби он, ки мардуми ўзбак¹ дар умури давлатӣ тадохул ёфта, чиҳати безабтии салтанат, ҳар чӣ аз ҳар ҷо ёфтаанд, мутасарриф ва молик шуда, шўъла аз чароғи бевазан ва нон аз анбори авқоф дуздида, ба масрифи шикаму харҷи худ мерасониданд ва касеро маҷоли бозхост набуд ва бозори хар ва қимор ва фисқ ва фасод бисёр роиҷ ва гарм буда дар миёни умаро ва ҳукком, лекин фуқаро ва раоёро маҷоли ҳаракат ва суқун набуда...»².

Аҳмади Дониш гапи худро давом дода мегӯяд: «Аз фарти зулм ва заҷр ва олуқ ва солуқ, мисли аминона ва вакилона ва арзонии никоҳ ва қиматии никоҳона, масалан: маҳри маъҷал даҳ дирам ва никоҳонаи қозӣ даҳ диноҳ ва як ман гандуму даҳ танга...» Дониш дар бораи шароити онвақтаи аморат чунин суҳан меронад: «Ва дар аксари маносиби аморат худи писарони амир Дониёл мансуб буда, ишоати фисқ ва фасод менамудаанд. Вазорати Бухоро дар уҳдаи Давлат қўшбегӣ буда, марди фосиқ, саффоқ, бебок ва мансаби қозикалон дар қабзаи қозӣ Низомуддин, ки шориби хамр ва арақ буда...»³. Ва ҳамаи ин, ба қавли Аҳмади Дониш, боиси он мешуд, ки «... ба доду фаръёди мазлумӣ касе илтифот наменамуда»⁴. Чунон ки Аҳмади Дониш қайд мекунад, қозӣ Низомуддин «аз ҷумлаи содоти изом (Сайидҳои бузургвор) будааст». Дониш бо ҳамин ибора

¹ Дониш дар ин ҷо «ўзбак»-ро ба маънои мангитиҳо дар назар дорад.

² Аҳмади Дониш. Рисола... саҳ. 12—13.

³ Ҳамон ҷо, саҳ. 13.

⁴ Ҳамон ҷо.

нишон додан меҳоҳад, ки намояндагони уламои Бухоро барои ҷоҳу мартаба ва манфиати худ дар ҳаққи давлат ва халқ ҳама гуна ҷиноятҳои қабех мекарданд ва барои онҳо ҳеҷ гуна муқаддасоте вуҷуд надошт.

Дар ниҳояти кор Аҳмади Дониш таъкид мекунад, ки дар аҳди Дониёл «... ҳоли фуқаро то ин ҷо расида ва мамлакат рӯ ба харобӣ ниҳода»¹.

Дониёл барои бартараф кардани ин офату касофат чорае наметид.

Ин тавсифи Донишро фактҳои таърихӣ тасдиқ мекунанд. Дониёл, ки амаки калонии амир Муҳаммадраҳим (соли вафоташ 1758) буд, бинобар ҷавонии Фозилтӯра — набераи амир, аз соли мазкур дар Бухоро ҳукм меронд. Бисъёр пешвоёни саркаши қабилаҳои ўзбек баъди вафоти Муҳаммадраҳим, ки онҳоро, ба худ тобеъ карда буд, аз сари нав бар зидди ҳокимияти марказӣ бархостанд. Аз Миёнқул то Шаҳри Сабз тамоми мамлакатро исьёну шӯришҳо фаро гирифтанд. Шӯриш дар Нурато, Ҳисор, дар байни қабилаҳои сокини водии Зарафшон, низои байни ҳукамои Бойсун, Шеробод, Ғузур ва Ҳисор яке аз калонтарин шаҳрҳои аморат — Самарқандро зер карда гирифтани ҳокими Хуҷанд ва Уротеппа Фозил-юз, ба Миёнқул лашкар кашидани вай ва аҳду паймони Дониёлбӣ бо Фозил-юз дар хусуси аз тахт маҳрум кардани Фозилтӯраи хурдсол — ҳамаи ин аломати ҳамон таҳлукае буд, ки мамлакат баъди вафоти Муҳаммадраҳим гирифтори он гардид.

Дониёлбӣ баъди исьёну ҷанҷолҳои бисъёре Абдуғозиро, ки холабачаи духтари Абдулфайзхони аштархонӣ (солҳои 1758—1785) буд, ба тахт шинонд. Вале ҳокимият дар асл дар дасти Дониёлбӣ буд, зеро Абдуғозӣ аслан фақат ба ном хон буд ва дар ҳузури Дониёлбӣ дар давлат ягон роле набозид ва бозида ҳам наметавонист. Дониёлбӣ ба армия диққати махсус меод ва ҳайати фармондеҳонашро заминҳо меод.

Аҳволи мамлакат вазнин, хазина холи шуда буд. Замини бисъёре кишт нашуда мемонд. Тамоми бори гарони ҷангҳои байнихудӣ ва сафарҳои ҳарбӣ ба гардани аҳолии меҳнаткаш меафтид. Дараҷаи маданияти мамлакат паст буд. Уламо, ки аз андаке навоарӣ метарсиданд, роли калон мебозиданд. Бухороро аз тамоми

¹ Рисола, саҳ. 14.

олами маданияи мутараққӣ як монеае монанд ба Сади Чин ҷудо карда меистод. Самарқанд, ки як вақтҳо бо мактабу мадрасаҳои бешумор ва бозорҳои сермолаш ҳамаро қоиладар мекард, акнун рӯ ба харобӣ ниҳод. Ҳаёт бемаъниву якранга ва дар шаҳрҳо аҳолии кам шуда буд.

Фикри Аҳмади Дониш дар бораи Дониёл танҳо як мисолест. У амирони дигари манғитияро низ ба ҳамин тарз тасвир мекунад. Аз ҷузъиёти бисёр як манзараи умумӣ ба вуҷуд меояд — масъала дар камбудии шахсии ин ё он амир набуда, балки дар системаи сиёсии аморат аст. Суханоне ки Дониш дар «Рисола...»-и худ гуфтааст, сатрҳои маорифпарварони франсуз — Монтескье ва Вольтерро ба хотир меоранд. Агар мо «Тарих»-и Донишро бо навиштаҳои «муаррихон»-и расмии аморат муқоиса кунем, характери маорифпарварии асарҳои ӯ боз ҳам равшантар мегардад. Масалан, Сомӣ дар бораи амир Дониёл навишта буд, ки амир Дониёл одами раҳмдил, боақл ва вазнину ботамкин буд. Сомӣ дар як ҷои дигар Дониёлро «амири аъзам» номидаст. Ба қавли муаррихи Бухоро Муҳаммад Яъқуб, ки В. В. Бартольд дар навиштаҳои худ ба вай такя мекунад, «Дониёл ҳамчун подшоҳи саховатпеша ва инсондӯст шӯҳрат ёфта буд»².

Дар ин маълумоте ки А. Дониш роҷеъ ба амир Дониёл ва Шоҳмурод медиҳад, як моменти хеле муҳим ҳаст. Дониш тарафдори назарияи «муқобилат накардан ба бадӣ» намебошад, балки ӯ боварии комил дорад, ки ҳукмроне ки дар ҳақиқат мардум ҷинояте кардааст, бояд аз рӯи қонун бо саҳтгирии тамом ҷазо бинад. Вақте ки Дониш дар хусуси ба ҷазо маҳкум намудани ҳукмронии ҷинояткор сухан меронад, шубҳа нест, ки кинаву ғазаби халқ, омода будани вайро ба сарнагун кардани тахти амири маълун дар назар дорад. Пас, дар ин ҷо эътиқод ва боварии ин марди маорифпарвар ба қувваи халқ ифода ёфтааст. У боварӣ дорад, ки халқ ниҳоят имконият ёфта ҳукмронии зулмпешаи худро маҳкуми нангу расвой хоҳад кард.

Вақте ки Шоҳмурод ба салтанат расида Давлат-қушбегӣ ва қозӣ Низомиддинро барои содиқона хизмат на-

¹ Мирзо Азими Сомӣ. «Тӯҳфаи шоҳӣ», дастанвис, саҳ. 13.

² В. В. Бартольд. История культурной жизни Туркестана, Ленинград, 1927, стр. 107.

карданашон ба амири худ кушт, ин амали вай ба назари Дониш кори дурусте менамояд, чунки ў дар ин амал ифодаи нафрат ва ғазаби халқро ба мансабдорони ҷафопешаи амир мебинад. Дар ин маврид мақсади Дониш ва амали Шоҳмурод аз ҳамдигар фарқ доранд. Агар Шоҳмурод ин мансабдоронро барои ба худаи содиқ набудан кушта бошад, Аҳмади Дониш аз барои ҳамин хурсанду розӣ мебошад, ки халқ аз зулму худсарии ду ҷинойткори гузарои давлат халосӣ ёфтааст. Дониш дар чандин ҷои асарҳои худ менависад, ки дар Бухоро дар сари корҳои давлатӣ бояд мардони содиқу вафодор ништа бошанд.

Ахбороти Аҳмади Дониш дар бораи амир Шоҳмурод (солҳои 1785—1800) писари Дониёлбий бағоят ноқис аст. Дониши маорифпарвар баъзе ҷиҳатҳои мусбии фаъолияти ин амирро қайд карда, усулҳои хунини мамлакатдорӣ ўро фош кардааст. Чунон ки Дониш нақл мекунад, аввалин коре ки амир Шоҳмурод кард, амалдорони асосии Бухоро — Давлатқушбегӣ ва қозикалони Бухоро — Низомиддинро куштани ўст, ба баҳонаи ин ки хизматгорони боэътимоди амир набудаанд.

Аҳмади Дониш монанди баъзе таърихнависони Бухоро аморати замони Шоҳмуродро таърифу тавсиф намекунад. Дониш сафарҳои сершумори ҳарбии амирро баён карда таъкид намудааст, ки аз ин ҷангҳои ғоратгарона пеш аз ҳама мардум дар азоб буд. Баҳое ки Аҳмади Дониш ба фаъолияти амир Шоҳмурод додааст, аз мадҳу санои таърихнависони расмии Бухоро аз бисёр ҷиҳат фарқ дорад. Масалан, Мирзо Азими Сомӣ чунин навишта буд: «Амир Шоҳмурод, ки ўро Маъсумғозӣ мехонданд, султони одиле буд. Дар аҳди ў ҳама куфр ва тадоҳули анбиёи сунӣ боздошта шуд. Вай шариатро дар байни раоё паҳн кард ва масҷиду мадрасаҳоро обод намуд. Вай ҷамоли аз даст рафтаи мамлакатро барқарор кард ва умури давлатро аз нав сохт. Ба тахт ништастан замонро барои ибрати фуқаро қозикалон Саидмир Низомиддинро ба сари ҳода шинонд, зеро вай қавоиди шариатро ба эътибор намегирифт ва ба куфр майл мекард.

Амир Маъсум офтоби порсӣ ва худотарсии давраи худ буд... Вай бо имдоди худованд зидди қизилбошиҳо чанд маротиба ғазоват кард ва дар мулки зери ҳукмаш

шариатро ривоч дод. Ва ин боиси эҳёи мусулмонон гардид»¹.

Садри Зиё амир Шоҳмуродро ҳомии шариат, амири зӯру далер мешумурд. Ба қавли вай, амир Шоҳмурод мадраса, масҷид ва хонақоҳҳоро таъмиру нав кардааст; ӯ ҳуқуқи муассисаҳои диниро ба вақф гашта дода, шаҳру қишлоқҳои харобшударо обод кардааст².

Вале баҳое ки Дониш ба амир Шоҳмурод додааст, баҳои аниқ буда, бо ақидаҳои Садриддин Айний таворид меояд.

Бино ба гуфти Садриддин Айний, дар замони амир Шоҳмурод мамлакат рӯ ба таназзул ниҳода, зулму ситам боз ҳам зӯртар шуд. Садриддин Айний дар бораи тохтутозҳои харобиовари амир нақл карда мегӯяд, ки дар Бухорои замони амир Шоҳмурод «Пои Остона ном сарое буд, ки дар он гулом фурухта мешуд»³.

С. Айний дар шахси амир Шоҳмурод як ҳокими бедодгару золими халқро мебинад. Ба қавли Масальский, «Шоҳмурод (солҳои 1785—1799), ки завқи табиии даррандаворашро бо пардаи тақводориву порсой мепӯшид, ба туркманҳо иттифоқ шуда, ба Хуросони форсҳои шеа як чанд тохтутоз кард ва бо афгонҳо ҷангид. Дар яке аз ин тохтутозҳо (соли 1784) Шоҳмурод Марвро ишғол ва батамом вайрон ва аҳолиашро асир кард. Султонбанд ва Банди Марви Мурғобро, ки асрҳо боз воҳаи ободи Марвро обшор мекард, вайрон кард. Ҳамин тавр Марв «Шаҳри ҷаҳон», ки яке аз қадимтарин ва машҳуртарин шаҳрҳои Осиёи Миёна буд, аз рӯи замин барҳам хӯрд. Дар замони Шоҳмурод ва ворисони ӯ риёкорӣ, порсой ва таассуби динӣ қувват гирифт. Агар касе як бор ба намози масҷид наравад, ҷазояш ҷӯбкорӣ ва агар ин корро дуйӯмбора такрор кунад, ҷазояш қатл буд; ҷазои майнӯшон ва носкашон ҳам ҳамин буд. Дар Бухоро баробари таассуби динӣ ҷаҳолат, беахлоқӣ ва истибдод, ки дар ҳар қадам дучор мешуд, ҳукмрон буд»⁴. Баробари ҳамин Шоҳмурод дар марказонидани аморат, дар боби ҷорӣ кардани интизоми молиявӣ роли калон

¹ Мирзо Азими Сомӣ. «Тӯҳфаи шоҳӣ», дастнавис, саҳ. 12—13.

² Садри Зиё. «Таърих», дастнавис, саҳ. 136.

³ Садриддин Айний. «Таърихи амрони манғитияи Бухоро». Тошкент, 1923, саҳ. 28.

⁴ В. И. Масальский, Туркестанский край, СПб, 1913, стр. 298.

бозид. У ҳирқа дар тан кӯча ба кӯчаи шаҳр гашта, гирья-кунон халқро зориву тавалло мекард, ки ўро барои бадбахтиҳои ба сари халқ овардаи падараш бубахшанд. У рӯзе ба маишати худаш 20 тинӣ сарф мекарду ҳар як тини хазинаро саришта мекард. Шоҳмурод мегуфт, ки маишати ў фақат аз ҳисоби чизъя (андоз аз кофирон) мебошад, вай хӯроки арзон меҳӯрд ва мекӯшид, ки худро дар ҳама ҷо баробари раият нишон диҳад.

Шоҳмурод дар сиёсати берунии худ ҳам ҳамин тавр буд. Чун Эрон ба Бухоро доимо таҳдиди ҷанг мекард, Шоҳмурод бо баҳонаи муборизаи зидди шеаҳо ба муқобили Эрон ҷанг сар кард. Шоҳмурод инчунин бо Афғонистон ҷангид. У ба Зомин, Хавос, Уротеппа ва Хуҷанд чандин бор лашкар кашидааст. Аз сафарҳои ваҳшиёнаи вай кишварҳои том солҳои бисёре азобу уқубат мекашиданд. Мақсад аз ин тохтутозҳо ҳам кардани сари амирони саркаши маҳаллӣ ва бо ҳамин роҳ зӯр кардани марказони ҳокимияти хон буд. Тамоми бори гарони ин тохтутозҳо ба гардани оммаи меҳнаткаши маълум меафтид. Худсарии амалдорони амир торафт зӯр шуда, боҷу хироҷ меафзуд.

Вақте Аҳмади Дониш аз аҳли Шоҳмурод гап мезнад, маҳз ҳаминҳоро дар назар дошт.

Дар назари Дониш амир Шоҳмурод одами ҳалолу покизае намебошад. Дониш мегӯяд, ки Шоҳмурод дар тӯи хатнаи писараш Ҳайдар хост ба устои хатнакунанда инъоме бидиҳад ва ба ў гуфт: «Сабр кун, ман аз барои ту тарадуде кунам ва чизе ёбам, бидиҳам, то даст тухӣ наравӣ. Амир ба ўрду рафта баъд аз таъхири бисёре баромадаанд, як мушт пахтаи навардида барои ристан дар мушт гирифта, онро ба дасти усто додаанд, ки гайри ин вачҳи ҳалол барои ту наёфтам, ки занони ман мересиданд, то ҷома кунанд»¹.

Дониш махсусан қайд кардан мехоҳад, ки дар хонаи ин амири зоҳиран порсо низ ягон чизе ки бо меҳнати ҳалол ба даст дароварда шуда бошад, ёфт намешуд, лъне ҳамаи он чи ки амир дошт, моли гасб буда, бо тариқҳои гайри вичдонӣ ва гайри инсонӣ ба даст дароварда шуда буданд.

Аҳмади Дониш ҳамаи ин ниқоби «инсондӯстӣ» ва худотарсиро аз рӯи амирони мангития бо исрор ва таз-

¹ Рисола, саҳ. 22.

киди тамом канда мепартояд. Он таърифоте ҳам, ки Дониш баъзе аз амиронро ба он сазовор гардондааст, ба ҷаҳонбинии вай хос мебошанд.

Маорифпарварӣ, кӯшиш ба ҷорӣ кардани интизом ва тартибот дар корҳои давлатӣ ва ғамхорӣ ба рушду ривоҷи тижорат — ин аст он хислатҳое ки Аҳмади Дониш ба «амирони накӯкор» лозим мешуморад. Барои Дониш аҳамият надорад, ки амирон дорои ин ё он хислатҳо буданд ё набуданд, балки ба ақидаи вай тартиб додани программаи муайяни сиёсӣ, «утопияи социалии махсуси ҳукумати мутлақаи маорифпарвар» ҷиҳати муҳим мебошад. Ба хотир биоварем, ки идеологияи «ҳукумати мутлақаи маорифпарвар» дар Европаи Ғарбӣ ҳам буд, ки дар осори Монтеスキё ва Вольтер, яъне дар марҳилаи аввалии инкишофи философияи маориф инъикос ёфтааст. Масалан, Аҳмади Дониш амир Ҳайдарро (солҳои 1800—1826) маҳз чун подшоҳи маорифпарвар ба қалам медиҳад. Ин сурат ба сифатҳои амири мазкур мувофиқ набошад ҳам, идеалҳои Донишро возеҳ ва равшан ифода мекунад.

Аммо амир Ҳайдар ин тавр подшоҳи поку бегуноҳ набуд, чунон ки Аҳмади Дониш тасвир мекунад. Ӯ, аз як тараф фақеҳ бошад, аз тарафи дигар, подшоҳи мустабид буд. Амир Ҳайдар пеш аз ҳама подшоҳи давлати истибдод буд. Кӯшиши ба қатл расондани Абӯнаصري Курсаӣ, ки ҷуръат карда уламои расмии Бухорои шарифро ба зери танқид гирифта буд, яке аз кирдорҳои сершумори хунини амир Ҳайдар аст.

Дар тавсифе ки Аҳмади Дониш ба кордории амир Насрулло (1826—1860) нисбат додааст, аломатҳои ҳукумати мутлақаи маорифпарвар барҷаста ба майдон мебароянд.

Амир Насрулло, ки дар байни халқ ӯро «Амири қасособ» меномиданд, ба мақсади марказонидани давлат, ба муқобили ашрофи саркаши феодал муборизаи беамон мебард. Ӯ истиқлоли феодалии ашрофи саркаши маҳаллиро барҳам додани ва дар мамлакат ҳокимияти мутлақи худашро барқарор кардани шуда, сиёсати падарашро давом медод. Ва усули корҳои амир Насрулло усулҳои ваҳшиёнатарин буданд. Қатли бародарон ва ақрабони худ ва қатли ом дар кордории амир Насрулло воқеаҳои муқаррарӣ буданд. Насрулло, ки муборизи ҳокимияти мутлақи зӯре буд, ба қўшун ва муллоҳои худаш такя

карда, тоҷикони оддӣ ҳоло он тараф истад, ба садҳо ашрофи феодалӣ ҳам раҳму шафқате надошт. Агар амалдорони олимақом ва сарлашқарон ба роҳи амир Насрулло нараванд, ӯ молу мулки онҳоро мусодира карда, худашонро ба ҷойҳои дур бадарға мекард.

Ҷанги амир Насрулло ба муқобили кенағасҳои Шаҳри Сабз, ки ғуломони ҳалқабаргӯши Бухоро шудан наметостанд, хусусан хунрезона буд. Амир Насрулло дар давоми 20 сол ба Шаҳри Сабз лашқар мекашид. Кинаву адовати Насрулло ба Шаҳри Сабз боз барои ҳамин ҳам зӯр мешуд, ки бисёре аз ашрофи феодалӣ, ки гирифтори газаби Насрулло шуда буданд, ба Шаҳри Сабз фирор карда, амирони он ҷоро ба ҷанги зидди Бухоро бармеангехтанд. Бинобар муқобилияти сохти шаҳрисабзӣ тохтутозҳои чандинқаратаи амир Насрулло муваффақият надиданд ва фақат соли 1856 ба бухориён муяссар шуд, ки Шаҳри Сабз¹ ва Китобро муваққатан зер карда гиранд. Чунон ки маълум аст, Бухоро Шаҳри Сабзро фақат бо ёрии қўшунҳои подшоҳи рус тамоман тасхир карда буд.

Амир Насрулло якравии ашрофи феодалро шикаста, ва кӯшиши онҳоро ба истиқлолият паст карда, давлаташро мустақкам намуд. Аммо ӯ ба ин қаноат накарда, кӯшиш мекард, ки ҳокимияташро аз ҳисоби хониҳои ҳамсоя зӯр кунад. Вай ба хоки хонии Хива борҳо зада даромада, ин ё он қисми заминҳоиашро ғорат ва баъзан истило мекард. Амир Насрулло аз хони Хива норозӣ будани туркманҳои Марвро истифода намуда, вакилони туркманро марҳаматкорона қабул мекард ва дар муборизаи онҳо бар зидди Хива ёрӣ мерасонд. Вақте ки дар байни туркманҳои Марв (дар байни қабилаҳои сарип, соли 1824) шӯриш сар зад, амир Насрулло ба шӯришгарон мактуб фиристода, таклиф кард, ки хони Хиваро сарнагун кунанд. Ин мактуб ба дасти хони Хива афтод ва ӯ аз фурсати ба сари Хўқанд лашқар кашидани амир Насрулло истифода бурда, ба Бухоро ҷанг эълон кард ва ба хоки Чорҷўй зер карда даромад. Амир Насрулло инро шунида дарҳол қўшунашро аз муҳосираи Хўқанд гирифта ба Бухоро бурд, аммо хони Хива аз зада даромадани қазоқҳо ба хоки хонии Хива ба таш-

¹ Садрӣ Зиё мегӯяд, ки амир Насрулло дар давраи ҳукмдорӣ ба Шаҳри Сабз бисту ҳашт маротиба лашқар кашидаст. «Тарих». Дастанвис, ҷарақи 148.

виш афтода ба зудӣ хоки Чорчӯйро тарк кард. Баъди як сол амир Насрулло ба Марв рафтани қисми зиёди қўшунҳои хони Хиваро шунида, ба сари Хива лашкар кашид ва Ҳазораспро муҳосира кард. Насрулло хони Хиваро шикаст дода, Марвро забт карду ба он ҷо волии худро таъин кард. Туркманҳои Марв, ки дар ин ҷанг ба амир Насрулло ёри расонда буданд, ба итоати амири Бухоро гузаштанд. Баъдтар хони Хива ба амир Насрулло ду бор ҷангид, аммо муваффақияте наид ва фақат соли 1855 хивагиҳо Марвро ишғол карданд.

Ҷанги амир Насрулло бо Хўқанд ҳам хеле дер давом кард ва ниҳоят шиддатнок буд. У ба Хўқанд чандин бор лашкар кашида, онро ғорат мекард. Сафари сейўми Насрулло ғалабаи комил ёфт: ў соли 1842 Хўқандро ишғол ва ба хок яксон кард¹. Вале ба зудӣ дар Хўқанд оммаи халқ шӯриш бардошта, қўшуни дар Хўқанд буда ва амалдорони Бухороро зада нест карданд. Баъди ин амир Насрулло чандин бор Хўқандро гирифтани шуда бошад ҳам, ин кораш барор нагирифт.

Англия, ки ба сӯи сарҳадҳои Осиёи Миёна ҳаракат кардани Россия вайро хеле ба ташвиш андохта буд, дар замони подшоҳии Насрулло бо мақсади шинос шудан ва минбаъд гузарондани сиёсати таҷовузокорӣ ба Бухоро дар либоси сайёҳон ҷосусони худро равон мекард. Чунинчи, дар Бухоро вакили сафоратхонаи англисӣ полковник Стоддардт пайдо шуд. Стоддардт дар Бухоро ҳавобаландона рафтор карда, ба одати маҳаллиҳо риоя намекард, ки бинобар ин амир Насрулло ўро ба зиндон андохт. Конолли ҳам, ки чанде дертар ба Бухоро омада буд, зиндонӣ шуд ва баъдтар ҳар ду англис ба қатл расонда шуда буданд.

Давраи ҳукмронии амир Насрулло бешубҳа дар давраи пеш аз истилои ҳукумати подшоҳии Россия дараҷаи олитарини инкишофи таърихии Бухоро мебошад. Сарфи назар аз ин ки сиёсати давлатии амир Насрулло характери хеле ваҳшиёна дошт, роҳе ки ў барои марқа-

¹ В. Наливкин. Краткая история Кокандского ханства. Казань, 1876, стр. 142 (ва саҳифаҳои минбаъда). Худи ҳамон Наливкин навиштааст: «...бухориҳо Хўқандро ишғол карда, ба ғорати лашкарашон вогузоштанд. Аз ҳар ҷое ки поё қадами амир Насрулло расида бошад, осори ҳаракати музаффараш дида мешуд. Кор ба ҳаде расида буд, ки ў дафн кардани ҷасади асиронашро манъ карда, тўмаи сагон сохта».

зонидани ҳокимият пеш гирифта буд, роҳи таърихан прогрессивӣ мебошад.

Ҳамаи ин фактҳо аз таърихи давлатдорӣи амир Насрулло ба Аҳмади Дониш маълум буданд ва дар «Рисола»-и ӯ ҳамин воқеаҳо зикр ёфтаанд. Аҳмади Дониш мегуфт, ки хизмати асосии амир Насрулло мубориза ба рои марказонидани аморати Бухоро, мубориза ба муқобили худсарии бекҳо ва ашрофи феодал буд, ки ин боиси осоиши нисбӣ шуда буд. Аҳмади Дониш навишта буд, «...дар асри ӯ («Насрулло» — З. Р.) ҳамаи фуқаро ва раия ва сипоҳ дар маҳди амну амонӣ осуда, доим фароҳӣ ва арзонӣ буд вуфури неъмату ободонӣ»¹.

Аҳмади Дониш сиёсати берунии, асосан россияпарастии амир Насруллоро низ дастгирӣ мекард.

Албатта, амир Насрулло ва Аҳмади Дониш аз сабабҳои дигар ба сиёсати Россия майл доштанд. Амир мекӯшид, ки ба Россия такя карда, ба англисҳо муқобилат кунад, Аҳмади Донишро пеш аз ҳама маданияти рус ба худ ҷалб мекард, гарчанде ӯ демократизми (ё ин ки беҳтарин анъанаҳои маданияти) русро аз истибдоди ҳукумати подшоҳи истилогари рус фарқ карда наметавонист. Мафҳуми «Россия» ба рои Дониш як навъ рамзи ғайрисинфии маданияту маориф буд. Аммо ба ҳар ҳол дар ин масъала (дар масъалаи тарафдорӣи иттифоқ бо Россия) амир Насрулло ва Аҳмади Дониш бо як роҳ мерафтанд. Бояд дар хотир дошт, ки дафъаи якӯм Донишро ба сифати узви сафорати Бухоро ба Петербург маҳз амир Насрулло фиристода буд.

Аҳмади Дониш, ба сабабҳои дигар бошад ҳам, ба Россия майл кардани Насруллоро фаъолон дастгирӣ мекард. Илова бар ин дастгирӣи Аҳмади Дониш ба амир ҳам зарур буд.

Амир Насрулло метарсид, ки истилогарони англис заминҳояшро аз дасташ кашида гирифта, ҳатто он истиқлолияти Бухороро ҳам, ки ҳанӯз боқӣ монда буд, ба нестӣ мебароранд. Англисҳо аз солҳои 1838—1840, яъне аз вақти ҷанги англисҳову афғонҳо ҷандин бор саъй карданд, ки ба Осиёи Миёна зада дароянд². Дар ин ҳолат ба Насрулло ёрии Россия даркор буд.

¹ Аҳмади Дониш «Рисола...», саҳ. 33—34.

² Б. Гафуров. История таджикского народа, М., 1955, стр. 410.

Ба Осиёи Миёна ҷосусҳои Англия — Муркфорт, Борнс, Вуд, Стоддарт ва Конолли сар медаварданд. Мақсадҳои онҳо ба амир нағз маълум буданд. Табиист, ки амир ба англисҳо бовар намекард. И. Чернецов ном рус, ки асири амир Насрулло шуда буд, нақл кардааст, ки «зимистони гузашта ба Бухоро як афғон омада буд, ки ўро як нафар англиси дар Балх буда фиристода, фармудааст, ки барояш иҷозатномаи сафари Бухоро биёрад. Амир фармудааст, бигўянд, ки англис ба мо даркор нест. Амир аз савдогарони худ медонад, ки алоқаҳои Бухория бо англисҳо ба таъби Россия намефоранд»¹.

Ба ғайр аз ин, ба амир Насрулло барои сафарҳои сершумори ҳарбиаш яроқи боэътимод лозим буд ва ў ибро аз Россия гирифта метавонист. Шоҳиде чунин нақл карда буд: «диққати ўро (амирро) беш аз ҳама қўшунҳои рус ҷалб мекунад, ки ў дар хурдсолиаш отряди на чандон калони аскарони пиёдаи бо сардории ҷаноби Негри ба Бухоро омадари дида, як қадар тасаввуре ҳосил карда буд»².

Бояд қайд кард, ки тиҷорати Бухоро бо Россия, назар ба тиҷорати вай бо Англия, фойданоктар буд.

Ҳамаи ин ҳолатҳо амир Насрулло ро маҷбур карданд, ки нисбат ба Россия хайрхоҳтар бошад ва бесабаб нест, ки «аз Бухоро соли 1840 сафирон омада, аз подшоҳи рус илтимос карданд, ки хони Бухоро ба зери васояти худ бигирад»; сабаби назар ба дигар давлатҳои хориҷӣ «Россияро афзалтар дониستاني хонҳои Осиёи Миёна ва ба қасдҳои дар Осиёи Миёна доштаи англисҳо зарба додани онҳо, муносибатҳои тиҷоратӣ ва маданияти онҳо ва Россия буд, ки аз асири XIX хусусан зич ва зарур шуда монданд»³.

Чунин буд асоси иттифоқи сиёсии Аҳмади Дониш ва амир Насрулло.

Аммо сарфи назар аз ин иттифоқи сиёсии рӯякӣ, Аҳмади Дониш нуқсонҳои иллатҳои сиёсати дохилӣ ва истибдоди амир Насрулло қатъиян ва моҳирона кушода медиҳад.

Бино ба гуфтаи Аҳмади Дониш амир Насрулло «ба сўхбати фозилон ва уламо майл нашофт ва ба атрофаш

¹ Облгосархив ф. Оренб. воен. губ. оп. 1281, 4791, 1838, л. 33.

² Ҳамон ҷо. Негри ба Бухоро соли 1820 омада буд.

³ История Узбекской ССР, т. I, книга вторая, Ташкент, 1956, стр. 58.

одамони нолоиқро чамъ мекард». Амир Насрулло ба ўҳдаи сипоҳиён вазифаҳои вазнин бор мекард, олимони бисёреро бе ҳеҷ як сабаб аз Бухоро ба вилоятҳо бадарга мекард. Амир соли 1834 шоир Ҳозиқро ки бар зидди амири Бухоро шеъре навишта буд, ба қатл расонд¹. «Касеро на аз сипоҳ ва на аз уламо маҷоли он набуд, ки ҳақиқати шаръиро ба подшоҳ арз кунад», — навишта буд Аҳмади Дониш. «Уммоал ва мутасаррифон ночор ба зулму заҷр ба амволи раоё даст ниҳоданд... Ҳар чиз ки мувофиқи раъи худ писандид, онро ба зўми худ шарият дониста, бе ибто амал менамуд ва он чиро, ки хилофи раъи худ меид, онро шарият намендонист»² — қайд кардааст маорифпарвар дар ҳамон ҷо.

Баъзе аз уламо фатво медоданд, ки гуё дар мамлакат осоиш ҳукмрон бошад ва бо ин фатвои дурӯғ толону тороҷи мамлакатро пардапӯш мекарданд. Уламое ки ин гуна фатво додан намехостанд, аз хоки Бухоро пеш карда шуда, молу мулкашон мусодира мешуд. ...Баъзе уламои ҳақношинос манфиати ҳозираро дар назар гирифта фатво дода буданд, ки «мулку моли фуқаро ҳамагӣ аз онҳо подшоҳ аст, раоёро моликияти ҳақиқӣ ба шайъ нест, агар ҳар чизе подшоҳ аз ҳар як раия ситонида гирад, тасарруф дар мулки худ мебошад, заҷру зулм нест»³.

Дар поёни ин Дониш илова мекунад ки: «Дар дафтари ҷадиди «Равзат-ул-сафо» дар Техрон навиштаанд, ки амир Насруллои ўзбек ба фатвои уламо, чун Махдум муфтии намангонӣ ливотаро ҳалол фармуд ва онро санади ҳиллияти (раво будани—З. Р.) ливота менамуданд»⁴.

Истибдод ва фисқу фасоди Насруллоҳо дигар шоҳидон ҳам қайд кардаанд. Герман Вамбери навишта буд, ки амир Насрулло «чунон подшоҳест, ки дар разолат дар байни ҳокимони мусулмони Осиё ягона мебошад ва халқи дар зери бори касофат мондаш ба истибдоди мудҳиш тоб меорад»⁵.

Виткович, ки соли 1835 ба Бухоро омада буд, қайд кардааст: «Хони ҳозира тамоми ҳокимиятро ба қуш-

¹ С. Айни. «Таърихи амрони мангитии Бухоро». Тошкент, 1923, саҳ. 32.

² Аҳмади Дониш, «Рисола...», 1960, саҳ. 33.

³ Ҳамон ҷо.

⁴ Ҳамон ҷо.

⁵ Герман Вамбери. История Бухары или Трансоксании, СПб. 1873, стр. 138.

бегӣ вогузоштааст. Қўшбегӣ Ҳокимбий, — ин пири кӯри қаллобу тамаъкор дар воқеъ ҳам бой аст: ӯ аз ҳамаи бухороиҳо ва ҳатто аз худи хон ҳам бойтар аст. Ягон корро ӯ ба гӯши хон нарасонда, чӣ коре ки хоҳад, худаш мекунад; зӯри хон намерасад, ки ба вай муқобилият кунад». «...агар қўшбегӣ хабардор шуда чорае набинад, вай (яъне хон) худсару бераҳм буда, зулми гӯшнашундае мекунад. Писарону духтаронро аз бағали падару модарон кашида бурда, тўъмаи амири ҳайвонботин мекунад; вай касеро, ки гирифтори газабаш шудааст, дар ҳузураш калтаккўб мекунад»¹.

Г. Ф. Генс ном шоҳиди дигар чунин навиштааст: «Бухороиён аз амири худ ва аз ҳукумати ӯ норозианд. Дар Бухоро вазир нест, корҳоро ягон кас ниму нимкола ба ҷо меорад; андозу закотро ду маҳраме аз садҳо нафар ҷавонони ҳарамаш, ки доим нав карда меистад, ҷамъ мекунад»².

Давраи подшоҳии Насрулло бешубҳа дар тараққии хонии Бухорои пеш аз истилои Россия давраи олай буд. Роҳе ки барои мустаҳкам кардани ҳокимияти мутамарказ амир Насрулло пеш гирифта буд, сарфи назар аз сиёсати ваҳшиёнаи давлатии ӯ, роҳи таърихан прогрессивӣ буд. Вале вақте ки Аҳмади Дониш ба амир Насрулло баҳо медиҳад, аз муборизаи ӯ барои тамаркузи ҳокимият дида зулму истибдодашро бештар қайд кардааст. Дар чунин баҳо ва ҳатто мумкин аст дар кам карда нишон додани фаъолияти амир Насрулло ҷиҳатҳои демократии ақидаҳои Аҳмади Дониш зоҳир шавад. Агар дар давлате ки аҳволи фуқаро танг бошад, онҳоро ғорат кунанд ва ҳуқуқе надиханд, дар чунин давлат тартибу низоми нахоҳад шуд, — чунин аст ақидае ки ҳамаи нақли Аҳмади Донишро аз амирони сулолаи мангития фаро гирифтааст.

Аҳмади Дониш ба давраи подшоҳии амир Музаффар (солҳои 1860—1885) диққати асосӣ додааст.

Бояд таъкид кард, ки Дониш вақте ки ба воқеаҳои замони худаш наздик мешавад, утопияи социалиро ба як тараф мегузорад. Ин мулоҳизаҳо барои замони вай бе-

¹ Шенелев А. Материалы для истории Хивинского похода 1873. Очерк военных и дипломатических сношений России с Средней Азией. Ташкент, 1879 (издано на правах рукописи), стр. 21.

² Г. Ф. Генс дар Бухоро соли 1921 буда, аз худ материали аҷибе боқӣ гузоштааст, ки ба забони немисӣ нашр шуда буд.

мавқеъ мебошанд ва фақат қувваи нафрати ўро ба подшоҳони золим то як андоза кам ва суфт карда метавонанд. Дар ҳикояҳои Аҳмади Дониш хислатҳои муборизи сиёсӣ то рафт равшану барҷастатар намоён мешаванд.

На ҳамаи ақидаҳои Аҳмади Дониш барои мо қобили қабуланд, вале мо бояд мақсадеро ба эътибор бигирем, ки Дониш дар назар доштааст. Ин мақсад ҳамин аст, ки барои тамоми фалокатҳои давлат ва мамлакат ҳуди амир Музаффар гунаҳгор мебошад. Рӯҳи асосии тамоми навиштаҳои Аҳмади Дониш дар бораи амир Музаффар ва аҳди вай аз ҳамин иборат аст. Аҳмади Дониш навишта буд, ки дар давраи подшоҳии амир Музаффар дар қорҳои Бухоро «чунин безабтӣ ва бенасақие, ки дар ин давлат (дар Бухоро) зоҳир шуд, дар ҳеҷ асру замон кас нишон намедиҳад»¹. Аҳмади Дониш нақли худро дар бораи амир Музаффар ҳамин тавр сар кардааст. Аз аввал то поён ин нақли Аҳмади Дониш пур аз кинаву нафрат нисбат ба шахсияти амир мебошад. Вақте Аҳмади Дониш аз амир Музаффар сухан меронад, забонаш обдор ва тунду тез аст. Дониш ҷиноятҳоеро, ки Музаффар рӯзҳои аввали ба тахт нишастанаш кардааст, ҳикоя мекунад. У менависад, ки баъди ба тахт нишастани амир Музаффар дарҳол васоёти падарашро фаромӯш карда, як чанд мушовирин ва ақрабони падарашро кушт, умаро, аъён ва вузарони падараш мансуби мансаб кардари маъзул кард ва молу мулкашонро мусодира намуда, маъсабҳои давлатиро ба наздикони думбардораш бидод. «Аз ин ҷиҳат сипоҳ ва раия аз ӯ озурда шуданд»². Амир Музаффар шахсонеро, ки амир Насрулло аз Бухоро ба Кармина бадарға карда буд, аз он ҷо ба Бухоро овард; гарчанде онҳоро мардуми Бухоро чашми дидан надошта бошанд ҳам, дар ҳукумати амир Музаффар соҳиби мансаб шуданд; «Чун эшон ба ноҳост ба маносиб ва аъмоли ҷалила фоиз шуданд, хуни мардумро нӯшиданд ва ба мардум сухани саҳт мегуфтанд»³, — навишта буд Аҳмади Дониш.

Амир Музаффар, ба қавли Аҳмади Дониш, на сояи худост дар рӯи замин, балки писари беномуси падараш, хунхор, золим, садри амалдорони дузд аст.

¹ Аҳмади Дониш, «Рисола...», саҳ. 57.

² Ҳамон ҷо, саҳ. 35.

³ Ҳамон ҷо, саҳ. 36.

Гапи Аҳмади Дониш ҳақ асту рост. В. В. Крестовский ки соли 1882 меҳмони амир Музаффар шуда буд, дар бораи ӯ чунин навиштааст: «...агар ба вай (ба амир Музаффар) нигоҳ кунӣ, ҳеҷ гумон намекунӣ, ки ин одам ин қадар хун рехтааст, ин қадар касони бисъёрро фақат ба хотири инқиқоҳои ногаҳонии яклаҳзагиаш ба қатл расондааст»¹. Амир Музаффар ҷаллод буд. Амалдоронаш ба вай хушомадгӯӣ ва ҷоплусӣ мекарданд ва барои нигоҳ доштани обрӯи подшоҳи худ ахлоқашон чунон паст шуда буд, ки чӣ будани шарму вичдонро намендонистанд.

Ана як манзарае аз ҳаёти амалдорони Бухоро. «...Дар ҳарам ҳозир будани вай (яъне амир) кифоя буд, ки раияти ҳазрат ночор аз «ичкари» (хонаи дарун) рӯ ба офтоби ноаён, яъне рӯ ба амири худ карда гузаранд»¹ навишта буд худи ҳамон В. В. Крестовский.

А. А. Семенов дар июни соли 1907 дар Зиёваддин шоҳиди баъзе бекҳоро қабул кардани амир шуда буд; бекҳо «чорпоя шуда ба амир, ки болои тахт нишаста буд, наздик мешуданд; амир дасташро ба болои сари бек мемонд ва бек дасти амирро ба рӯяш молида мебӯсид»².

Садри Зиё, ки аз фаъолияти амир Музаффар ба хубӣ воқиф буд ва дар як қатор туманҳои хонии Бухоро қозӣ шуда буд, навиштааст, ки амир марди дурандеш набуд, ӯ мансабҳои давлатро ба Мулло Бадриддин ва Муҳаммадшоҳи кӯшбегӣ барин одамони ношуду нопок тақсим карда дода буд. Ин одамони фақат гами шиками худро хӯрда, хазинаро ғорат мекарданд; амир фақат шоҳмотбозӣ мекард ва бо ширинкорон ва бесаққолҳо вақтхушӣ менамуд, аммо дар корҳои давлат бетартибӣ, фисқу фасод, мансабпарастиву порахӯрӣ ҳукмфармо буд. Чунон ки Садри Зиё мегӯяд, дар Бухоро бе хушомадгӯиву порадиҳӣ ба ягон мансаби давлатӣ расидан маҳол буд³.

Амалдорони амир Музаффар хазина, андози гуншударо ғорат мекарданд, хирочро медуздиданд, раият аз худсариин ин амалдорон ба дод омада, аз болои онҳо

¹ В. В. Крестовский. В гостях у эмира бухарского. СПб. 1887, стр. 135.

² В. В. Бартольд. История культурной жизни Туркестана, Л. 1927, стр. 118.

³ Садри Зиё. «Сабабҳои инқилоби Бухоро», дастнавис, саҳ. 80.

шикоятҳо менавиштанд, аммо касе набуд, ки ба ҳамаи ни диққат кунад.

Аҳмади Дониш дар бораи тарзи ҳукуматдории амир Музаффар суҳан ронда, аз чиҳати давлатӣ ва маданӣ ақиб мондани ватани худ, дар Бухоро ҳукмфармо будани тартиботи асримиёнагиро ҳамеша таъкид мекунад. Дониш, ки марди ҳаматарафа маълумотнок, чандин бор ба Россия сафаркарда ва тараққиёти илму техникаи он чоро шахсан дида буд, ба ҳаҳолат ва таассуби диние ки чи дар маишат ва чи дар корҳои давлатӣ ҳукмфармо буд, тоқат карда наметавонист, чунки вай фарзанди ватани худ буд. Аз мамлакатҳои тараққиқарда ба фосилаи садҳо сол ақиб мондани мамлакати худаш Донишро ба ҳаяҷон меандохт. Дар ҳақиқат ҳам ақибмонии Бухоро ба назари ҳама аён ва намоён буд, ки дар ин бора мо дар боби якӯми ҳамин китоб муфассал гуфта гузаштем.

Аҳмади Дониш роҷеъ ба Бухоро ва аҳволу маишати он бо ғазбу нафрат навиштааст, ки ҳамаи шоҳидони дигар ҳам бо навиштаҳои ин марди маорифпарвар розианд.

Садриддин Айни дар бораи айёми ҷавонии худ дар Бухоро ҳикоя мекунад, ки кӯчаҳои пойтахти амири Бухоро бинобар ноободӣ ва набудани шамъе, чароге ё фонусе чунон тираву тор буданд, ки манзараи гӯрмонандеро ба ёди кас меоварданд¹. Сайёҳоне ки дар он солҳо аз Россия ва Европа ба Бухоро сафар карданд, фақирӣ, қашшоқӣ, бемаданиятиеро, ки дар ҳаёти Бухоро ҳукмфармо будааст, тасвир мекунанд. Бино ба гуфтаи Г. Вамбери «Бухоро бо намуди фақиронаи кӯчаҳо ва хонаҳои худ таъсири таассуфангезе мебахшад»². «Қабат-қабат ҷанги кӯчаҳо аз Бухорон шариф як тасавури ниҳоят баде мебахшид»³—навишта буд дар ҷои дигар худи ҳамон Вамбери.

Он замон В. В. Крестовский ҳам, ки меҳмони амир Музаффар шудааст, аз тамоҳои Бухоро айнан ҳамин хел тасаввурот гирифтааст. Ин одам дар Бухоро хеле вақт зиндагонӣ карда, ба музофоти он сафар карда, тамоми «хусну зебоиҳо»-и ҳаёти онрӯзаи Бухороро шахсан ба ҷаҳми худ дидааст. Дар вақти хондани суҳаноне

¹ С. Айни. Кулаёт, ҷилди 6, Душанбе 1962.

² Г. Вамбери. Путешествие по Средней Азии, М., 1865, стр. 16.

³ Г. Вамбери. История Бухары или Трансоксании, СПб, 1873, стр. 88.

ки Крестовский дар бораи урфу одатҳои ваҳшиёнаи Бухорои онрӯза баён мекунад, ноилоҷ мӯйҳои кас сик мешавад. Инак ӯ аз кӯчаҳои Бухоро гузашта меравад, ясаулбошӣ бо вай ҳамроҳ аст. Мардум дар ду тарафи кӯча истода, ба «урус» бо мароқи тамои менигаранд, фойтуни Крестовский аз байни издиҳом ба зӯр роҳ ёфта мегузарад. Дар ин вақт ясаулбошӣ корнамои мекунад: хизматгори вай мардумро дағалона тела дода роҳ мекушоянд. «Дар ин ҷо тозиёнаҳои ин нозирони фахрии тартиботи умум бераҳмона ба тахтапушт ва ба дӯши мӯъминон меафтохтанд...»¹ менависад Крестовский Кӯчаҳои Бухорои «шариф», дар назари Крестовский чи намуде доштаанд? Ӯ менависад: «Лои кӯчаҳо аз тасаввур берун буд, лой монанди атолаи гализ буда, чунон бӯи бад дошт, ки аз афташ, аспҳо намехостанд ба он қадам монанд»².

Аз афташ, Аҳмади Дониш чиркинӣ ва ифлосии кӯчаҳои шаҳри Бухоро дар назар дошта, боре ба сафирони рус, ки соли 1870 ба Бухоро омаданд, гуфта буд, ки қонуни Бухоро рухсат намедиҳад, ки хориҷӣ дар шаҳр савора гарданд. Дар паси ин сухан Дониш илова карда буд, ки «пиёда гаштан... бояд барои худи шумоён ногувор бошад»³.

Крестовский ба ҳаммоми Бухоро медарояд. Оби он ҳаммом ба андозае гандида ва бадбӯӣ будааст, ки аз шустушӯ худдорӣ намуда, ҳар чи зудтар аз ҳаммом баромада рафтааст. Ба тамои «ҳусну зебой»-ҳои ин ҳаммом ҳаминро ҳам илова кардан даркор аст, ки дар тоқчаҳои девори ҳаммом ким-чӣ хел кирмоҳо хазида мегаштаанд ва гайра. Дар Бухоро на фақат дар маишат ва рӯзгор, балки дар ҳаёти ҷамъиятӣ ва маданӣ ҳам ночизӣ, фақирӣ ва мискинӣ ҳукмфармо буд. Чунон ки Крестовский менависад, бухориён дар маърақаҳои худ ширинкор ва масхарабозро тамошо мекарданд.

«Бегоҳӣ, — навишта буд ӯ, — дар қарибии манзили мо тамошое барпо шуд. Хеле вақт сурнай ва доира менавохтанд. Баъд масхарабозҳо ба ак-аки сағҳо ва ҳангоси харҳо тақлид карданд (ин гуна тақлидҳои хандаовар дар

¹ В. В. Крестовский. В гостях у эмира бухарского, СПб, 1887, стр. 125.

² Ҳамон ҷо, саҳ. 126.

³ Л. Ф. Костенко. Путешествие в Бухару русской миссии в 1870 году, СПб, 1871, стр. 72.

ин чо расм аст). Онҳо ба сагу хар дуру дароз ва чунон айнаи тақлид мекарданд, ки ниҳоят саг ва харҳои атроф безобита гашта, онҳо ҳам ба тақлидчиён чӯр шуданд ва пас аз итмоми маърака ҳам то хеле вақт ором шуда наметавонистанд»¹.

Баъди он ки ҳукумати подшоҳии Россия ноҳияи Зарафшонро ба зери тасарруфаш даровард, Бухоро мӯҳтоҷи об шуд. Масъалаи об яке аз масъалаҳои буд, ки Аҳмади Дониш ба он бисёр диққат мекард ва мо инро дар боло чандин бор зикр кардем. Маорифпарвар аз сабаби нарасидани оби зарури дар Бухоро ва дар хонии Бухоро ниҳоят бад шудани аҳволи халқро бо қувваи махсус таъкид мекард. «Аҳолии шаҳр (Бухоро—З. Р.) аз беоби мемурад»,—навишта буд Аҳмади Дониш.

Аҳмади Дониш зарурати дар хонии Бухоро сохтани каналҳоро чандин карат ба амир гап зада, аз ҳукумати амир илтимос карда буд, ки дар бораи байни Бухоро ва Самарқанд дуруст тақсим кардани оби дарьёи Зарафшон бо ҳукумати подшоҳии рус маслиҳат кунад.

Вале ҳукумати амир илтимосу тақлифҳои Донишро дар хусуси аз об таъмин кардани аҳолии хонии Бухоро ба эътибор намегирифт². Ягон чорае дида нашуд ва пойтахти хонии Бухоро ба биёбони беоб шабоҳат дошт. Тобистон бинобар набудани об ва долу дарахт кӯчаҳои танги сершумори Бухоро бағоят серчангу тафсон мешуд. Кас намедонист, ки ба кучо паноҳ барад. Бойҳо ба боғҳои бошукӯҳи беруни шаҳрии худ мекӯчиданд, вале камбағалон ночор дар шаҳр монда, ба гармон тафсон тоб оварда, гирифтори касалиҳои ришта, табларза ва монанди инҳо мешуданд.

Аҳмади Дониш, албатта, фаҳмида наметавонист, ки ҳокимияти амир зодаи шароити иҷтимоӣ ва иқтисодӣ аст. Дониш, ки инро намефаҳмид, сабаби асосии вазъияти фақиронаи мамлакати худро аз нодонӣ ва аҳмақии худӣ амир ва ҳукуматдорони вай медонист ва бинобар ин тамоми танқидҳои ӯ аз нуқтаи назари маорифпарварӣ мебошад.

Аҳмади Дониш дар бораи таназзули маданияи «миллати ислом» сухан ронда, навишта буд, ки «...ҳар кас

¹ В. Крестовский. В гостях у эмира бухарского, СПб, 1887, стр. 160.

² Аҳмади Дониш. «Рисола...», саҳ. 132, 134, 152, 153, 159, 161.

гайри худ дар ҷаҳон касеро намедид ва ҳама саргарми тараддуи он, ки султон ўро шиносад ва қозӣ дар паҳлуи худ нишонад ва ба раис ҳамкоса ва ба асас ҳамсоя бошад. Пас агар ҳоли султонро тафтиш кунӣ, фосиқе, золиме, саффоке (хунхоре) ва қозӣ марди мурташе (порахўр) ва ҳаромхўре, ғосибе ва раис каси к... фурўше, бедиёнате ва асас мухаммир ва муқаммир (яъне миршаб майнўш ва қиморбоз) саркардаи роҳзанон мебуд»¹.

Аҳмади Дониш дар яке аз шеърҳои дар бораи миршаб, одамони сарои амир, муфти, қозикалон ва худи амир чунин суханоне мегўяд, ки дар ин ҷо навиштани он суханон аз рӯи одоб намебуд. Дар он шеър амири Бухоро ва амалдорони ӯ чун одамони разил, чоҳил ва бадахлоқ тасвир шудаанд.

Чунон ки мо дар поён хоҳем дид, Аҳмади Дониш амир Музаффарро барои рафтораш дар давраи ҷанги Россия ва Бухоро соли 1868 бо хашму ғазаби махсуси кардааст. Маорифпарвар дар ин ҷанг аз ҷиҳати иқтисодӣ, ҳарбӣ ва сиёсӣ ақибмонда будани хонии Бухоро ро равшан нишон додааст. Чунон ки Аҳмади Дониш нақл мекунад, бепарвой, қўшун ва мамлакатро идора карда натавонистан, ҷаҳолат, кунду карахтӣ, бадахлоқӣ — ин аст он хислатҳое ки ба амир Музаффар хосанд. Дониш қайд мекунад, ки «амир хуни халқи хеш мехўрад»².

Ҳатто Садри Зиё маҷбур шуда буд қайд кунад, ки Аҳмади Дониш ба муқобили беадолатӣ, беҳуқуқӣ ва усулҳои норавон идораи мамлакат дар хонии Бухоро мубориза мебуд. Чунон ки Садри Зиё тасдиқ мекунад, Аҳмади Дониш дар бораи худсарии амалдорони амир ба Садри Зиё бо нафрат гап зада будааст³.

Танбўрнавози 89-сола Миротаҷон Миризимов, ки Аҳмади Донишро шахсан медонистааст, хабар дода буд, ки маорифпарвари мо дар байни одамони наздиқаш дар бораи сиёсати нооқилонаи амир, дар бораи умаро ва уламо хусусан рўирист ва беамон гап мезад⁴.

Амалдорони амир аз қонунҳои шариат суиистеъмоли карда, барои сарватандўзӣ садҳо одамонро бесабаб ба

¹ Аҳмади Дониш. «Рисола...», саҳ. 93.

² Ҳамон ҷо, саҳ. 106.

³ Садри Зиё. Сабабҳои инқилоби Бухоро, саҳ. 86.

⁴ Аҳмад Қосимзода. Баъзе маълумоти нав дар бораи Аҳмад Махдуми Дониш. Журн. «Шарқи сурх», № 3, 1956, саҳ. 111.

зиндон меандохтанд. Ва чуи зиндонҳо аз бандӣ пур мешуд, маҳбусонро бароварда гурӯҳ-гурӯҳ ба қатл мерасонданд.

Тамоми касоне ки амир ба онҳо мансаб ва мақом меод, ба гуфтаи Аҳмади Дониш, одамони «разил, ҷоҳил ва бадахлоқ» буданд.

Бесабаб нест, ки Аҳмади Дониш ҳамаи амалдору нӯкарони амирро як ба як ва саҳт фош мекунад, ӯ меҳост симои умумии тартиботи сиёсии аморатро нишон диҳад. Ба қавли Дониш, фақат одами бевиҷдон, хушомадгӯӣ, подон, бекорхӯча ва хунхор дидаву доништа ба ин тартибот, яъне ба амалдорони амир, шарик шуда метавонист.

Аҳмади Дониш вазири дасти рости амир — қушбегиро одами аҳмақтарин медонист¹. Дониш тааҷҷуб мекард, ки Муҳаммадшоҳи бехату савод чӣ тавр дар замони амир Музаффар қушбегӣ шудааст². Аҳмади Дониш дар шахси Муҳаммадшоҳ як одами беақлу фаросат ва фосикро мебинад ва ӯро ба ҷиноятҳои давлатӣ муттаҳам мекунад.

Ба фикри Аҳмади Дониш қушбегӣ мамлакатро ба ботлоқи касофат андохт ва ӯ ба иродаи ҳазрати худ, яъне амир амал карда, давлатро ба дами харобӣ расонд³. Дониш бисёр мансабдорони амирро номбар карда, бо хашму ғазаб менависад, ки «филоҷарам ба ҳар ҷо, ки ҳоким буданд, хароб карданд ва мардумро бисёр газиданд»⁴. Ба қавли Дониш, одамони амир фақат дар ғами пур кардани шикамбаи худ буданд.

Аҳмади Дониш манзараи муносибатҳои амиру раиятро аз рӯи намунаҳои аризаву шикоятҳои халқ нишон додааст. Амир аризаву шикоятҳои халқро дили нодилон дида баромада ва муддати дароз бо онҳо машғул нашуда «ғавғои халқро ба дари вазиру қозӣ ҳавола» мекард. Вазиру қозӣ ҳар номаъқулие ки донанд, ба кор мебарданд. Он гоҳ халқ аз болои вазиру қозӣ ба амир аризаи шикоят меод. Амир дар ҷавоби ин талаб мекард, ки «аз ин ваҷҳ маро дар ташвиш надоранд ва арз накунанд»⁵. Агар баъзан ягон додхоҳе ба шикояташ ҷавобе

¹ Аҳмади Дониш, «Рисола...», саҳ. 75.

² Ҳамон ҷо.

³ Ҳамон ҷо, саҳ. 115.

⁴ Ҳамон ҷо, саҳ. 87.

⁵ Ҳамон ҷо, саҳ. 98.

гирад ҳам, ба ин солҳои зиёд мерафт. Ғайр аз ин, ҳаққи қаламу қоғазӣ аризаи шикаст ҳам хеле қимат буд. Аммо ба мактубҳои ки дар онҳо духтарон пешкаш карда мешуданд, дарҳол ҷавоб меомад.

Хулосае ки Аҳмади Дониш баъди ҳамаи ин баровардааст, хеле диққатангез мебошад.

— «Дар мамлакат толону тороҷ ҳукмфармоист. Донишмандон зеро по шуданд. Аммо раият амволи худро ба осонӣ аз даст надода муқобилат мекард»

Дар ин суҳанони кӯтоҳ норозигии халқ инъикос ёфтааст. Дар паси ин суҳанони Дониш аҳтимол садҳо факти ба горагариӣ амир рӯйросту пинҳонӣ муқобилат кардани халқ ниҳон бошанд (таҷрибаи фаровони ҳаёти мутафаккиро ба хотир орем). Ва инак афоризми тунду тез ва тамасхуромез дар ҳаққи мансабдорони аморат: «Муқаррабони амир лаззати ангуру ҳалворо медонистанду азобу машаққати меҳнати онро намедонистанд»¹.

Аҳмади Дониш системаи молиявӣ, дурусттараш ҳазинадорӣ аморатро хеле саҳеҳ ва муфассал танқид кардааст.

Ба қавли Дониш, беку қалъамиро соҳибони комилҳуқуқи замини атроф буданд. Тақдири фуқарои бечора ҳам дар дасти онҳо буд. Амир ба мақсади идораи мамлакат гоҳ-гоҳе бо сипоҳу дарбориёни сершумораш ба сафар мебаромад, ки матлаб аз ин ба ҷашми халқ хок пошидан буд. Аммо дар воқеъ амир барои дилхушии худаш ба сайр мебаромад. Ба ҳар чое ки амир ояд, филфавр оқсаққолон ва бекҳо барои ҳазраташон ба ҷустуҷӯи духтарони зебо меафтаданд. «Аскарони ҳамрикоби амир халқро горагари мекарданд. Онҳо мисли мӯру малах молу ҷони фуқароро ғасб менамуданд»². Сарфи назар аз он, ки халқ ниҳоят мӯҳтоҷ шуда буд, замони подшоҳии амир Музаффарро дар таърихи Бухоро давраи беҳтари ҷи медонистанд. Вале дар ҳақиқат ин давра дар таърихи Бухоро давраи тиратарин буд. Аҳмади Дониш навишта буд, ки «баъзе ашхосе ки аз ҳақиқати кор огоҳӣ доштанд, даст ба гиребон гирифта... паноҳ ва илтиҷо ба худо мебарданд»³.

¹ Аҳмади Дониш. «Рисола...», саҳ. 109—110.

² Ҳамон ҷо.

³ Ҳамон ҷо, саҳ. 103.

Горатгарии оқсаққолону бекҳо боиси хеле баланд шудани нарху наво ва вайрон шудани тартиботи андозу хироч мегардид.

Ба қавли Аҳмади Дониш, сар то сари хонии Бухоро амалдорони амир худсарона ҳукмфармой мекарданд. Маорифпарвар мегӯяд, ки агар дар бозор нархи гандум ва чизҳои зарури деҳқонон баланд шавад, касе ба ин ҷиҳат намедод; касе аз одамони амир ба аризаву шикоят халқ аз худсарии амалдорони амир намерасид; касе аз амалдорони амир мазмуни аризаву шикояти раиятро ба маълумоти амир намерасонд; касе набуд, ки чуръат карда ба амир аз қўшбегӣ ва қозӣ шикоят кунад.

Чунон ки Аҳмади Дониш нақл мекунад, ин қабил аризаву шикоят боиси қаҳру ғазаби амир мешуд. Халқ қашшоқу мамлакат хароб мешуд. Дониш навишта буд, ки «равнақ аз ҳама касбу корҳо рафт ва баракат аз миёни халқ бардошта шуд»¹.

Системаи нафақот, ки барои аморат анъанавӣ буд, аҳволи хазинаро аз ин ҳам батар мекард. Амир ба амалдору мансабдорони худ аз ҳисоби сарвати халқ қут меод.

«Амир ба фиреб пули бисъёре аз фуқаро ва раоё ба зулм ситонида ба эшон, ба тариқи ришва ва тўҳфа меод, то даҳони эшонро баста гардонад, ки мабодо аз сари мулк «хез» нагӯянд».

Ба ақидан Дониш, маҳз тартиби хазинадории аморат он идеологияи ноқисро ошкор карданд, ки асоси ҳамаи тартиботи сиёсӣ буд. Амалдорон дар назди амир хизматгор буда, ҳуди амир дар назди халқ масъул набуд. Аҳмади Дониш бар зидди ин асос асоси тамоми нави ҳаёти сиёсиро ба миён мегузорад; ӯ мегӯяд, ки ҳамаи амалдорон ва ҳуди амир фақат шахсонии мансабдори давлат, хизматгорони халқанд. Хазинаи давлат моликияти шахсии амир нест, ҳаргиз не! Амиру амалдоронаш ҳақ надоранд, хазинаву халқро горат кунанд. Онҳо бояд аз давлат фақат маош бигиранд. Чунин аст талаби Аҳмади Дониш.

Дониш «Дар ҳикояти ҳоҷӣ ва манофеи сафар» ном боби «Наводир-ул-вақоъ» мунаққиди бераҳм ва фошкунандаи нуқсонҳои аморати Бухоро будани худро исбот мекунад. Ин марди маорифпарвар дар шакли ҳикоя-

¹ Аҳмади Дониш. «Рисола...», саҳ. 98.

ти сафари як нафар ҳоҷӣ аз аҳволи Бухоро гап зада, ба аморат ва ба амир нафрат изҳор кардааст.

У пеш аз ҳама гами беҳбудии хонии Бухоро, хусусан масъалаи дахлу харҷи давлати амирро меҳӯрад ва ба ин муносибат ҳикояти зеринро нақл мекунад: «... Сухан ба харҷу дахли Бухоро оварда пурсид, ки мулки Бухоро чӣ миқдор замини обод ва солеҳи заръ дорад? Гуфтам: шарқан ва ғарбан тақрибан понздаҳ фарсах, шимолан ва ҷанубан ҳашт фарсах. Гуфт: Самарқанд? Гуфтам: сулсони он. Гуфт: Насаф? Гуфтам: нисфи он. Гуфт: Аскариния Бухоро чанд аст? Гуфтам: дар айёми амн аскариния дохилӣ се ҳазор ва дар авқоти ошӯб аз ҳавошӣ дувоздаҳ ҳазор ва бо замми атрофи баида бист ҳазор. Гуфт: мавоҷиби ин ҳашам чист? Гуфтам: дувоздаҳ ман ғалла. Гуфт: ғалла аз кучост? Гуфтам: аз ушр ва хироҷ. Гуфт: агар осмон наборад ва замин надиҳад? Гуфтам: аз андоз, ки ба раия фармоянд. Гуфт: агар фуқаро гадо шавад? Гуфтам: аз мусодира ва яргу, ки умаро ва ағниёро афтад.

Муфрит бихандид ва гуфт: дар ин сурат фуқаро ва сипоҳ озурда бошанд ва бенаво. Агар душмане ҳодис гардад, муҳимми ҳарб ва ҳифзи давлат чӣ навъ даст диҳад ба ҳамин сипоҳу раияти рахт оббурда ва аз шоҳ озурда?»¹

Хонандагон ба хубӣ мебинанд, ки дар ин ҳикоят нисбат ба аморати Бухоро чи кина ва нафрати бузурге ифода ёфтааст. Дониш боварии комил дорад, ки тартиботи амирӣ, ки мардумро ба хонавайронӣ ва камбағалӣ маҳкум гардонидаст, дар мамлакат дер поида, давом карда наметавонад. Дониш шахсе — амиреро, ки ҳомӣ ва бонии чунин тартиботи дар ҳаққи халқ ҷабркунанда мебошад, ҳукмрони лоиқу сазовор намедонад. У такроран қайд мекунад, ки дар аморати Бухоро тартиботи дурусти сиёсӣ, ки манфиати халқро дар назар дошта бошад, вуҷуд надорад. У рӯйрост мегӯяд, ки: «Безабтии замини Туркистон пур маълум аст»².

Дар ҷои дигари ҳамин ҳикоя Дониш сухани гӯё ба ҳоҷӣ гуфтаи ҳокими англисро дар Пишовур нақл мекунад. Вақте ки ҳоҷӣ аз ин ҳоким маъно ва лузуми тасарруф кардани заминҳои соҳили баҳр ва ба забони авру-

¹ Аҳмади Дониш. «Наводир-ул-вақоъ», саҳ. 280—281.

² Ҳамон ҷо.

пой тарчима кардани китобҳои мусулмониро мепурсад, ҳоким ба вай чунин ҷавоб медиҳад: «Шумо ўзбакӣя, ақли шумо ба сирри ин умур намерасад, агар гўям ҳам аз дарки он оғиз бошед. Моро овардаанд то ҷаҳонро обод дорем ва баҳрҳо ва конҳо бикӯшоем ва аҷоиботи олами арконро зоҳир гардонем. Моро лавозим аст, ки таҳқиқи милали аҳли олам кунем ва сара аз сақат маълум намоём. Ва ҳар касе мударри сафо ва қудурат аст дар мазҳаби худ онро тафтиш бояд кард ва чун ҳақ маълум шавад, тобеи ӯ бояд шуд. Ва тавоифи аҳли милал интифоъ аз ҷаҳон бардоштад, аммо ӯро ба ҳоли худ бигузоштад ва ба таъмири ӯ нақӯшиданд, то наздик омад, ки ҷаҳон хароб шавад ва сукунат дар он мутааззир гардад. Набинӣ, ки токи ангур агар тарбият накуни, ҳар сола мева камтар диҳад, то он ки хушк гардад. Ва шумо мева аз ток мехӯред, дигар ғам надоред, агар беҳашро кирм занад ва сарашро сармо. Фалочарам, ҷаҳондори қадим ва худованди карим моро иститоат бахшида то ҷаҳонро аз боғбони нодон холи гардонем ва замиро аз хасу хошоки монем заръ пок дорем»¹.

Ин, албатта, дар бораи ҳукмронии ўзбакҳо, яъне амирони мангит, фикру муҳокимаи ҳокими Пишовур набуда, балки як нав тарзу услуби махсуси таҳрири адабӣ мебошад. Аввалан, гумон аст, ки ҳокими Пишовур аз кордории дохилии ҳукмронии мангит чунин огоҳии муфассал дошта бошад. Сониян, фикрҳои манфии ҳокими мазкур дар бораи кордории мангитҳо ба ҳеҷ гуна эътирози муаллиф боис намегардад. Мо, ки аз ҷаҳонбинии Аҳмади Дониш вуқуфи комил дорем, ба хубӣ медонем, ки инҳо ҳама фикрҳои вай мебошанд ва фақат вай дар бораи хиёнат ва бадкорӣҳои ки ҳукмронии мангит дар ҳақи мамлақати Бухоро ва мардуми он кардаанд, чунин қатъӣ ва қушоду равшан гап зада метавонист.

Дар суҳанони ҳоким ду лаҳзаи муҳим ба назар мерасад, ки ба ҷаҳонбинии иҷтимоӣ ва сиёсии Дониш характернок мебошанд.

1. Дониш ноинсофӣ ва ноада будани иро қайд мекунад, ки бисёр халқҳои олам сарвати зиёде чамъ карда, вале аз он истифода намебаранд ва дар натиҷаи ин дунё ба фақирӣю таназул дучор гардида, зиндагонӣ

¹ Аҳмади Дониш «Наводир-ул-вақоъ», саҳ. 283.

кардан дар он душвор шудааст, яъне Дониш гуфтаи ме-
хоҳад, ки гарчанд дар дунё сарвати зиёде ҳам шудааст,
дар байни қисми калони аҳолии рӯи замин боз мисли
собиқ фақирӣ ҳукмфармоист. Дар ин ҷо фикри Дониш
дар бораи нобаробар тақсим шудани сарват дар байни
мардум ба майдон мебарояд, ки мо дар ин бора поёнтар
гап хоҳем зад.

2. Дониш талаб мекунад, ки гулшани олам аз боғбо-
нони нодон ва замин аз хасу хошоки ба киштукор мо-
неъшаванда бояд пок шавад, то ки замин зиёдтар ҳосил
диҳад. Чунон ки дар поён ҳам зикр хоҳем кард, Дониш
боварӣ дорад, ки манғитҳо ҳукмдорони нодон мебошанд
ва дар сари ҳокимияти Бухоро истоданашон ҳаргиз ра-
во нест.

Қувваи фаъолияти маорифпарварии Дониш ана дар
ҳамин ҷост.

Аҳмади Дониш дар асарҳои худ аҳволи саҳти деҳқо-
нони хонии Бухороро ба тафсил тасвир ва баён меку-
над: безаминӣ, аз тарафи амалдорон ва умаро толону
тороҷ шудани аморат, эҳтиёҷи фавқулодда калони деҳ-
қонон ба об ва ба обёрӣ кардани як парча замини ху-
дашон, набудани ҳеҷ як воситаи боркашонӣ, хушксоли-
ҳои муттасил, ки ба қаҳтию гуруснагӣ меанҷомиданд.

Аз беобӣ бисёр қишлоқҳо бесоҳиб шуда монданд,
чунки об ба ихтиёри русҳо гузашта буд. «Бисёрии фу-
қарои мазорейн аз тумонот кӯчида ба хоки рус раф-
танд»¹ — навишта буд Аҳмади Дониш.

Аҳмади Дониш аҳволи саҳти деҳқонони онвақтаи
Бухороро муфассал баён кардааст. Бино ба қавли мао-
рифпарвар, ҳаёти саҳту вазнине насиби деҳқон буд:
вай ҳамеша дар зери бори меҳнати вазнин буда, ба қаш-
шоқӣ умр мегузаронд, ҷои хобаш болои хоку лой, так-
сариаш каланд буд; ӯ мебоист ғаллаи амлоқдорро ме-
кашонд, об мекушод, чорво мечарид, ба амину арбоб
пора медод, зимистон анбори ангуру тарбузро гарм ме-
кард, ба ҷабру ситами вакили арбоб тан медод, гандуми
амлоқдорро бонӣ мекард, ба говҳои ӯ хӯрок медод ва
корҳои дигар мекард. Ин ҳам кам аст. Ҳамаи азобу
кулфати деҳқонро номбар кардан маҳол аст. Агар ҳа-
маи азобу машаққати ҳаёти деҳқонро тасаввур кунем,
ба назар чунин мерасад, ки нони хушку оби хунук аз

¹ Аҳмади Дониш. «Рисола», саҳ. 118.

ангуру ҳалвои деҳқон ширинтар будааст. Ин маорифпарвар менависад, ки гадоён ва бечорагон дар харобистон ва қабристон зиндагӣ мекарданд¹.

Аҳмади Дониш дар бораи бори гарони ушру хироче ки аз деҳқонон ситонда мешуд, бо қаҳру газаб навишта буд. Умвол ва мутасаррифин аз заминҳои як умр нокишта ушр ва хироҷ металабиданд² ва ба деҳқонон мегуфтанд, ки агар ин замин кишта мешуд, ғаллаи бисъёре ба амал меомад, худат ки бепарвой кардаӣ, акнун азобашро каш. На ҳамаи ушр ва хироҷи ситондашуда ба хазина мебаромад, чунки умвол қисми зиёди онро аз они худ мекард. Аҳли деҳаву қишлоқҳо аз додани улав ба амалдорони амир гардан метофтанд, зеро медонистанд, ки аспу шутурашон гашта намеояд. Бино ба гуфти Дониш, агар бевазана калобае оварда дар бозори Бухоро ба се фулус (тангаи майдаи мисин) бифурӯшад, ду фулуси он баҳри амин мебошад ва агар деҳқоне як харвор ҳезум орад ва ба се дирам бифурӯшад, ду қисми он бояд ҳаққи амин мешуд³.

Аминони бозор «анбӯҳи дуздон» мебошанд, мегӯяд маорифпарвар⁴. Ба қавли Дониш, шаҳна ва асаси Бухоро аз мардум бо роҳи фиребу тўхмат пул мегиранд⁵. Миробҳо ба майдони кишти ҳамон касе об меоданд, ки бисъёртар ришва диҳад⁶. Қаровул ва нигоҳбонҳо, ки роҳҳоро аз дузду роҳзан пок медоранд, худашон торочгари мардум мебошанд⁷.

Аҳмади Дониш таъкид мекунад, ки ҳамаи молу пули хазина аз ғорат қардани халқ мебошад. Маорифпарвар борҳо таъкид карда гуфтааст, ки «кас бояд бо меҳнати ҳалолаш нон ёфта хӯрад».

Як тини андозҳои аз халқ ситонидашуда барои беҳбудии халқ ва мамлакат сарф намешуд, ки ин Донишро саҳт ба изтироб меовард. Пули хазина асосан барои вақтхушии амир ва умаро харҷ мешуд⁸. Чунон ки Аҳмади Дониш мегӯяд, амир ба муносибати таваллуди духтараш симу зари бисъёре сарф кард ва ҳол он ки ба ин

¹ Аҳмади Дониш, «Рисола...», саҳ. 118.

² Ҳамон ҷо.

³ Ҳамон ҷо, саҳ. 88, 89.

⁴ Ҳамон ҷо, саҳ. 117.

⁵ Ҳамон ҷо, саҳ. 90.

⁶ Ҳамон ҷо.

⁷ Ҳамон ҷо, саҳ. 91.

⁸ Ҳамон ҷо, саҳ. 120.

ҳеҷ ҳуқуқ надошт, чунки маорифпарвар амиро хизматгори халқ мешумурд, ки аз хазинаи давлат маош гирад¹. «Ин фикр, — навиштааст Садриддин Айни, — дар шароити амирии онвақтаи Бухоро, ки на танҳо дорони мамлакат, балки марду зани тамоми аҳоли ҳам гулом ва канизи шахсии амир шумурда мешуд, хеле фикри олии буд»².

Оре, Аҳмади Дониш орзуи амире дошт, ки ба маънафиати раият содиқ бошад. Тахти салтанати Бухоро ин гуна амиро надида буд. Маорифпарвар медонист, ки амир Музаффар одамиро ба табақот тафриқа додааст, ки якеро месозад ва дигареро месӯзад ва мекушад. Ба қавли маорифпарвар, амир намедонист, ё худ намехост донд, ки одатан дар роҳат, дар меҳнат, дар сарват, дар қулфат ҳама баробарҳуқуқанд, зеро онҳо фарзандони як падаранд ва байни онҳо нобаробарӣ нашоёд³.

Бино ба гуфти маорифпарвар, ҳар кас бояд мувофиқи хизмати ба халқ кардааш, мувофиқи қобилияти донишаш сарват дошта бошад, ки ин ҳолат дар Бухорони феодалии набуд.

Амир Музаффар, «қиблагоҳи» халқ, ин ҳақиқатро намефаҳмид. Вай фақат марди фосиқ ва золими хунхор буд. Амир Музаффар дар ҷазодиҳӣ ҳадду ҳудуде намедонист, ба қадри аҳли илм ва касбу кор намерасид, ғаме надошт, ки халқ дар амну амонӣ ва ба фарогат умр ба сар барад. Баръакс, амир фақат дар ғами шикам ва шаҳвати худ буд.

Ба қавли Аҳмади Дониш, «ба давлатсароии амир ғайри ҳуҷуми сафҳо ва арозил дигареро маҷоли мадҳал набувад»⁴.

Маълум аст, ки дастури «қонун аз подшоҳ олитар аст», — яке аз қоидаҳои асосии маорифпарварӣ мебошад. Аҳмади Дониш ҳаминро ба асос гирифта, аз тарафи амир вайрон карда шудани қонунҳои давлатиро махсусан қайд карда мегузарад. Амир Музаффар «ичроии аҳком ва ҳудуди шаръиро бар тибқи мудароии худ меронд», — менависад Дониш.

Амир Музаффар дар ҳалли ин ё он масъалаи давлат бо одамони атрофаш машварат намекард, ки ин ҳолат

¹ Аҳмади Дониш, «Рисола...», саҳ. 104.

² С. Айни. Қуллийет, ҷилди 7, Душанбе, 1962.

³ Аҳмади Дониш. «Наводир-ул-вақоъ», саҳ. 368.

⁴ Ҳамон ҷо, саҳ. 94.

маорифпарвари моро сахт оташин мекунад. Дониш инро аз беақлии амир медонад¹.

Барои андак гуноҳ ва ҷиноят он ва ё ин одамро куштаи ва ё ҳабс кардан, — ин аст кордории амир, — мегӯяд Аҳмади Дониш дар як ҷои дигари асараш. Инҳо беҳтарини одамон буданд, ки дар назди қонун ҷинояте содир накардаанд, — оташин шуда мегуфт Дониш. У дар бораи ҷазоҳои ғайриқонунӣ, ки дар хонии Бухоро ҷо доштанд, дар бораи бе ҳеҷ як пурсиш ва муурофия зиндон карда шудани одамон, дар бораи дарразаниҳо, ки дар Бухоро расм шуда буд, менависад.

Ҳуқуқ поймолкунӣ ва худсарии амир зидди манфиати ватан аст, — мегӯяд Аҳмади Дониш. Бисъёрии мардуми Бухоро ватанашонро тарк мекунанд. Аҳмади Дониш навишта буд, ки аз кирдору ҷиноятҳои амир ва муқаррабонаш бисъёр касон сахт ба тарс афтадаанд, баъзеҳо гурехта рафтаанд, баъзеи дигарон мунтазири фурсати муносибанд.

Маорифпарвар бо газабу нафрат навишта буд, ки «фалочарам ҷамъе аз суфаҳо ва арозилро бад-ин сабаб давлат диҳад, то харобӣ дар ҷаҳон пайдо оранд ва хидмати он нопокро (яъне амирро — З. Р.) ба гардан гиранд».

Маорифпарвар борҳо таъкид карда гуфтааст, ки амалдорони амир фақат дар ғами хӯрдану ҷимӯф буданд. Аҳмади Дониш одати амирро ба хубӣ медонист ва бинобар ин навишта буд, ки то агар касеро духтаре набошад, агар ба илму дониш баробари Абӯ Алӣ ибни Сино бошад ҳам, ба ҳеҷ появу мартабае нарасад ва духтари дӯшизае дошта бошад, ба ҳар мартаба, ки ҷӯё бошад, та раққӣ кунад.

Аҳмади Дониш аҳволи ҷӯривори занони аморати Бухороро низ тасвир мекунад. Барои Аҳмади Дониш барин мусулмон то ҷӣ дараҷа прогрессивӣ будани ин гуна ақидаро хотиррасон кардан, ба фикри мо, ҳоҷат надорад.

Дониш бо хашму газаби беандозае духтарони мардумро бо зӯру ҷабр ё ба пул харида гирифтани одамони амир ва ба ҳарамсарои амир супурдани ононро менависад. Духтарони бегуноҳ ба дарбори амир каниз ва ҷӯрӣ ва ба таҳқиру таҷовузҳои ғайриинсонӣ гирифтोर

¹ Аҳмади Дониш. «Рисола...», саҳ. 117.

мешуданд. Маорифпарвар навишта буд, ки зан ҳам одами комилхуқуқ аст; вай ҳам меҳру муҳаббат дорад; зан ёрдамчи ва дӯсти вафодори мард аст, аммо зиндагӣ маҷбур кардааст, ки махлуқи суғур ва хору зор шавад. Ҳарамсарои амир яке аз муассисаҳои соҳти ваҳшиёнаи дарбори амири мустабид буда, боз як бори дигар симои бераҳм ва асримиёнагӣ доштани ҳокимияти хонии Бухоро ва дар вазъати беҳуқуқӣ ва канизӣ зиндагонӣ кардани занонро нишон медиҳад.

* * *

Дар рисолаи Аҳмади Дониш таҳлили сабабҳои ақибмонии маданияи аморати Бухоро мавқеи маҳсусе дорад. Ба гуфти Садриддин Айнӣ, танқиди усулҳои таълим дар мактабу мадраса, танқиди мударрисон ва рӯҳониёни расмии бесаводи Бухоро, ки номи уламоро бардошта буданд, яке аз хизматҳои калони Аҳмади Дониш мебошад. Дар Бухоро набудани нишонаҳои оддитарини маданияти дуньявӣ — театр, клуб, китобхона, матбаа, литография ва набудани умуман матбуот маорифпарвари моро ба изтироб меовард; дар мактабу мадрасаҳо фикҳу қавоиди динӣ, ки ба ҳақиқат ҳеч алоқа надоштанд, омӯхта мешуданд; дар Бухоро ягон муассисаи тиббӣ ки дар асоси медицинаи европавӣ кор мебарда бошад, набуд, дар мамлакат шайхҳои фиребгар, табибу фолбинҳои худсарона амал мекарданд, ки бо «табобат»-и худ одамонро маъҷубу маслуқ карда, ҳазорон-ҳазор касро мекуштанд. Дониш мегуфт, ки табибон ҷоҳил ва бесавод мебошанд.

Аҳмади Дониш дар сарсухани «Наводир-ул-вақоъ» бо газабу нафрат навишта буд, ки дар Бухоро «Сайқалнома» ва «Абӯмуслимнома» барин китобҳои паҳи шудаанд» ки майнаи мардумро гарангу гиҷ мекунанд.

Фақат ҳамин як факт, ки солҳои 80-ӯми асри гузашта, ба гуфтаи Садриддин Айнӣ, ҳатто лампаи керосинӣ ҳам дар хонаи бухоронӣ як чизи ниҳоят нодир буд, ба чигунагии аҳвол далели хубе шуда метавонад. «Дар тамоми Бухоро, — навишта буд В. Крестовский, — ба назарам фақат як ҳавлие ҳаст, ки се печи русӣ дорад»¹. Дар хонаи бухоронӣ ягон мафрушоти европоишакл набуд.

¹ В. В. Крестовский. В гостях у эмира бухарского, СПб, 1887, стр. 283.

Ба ҳаёти маданияи Бухоро завоҷи мерасид. В. В. Бартольд навишта буд, ки дар соҳаи фаъолияти адабии дар хонии Бухоро дар асри XIX ҳукмронии шариат ҳар як ташаббуси адабиро хомӯш мекард; аз байни китобхон таърих фақат як асар ба назар намоён шуда меистад, ки дар аввалҳои подшоҳии амир Ҳайдар таълиф ёфта буд. Китобхонаҳои Бухоро, ки аз заминҳои вақф ба андозае даромад доштанд, дар замони амир Насрулло тамоми тороҷи шуда буданд¹.

Дар ҳаёти хоҷагии мамлакат ва дар маишати мардумон бо қудрати тамоми ҳукмфармои доштани муносибатҳои феодалӣ, худсарии ваҳшиёна ва хунини амир, ҷаҳолат ва таассуби динӣ, қариб саросар бесавод будани аҳоли, фақирӣ ва бенавоии мудҳиши мардум, аз як тараф, ва ҳаёти фосиқу ифлоси амир, бек, мулло ва боён, аз тарафи дигар — ана аз ҳаминҳо иборат буд сохти амири.

Манбаи асосии ҷаҳолат, садди асосии роҳи маданияти дуньявӣ, ба фикри Дониш, мусулмонони мутаассиб буданд.

Аҳмади Дониш муллоёни Бухороро дар назар дошта ва «донишмандии» схоластикиро бо илму фанни ҳақиқӣ муқоиса карда, навишта буд, ки «ҳар қадам бо худ гумоне аз фазлу камол доранд ва худро Буалӣ ва Афлотунӣ боистиклол мепиндоранд, дарег ки ҷаҳон надидаанд...»². Онҳо донишмандии ҳурӯфоти арабиро ягона илм ҳисоб мекунанд, — навишта буд Дониш.

Уламои Бухоро ба андозае ҷоҳил буданд, ки ғайр аз Бухоро аз ҳеҷ як мамлакат тасаввуроте надоштанд.

Аҳмади Дониш мегӯяд, ки уламои Бухоро бинобар ҷоҳилиашон хориҷиёро, ки ба Бухоро меомаданд, одам намешумрданд. Уламо гӯё дар бораи хориҷиён мегуфтанд, ки «дар ҳақиқат одамии нестанд, гулианд инсонсӯрат».

Ба қавли Дониш, уламои Бухоро гумон мекарданд, ки магар «ғайр аз асокири мо дар ҷаҳон аскаре мебошад?»³.

Уламо аз роҳи оҳан, телеграф, усулҳои нави тўпсозӣ, аз навигарии илми ҷанг ва ғайра хабаре надошт-

¹ В. В. Бартольд. История культурной жизни Туркестана. Л., 1927, стр. 118.

² Аҳмади Дониш. «Наводир-ул-вақоъ», сах. 209.

³ Ҳамон ҷо, сах. 212.

танд, намедонистанд, ки бо роҳи оҳан 100 фарсах (ҳар фарсах 6—7 километр) роҳро дар 20 соат тай кардан мумкин аст ва ғайра¹. Аҳмади Дониш дар васиятномаи худ ба писаронаш хеле ҳаққонӣ қайд мекунад, ки дар мактабҳои Бухоро ҳеҷ як чизи фоиданок омӯхта наместуд ва мегӯяд, ки он чи аз таърих медонад, ба шарофати ҳикояҳои будааст, ки инро мо дар боло зикр кардем.

Чунон ки Аҳмади Дониш қайд кардааст, уламою фақеҳони Бухоро фақат дар паи фоидани худ буданд. Онҳо мунтазир буданд, ки касе ба назди онҳо бо сари кафида ё тани дарида ояду аз ӯ дираме ситонда ба он бечора тӯморе диҳанд, ё зиёрати мазоре фармоянд². Ба қавли Аҳмади Дониш, қозӣ ва раис мунофиқӣ карда, ба нафъи бӯйҳо кор мекунанд, молу мулки камбағалонро мусодира намуда ба хазинаи амир мебаранд, фатвое дода, худсарии ҳокимонро ба ростӣ мебароранд, дар ҳаққи моли یتимон ҳукмҳои ғайриқонунӣ мебароранд. Онҳо пастантин ва қабехтарин кирдорҳоро ба худ раво медонанд: занонро хору беномус мекунанд, одамонро ҳақорат медиҳанд, барои ягон ҳуҷҷате аз мардум андозу закот меситонанд, порахӯрӣ мекунанд ва ғайра. Муфти порахӯр, фатвои ӯ макру найранги шарият аст.

Аҳмади Дониш нағз медонист, ки «ағниё ва уламо ҳеҷ гоҳ ба мадади муфти ё ҳимояи қозӣ мӯхта набуданд»³. Чаро? Бинобар он ки онҳо одамоне буданд, ки якҷоя халқро ғорат намуда, адлу инсофро намедонистанд. Маорифпарвар дар шахси ағниёю уламо муфтхӯронро дидааст, ки хуни халқро мехӯрданд.

Бино бо гуфти Аҳмади Дониш, муллоёни мутаассибро ҳамон гумроҳони аблаҳе иззату икром мекарданд, ки худӣ он уламоро мехӯронду мепӯшонд⁴. Маорифпарвар тобу тоқати дидори муллоҳои фосиқу разили иртиҷоиро надошт ва сирру асрори онҳоро бераҳмона фош мекард. Аҳмади Дониш менависад, ки ба нодуруст будани роҳи уламои замонаш боварии яқин пайдо кардааст. У аз айёми кӯдакиаш боварии комил дошт, ки муллоён фиребгаранд⁵. Дар чашми Аҳмади Дониш муллоёни мутаассиби Бухоро одамони порахӯр ва риёкор буданд. У бо

¹ Аҳмади Дониш, «Наводир-ул-вақоеъ», саҳ. 211.

² Ҳамон ҷо, саҳ. 347.

³ Ҳамон ҷо, саҳ. 346.

⁴ Ҳамон ҷо.

⁵ Ҳамон ҷо, саҳ. 345.

қахру ғазаб навишта буд, ки мударрисон фақат дар ғами рутба, пул ва шавҳати худ буданд¹. Шайхҳо фиребгар, уламо порахӯр, — меғуфт маорифпарвар. Дониш меғуфт, ки мударрисон ба талабагон фақат донише медоданд, ки барои толону тороҷи мардум ба кор меомад ва бинобар ҳамин вай дар таҳсила мадраса на ба зиндаҳо ва на мурдаҳо нафъе медида².

Ба ҳамин тариқ, Аҳмади Дониш чунин мешумурд, ки таҳсила мадраса аз ҳаёт дур буда, ба халқ нафъе расонда наметавонад ин донишҳо ба нав кардани мамлакат ёри расонда наметавонанд. Аҳмади Дониш ба ҳар як касбу кор аз нуқтаи назари ба эҳтиёҷи халқ чи қадар нафъ доштан баҳо меод, вай фақат ба ҷиҳати дуньявии ин ё он касб кордор буд.

Дониш «Дар васоёи фарзандон ва баёни ҳақиқати касбҳои пешаҳо» ном рисолаи худ, ки дар тавсифи ақидаҳои иҷтимоии вай аҳамияти махсусе дорад, дар бораи фазилат, бартарӣ ва нуқсонҳои ҳар як касб муфассал гап мезанад. Ба ин муносибат вай ба баёни меҳнат ва мақоми коркунони соҳаи интеллектуалӣ — аҳли қалам — бисёр аҳамият медиҳад. Дониш дар муҳокимаҳои худ доир ба ин масъала нуқсон ва камбудии таълими динии схоластикии мадрасаҳои Бухороро фаш мекунад, он аҳли илмро, ки ба ҳисоби фиреб додани халқ зиндагонӣ мекунад, саҳт танқид карда, дар шароити таассуб ва ҷаҳолати Бухорои онрӯза ҳамчун тарғибкунандаи гарму ҷӯшонии илмҳои дуньявӣ ба майдон мебарояд.

Ин марди маорифпарвар пеш аз ҳама зарурати илмҳои ҳақиқат мекунад, ки шароити зиндагонии мардумро сабуктар мекунад. Ӯ дар насиҳат ба фарзандони худ менависад: илмҳои омуختан лозим аст, ки манфиати ҷамъиятро ҳимоя карда бошанд. Ӯ насиҳат мекунад, ки аз амирон ва хизмати онон ҳазар кунанд, зеро ин барои аҳли меҳнат роҳи дуруст ва ҳалоли зиндагӣ наметавонад. Илме ки ба мардум даркорӣ надорад ва мардумро дар роҳи садоқат ва манфиати омма тарбия карда наметавонад, ба ақидаи Дониш, ҳақиқӣ мавҷудият надорад. Илм бояд ба халқ бо роҳи меҳнати ҳалоли як луқма нон ёфтандро омӯзад, на гадоиро, вале атрофиёни амир ба он одат накардаанд.

¹ Аҳмади Дониш, «Наводир-ул-вақоъ», саҳ. 345.

² Ҳамон ҷо.

Дониш характери схоластикӣ доштани илмҳоеро, ки дар мактабҳои Бухорои онрӯза омӯхта мешуданд, ба хубӣ мефаҳмид ва дар таҷрибаи ҳаётиаш санҷида буд. Ӯ қайд мекард, ки ба мартабаи олии донишҳо на фақат ба воситаи хондани китобҳо, балки асосан дар натиҷаи тафаккур ва тааммуқ дар болои ҳар як ҳодисаи ҳаёти инсонӣ ноил гардидааст. Барои Дониш объекти асосии омӯзиш ҳодисаҳои олами воқеӣ мебошад.

Дониш аз писарони худ талаб мекунад, ки ҳар як илмро амиқ ва нағз омӯзанд, зеро ӯ ба хубӣ медонист, ки аксари муллоёни саллакалони Бухоро, ки даъвои донишмандӣ доштанд, дар воқеъ ҷоҳил ва ҷоҳпараст буда, илмро фақат воситаи манфиати шахсии худ қарор дода буданд. Дониш касонеро, ки ба воситаи муллоӣ молу давлат меандӯхтанд, пасту разил меномид. Ӯ тасаввур намекард, ки илмро, чунон ки муллоёни ба ном олии Бухоро мекарданд, фуруҳтан мумкин бошад. Онҳо, яъне ин гуна олимҳо, ба қавли Дониш, фиребгароне мебошанд, ки бо вучуди нисбат ба Дониш, хеле паст ва ноҷиз будани донишашон, дар аморати Бухоро мансаб ва мақомҳои олии доранд. Дониш бо дарегу афсӯс қайд мекунад, ки ҳукмдорони Бухоро олимони ҳақиқиро бад мебинанд. Яке аз хислатҳои барҷастаи ин олимони ҳақиқӣ лутф, марҳамат ва дастёрӣ ба мардумон аст. Дониш олими ҳақиқиро чунин тасаввур мекунад. Ӯ ба хубӣ медонад, ки олими ҳақиқӣ ҳаргиз ба камбағалон озоре раво намебинад, чунон ки инро олимнамоёни манғитҳо мекарданд. Ба қавли Дониш, шайхҳо, фиребгар, уламо — порахӯр, мударрисҳо — дар доираи дониши худ шаҳу карахтшуда, қозиён — фосиқу ҳаромхӯр ва таҷовузкунанда ба номуси занон, таҳқиркунандаи одамони бегуноҳ мебошанд.

Дониш амир, мансабдорони вай, қозӣ ва раисро касоне ҳисоб мекунад, ки бо даромадҳои ҳаром зиндагонӣ мекунанд, аҳли фатво, яъне муфтиҳо шабу рӯз дар интизори он ҳастанд, ки як марди саркафида ё офатрасида ба назди онон барои нависондани маҳзар ва фатво биёяд, то ки бо ин баҳона кисаи вайро холи карда гиранд.

Дониш табибҳоро низ аҳли илм ҳисоб мекунад, вале онҳоро фиребгару қаллоб меномад. Табибон, бинобар гуфтаи Дониш, аксар нодонанд, аз илми ташреҳ (анатомия), набз ва таҷзия беҳабаранд ва «нӯшодоруи онҳо

захри кушанда ва ҳабби шифои онҳо шарбати марг» аст.

Баъд аз ин Дониш ба шоирон баҳо дода мегӯяд, ки шеъре ки иборат аз фаҳшу лағв, ҳиҷову мадҳи давлатмандон ва амирон буда, фикрҳои неку пандомезро дар бар намегирад, асари ҳақиқии бадеӣ нест. Шеъре ки ба ғайр аз ангехтани шаҳват ва талқин намудани фаҳшу фасод мақсади дигаре ба назар намегирад, ҳеҷ таъсире дошта наметавонад ва гуфтани чунин шеърҳо кори қабеху нописандида мебошад. Ба фикри Дониш, касе ки чунин шеърҳои бемазмун мегӯяд ва дар шеър амиронро мадҳ мекунад, ба роҳи шайтон меравад. Ин ақидаи Дониш натиҷаи он аст, ки дар Бухоро, хусусан дар атрофи дарбори амир, бисёр шоироне буданд, ки барои ба даст овардани як луқма нон ба хушмоади ин ё он ҳукмрон қасидаҳо мегуфтанд ва барои дилхушии онон шеърҳои фаҳшомез мебофтанд. Ин гуна шоирон дар назари Дониш ҳеҷ қимату аҳамияте надоранд. Дониш шарафи бузургеро, ки аҳли қалам дар пеши халқ доранд, борҳо қайд мекунад. У аз аҳли қалам шарофатмандӣ, садоқат ва доро будан ба сифатҳо ва ахлоқи олии инсониро, пеш аз ҳама, ба хайрият ва манфиати халқ садоқатманд буданро талаб мекард.

Дониш, ки хатготи хуби замони худ буда, аҳамияти ин корро барои халқ хуб медонист, менависад, ки ӯ барои як луқма нон хаттот, яъне мирзои ҳокимон шудан нахостааст ва хизмати чунин нокасонро ихтиёр накардааст.

Дониш вазифаи писарони худ, ба ибораи дигар вазифаи насли ҷавонро дар пеши халқ, аз ин иборат медонад, ки онҳо бояд ба паҳн кардани илмҳои замони хизмат кунанд, илме ба даст дароранд, ки ба соҳиб шудани мардум ба ягон касбу ҳунар ёрӣ диҳад ва дар зиндагонӣ зарур бошад.

Дониш ба хубӣ медонад, ки барои соҳиб шудан ба илму ҳунар ба инсон пеш аз ҳама қобилият ва истеъдод лозим аст ва бо ҳашму ғазаб қайд мекунад, ки дар Бухорои феодалӣ, қобилияту истеъдод ҳеҷ қадру қимат надорад. Касони боистеъдод дар Бухорои амирӣ ҳамеша дар ғаму кулфат буданд, ки Дониш инро дар асарҳои худ такроран қайд мекунад. У дар Бухоро аён меид, ки муллоёни ҷоҳилу нодон, ки мансабҳои калони рӯзониро ба даст дароварда буданд, бо ҳама роҳҳо барои мутаваҷ-

ҷеҳи худ кардани амир мекушиданд ва амир ҳам аз ҳамоқати худ онҳоро ба атрофаш ҳамъ мекард.

Дониш таклиф мекунад, ки одамони истеъдоднокро аз байни мардуми бедават чустуҷу кардан лозим аст, зеро, ба фикри вай, давлатмандон, ки давлатро меҳнат накарда, фақат аз падарони худ мерос мегиранд, ба касби илму дониш кӯшиш намекунанд. Чунон ки Дониш мегӯяд, давлатмандон ба оқилону донишмандон наздик намеоянд ва оқилону донишмандон низ ба назди онҳо намеравад. Дониш вақте ки аз одамони боақлу донишсухан меронад, камбағалонро дар назар дорад, зеро аз байни онҳо бисёр одамони қобилу истеъдоднокро ёфтааст. Дониш давлатмандонро ҳатто ба дараҷаи одамнизи ҳисоб намекунад, зеро медонад, ки сарвату боигарӣ маҳсули хислатҳои ҳайвонӣ, яъне натиҷаи тамаъкорӣ, хасисӣ ва ҳарисӣ мебошанд.

Баъзан дар Дониш чунин фикри сӯфиёна во мехӯрад, ки гӯё давлат боиси ташвиши инсон мебошад. Аммо навиштаҳои вай дар бораи он ки давлатмандон моҳияти хушбахтиро намедонанд ва сабаби давлат гундоштани худашонро намефаҳманд, дар таърихи фикри пешқадами халқи тоҷик мавқеъ ва аҳамияти маҳсусе дорад. Ақидаи Дониш ин аст, ки агар давлат ба инсонҳо хушбахтӣ намеоварда бошад, пас, дар шароите ки дар мамлакат ҳазорон-ҳазор гуруснагон ва бараҳнагон ҳастанд, дар дасти худ ҳамъ овардани он чӣ лозим аст?

Дониш гӯё ба ҳодисаҳои мансуб ба таърихи Юнон истинод карда, сабаби инқилоб ва ихтилофҳоеро, ки дар давлатҳо рӯй медиҳанд, меёбад. У сабаби ин ҳодисаҳоро дар ҳамин мебинад, ки баъзеҳо дар давлату рифоҳ зиндагонӣ карда, баъзеи дигар дар камбағалӣ умр мегузaronанд. У менависад, ки ҳукамони фаранг ва юнон ин вазъиятро ба эътибор гирифта, ба машварату маслиҳат бинишастанд ва гуфтанд: «Ҳама ашхоси бани одам дар роҳату меҳнат ва давлату накбат мусоҳиманд, чунки фарзанди як падаранд, набояд, ки ба ҳамдигар таваффуқ ва тағаллуб талабанд бе вачҳе ва набояд, ки зиёдаталабӣ кунанд бе истехқоқе. Зиёдаталабӣ ва зиёдаасарӣ ба қадри ҳунару фазл бояд. Ва худи давлатро шахси қоим фарз бояд кард ва ҳар касе ба андозаи истехқоқ талаби ҳақ аз ӯ бояд кард»¹.

¹ А. Дониш. Асарҳои мунтахаб, саҳ. 225.

Ин садои марди маорифпарварест ба муқобили но-баробарии тақсими сарват дар байни мардум.

Дар фақиррию гадоӣ зиндагӣ карда ҳеҷ як ҳуқуқи сиёсӣ надоштани аксарияти бузурги халқи Бухоро ба Дониш хеле алам карда, дилашро ба азоб меандоخت. Бинобар ин ӯ такроран ба писарони худ таъкид мекард, ки ба ҳоли фуқаро раҳм карда, ба онҳо ёрӣ диҳанд...

Дониш инчунин ба фарзандонаш насиҳат карда ме-гуфт, ки: «тақарруби мулук ва хизмати салотин ба ҳеҷ вачҳ ихтиёр накунад, агарчи барфавр ба аморату вазо-рат расонанд, магар ки аҳли низом бошанд»¹.

Ин аст мазмуни рисолаи «Дар васоёи фарзандон ва баёни ҳақиқату касбу пешаҳо». Чунон ки хонандагон мебинанд, Дониш дар ин асари худ мисли як социолог ба майдон мебарояд ва ба хотири инсондӯстӣ фикри тараққӣ додани илмҳои замониरो дар аморати Бухоро пеш меронад. Танқиди Дониш кордории арбоби ноаҳли соҳаи мадания Бухороро ва муносибати вай ба мада-нияти замони бо масъалаҳои алоқадор карда мешаванд, ки аҳамияти иҷтимоӣ доранд. Дониш дар ин асари худ дар шароити Бухорои нимаи дуйӯми асри XIX ҳамчун муборизи ҳақиқии илмҳои замони ба майдон мебарояд ва ин фикри вай дар тамоми асарҳои мавқеи асосӣ ишғол мекунад.

Чунон ки дар боло гуфта шуд, Аҳмади Дониш усули омӯзиши илмҳои дуньявиро ба усули омӯзиши схоласти-кий мактабу мадрасаҳои динӣ муқобил мегузошт.

Дониш ба ҳамин мақсад дар «Наводир-ул-вақоъ» як қатор ҳикояҳо ҷой додааст. Қаҳрамони ин ҳикоя бо зиндагонии аҳолии Париж ва Франция шинос мешавад, ба Лондон ва Петербург сафар мекунад. Муаллиф дар шакли як ҳикояи мароқангез ба хонанда аз нуфуси шаҳрҳои калони Европа, дараҷаи тичорат ва маданияти онҳо ва аз тарзи зиндагонии аҳолии мамлакатҳои Евро-па ва Африка маълумот медиҳад. Баъд аз ин муаллиф қаҳрамони худро маҷбур мекунад сафарҳои дариёӣ кар-да, ба тӯфонҳо дучор шавад, киштие ки ин қаҳрамон дар он сафар мекунад, гарқ мешавад. Дониш ба ҳамин муносибат бисёр маълумоти илмӣ дода, мардуми Бу-хороро ба илмомӯзӣ ташвиқ намуда, доираи ҳаёти маҳ-дуд ва шах шудамондаи мусулмониро пора-пора мекунад.

¹ Ҳамон ҷо, саҳ. 227.

Чунон ки Аҳмади Дониш дар як ҷои дигари асараш нақл кардааст, ки вай аз сафари давлатҳои бузург¹ боварӣ ҳосил кардааст, ки дар он ҷо одамони соҳибмаълумот обрӯю эътибори калон доранд ва ҳол он ки «дар диёри мо аҳли ҳунарро сағир ва кабир душман медоранд, фалочарам маротиби аҳли фазли ин диёр дар назари ман хурд ва хор даромад»².

Аҳмади Дониш дар яке аз номаҳои манзуми худ ба амир Музаффар гуфтааст:

Шунидаам зи ҳакиме ки подшоҳонро,
Ба чанд тоифа бояд кушуд роҳи висол:
Ҳама ҳунарвару донишпажӯҳу динпарвар,
Ҳама суханвари санҷидаи малеҳмақол.
Нахуст олими доно ба илми дин, зи усул
Фурӯро бишносад ба ҷумлаи аҳвол.
Дигар табиби масеҳодаме,³ ки гоҳи касал
Барад зи тинати гул сардии насими шамол.
Дигар мунаҷҷими моҳир, ки розҳои сипеҳр
Баён кунад зи сууду нуҳусу авҷу вабол.
Дигар муганнии ҳушлаҳҷаи тарабангез,
Ки бистурад зи тибои Калил занги малол.
Дигар дабири ҳумоюнхате, ки гоҳи рақам
Ниҳад зи ҳушқаламӣ бар руҳи Аторуд хол.
Дигар суханвари шоир, адиби болиғфан,
Ки васфи шоҳ кунад дар ҷомеи ҳолу маҳол.
Дигар мусаввире беҳоддасти моникилк,
Ки нақшаи фалаку арзро кашад тимсол.
Вучуди ҳар як аз ин қавм зеби мамлакат аст,
Ҳузури ҳар як аз ин фирқа мулкrost ҷамол.
Бувад ба зиммаи арбоби салтанат лозим,
Ки парваранд мар ин ҷумларо ба молу манол.
Бувад вазиған ҳар як маҳе зи сим ҳазор,
На, балки аз зари сурхаш диҳанд сад мисқол.
Касе ки ҷамъ кунад ин фунун зи бахти баланд,
Ба чанд ротиба лоиқ бувад бад-ин минвол⁴...

¹ Ишора ба Россия.

² Аҳмади Дониш. «Наводир-ул-вақоие», саҳ. 330.

³ «Масеҳодам» аз калимаи Масеҳ — лақаби Исо найрамбар аст, ки ишора ба халоскунанда аст. Ба ақидаи динӣ, нафаси Исо — гӯё ҳар бало ва бемориро дафъ мекардааст. Ибораи масеҳодам аз ҳамаи ҷост.

⁴ Аҳмади Дониш. Асарҳои мунтахаб, саҳ. 191—192.

Ба қавли Аҳмади Дониш, дар шароити Бухорои феодалий одамони ноӯҳдабарою беистеъдод душманони одамони боистеъдод буданд ва ин ҷоҳилон одамони боистеъдодро хору таҳқир мекарданд. Дониш боварӣ дошт, ки истеъдод боиси ғаму офати одамон мешавад.¹

Аҳмади Дониш ҳасад мебарад, ки Европа ба олам бисъёр одамони машҳур додааст ва мепурсад: «Сабаб чист, ки ҳамаи дониш ва фарҳанг махсуси ҳукамои фаранг шуда, иллат чӣ ки ҳамаи доноёни мо гарангу даванг? Мо сиёҳбахтон магар фарзанди одам нестем?»²

Дониш дар Европа ва аз ҷумла дар Россия мавҷуд будани роҳи оҳан, киштиҳо ва дигар навиҳоро қайд намуда мепурсад, ки чаро онҳо дар мо нестанд ва дар ҷавоб мегӯяд, ки «онҳо тараддуд ва талаб намуданд, ёфтанд ва мо накардему нарасидем».

Дониш аз бисъёр навиҳои илми химия, агрономия, техника ва ғайра бо завқи тамом ҳикоят карда, ба ин хел ихтироъҳо ҳайрон мешавад. Ӯ мегӯяд, ки европоиён дар назди худ як қатор проблемаҳои илмӣ гузоштаанд, аз ҷумла чаро одам ба осмон pariда наметавонад ва ӯ бояд ба кавокиби сайёр барояд, чаро барги дарахтон хазон мешавад ва барои хазон нашудани он чӣ бояд кард, сабаби гармсел, хунукӣ, касалиҳо чистанд. Дониш мегӯяд, ки европоиён ситораҳоро меомӯзанд, бо ёри илми химия металлҳои қиматбаҳо ҳосил карда метавонанд, медонанд, ки сароби кадом даръё дар кучост ва резишгоҳаш дар кучо ва ғайра. Дониш бо сӯзу гудози махсусе қайд мекунад, ки муллоёни Бухоро ҳатто масъалаҳои илмии ҳаёти ҳаррӯзаӣ худро ҳам ба майдон намегузоранд ва ҳол он ки европоиҳо тамоми ин илмҳоро барои осудагӣ ва хайрияти умумӣ ҷаҳон кор мефармоянд. Аҳмади Дониш дилсӯзона қайд мекунад, ки ин гуна илмҳо барои уламои Бухоро қобили қабул нестанд, онҳо фақат ба олимони Европа лозиманд, ки ба омӯхтани илмҳои ҳикмат машғуланд. Вазифаи олимони Бухоро фақат омӯхтани илмҳои аз табиат берун (метафизикӣ) мебошад. Дар ин ҷо мо ба зиддияте во меҳӯрем, ки дар ҷаҳонбинии Дониш ҷой дорад. Аҳмади Дониш бо тамоми ақлу фаросаташ ба маданияти пешқадам, маданияти капитализми мутараққӣ — роҳҳои оҳан ва телеграф, химия ва металлургия тарафдор мебошад. Ӯ маданӣ ва

¹ Аҳмади Дониш. «Рисола...», саҳ. 351.

² Аҳмади Дониш, «Наводир-ул-вақоеъ», саҳ. 214.

маърифатнок шудани ватанаш — Бухороро аз сидқи дил мехоҳад, аммо дар айни замон бо қувваи таассуби худ, бо мафкураи анъанавии як мусулмони мӯъмин дар доираи ғояҳои исломӣ мемонад ва маҷбур аст, ки (на фақат ба сабаби хавф ва таҳлуқаҳои берунӣ, балки бо таъсири вобастагиҳои ботинии худ) донишҳои схоластикии мадрасаро ҳимоя намояд.

Бинобар ин дар навиштаҳои вай дар ҳаққи донишмандон мусулмони мӯъминини ҳақиқӣ гуфторҳои кинояомез бо дилсӯзӣ ва формулаҳои анъанавӣ бо ҳиссиёти самимӣ омехта мешаванд.

Вақте ки Дониш — илмҳои европой ба бухороиён кор намеояд, — мегӯяд, дар ин ҷо аз киноя дида шакку шубҳаҳои худро бисъёртар нишон медиҳад.

* Дониш ҳикоя мекунад, ки ғулуме дар роҳ фикру хушашро ба ҳалли масъалаҳои аз табиат берун машғул намуда, дар гафлат монд ва аспашро гум кард. Ин ҳикоя сар то сар киноя мебошад. У мегӯяд: «хона доданд, барои дафъи ҳарру бард (гармию сардӣ) ва палосу либос барои пӯшидан ва нишастан ва зан барои насл ва истинос ва таому шароб барои қивоми (пайдориӣ) бадан, он гоҳ ба хизмати мавло қиём намуданд. Нодон бандас бувад, ки кори хеш бигузорад ва фикр кунад, дар ин ки ин хона аз чӣ бино шуд ва ин палос аз чӣ бофтанд ва ин ҷома чӣ гуна ристанд ва ин зан чӣ гуна махлуқ шуд ва ин таом чӣ гуна пухтанд?»¹.

Дар ин ҷо сухан дар бораи савияи маданияи муллоёни Бухоро меравад. Онҳо, ки ба моҳияти ҳодисаҳо сарфаҳм намерафтанд ва худашонро аҳли илм — уламо мепиндоштанд, дар амал аз илми ҳақиқӣ дур буданд.² Аҳмади Дониш менависад, ки олимони европой дар илми сарфу наҳв ва мантиқ чунон маҳорат пайдо мекунанд, ки оят ва ҳадисро ба забонҳои гуногун шарҳ дода метавонанд³. Маорифпарвар талаб мекунад, ки илмомӯзӣ рӯ-рӯякӣ набуда, балки ҳақиқӣ бошад.

Аҳмади Дониш хонандагони худро даъват мекунад, ки донову маърифатнок шаванд. У мӯътақид аст, ки китоб зарури ом мебошад⁴. Вале агар китоб барои тараққи ҳақиқии мамлакат то чӣ андоза зарур бошад, ба

¹ Аҳмади Дониш. «Наводир-ул-вақосъ», саҳ. 218.

² Ҳамон ҷо, саҳ. 343.

³ Ҳамон ҷо, саҳ. 344.

⁴ Ҳамон ҷо, саҳ. 339.

амир ва ба дарбори вай ба ҳамон андоза зараринок ва аз ин рӯ манфур аст. Аҳмади Дониш бо сӯзу гудоз қайд карда буд, ки аҳли илмҳои ҳандаса, ҷуғрофия, ҳисоб ва кайҳон дар Бухоро қашшоқӣ мекунад. Ба қавли маорифпарвар, ҳамаи онон аз он сабаб қашшоқу бенаво буданд, ки дар байни фарзандони бойҳо одамони саводнок бағоят кам дида мешаванд.

Зулму истибдод, аз як тараф ва илми ҳақиқӣ аз тарафи дигар, муқобилони азиманд.

Баъдтар Аҳмади Дониш дар насихатнома ба писаронаш бо ҳасрат навишта буд, ки ҳунармандон, наққошон, мусаввирон, бинокорон, меъморон ва дигар ба ҳаминҳо монанд ходимони илму санъат дар Бухоро қадру қимат надоштанд ва ба аморат даркор набуданд.¹

Аҳмади Дониш дар бораи муносибати ҳокимони Бухоро ба мутахассисон чунин мегӯяд: «Яке аз аҳли ҳунар... агар ду бор ба назди яке аз арбоби давлат дарояд, кароҳият ва бадназарӣ пеш оянд ва гуянд «ҳар рӯз пеши мо барои чӣ меояд» ва маҷлиси моро муқаддар ва мунағғас мегардонӣ?»².

Вақте ки Козимбек ном тарҷимони дарбори подшоҳи рус, ки ба сафирони Бухоро Петербургро тамошо дода буд, ба Аҳмади Дониш гуфт, ки ӯ ба Бухоро рафта, ба ҳукумати амир хизмат карданист, зеро вай як ҷанд илми ба амири Бухоро хеле зарурро медониствааст, маорифпарвари мо ба ӯ ҷавоб дод, ки Бухоро рафтани ӯ маҳол аст. Зеро ин олими машҳури ҷаҳонро элҷи ва ҷосус гуфта, ба ҳабс ва қайд кашида, қата мекарданд.³

Маорифпарвар ба амир навишта буд, ки аз подшоҳони давлатҳои бузург, ки аҳли илму санъатро васоят мекунад, ибрат гирифтаи лозим аст.

Хулосаи маорифпарвар равшан аст, ӯ мегӯяд, ки ҷаҳолат ва таҳқир кардани қонуи — ҳаминҳоанд амиқтарини решаҳои зулму истибдод ва қашшоқӣ дар аморати Бухоро. Аммо решаи ин решаҳо кадомасту сабабҳои беҳуқуқӣ ва истибдод, ҷаҳолат ва қашшоқӣ кадом аст?

¹ Аҳмади Дониш. «Наводир-ул-вақоъ», саҳ. 86.

² Иқтибос аз мақолаи Абдулгани Мирзоёв «Як факти муҳимми таъсири маданияти рус дар нимаи дуюми асри XIX ва шартӣ асосии омӯختани мероси адаби-илми Аҳмади Дониш» гирифта шуд. Академияи Фанҳои РСФСР Тоҷикистон, Асарҳо, ҷилди XXIX, 1951, саҳ. 69.

³ Козимбек озарбойҷонист. Аҳмади Дониш дар аснои сафарҳои ба Петербург бо ӯ дӯстӣ пайдо карда буд ва дар асарҳои ба вай, ҳамчун ба шоир ва олим, баҳои баланд додааст.

Маорифпарвар ин саволро ҳатто ба миён ҳам нагузошта буд. Аммо бе ин савол ва ҷавоби он идеологияи маорифпарварӣ дар доираи ноқис маҳдуд шуда мемонд: ҷаҳолат сабаби истибдод, истибдод сабаби ҷаҳолат доништа мешуд. Философияи маорифпарварӣ аз ин кӯчаи сарбаста роҳи баромадро намендонист.

* * *

Мо ҷиҳатҳои асосии аз тарафи Аҳмади Дониш танқид карда шудани тарзи ҳукуматдории амир Музаффарро дида баромадем.

Ниҳоят, амир Музаффар мурд. Бино ба гуфтаи Аҳмади Дониш, баъзеҳо умедвори беҳтар шудани корҳои давлат буданд, умед мекарданд, ки ба муносибати соли 1885 ба тахти Бухоро баромадани писари амир Музаффар — Абдулаҳад дар низоми сиёсии мамлакат тағйироте ба амал меояд. Аммо ин умеди онҳо пуч баромад. Аҳмади Дониш менависад, ки корҳои давлат «Э вой, беҳ нашуд, бадтар шуд»¹. Бадтар шудани корҳои давлатӣ аз чӣ иборат буд? У меғӯяд, ки дар замони амир Абдулаҳад кундии зеҳнӣ, фисқу фасод, ғорату тороҷи моли мардум, зулм ва тааддӣ дар ҳаққи раият ва низоу балво боз ҳам авҷ гирифт, мансабҳои давлатӣ боз ҳам ба дасти одамони нолоиқ буданд; садоқат ва вобастагии амир ба ҳукумати подшоҳии рус боз ҳам зиёдтар шуда, акнун ба шакли хиёнати кушоду ошкоре ба манфиати халқи худ ба назар мерасад.

Аҳмади Дониш дар бораи амир Абдулаҳад бо ҳашму ғазаб навишта буд, ки ӯ хуни халқро меҳӯрад.

Дониш ҳаёти дарбори амирро возеҳ ва бо ҳашму ғазаб тасвир карда, муносибати халқро ба амир нишон медиҳад. Халқ аз дарбори амир норозӣ буд, ҳама аз қисмати худ шикоят мекард. Аммо мардум роҳи халосиро аз ин аҳвол намендонист, зеро «аслан номи адл нашундаанд ва амири одил надида ва чашм боз карда, ҳамин бенасақӣ ва бенизомиро мушоҳида карда, ҳама ҳайрон ва саргардон бошанд ва дар ақли эшон ҳеҷ хутур накунад, ки «агар мо аз ваҷҳи хуну об ва ситами гайр ба султон арз накунем, ба мо амир ба чӣ муҳим ба кор аст? Аз барои чимӯ кардани духтарони мо? Вазъи султон бар сари тахт барои чист? Ҳеҷ фикр дар хотирашон

¹ Аҳмади Дониш, «Рисола...» саҳ. 139.

наояд ва агар ояд ҳам натавонанд, ки лаби изҳор бикушоянд»¹. Халқ мушавваш буд. Аҳмади Дониш инро, сар-сарӣ бошад ҳам, медонист. Дар ин бора ҳикояи ӯ дар бораи Шукурбек, ки аз байни халқ баромадааст, ҷолиби диққат аст. Дар шахси Шукурбеки «дузд» маорифпарвар шери жаён ва қаҳрамони далерро мебинад. Ба нақли Аҳмади Дониш, Шукурбеки «дузд» молу мулки боёнро толону тороҷ карда, ба камбағалони мӯҳтоҷ тақсим карда меод, ки ин ба фикри маорифпарвар, хислати наҷиби Шукурбек буд.

• Мардум хашму газаби худро «натавонанд, ки лаби изҳор кушоянд», зеро дар мамлакат кушокушии амир ҳукмфармо буд. Аммо ба ин нигоҳ накарда халқ бекору ором набуд. Мардум норозигии худро аз сохти аморат ба воситаи як қатор ошӯбҳо, ки аз хусуси онҳо дар боби якӯми ҳамин китоб сухан рафт, изҳор мекард. Аҳмади Дониш кайфияту рӯҳияи революционии халқро дониста, қайд мекунад, ки амир аз Қаршӣ то Шаҳри Сабз ҳамаи нокасонро, ки ба ҳукуматаш содиқу вафодор буданд, мири қалъаҳо таъин кард. Ба гуфти маорифпарвар, онҳо бояд ҳокимияти амиро аз шӯришҳои халқӣ муҳофизат мекарданд².

• Аҳмади Дониш боварӣ надошт, ки халқ аморатро сарнагун хоҳад кард. Вале ӯ нағз медонист, ки зиндагонии пуразобу машаққати халқ дигар давом карда наметавонад ва мардум ба аморат, ки ҳаёти ҳазорон-ҳазор касро дар хонии Бухоро талху тира кардааст, нафрат меконад³.

Агар баъзе аз нависандагони доираҳои либералии Россия ва Европа, ки ба Бухоро сафар карда буданд, дар солҳои 70—80 асри гузашта ҷиҳатҳои тираю торикӣ зиндагонии Бухороро навишта бошанд ҳам, ин кори худро бо одобу назокат, аз ранҷидани «ҷаноби аълоҳазрати амир» тарсида-тарсида мекарданд. Онҳо на ин ки тамоми ҷузъиёти Бухороро намедонистанд, балки он чи ки тасвир мекарданд, дар дили онҳо ҳисси гамхорӣ ва дилсӯзӣ ба вучуд намеовард.

• Аммо Аҳмади Дониш на ҳамчун тасвиркунандаи бебарвои зиндагонии Бухоро, балки ҳамчун танқидкунанда ва фошкунандаи пурҳарорати он ба майдон мебарояд.

¹ Аҳмади Дониш, «Рисола...» саҳ. 98—99.

² Ҳамон ҷо, саҳ. 97.

³ Ҳамон ҷо, саҳ. 99.

Характери ин фошкунӣҳои Аҳмади Дониш тамоми маорифпарварона аст. Дар назари Аҳмади Дониш фалокати асосии ҳаёти Бухоро подонӣ, беқонунӣ ва ҷаҳолат мебошад ва идеали асосии вай — маориф, ҳукмфармоии пурра доштани қонун ва барҳам дода шудани худсари амир ва амалдорони вай мебошад. Ӯ нава ба даст дармадани ин идеали асосӣ барои нависанда фарқ надорад; ба воситаи мутлақияти амири маорифпарвар ё ин ки ба воситаи барҳам додан ва сарнагун карда шудани он; ба воситаи шӯришҳои халқӣ ё ислоҳот аз боло (ин ба назари Аҳмади Дониш ҳатто беҳтар ва дурусттар менамоянд), — барои ӯ фақат мақсади асосӣ аҳамият дорад, барои ӯ фақат натиҷа эътибор аст. Мо маҷмӯи ин ғояҳои ҷараёни маорифпарварии ибтидоиро дар асарҳои Аҳмади Дониши танқидкунанда ва фошкунандаи барҷастаи ҳаёти сиёсии ҳолии Бухорои нимаи дувуми асри XIX пурра мебинем.

3. Аҳмади Дониш дар барои Россия ва маданияти рус

Муносибати Аҳмади Дониш ба Россия ва ба маданияти рус ҳамаи тарафҳои идеологияи маорифпарваронаи ӯро нишон медиҳад. Аз як тараф, ҳуди идеали ҷамъияти маорифпарвари Аҳмади Дониш, на ин ки хираву норавшан аст (ки мо инро масалан, дар маорифпарварони французи асри XVIII мебинем), балки идеали маорифпарварии ӯ реалист ва қобили тадқиқ ва мавриди тақлид аст. Аз тарафи дигар, ҳуди ҳамаи объекти тадқиқ ва тақлид, яъне Россияи подшоҳӣ, — агар дурусттар ва бодикқаттар бингарем, — идеалӣ набуда, балки худаш ҳам ҷамъияти нимфеодалӣ аст ва онро зиддиятҳои синфӣ пора-пора мекарданд. Дар ин ҳол тадқиқи «идеал» ба осонӣ ба танқид гузашта, орзую ҳаёлҳои маорифпарварӣ барбод мерафтанд. Аммо боз як ҷиҳати дигари кор буд. Барои Аҳмади Дониш омӯхтани таҷрибаи Россия омӯхтани таҷрибаи душмани истилогар буд. Аз ҳуди аввал дар назди маорифпарварони Осиеи Миёна вазифаи озодихоҳии миллӣ, вазифаи таҷрибаомӯзӣ меистод, то ки ба душман муқобил истодан ва муқовимат кардан ба зулми мустамликавии царизми рус қувату иқтидор пайдо кунанд. Ин гуна рафтор, ки солҳои 70—80-уми асри гузашта (вақте ки бартари маданияти Россия чашми

маорифпарварони Осиёи Миёнаро хира мекард ва бузургии халқи рус аксаран ба бузургии «оқлошо» нисбат дода мешуд), базӯр намоён буд, охирҳои асри XIX ва аввалҳои асри XX торафт равшантар мешуд ва маҳз ҳамин тарзи рафтор ба ҳам пайвастанӣ ду ҷараёни революционӣ — ду душмани ҷаризми рус — пролетариати (ва деҳқонони) рус ва деҳқонони тамоми Осиёи Миёна, аз ҷумла деҳқонони Бухороро, осон кард.

Аммо ҳамаи ин процессҳо дар оянда воқеъ хоҳад шуд. Вале алҳол мо ба ин ақидаи Аҳмади Дониш баҳо дода дар сароби ин ҳаракати пуравчи идеологӣ мебошем. Таъкидан такрор мекунем, ки дар ҳуди сароби ҳаракате мебошем, ки ҳанӯз ба рӯи об баромада, як шакли муайян нагирифтааст.

Аҳмади Дониш дар Бухорои патриархалӣ таваллуд ёфта зиндагӣ кардааст. Вақте ки Дониш Россия — мамлакати назар ба хонии Бухоро пешқадамеро дид, ба ғами тақдирӣ ватанаш шуд. Акнун Россия барои вай намунаи ибрат гардид. У мехост, ба пешравию иқтисодӣ ва маданияти Бухоро ёрӣ расонад, то ки вай ҳам мисли Россия гардад. Аҳмади Дониш ин ақидаҳояшро фақат бо кинояву ишора, дар ҳикояҳои аҷиб аз пойтахти Россия, аз мардуми рус баён карда метавонист, зеро дар шароити Бухорои онвақта, дар шароити таассуби динӣ ва душмандонистани насоро ҳусни тавачҷӯҳӣ худро нисбат ба мамлакати русҳо ва маданияти он изҳор кардан мумкин набуд.

Аммо хонандаи бодикқат ҳикояҳои Аҳмади Донишро дар бораи Россия мутолиа карда нағз мефаҳмид, ки ҳусни тавачҷӯҳӣ маорифпарвар ба ҷониби Россия ва маданияти рус аст ва Дониш назар ба тарзи зисту зиндагии аморати Бухоро афзалият доштани маданияти русро исбот карданист. Ин аз як тараф. Аз тарафи дигар, Аҳмади Дониш ба Россия сафар карда, аз чизҳои дидагӣ мафтун шуда, ақибмондагии ватанаш ва хиёнаткории амиру муқаррабонашро равшантар дарк кард. Ҳикояҳои вай дар бораи Россия дар дасти вай барои фош кардани худсарии мансабдорони Бухоро боз як воситаи нав буд.

Пеш аз ҳама бо ҳикояҳои Аҳмади Дониш дар бораи заминҳои Бухороро истило кардани ҷаризми рус шинос мешавем. Дар он ҳикояҳо задухӯрди бевоситаи системаи пешқадамтари иҷтимоӣ бо системаи ақибмондаи

иқтимоӣ ва сиёсии аморат нишон дода шудааст. Вазифаи тадқиқотӣ ҳам худ аз худ ифода меёбад: ӯ мехоҳад сабабҳои шикаст хӯрдани қўшунҳои ҷаноби аълоҳазрати амиро (соли 1868) баён кунад. Аҳмади Дониш дар ин ҳикояҳо, ки аз тадқиқоти дигари ҷанги Россия ва Бухоро¹ ба кулӣ фарқ мекунад, боз як бори дигар ҳамчун фошкунандаи оташини иллатҳои аморати Бухоро ба майдон мебарояд.

Масъалаи аз тарафи аскарони рус истило карда шудани хоки Бухороро чӣ тавр таҳлил кардани Аҳмади Дониш характернок мебошад.

Аҳмади Дониш пеш аз ҳама кӯшиш мекунад, нишон диҳад, ки ҷоҳилӣ, нодонӣ, худбинӣ ва хиёнаткорӣ амири ва амалдоронаш боиси мағлубияти мудҳиши Бухоро гардидааст. Маорифпарвар ба таърихи мамлакати худ аз нуқтаи назари муҳокимаҳои таърихиаш баҳо додааст.

Дар таърихи истилои Осиёи Миёна диққати Аҳмади Донишро пеш аз ҳама ба зудӣ мағлуб шудани Тошканд ба худ ҷалб кардааст. Сабаби ин ҳам маълум аст. Тошканд аз ҷиҳати иқтисодӣ аввалин шаҳри муҳими Осиёи Миёна буда, истило карда шудани он аз нуқтаи назари стратегӣ ба дарунтари мамлакат роҳ мекушояд. Аҳмади Дониш таърихи истилои Тошкандро ба тафсил баён накарда, шароитро, ки ба русҳо истило кардани ин шаҳро осон гардонданд, бо ҷанд ҷумла қайд мекунад.

Чунон ки Аҳмади Дониш мегӯяд, ба осонӣ аз даст рафтани Тошканд асосан ба сабаби низову ҷангу ҷидоли байни ҳуди ҳукмдорони Осиёи Миёна мумкин гардидааст. Дар ин бобат гуноҳ махсусан ба гардани амири Бухоро Музаффар меафтад. Дониш мегӯяд: замоне

¹ Дар даънависе ки «Таърихи ҷадидаи Тошканд» ном дорад, истило карда шудани Тошканд муфассал баён карда шудааст. Муаллифи он Муҳаммад Солеҳ яке аз ходимони фаъоли нудофиш Тошканд буд. Даънависи мазкур, ки аз 2704 саҳифа иборат буда, ба забони тоҷикӣ таълиф шудааст, соли 1935 аз дасти як кас ёфт шуда буд. (Я. Ғуломов, Маъхазӣ нав дар бораи Туркистонро истило кардани ҷаризини рус. Ахбороти Академияи Фанҳои РСС Узбекистон, № 4, 1941, саҳ. 81—83). Худи ҳамон сол аз он даънавис иқтибосҳои калоне рӯбардор карда шуда буданд, ки ба даъраи охириини хониҳои Осиёи Миёна ва ба таърихи истилои кишвар дахл доштанд. Ҳаҷми ин материалҳо ду ҷилд (1197 саҳифа) буда, дар Институти шарқшиносии Академияи Фанҳои РСС Узбекистон бо № 1312 маҳфуз аст. Муаллифи даънавис аслан тошкандӣ буда, нуддати дарозе дар надрасаҳои Бухоро таҳсил кардааст; дар вақти истилои русҳо дар Тошканд муаллими яке аз мактабҳои кӯҳна буд.

ки Тошканд аз тарафи русҳо муҳосира шуда буд, амир Музаффар қарор дод, ки бо Хӯқанд ҷангад¹. Баъзе хайрхоҳон ба вай маслиҳат дода буданд, ки ба Хӯқанд ҳуҷум накарда, ба Тошканд равад ва ба мусулмонони он ҷо мадад расонад². Аммо амир фақат мақсадҳои сулолаи худро дар назар медошт.

Дониш мегӯяд, ки аскарҳои амир «ба болои Хӯқанд рафтанд ва онро фатҳ намуда, то Узғанд сафар карда, ҷамоаи мусулмонро асиру наҳб ва ғорат намуда, зуд баргаштанд»³.

Дониш махсусан қайд мекунад, ки лашкари Бухоро дар Хӯқанд «ҳар чи аз ҳар ҷо ёфтанд, гирифтанд ва ба зану фарзанди мардуми он ҷо хиёнат карданд»⁴.

Дар ин чанд калима нисбат ба таҷовузкорони бухороӣ бо сардории амир, ки аз сайид, яъне аз авлоди пайгамбар будани худ фахр мекард, чи қадар кина ва нафрат ҳаст! Дар Хӯқанд, ки тамоми мардумаш мусулмон буданд, амири Бухоро, ки худро пешвои тамоми мӯъминон ҳисоб мекард, чун як роҳзани ғоратгаре рафтор карда буд, ки ин боиси нафрати саҳти Дониш гардида, ўро саҳт ба хашм меоварад.

Сафари ҳарбии амир Музаффар ба Хӯқанд барои халқ ниҳоят харобиовар буд. Амир аҳли Хӯқандро қат-

Муҳаммад Солеҳ ба сабабҳои иҷтимоӣ ва сиёсии заволи ёфтани аморати Бухоро ҳеч даҳл накардааст. Назар ба Аҳмади Дониш Муҳаммад Солеҳ ақибмондагии иқтисодӣ ва ҳарбии хонини Хиваро намебинад ва чунин мешуморад, ки ҳокимони маҳаллӣ ба тасарруф шудани Туркистон аз тарафи ҳукумати подшоҳии Россия ҳеч гунаҳор нестанд. Дар «Ҳикояи қирғизии роҷеъ ба истилои русҳо дар кишвари Туркистон» ном асари Н. Веселовский (СПб, 1894) сипоҳу яроқи рус таърифу тавсиф карда шудаасту ҳокимони маҳаллии замони истилои кишвар ҳеч танқид карда нашудаанд. Дар дастнависи Мирзо Азим Сомӣ «Тӯҳфаи шоҳӣ» (шӯъбаи шарқшиносии РСС Тоҷикистон рақами инвентарӣ 927) дар бораи бепарвоию фориғболӣ амир Музаффар дар давраи ҷанги Россия ва Бухоро дар соли 1868 суҳанони нешдоре гуфта шудаанд, аммо муаллиф хонандагонро даъват мекунад, ки бар зидди истилогарии қаризми рус аз халифаи Туркия паноҳ ҷуянд.

¹ Рузҳои сафари ҳарбии амир Музаффар ба Хӯқанд Аҳмади Дониш ҳам ҳамроҳи қўшунҳои амир буд ва азобу кулфати аҳолии Фарғонаро аз ин забткории амири Бухоро бо ҷашмони худ дидааст.

² Мирзо Азим Сомӣ ҳам мегӯяд, ки илтимоси тошкандӣҳо аз амир Музаффар дар бораи ёри иҷро нашуда монд («Тӯҳфаи шоҳӣ», саҳ. 15).

³ Аҳмади Дониш. «Рисола...» саҳ. 39.

⁴ Ҳамон ҷо, саҳ. 39.

ли ом кард; Вамбери навишта буд, ки «...бино ба фаҳми мо, подшоҳе ки худро одил номид, набояд ин тавр мекард, чунон ки ӯ (амир Музаффар — Э. Р.) дар Хӯқанд кард»¹.

Бино ба қавлаи Мирзо Азими Сомӣ, амир Музаффар Хӯқандро забт карда, ба фисқу фучур дода шуд.

Ба тошкандиҳо мадад нарасондани амири Бухоро, албатта, яке аз сабабҳои бисъёри мағлубияти Тошканд буд. Ба ин сабаб диққат кардани Аҳмади Дониш аз нишон додани он аст, ки ҷангҳои байни феодалҳо то чи андоза ҳалокатовар буд, зеро на фақат амири Бухоро, балки хони Хӯқанд ҳам ба сабаби ҳамин низоъ ва кашмакашҳои дохилӣ ба тошкандиҳо ёрмандӣ дода наметавонист. Илова бар ин, баҳсу кашмакашҳои байни ҳокимони Тошканд ва хони Хӯқанд дар бораи тобеи Хӯқанд нашудан ва мустақил будани Тошканд, хеле вақт боз давом мекард. Дар рӯзҳои, ки барои Тошканд хеле хавфинок буд, дар байни хонҳо мавҷуд будани ихтилофҳои бисъёр ин шаҳро, ки ба ёрмандии Хӯқанд бисъёр умед дошт, ба як вазъияти хеле тағйир ва ноилоча оварда расонд. Сардори олии аскарӣ Хӯқанд Олимқул, ки то ин дам аскарони русро дар атрофи Туркистон борҳо бо ҳучумҳои худ нотинҷ карда, ба ташвиш андохта буд, акнун ба Тошканд омада, дар амал ба миёни душманони худ афтада монд. Он муҳити душманона, ки Олимқул ба он дучор гардида буд, ба фаъолияти вай дар мудофияи Тошканд монеъ мегардид. Ба ин суҳанони мо як фақти хурд далел шуда метавонад: як қатор мансабдорони Тошканд, ки аз мурдани Олимқул хурсанд шуда буданд, ба назди Черняев омада, ба вай изҳор карданд, ки Олимқулро онҳо куштаанд. Қасоне ҳам буданд, ки ба Хӯқанд рафта, хабари кушта шудани Олимқулро ба хони Хӯқанд расонданд, зеро хони Хӯқанд — Худоёр низ дар навбати худ ба Олимқул хайрхоҳ набуд. Мо мебинем, ки Аҳмади Дониш дар воқеъ ҳам яке аз сабабҳои муҳимтарини аз тарафи русҳо ба осонӣ истило карда шудани Осиеи Миёнаро ба хубӣ фаҳмидааст.

Аҳмади Дониш ба масъалаи Осиеи Миёнаро истило кардани ҳукумати подшоҳӣ дахл карда, аз ҷиҳати тех-

¹ А. Вамбери. Путешествие по Средней Азии, М., 1865, стр. 97.

никӣ ва иқтисодӣ ба ҷанг тайёр набудани хони Бухоро ва сабукфикрию худситоии амирро қайд мекунад.

А. Дониш нақл мекунад, ки хонӣ аз кушокушиҳои доимӣ заиф шуда буд: одамони бегуноҳро мекуштанд, барои саҳл гуноҳ ба зиндон мепартофтанд, ки кӯтоҳтарин муддати маҳбусӣ се сол буда, маҳбусон дар маҳбасҳо пир мешуданд, молу мулкашон мусодира мешуд. «То он ки истилои Руссия дар Мовароуннаҳр воқеъ шуда, — ёдоварӣ мекунад, Аҳмади Дониш, — аскарӣя чун озурда буданд, саркардаи онҳо мардумони дунқиммат ва нодон ва беғайрат буд, ҳама пушт дода хидмати гуломонро ор доништа аз душман рӯ ба гурез ниҳоданд, то ҳамаи вилоятҳо дар қабзаи Руссия даромад»¹.

Ба қавлаи Аҳмади Дониш, дигар ҳел шудан ҳам мумкин набуд, зеро аскарон аз давлат фақат чорьяки маошашонро мегирифтанд, аммо саркардагон аз ҳисоби ғорат кардани хазинаи давлат кайфу сафо мекарданд «ва шод буданд бад он ки имрӯз гузарад, фардо чӣ ки ояд». Одамони амир аҳолии маҳалҳоеро, ки дар вақти ҳуҷуми аскарони рус ба Тошканд забт карда шуда буданд, толону тороҷ мекарданд. Худи амир ба айшу ишрат ва фисқу фучур дода шуда буд. Вақте ки аскарони рус дар наздикиҳои Тошканд пайдо шуданд ва дар ин бора амирро хабар доданд, амир Музаффар ҳавобаландона ҷавоб дод: «Ман агар саворӣ кунам, рост болои Маскав равам»².

«Ин суҳанро (амир) аз он чиҳат гуфта, ки давлати русро ҳамчун давлати ҳуққоми Мовароуннаҳр эътиқод карда буд; ва чун бар онҳо ғалаба карда буд, гумон кард, ки бо рус ҳам ғолиб бошад»³.

Дониш ин фикри худро чунин ифода мекунад:

«Оре, нафси инсонӣ, агар аҳволи чизеро бишнавад, ки надида бошад, онро қиёс кунад бо он чи дидааст, то дар нафси ӯ қарор гирад. Масалан, агар мо шунавем, ки Ислонбул ном шаҳри азим обод асту маъмур; аз шаҳрҳои обод он чи дидаем дар зеҳни мо муртасим шавад ва гӯем: ин шаҳр низ ба ҳамин шаклу андоза будагист ва ҳол он ки дар хориҷ тафовут фоҳиш бошад миёни ҳар ду шаҳр. Ва ҳамчунин шунавем, ки давлати подшоҳи Ислонбул чунину чунон аст, дар хотири мо

¹ Аҳмади Дониш. «Рисола...», саҳ. 40.

² Ҳамон ҷо.

³ Ҳамон ҷо.

асбоб ва давоти подшоҳи вилояти мо муртасим шавад ва гӯем: давлати ӯ чун давлати амири мо будагист ва ҳол он ки тафовути фоҳиш дар мобайн бошад.

Пас агар моро андаке ақлу хирад бошад ба ин эътиқод қаноат накунем, дар тафтиш ва тафаҳхус кӯшем, то ба тавотири аҳвол ободии Исломбул ва давлати салотини он чоро бидонем, ки ин миқдор зиёдатӣ дар он чо ҳаст, ки дар мо нест. Чун балоҳат ва сафоҳат дар тинати амир ҷибиллӣ буд, ташхис миёни давлатайн на-тавонист кард¹.

Дар бораи худписандӣ ва ҳавобаландии амири Бухоро Музаффар на фақат Аҳмади Дониш медонист, сайёҳони рус ҳам, ки он вақт ба Бухоро омада буданд, ин фактро тасдиқ кардаанд. Масалан, А. Татаринов, ки зикраш дар боло гузашт, чунин навишта буд: «Пеш аз омадани мо (соли 1865 — З. Р.) амир бар зидди Россия як ҳуҷуми ҳарбӣ барпо карданӣ буд. Ӯ намояндагони давлатҳои мусулмонии Осиёи Миёнаро дар атрофи худ ҷамъ карда, дар онҳо таассуби динӣ бедор карданӣ ва ҳамсоягони манфурашро, яъне русҳоро, маҳв сохтанӣ буд»².

Амир аз бемулоҳизагиаш тайёр буд, ки бо Россия биҷангад, ки дар бораи он тасаввуре надошт. Баъди як ҳуҷуми муваффақиятнок ба Хӯқанд муқаррабони амир «...нақл мекарданд, ки вай (амир — З. Р.) роҳи аз Хӯқанд ба Хитойро кашф кардааст ва тамоми Шарқро истило карда, Эрон, Афғонистон, Ҳиндустон ва Фарангистонро (Европаро — З. Р.) то худи Рум ба зери тасарруфаш медавардааст ва он гоҳ тамоми олам дар байни султон (Туркия — З. Р.) ва амир тақсим хоҳад шуд»³.

Баъди ҳамаи ин ҳеҷ чои тааҷҷуб нест, ки ба қавли Аҳмади Дониш, ҳеҷ кас дар Бухоро тасаввур намекард, ки қувваҳои мусаллаҳи Россия чӣ гунаанд, зеро бино ба гуфти А. Вамбери: «...чунон ки ҳамаи чизҳои нави рӯзгор чун гуноҳи азим манъ карда мешуд, ҳамин ҳел ҳокимони тотор (амирони Бухоро — З. Р.) ҳам на Англия, на Россияро ки зикрашон дар Қуръон нест, эътироф намекарданд»⁴.

¹ «Рисола...» сах. 40.

² Татаринов. Семимесячный плен в Бухарии, М., 1867, стр. 33.

³ А. Вамбери. Очерки Средней Азии, М., 1868, стр. 103.

⁴ Ҳамон чо, сах. 181.

Бинобар ин таъҷуб кардан лозим нест, ки бухориён ба ҷанг тавре мерафтанд, ки гӯё ба сайру гашт баромада бошанд. Одамони табақаю тоифаҳои гуногун, яке савори хар, дигаре савори шутур ба «газовот» мерафтанд. Баъзеҳо бо худ хӯроки даҳрӯза, дигарон захираи якмоҳа гирифта буданд. Амир ин тӯдаи одамону аз назар гузаронда гуфта буд: «ба ҳамин ҳуҷум то Петербурх — пойтахти импротур фатҳ хоҳад шуд»¹.

А. Вамбери қайд карда буд, ки амирони Бухоро «ба зери тасарруфи худ даровардани ин мамлакатҳо (яъне Россия, Англия ва ғайра)-ро дар асоси ҷиҳод вазифаи худ мешумурданд»². Амир Насрулло Чингизхон ё Темурланг шудан орзу мекард³. Бинобар ин фаҳмост, ки писари ӯ амир Музаффар дар ин бобат аз падараш мондани надошт: ӯ худаширо Темури дуйӯм мепиндошт⁴.

«Темури дуйӯми муқтадир» амири Бухоро Музаффар дар шиддатноктарин рӯзҳои ҷанг дар «саропардаи иҷлол бо шохмотбозӣ машғул» буда, дар атрофаш шоирону мутрибону ҷамъ карда буд ва ба амири тӯпхона ва амири аскар таъин мекард, ки «хазинаи Россия ба дасти нӯкария афтида талаф нашавад ва бисъёри мардуми Россияро накушта зинда оранд, ки дар зумраи сарбозони мо истода хидмат кунанд ва низоми ҷорӣ оранд»⁵.

Шоҳиди воқеаҳои ҳамонвақта А. Татаринов қайд карда буд: «Сарбозони пире дучор мешуданд, ки дар рикобашон яроқбардору сипардору зиреҳпӯш ва бо яроқҳои дигар мерафт, ки бар зидди тири милтиқу тӯп ҳеҷ қор намеомад»⁶. Ба қавли худи ҳамон А. Татаринов, қўшуни Бухоро «оммаи ғайринизомие буд, ки ҳеҷ интизом надошт, вазифаи худаширо намедонист ва санъати ҷангро таълим нагирифтааст»⁷.

А. Борнс қайд карда буд, ки «ба қўшуни Бухоро аз туманҳои гуногуни давлат сарбоз гирифта мешавад ва

¹ Аҳмади Дониш. «Рисола...», саҳ. 46.

² А. Вамбери. Очерки Средней Азии, М. 1868, стр. 182.

³ Герман Вамбери. История Бухары или Трансоксании, СПб, 1873, стр. 156.

⁴ Ҳамон ҷо, саҳ. 171.

⁵ Аҳмади Дониш. «Рисола...», саҳ. 48.

⁶ А. Татаринов. Семимесячный плен в Бухарии, М., 1867, стр. 61.

⁷ Ҳамон ҷо, саҳ. 98.

интизоми надорад». Сарфи назар аз ин, қушбеги Бухоро шарм накарда ба Борнс гуфта буд: «Ҳамаи шумоён норасидаед... Шумо кучову бо ўзбекҳо ҷанг кардан кучо»¹.

Дар амал худситоии аҳмақонаи амири Бухоро бо торумори пурра анҷомид ва ҳамин ки садои тўпҳо баромад, бухороиҳо «ба ҳеҷ чиз нигоҳ накарда, ҳар чи дар сару бар доштанд, ба ҳар ҷо партофта, ба кадом тараф, ки рост омад, рӯй ниҳоданд»².

Дониш сабабҳои мағлубияти бухориёнро дар ҷанг бо Россия фош намуда, беақлии амирони мангит, аз қувваи душман беҳабар будани онон ва кундию худситоии ононро борҳо қайд мекунад.

У менависад: «Ваҷҳи дигар дар парокандагии ин аскар. Сабаб он бувад, ки ҳоли хасро намедонистанд ва агар мешуниданд ҳам бовар намекарданд, ба он иллат, ки собиқан ишорат кардем, ҳоли хасро ба мардуми билоди худ қиёс мегирифтанд, аз ин ҷиҳат ба ҷуби сегазӣ иктифо менамуданд, ки ба мисли он мардуми ўзбекро аз худ дафъ тавон кард.

Нек монанд аст ҳолашон ба он ғуре ки дар масҷид авсофи ҳаҷҷи исломро аз воиз шунид, ки вуқуф ба арафа ин савоб дорад ва рамийи ҷамор ин самара ва саъй миёни Сафо ва Марва ин хосият.

Саросема шуда, ҳам аз масҷид ба хона нарафта безоду роҳила озими ҳаҷ шуд. Чун фарсахе аз роҳ қатъ шуд, гурусна ва ташна шуда аз баққоле дар арзи роҳ пурсид, ки аз ин ҷо то ҳаҷ чи миқдор роҳ мондааст? Он мард гуфт: «Ҳамоно девонай? Аз кучо суроғ мечӯӣ? Аз ин ҷо то ҳаҷ ҳазор фарсанг роҳ аст ва ту ҳанӯз дар фанои шаҳр гаштай».

Он мард (ҳаҷӣ) алалфавр ба шаҳр авдат намуд, ки ҳаҷ коре душвор будааст ва маро инчунин савоби бамашаққат намебояд»³.

Дониш боварии қатъӣ дорад, ки фақат одамони мисли амирони мангит аз ақлу андеша маҳруму бенасиб ба ин кори фалокатбор иқдом намуда, мамлакатро ба маърази мағлубият ва вайронии бемаъно андохта метаво-

¹ Александр Борнс. Путешествие в Бухару, М. 1848, часть вторая, стр. 445.

² Аҳмади Дониш. «Рисола...», сах. 48.

³ Ҳамон ҷо, сах. 51–52.

нанд. Чунон ки Дониш хеле ҳаққонӣ қайд мекунад, фақат душманони халқи худ, амирони манғит, ин харони одамшакл, ки дар мақоми аморат ва вазорат нишастанд, чунин рафтор карда метавонанд.

Маълум аст, ки баъд аз аввалин задухӯрде, ки моҳи май соли 1866 дар Ирҷор рӯй дод, аскарони Бухоро дарҳол ақиб нишастанд. Аммо боварии амир ҳанӯз ҳам бар ин буд, ки русҳо то ба Қиззах омада расида наметавонанд ва дар байни раҳ мағлуб ва торумор мешаванд. Дониш ин худситоии ҷоҳилонро масхара кардааст. Дониш яке аз маҷлисҳои машваратии дар Қиззах дар назди амир шудагиро тасвир намуда мегӯяд, ки иштироккунандагони маҷлис «ҳар кадом ғавғо мекарданд ва сухани ҳамдигарро намешуниданд».

Ниҳоят аскарони рус Қиззахро ҳам гирифтанд. Аммо баъд аз ин ҳам ҳуши амир ба ҷояш наомад ва ӯ ҳанӯз ҳам боварӣ дошт, ки агар ба наздикии Самарқанд «рус ояд, ӯро дар он ҷо ба муфт баргирад, ки ҷон ба саломат набарад, зеро ки пастию баландии ин мавзео ро намедонад»¹.

Аҳмади Дониш ба хубӣ медонист, ки бо ин суханони бетаку беасос мамлакатро наҷот додан мумкин нест ва ҳақ дар ҷониби ӯ буд. Пасту баландиҳои атрофи Самарқанд пеши ҳуҷуми аскарони русро баста наметавонистанд ва ин шаҳр ҳам, ки моҳиятан пойтахти дуйӯми хонии Бухоро буд, ба зудӣ аз даст рафт.

Аҳмади Дониш бо тасвири умумии истилои рус қонеъ нагардида, баъзе ҷузъиётро ба тафсил ҳикоя мекунад. У дар аснои ҷанг кӯр-кӯрона рафтор кардани амиро таъкид мекунад. Амир ҳатто ба масофаи ду фарсах паҳну парешон шудани аскарони ҳудашро ҳам намедонист, ӯ ҳағто намефаҳмид, ки парокандагии лашкар ба фоидаи ҷанг набуда, балки ба зарари он аст ва амир нашунидааст, ки:

Пароканда лашкар наёяд ба кор,
Ду сад марди ҷангӣ беҳ аз сад ҳазор

Аҳмади Дониш сипас амиро аз ин чиҳат маломат мекунад, ки ӯ ба лашкаркашӣ аз Бухоро то соҳили дарёи Сир ду моҳи тамом вақт сарф намуда, вақти бисёр ва василаи зиёдеро нобуд кардааст. Ба фикри Аҳмади

¹ Аҳмади Дониш. «Рисола...», саҳ. 58.

Дониш, амир дар атрофи Ҷиззах девори баланде сохта, кори аҳмақонае кардааст, ки гӯё ин девор пеши ҳуҷуми русҳоро гирифта метавониста бошад. Илова бар ин амир барои мудофияи Ҷиззах Яъқуб қушбеги¹ ном яке аз наздикони худро сарлашкар таъин карда буд, ки вай дар умри худ овози туфангро нашунида ва ҳеҷ маъракаи муборизонро надида буд. Чунин одами ноӯҳдабарою корнодида, албатта, дар байни аскарарияи Бухоро обрӯ дошта наметавонист.

Аҳмади Дониш мегӯяд, ки муҳориба сар шуда бошад ҳам, ҳанӯз борут ва гулӯла дар Бухоро буд ва ҳама асбоб ноқису нотамом ва доруи милтиқ бекора буд. Мардум фонус дар даст хона ба хона гашта бухороиҳоро ба газва ҷамъ мекард². «Мардуми шаҳр, ки гоҳе овози тӯпу туфангро нашунида буданд ва ба маъракаи корзор нарасида, гумон мекарданд, ки газва низ чун маъракаи гӯштингирӣ будагист ё майдони пойгаҳтозӣ бошад, ҳар қадам чӯбе се газ бардоштанд ва баъзе ба сари он чӯб миқдоре аз оҳан ҳалқа баста, то агар хасм чӯбе андозад, онҳо низ он чӯб ба сари ӯ фуруд оранд».

Ниҳоят ҷанги Ҷиззах сар шуд. Ҷанг ҳанӯз пеш аз расида омадани қувваҳои асосии Бухоро давом мекард. Қалъаи шаҳрро аскарони рус ихота карда буданд ва онҳо аз он ҷо баромада наметавонистанд. Дониш мегӯяд, ки агар аскарони Бухоро ба мадади қалъа наомада, дар ҷойҳои берун аз шаҳр меистода бошанд, пас чӣ даркорӣ доштаанд? Онҳо бо шунидани садои аввалин тири русҳо майдони ҷангро партофта, роҳи гурезро пеш гирифтанд. Амир Ҷиззахро хеле мустаҳкам карда бошад ҳам, аскарони рус шаҳрро дар давоми сӣ дақиқа ишғол карданд, — мегӯяд Дониш.

Русҳо тайёр буданд, ки бо бухороиҳо сулҳ банданд, аммо амир ба ин розӣ нашуда мегуфт, ки давлати Темури ба сулҳи нангин розӣ намешавад. Амир 36 тӯпи аз даққёнус мондари ба як чанд шутур бор карда, ба майдони ҷанг овард. «...Аскарони мо ақибтар меомаданд, ки то ба ҷои касрнок руссияро оварда, ба якборагӣ ихота намуда, бо қайду аср кашанд».

Саркардагон ба халқ талқин мекарданд, ки «ҷиҳод кунанд, пойдор истанд» ва, албатта, дар ин ҷанг тамоми

¹ Аҳмади Дониш. «Рисола...», саҳ. 43.

² Ҳамон ҷо, саҳ. 43.

тўпҳои русҳо нобуд хоҳад шуд. Аммо шутурҳои амир ҳам ёрдам накарданд. Аскарҳои амир аз сари нав тамоман шикаст хӯрд. Ба қавли Аҳмади Дониш, дигар ҳел шудан ҳам мукин набуд, чунки калтак ба муқобили артиллерияи ҳозиразамон чӣ ҳисоб буд. «Дар ақиби ҳар ду ҳазор ва се ҳазор аз ин ғозии кунгардон се-чаҳор нафар аз сарбози руссия буд, ки аз ақиби куни онҳо бо туфанг оташ меоданд. Ва ҳар тире аз куни шаш нафар ғозӣ гузошта, ба куни ҳафтум сард мешуд. Рама-рама ба хок меафтоданд, чуръате надоштанд, ки ба ақиби худ нигаранд, гумон мекарданд, ки чандин ҳазор аскари руссия ба дунболи эшон ҳаст»¹, — мегӯяд Аҳмади Дониш.

20 май соли 1868 аскарони рус Самарқандро ишғол карданд. Мувофиқи шартномаи сулҳ амири Бухоро бояд 500 ҳазор тилло товони ҷанг меод. Заминҳои байни Самарқанд ва Бухоро ҳудуди давлатҳои Бухоро ва Россия муқаррар карда шуд.

Ин буд натиҷа ва оқибати ҷанге ки ба сари мардумони оддӣ Бухоро фалокат ва азобу уқубатҳои зиёде оварда буд. Чунон ки Дониш мегӯяд, дар мағлуб шудани сипоҳи Бухоро ва фалокату уқубатҳои мардуми он сарзамин фақат амир ва атрофиёни вай айбдор буданд, ки аз ҷиҳати ақлу фаросат аз ҳайвон ҳам пасттар меистоданд. Ба ин муносибат Дониш мегӯяд, ки:

Ҳар чи доно кунад, идон.
Лек баъд аз фазиҳати бисёр.²

Ривояти Аҳмади Дониш дар бораи истилои Бухоро аз ҳаминҳо иборат аст. Дониш таърихи истилои русро пурра наменависад. У бештар диққати худро ба сабабҳои ба зудӣ маҳв нобуд карда шудани қувваҳои мусаллаҳи амир нигаронидааст. Ба осонӣ галаба кардани русҳо Аҳмади Донишро ба фикру андешаи ҷиддӣ маҷбур мекунад. У дар ғазаб мешуд, ки амир Музаффар бинобар худситой ва ҳавобаландиаш намедонист, ки бо кӣ сару кор дорад. Амир бо «чунин душмане сару кор дошт, ки на худаш, на Осии Миёна ва ҳатто тамоми мамлакатҳои исломӣ ба дараҷаи вай расидаанд»³.

¹ Аҳмади Дониш, «Рисола...», саҳ. 55.

² Ҳамон ҷо, с. 58.

³ Герман Вамбери. История Бухары или Трансоксании, СПб, 1873, стр. 172.

Амир Музаффар намедонист, ки манбаи қувваи асо-
сии русҳо дар кучост, сабаби ин хел ба осонӣ талаба
кардани онҳо чист? Аҳмади Дониш боварии комил дошт,
ки амир намефаҳмид, ки Россия ба дараҷаи баланди ма-
данӣ меистад ва бинобар ин таъминоти моддии вай беҳ-
тар буд. Ҳамаи инҳоро ҳаматарафа муҳокима намуда,
нуқта ба нуқта фаҳмидан лозим буд. Қуввату иқтидори
Россия Донишро ҳам ба худ ҷалб мекард ва ҳам ба тар-
су воҳима меандоخت. Аммо як чиз равшан буд, ки амири
Бухороро, ки худашро Темури дуйӯм мешумурд, қў-
шунҳои рус торумор карданд: «Касе ки Бухорои худ-
сито, ҳамон Бухорои ҷаҳолатпараст ва мутаассибро на-
медонист, — навишта буд Герман Вамбери, — вай ба зўр
мефаҳмад, ки орзую умедҳои бузурге ки қўшуни рус
дар Зарафшон барбод дод, чӣ қадар шармандагӣ, чӣ қад-
дар девонагӣ ба вучуд оварда буданд»¹.

Аҳмади Дониш аз худситоии аҳмақонаи амир ниҳоят
оташин шудааст. У аз худаш мепурсад, ки амир чӣ тавр
дар бораи Россия ҳукм мекарда бошад, модом ки вай
ин мамлакатро ягон бор надидааст. «Бас агар нек таа-
муқ кунӣ, ин ҳама таназул ва харобӣ дар ин давлат
аз беақлӣ ва беиқтидории подшоҳу вазир рӯй дод. Агар
подшоҳро, ақле мебуд, чунин сафехеро дар маснади ва-
зорат ҷой намедод» — мегӯяд Дониш бо қаҳру газаб.

Маорифпарвар муътақид аст, ки пеш аз он ки дар
бораи чизе ҳукм кунӣ, онро омӯхтан ва тадқиқ кардан
зарур аст. Амир ва одамонаш ҳеҷ як истеъдод ё қоби-
лияти давлатдорӣ надоштанд, онҳо фақат халқро азоб
медоданд — мегӯяд Аҳмади Дониш.

Аҳмади Дониш аз забони Козимбек аморатро маҳ-
куму ҳақорат мекунад, ки ҳокимони он «ҳар кадом даъ-
вии лиман ул-мулк-ул явм мезанад (яъне даъвои под-
шоҳи бузурғтарини замона мекунад) ва аз олам хабар
надорад, ба таври худ касонро ҳабсу қайд мекунад ва
молашро ба мусадараву ғасб молик мешавад; ва эъти-
қод надорад, ки ғайри замини эшон замине бошад, ё
ба ҷуз эшон дар замин подшоҳе». Баъд аз ин маориф-
парвар таъкид мекунад, ки Осиёи Миёна кишвари маҳ-
дуд, кўҳнапарасту ақибмондае мебошад, ки бо кишвар-
ҳои дигар алоқае надорад.

¹ Герман Вамбери. История Бухары или Трансоксании,
СПб, 1873, стр. 186.

Аҳмади Дониш, ки аҳволи Бухороро ба хубӣ медонист, ҷанги зидди Россияро беақлӣ ҳисоб мекард ва мегуфт, ки ҳазорон касро қурбон кардани амир ҳеч даркор набуд. Пешгӯиҳои ӯ комилан ҳақ баромаданд.

Касе ки суҳанони А. Донишро дар бораи ҷанги русу Бухоро дар соли 1868 бодикқат аз назар мегузаронад, ба хулоса меояд, ки ӯ дар ин ҷанг тарафдор ва ҳавохоҳи Бухоро набудааст. Дониш, албатта аз ниятҳои истилогарии Россияи подшоҳӣ дар Осиёи Миёна ба хубӣ огоҳ нест. Афсӯс, ки ин марди маорифпарвар фаҳмида натавонистааст, ки ҳукумати подшоҳии рус ба Осиёи Миёна на барои сайру тамошо, балки барои истилои мамлакат ва тасхири сарватҳои он омадааст. Вале Дониш аз дарки ин ҳақиқат дур буд ва ба хубӣ тасаввур мекард, ки ба ҳуҷуми давлати Россия муқовимат кардани Бухоро девонагист. Бухоро бояд бо роҳи мусолиमत, ихтиёран ба давлати Россия ҳамроҳ шавад. Чунон ки ҳоло ба мо маълум аст, барои Осиёи Миёна роҳ ва чораи дигаре вучуд надошт.

Ба ҳамин тариқ, ба вазъияти таърихии инкишофи ояндаи аморати Бухоро то андозае вуқуф ва огоҳӣ доштани Дониш ба мо маълум мегардад.

Аҳмади Дониш фикр мекард, ки дар таърихи Бухоро давраи нав фаро расидааст ва дар шароити нав аморатро подшоҳии бузург пиндоштан ҳаёли хом аст. Дониш акнун мефаҳмид, ки аз дуову намози уламо ва дами муқаддаси эшонҳо дида, ихтирон яроқи нав ва ёд гирифтани саниъати ҳарбии европой хеле фонданоқтар аст.

Ҷанги Бухоро бо Россия Аҳмади Донишро як бори дигар мутамаин кард, ки вақти дур кардани тарзи зисту зиндагии асримиёнагӣ расидааст. Бо ин мақсад Аҳмади Дониш кӯшиш мекунад, ки Россияро нағзтар доништа гирад.

Мо дар боло гуфта гузаштем, ки баъди аз даст рафтани Самарқанд аз Бухоро ба Петербург ҳайати сафорат фиристода шуда буд. Аҳмади Дониш ҳам дар ҳайати сафорати махсуси Бухоро ба Петербург рафт.

Дар ин сафар, бино ба навиштаи Дониш, ба вай сӯприш дода шуда буд, ки: «аз бавотини умури он ҷо таҳқиқ намуда, ҳоли давлати онҳоро нек ташхис карда, маърузи сарири муалло медорӣ, ки ҳоли завоҳири уму-

¹ Герман Вамбери История Бухары или Трансоксании. СПб, 1873, стр. 193.

ри ҳар вилоят аз забони тучқор ва аҳли асфор мера-
сад»¹.

Дониш ин супориширо хеле хуб ба ҷо овард. У вақти
дар Россия будан ҳаёти он ҷо, урфу одати мардуми рус-
ро ба хубӣ омӯхт, бо муваффақиятҳои маданияти халқи
рус шиносӣ пайдо кард. Маълумоте ки Дониш дар бо-
раи Россия ҳам карда оварда буд, чунон ки дар поён хо-
ҳем дид, албатта, ба амир даркор набуданд. У ҳамчун ами-
ри мусулмонони мӯъмин, ки аз ҳама чизҳои хориҷ аз аҳ-
коми дин ва шариати ислом нафрат доштанд, ба нави-
гариҳои дар Россия ҷорӣ карда шуда бегона буд. Аммо
барои Дониш донишгариҳои ҳаёти Россия дар фаъолияти
маорифпарварии вай дар шароити Бухорои феодалии
аҳамияти калон доштанд. Дониш дар асоси он чи ки дар
Россия дида ва шунида буд, лоиҳаи ислоҳи умури амо-
рати Бухоро тартиб дод. Ин маорифпарвари барҷас-
таи халқи тоҷикро хориҷ аз таъсири ибратбахши мада-
нияти халқи бузурги рус тасаввур кардан мумкин нест,
ки мо дар поён дар ин бора гап хоҳем зад.

Аҳмади Дониш чӣ тавр ба роҳи дур тайёр карда шу-
дани ҳайати сафоратро ба тарзи масхараомез баён ме-
кунад. Аҳмади Дониш мазоҳ мекунад, ки амири Бухоро
ба ҳайати сафорат одамони аз сафорат ва сиёсат хеле
дурро таъин кардааст. Ба сифати раиси суфаро яке аз
писарони амир рафта буд, ки бино ба гуфтаи Дониш,
қавони нодоне буда аз чӣ будани Россия ва ҳукумати
он ҳеҷ тасаввуре надошт. «Амирзода... наредонист, ки
куҷо меравад ва ўро куҷо мебаранд»², — мегӯяд Аҳмади
Дониш. Ба қавли маорифпарвар, «раиси сафорат марди
пири хазафшуда ва доим махмуру ҳалқхушк аз ҷиҳати
вуфури нашъа».

Чунон ки дар боло зикр шуд, Дониш бори аввал соли
1857 ба Петербург рафта буд. У зимни баёни тафсилоти
ин сафари худ мегӯяд: «Дар он наздикӣ Николай, па-
дари император дар болои Қирим шикасти фоҳише аз
давлати Исломбул ва Фаранг ёфта ба таҷарруи заҳри
ҳалоҳил (пас аз хӯрдани заҳри кушанда — З. Р.) хеш-
танро ба мақарри худ кашида буд».

Заҳр хӯрдани Николай дар доираҳои онвақтаи ҳу-
кумати подшоҳӣ саҳт пинҳон дошта мешуд. Лекин До-

¹ Аҳмади Дониш. «Рисола...», саҳ. 64.

² Ҳамон ҷо, саҳ. 61.

ниш аз ин воқеа хабардор шудааст. Пас, маълум мешавад, ки Дониш дар Петербург на танҳо дар маросимҳои расмӣ ҳозир мешуд, балки бо касоне низ робита доштааст, ки аз асрори дарбори подшоҳӣ ба хубӣ огоҳ буданд.

Дар аснои роҳи Россия аз беақлӣ ва худсарии сафири Бухоро маорифпарвар оташин шуда буд. Аҳмади Дониш ба сафири Бухоро, ҳеч набошад, оддитарин қондаҳои сафоратро ёд додани шуда буд, вале ӯ чунон кундзехи будааст, ки матни нутқҳои асосиашро навишта додан рост омад, то ки ӯ ҳифз кунад. Аммо бо вучуди ҳамаи ин дар вақти сӯҳбат дар Петербург сафир матни навишташударо фаромӯш карда, ҳама чизи ба даҳонаш меомадагӣ ва сафсата мегуфт, талабҳои аҳмақона ба миён мегузошту аммо гапи асосиро гуфта наметавонист. Умуман тамоми фаъолияти ҳайати сафоратро Аҳмади Дониш масхараомез ва нангин мешуморад. Ба ҳайати сафорат чунин вазифаи хому ношуд супурда шуда буд, ки аз императори рус заминҳои истилошудаи Осиёи Миёнаро пас талаб кунад. Аҳмади Дониш медонист, ки ин масъала дар майдонҳои ҷанг ба таври қатъӣ ҳал шудааст. У менависад, ки сафири Бухоро ба императори рус муроҷиат карда гуфт: «Ҳазрати амирулмуъминин нури чашми худро фиристоданд ба умеди он, ки ҷаноби император вилоятҳои гирифтаре бозгашт кунанд, аз Тошканд, Самарқанд ва Ҷиззах...» Подшоҳ даст афшонд ва пой бар замин зада гуфт: «Қабзу басти он вилоятҳо дар ўҳдаи губернатори Тошканд аст ва ихтиёри он ҷо бадӯст, ин савол аз ӯ бояд кард»¹. Аҳмади Дониш «кори» ҳайати сафоратро муфассал тасвир карда, диққати асосиро ба чизи дигар — ба амиқ омӯхтани маданияти пешқадами рус, ба кашфиёти илмӣ ва ихтироот медиҳад ва мегӯяд, ки ин дар Бухоро ба кор меояд ва ин кашфиёту ихтироотро истифода кардан лозим аст.

Аҳмади Дониш мефаҳмид, ки Осиёи Миёна ногузир ба Россия хоҳад пайваст, вале дар ин бора дар Бухорон ҳамонвақтаи мутаассиб рӯи рост гап зада наметавонист. У ин ақидаи худро дар шакли як ҳикоя дар бораи сафари сафири Бухоро ба Петербург хеле эҳтиёткорона ифода кардааст. Маорифпарвар нақл кардааст, ки як

¹ Аҳмади Дониш. «Рисола...», сах. 68.

шахси руси тоҷикидон бо элчии Бухоро сӯҳбат доштааст. Он марди рус ба ҳамсӯҳбати худ чунин гуфтааст: «...кори некӯ кардед, ки ба тариқи сулҳу салоҳ даромада, роҳи рақимаву рисоларо кушодаед. Акнун коре кунед, ки дар ин маврид панҷоҳсола ва садсола аҳди амон дар миён ояд — осоиши халқ манут бар он аст»¹.

Элчии Бухоро ба ин суханони рус чунин ҷавоб додааст: «Дар асл фалон замин ва фалон макон аз мо буд, алҳол дар қабзаи туст. Ва фалон замин ва фалон макон аз мо буд, ки ба давлати император мулҳақ шудааст. Агар ин вилоятҳо бозгашт шавад, ҳар кас ба заминин хеш қаноат кунад, ҳеч фитнаю хусумат набошад. Агар осудагӣ матлаб бошад, ту ҳам он вилоятҳоро боз дех, император ҳам боз пас диҳад, моён боз мегардем».

* Аҳмади Дониш аз ин ҷавоби элчии Бухоро дар ғазаб шудааст; вай мӯътақид аст, ки фақат марди аҳмақу ҳамамаъ чунин ҷавоб дода метавонад. Чунон ки мебинем, маорифпарвари мо тарафдори ақидаест, ки беҳбудии мамлакат «манут бар муносибати осоиштаи Бухоро ва Россия аст»².

Сонӣ марди донишманди форсизабон мегӯяд, ки баъди пайвастании Осиёи Миёна ба Россия кишти ғӯзаи амирқоӣ, ки ба Бухоро фондаи калон хоҳад дод, босуръат тараққӣ мекунад.

Элчӣ ба ин савол ҳам ҷавоб дод, ки ин фақат баъди он мумкин аст, ки Россия аз даъвоҳои худ ба Осиёи Миёна даст кашад. Ин суханони элчии Бухоро ҳам нафрати Аҳмади Донишро меоранд, чунки элчӣ маслиҳати оқилонаи ҳамсӯҳбаташро намефаҳмид ва диққат намедад.

Аҳмади Дониш аз кирдорҳои ношоистаи амирзода дар Петербург нафрат карда, ба чунин хулоса меояд, ки хонӣ дигар ба дасти мустабиди хунхор, масхарабоз, фосиқ ва амир Музаффарӣ беандеша ва одамони нобакори вай нахоҳад монд, балки тағйироти кулӣ зарур аст.

Хонанда дар боло боварӣ ҳосил кард, ки аз ҳамаи ҳикояти Аҳмади Дониш, ки дар онҳо ҳаёти фосиқи амираи Бухоро ва амалдоронаш баён карда шудааст, як фикри асосӣ мебарояд, ки амир Музаффар сазовори тахти салтанат нест ва агар ӯ мисли пештара подшоҳӣ кунад,

¹ Аҳмади Дониш. «Рисола...», саҳ. 72.

² Ҳамон ҷо.

мамлакатро ба ҳалоқат дучор хоҳад кард. Вақте ки амирзода дар ҳайати сафорат ба Петербург рафта буд, аз Аҳмади Дониш пурсид, ки агар генерал-губернатори Туркистон заминҳои аз дасти Бухоро забт карда гирифта-ашро бозгашт надиҳад, вай чӣ тавр ба пеши падараш дасти холи хоҳад рафт? Маорифпарвари мо чунин ҷавоб дод: «Пас, эй маликзода, ин таваққӯъ, ки шояд губернатор ба мо вилояте диҳад, савдои хом ва андешаи нотамои аст. Агар Бухоро ду-се рӯзе дар қабзаи иқтидори шумо бошад, хеле давлат аст ва бад-он шукрона бояд кард»¹.

Аҳмади Дониш вазъияти реалиро ба хубӣ мефаҳмад, ӯ медонист, ки царизми рус аз мавқеъҳои ақиб нахоҳад гашт ва хоки хонии Бухоро як қисми Россия шудааст.

Ҳайати сафорат дар Петербург муваффақияте надида ба Тошканд баргашт, ки Дониш ҳам ҳамин тавр тахмин карда буд. Вале «губурнотур... ҳам муште ҷавзу чормағз дода гусел кард, то ки Бухоро омадем».

Баъд Аҳмади Дониш нақл мекунад, ки «амир низ мутаваққеи бозгашти баъзе вилоятҳо буд, чун дид, ки мо тиждастем, маънос шуд». Маорифпарвар боварии комил дошт, ки ҳамаи ин фақат ба гуноҳи худи амир ва элчии ӯст. Аҳмади Дониш рӯирост навиштааст: «Ин касру нуқс (сафари беҳуда ба Петербург — З. Р.) аз сафоҳати худи ӯ ва балоҳати элчии ӯст».

Дар як ҷои дигари «Рисола...» худи ҳамин фикри Аҳмади Донишро меҳонем: «Филвоқеъ агар нек бингарӣ, ҳамаи инқилоб ва футур, ки дар ин давлат зоҳир шуд ва нуқсонот, ки дар ин салтанат рӯй дод, ҳама аз рақоқати рои вазир ва сустию қоҳилӣ ва беақлии ӯ буд.

Бале, дар гашти давлат ва таназули он, албатта, сабаби зоҳирӣ бояд. Ва он сабаб ба ҳасаби зоҳир Муҳаммадшоҳ қушбегӣ буд. Аввалан, агар ӯро андаке ақл мебуд, мутақаллиди амри вазорат намегардид ва ҳоли вазорат ва маҳалли онҳоро аз таърих меҷуст...»

Амир беақл аст — ин аст хулосаи Аҳмади Дониш. Агар амир беақлу беандеша намебуд, ба мансабҳои давлатӣ элчӣ барин аблаҳонро таъин намекард. Ба саволи амир, ки «зоҳиран, касофати элчӣ ба шумоён расидааст?» Аҳмади Дониш ҷавоб додааст: «Элчӣ коре ба та-

¹ Аҳмади Дониш, «Рисола...», саҳ. 131.

риқи қасду амд накардааст (элчӣ ягон корро қасдан накардааст), ки хилофи ҷонсупорӣ ва давлатхоҳӣ бошад. Илло он чӣ гуфт ва қард бамавқеъ набуд ва дар ин боб гунаҳгор нест. Гуноҳи ӯ дар зиммаи давлат аст, ки дар аввал чунин қасорро бар сари маносиб ва аъмол бардоштааст»¹.

Аҳмади Дониш тасаввур қарда наметавонад, ки шахсе ки дар сари ҳукумат истодааст, беақл ва нисбат ба халқ ҳаромкор бошад. У ба қору вазифа аз нуқтаи назари манфиати он ба ҷамъият нигоҳ мекунад ва мегӯяд, ки «агар дар амр ва ҳукм ҳаз бошад, ба мулоҳиза мановен абнои башар аст»².

Дониш вазифаи муқаддас будани маъмуриятҳои давлатӣ, ба халқ тааллуқ доштани онҳоро борҳо қайд намуда, аз тарафи одамони лоиқ ишғол шудани онҳоро шартӣ зарур мешуморад. Дониш аз тарафи амир ба қорҳои давлатӣ гумошта шудани қасони нолоиқӣ бифаросатро айбу нанги бузург ҳисоб мекард.

Чунон ки мебинем, маорифпарвар амирро барои одамони аблаҳаш, ки худашонро мардони мансабдори давлати Бухоро мепиндоштанд, гунаҳгор мешуморад. Амир ба ин «мансабдорони давлатӣ», ки худӣ ӯ ҳам аз онҳо ҳеҷ фарқ надошт, маош меод. Ана ҳамин тавр Аҳмади Дониш аз рӯи «сои худо дар рӯи замин», яъне аз рӯи амираи Бухоро парда бардоштааст. Ин аст яке аз хизматҳои бузурги маорифпарвар ба халқи худ.

Дониш рӯзе дар аснои сӯхбат ба амир барои нишон додани давлатхоҳии маъқули мансабдорони нолоиқӣ вай масали бӯзинаеро нақл мекунад, ки мағасқоро аз рӯи соҳиби хобидаш рондани шудааст: «Боғбоне ба мувоҳисати бӯзинае дил хуш қарда ва ӯро ба дӯстӣ баргузида. Рӯзе дар саҳни боғ барои фароғат истироҳате меҷуст. Бӯзина бодбезак бардошт то мағасқорӣ кунад. Қарчанд бӯзина ба мувоҳианӣ ӯ бодбезак меҷунбонд, мағасқор ҳуҷумовар шуда, аз ҳама сӯ мувоҳими сӯроҳи бинӣ ва чаҳми боғбон буданд, дар газаб рафта санги даҳсериро, ки барои санҷидани вазни ангур дар он ҷо омада буд, бардошт ва бар сари мағасқор ҳавола намуд, ба ин иллат мағз аз сари боғбон берун рафт.

¹ Аҳмади Дониш. «Рисола...», саҳ. 74.

² Ҳамон ҷо, саҳ. 76.

Ин сазои он ки ноаҳро дар умури манзили ва маошии худ мадҳал диҳад!»¹.

Тамоми моҳияти афкори Дониш ба ҳамин мисол зоҳир мегардад. Дониш аз ин ки амир умури муҳимми давлатиро ба нокас ва беҳирадон месупорад, саҳт хашмгин мебошад.

Таърихи истилои хоки хонии Бухоро ва иштироки хонии Бухоро дар ҷанг ба муқобили подшоҳи рус барои Аҳмади Дониш боз як дастаке буд, ки маданияти ҳозираро ба ҷаҳолати Бухоро муқобил гузорад ва сабаби ақибмондагии маданӣ ва иқтисодии аморатро таҳлил карда барояд. Аз сар то сари навиштаҳои Аҳмади Дониш як фикр ҳамеша аён аст, ки халқ барои ҳокимони хиёнаткор ва мустабид ҷанг кардан намехост ва наметавонист. Азбаски тамоми мардум ба амир ва дарбори ӯ нафрат доштанд, ҷангро ҳам бад медиданд.

Мағлубияти Бухоро дар ҷанг барои фош кардани воқеияти амирӣ, бо ҳаёти феодалии шахшуда ва бо қонунҳои асримиёнагиаш барои Дониш боз як дастак шуд. Дар назари Дониш дар асри тамаддуни европоӣ мавҷудияти аморати Бухоро дар ҳолати давлати ақибмондаи ҷудо аз мамлакатҳои пешқадами он замон имкон надорад. Дониш дар аксари мавридҳо ин фикри худро кушоду ошкоро гуфта наметавонад, чунки шароити саҳти аморат ба одамони пешқадам, аз қабилҳои Дониш, имкон намедод, ки фикрҳои худро оид ба тақдири халқ ва мамлакати худ озод баён кунад. Онҳо ин корро бо роҳи дигар иҷро мекарданд: фикрҳои худро, ки онҳо ба истироҳат меандоخت, аз қавли ҳамсӯҳбатони худ баён мекарданд. Масалан, Дониш аз номи Козимбек суҳбат мегӯяд, ки дар онҳо аморати Бухоро дар вазъияти хеле фалокатомезе тасвир шудааст. Мо гумон намекунем, ки Козимбек — шахсе ки ба дарбори ҳукумати подшоҳии рус мансабдори расмие буда ва бо шароити Бухоро шиносии наздике надоштааст, битавонад, аморатро чунин саҳт танқид ва маҳкум кунад. Фақат Дониш, ки аз соҳти иҷтимоӣ ва иқтисодии фарсудаи Бухорои амирӣ саҳт нафрат дошт, чунин изҳори ақида кардааст.

Дониш ба Козимбек нисбат дода мегӯяд, ки вай «вақте ки ба доруссалтанай рус рафт, аз Бухоро се чиз ба армуғон бурд: яке офтобай сафоли шикаста, дигаре

¹ Аҳмади Дониш, «Рисола...», саҳ. 74.

қошуқи ошхўрии бухории нимшикаста ва дигар шамъ-
дони сафоли шикаста, назди император ниҳод ва гуфт:
«Ин обдасти подшоҳи Бухорост, ки бад-он таҳорат ку-
над, ва ин асбоб, ки бад-он таом тановул кунад ва ин
матое, ки шаб бар он чароғ ниҳад. Ва асбобу ашьёе, ки
салотини диёри турк бад-он таҷаммулу зинат кунад, ҳа-
ма аз туст, масалан: аз чит ва суф ва нафт ва оҳан ва
биринҷӣ ва нуқра ва тилло ва қанд ва набот ва ғайра,
агар аз эшон манъ шавад, ҷамъе бошанд, ки пойандози
эшон чоруқ ва сарандози эшон се газ пашмина бошад
ва ҷома ҳама ресмони дурушт, ки аз он қанор, ҷувол ва
гилем кунанд ва замин мунҳасир ба панҷ иқлим назар
ба тақсими фарангиён, давлат мунҳасир дар чаҳор қитъа.
Як қитъа замин дар диёри Туркистон боқӣ мондааст, аз
бақияи билоди турке ки авлоди Ефасанд, дар он ҷамъе
бодиянишонанд ва бар сари ҳар ҷамъе касе ҳоким аст
ба тағаллуб ё ба ирс, ки ҳеҷ кадом аз ақли давлат наян
ва аз байни эшон низ дохили давлатҳо нест...

...Забти ин замин аз лавозими аҳамии давлатист, ки
дар он арсаи замин, ки тақрибан бист дараҷа тўл дорад
ва чордаҳ дараҷа арз, ашхоси касира берун аз ҳадди шум-
мор мутаваттинанд. Заминашон ҳама обшор, муштамил
бар гулу гулзор ва мўҳтавай бар анвои фавоқеҳ ва ас-
мор; гўй қисми маъмураи олам аст ва солҳост, ки ҳам-
чун Амрико аз назари ҷаҳониён пўшидааст ва ҳамаи
чибол ва атлоли ин замин ҷавоҳирбашх аст ва тавон
гуфт, ки дар рубъи шимолӣ ва ҷанубӣ замин мисли ин
замин ободу хурраму хушҳаво набошад.

Ва агар ин замин дар ҳитаи тасарруфи ин давлат да-
рояд, миқдори як курӯр дар нуфуси аскарӣ ҷаррор дар
давлат зиёда мулҳақ мегардад ва боз дар ҷамъияти му-
таваттинони ин арса ҳеҷ нуқсе ва касре боздид наме-
гардад.

Ҳоли вазири эшон чунон ва амири эшон чунон ва ас-
боби эшон ин. Дар тасхири ин арса зиёда таҳлука ва
ташвиш набояд бурд. Миқдори даҳ ҳазор нафар аскар
аз барои тасхири ин мамлакат кофӣ ва басанда аст»¹.

Аз ин маълум мешавад, ки мамлакате чун Туркистон,
агар дар сари умури он чунон ҳукмрони нолоиқ истода
бошад, роҳи тараққиёти иқтисодӣ ва маданияи худро
паймуда наметавонад. Дониш барои аз гардани худ со-

¹ Аҳмади Дойиш, «Рисола...», саҳ. 80—82.

қет кардани гуноҳи чуин хулосабарорӣ, суханони гӯё аз тарафи императори рус гуфта шударо бе эътироз нақл мекунад. Император гӯё пас аз шунидани суханони Козимбек фармон медиҳад, ки: «Бираванд ва он заминро дар қабзаи тасарруф оварда дохили мамлакати низомия гардонанд...»¹.

Ба назари мо, дар ин ҷо садои хашмноки Дониш гӯшрас мешавад, ки ба ҳукмдорони Бухоро хитоб мекунад. Фақат Дониш ҳайвонсиратии онҳоро, бадкориҳои хуини онҳоро гуфта метавонист. Вале гап дар ин набуд, балки дар ҷои дигар аст. Дониш суханони императорро дар бораи зарурати тасарруф кардани Осиёи Миёна нақл карда, қасдан дар ҳеҷ кучо дар бораи нодурустии сухани император, мақсади ҷаҳонگیرӣ ва ҷоҳпарастӣ доштани вай гап намезанад. Сабаби ин маълум аст. Дониш боварӣ дорад, ки бо тасарруфи Осиёи Миёна аз тарафи Россия ин кишвар ба мамлакати маданитаре ҳамроҳ мешавад — ин аст яке аз назарияҳои прогрессивии Дониш ба равиши таърихии инкишофи Осиёи Миёна, аз ҷумла, ба аморати Бухоро дар нимаи дуйӯми асри XIX.

Ба осонӣ ғалаба кардани русҳо Аҳмади Донишро ба фикру андешаи ҷиддӣ меорад. Манбаи қувваи онҳо дар кучост? Сабаби ба осонӣ ғалаба кардани рус чист? Балки яроқ ва низоми аскарӣ онҳо дигар бошад? Шояд сабаб дар баланд будани дараҷаи маданӣ ва таъминоти моддӣ онҳо бошад? Ба ҳамаи ин саволҳо ҷавоби аниқ додан лозим буд. Иттифоқо Аҳмади Дониш ба зудӣ имконият ёфт, бо Россия аз наздик шинос шавад. Алҳамон рӯз ғояҳои маорифпарварии Аҳмади Дониш ранги нав мегиранд. У қарор медиҳад, ки таҷрибаи пешқадами русҳоро қабул кардан лозим аст. Аммо дар ин ҷо як хавфи мафкуравии ҷиддӣ пеши роҳи мутафаккири моро мегирифт. Даъвати аз худ кардани маданияти русҳо бисъёр вақтҳо рафта-рафта ба ҳимояи ҳукумати подшоҳии рус ва дуршавӣ аз ғояҳои демократӣ мерасад. Ҳиссиёти сиёсии ботинии Аҳмади Дониш бисъёр вақтҳо ўро аз ин тамоили яктарафа нигоҳ медошт, бисъёр вақтҳо, аммо на ҳамеша.

Дар Петербург Козимбек ном шахси донишманду баодоб ба Аҳмади Дониш таъсири калон бахшид.

Аҳмади Дониш Козимбекро дар сафари якуми худ ба Петербург соли 1868 дида буд. Ба қавли маорифпар-

¹ Аҳмади Дониш, «Рисола...», сах. 82.

вар, Козимбек дар хизмати подшоҳи рус будааст ва дар назди вакилони бухороӣ тарҷимонӣ мекардааст. Дар сафари соли 1874 Козимбек Аҳмади Донишро дар Петербург хеле меҳмоннавозӣ карда, Нисбат ба ӯ дӯстдорӣ ва хусни таваҷҷӯҳи самимӣ зоҳир кардааст.

Аҳмади Дониш ба Козимбек, ки меҳмони бухороиро бо ҳаёти пойтахти давлати рус — Петербург шинос кардааст, сӯҳбатҳои бисёре доштааст.

Аммо гап на фақат дар сӯҳбатҳост. Аҳмади Дониш марди мушоҳидакор ва дурандеш буд.

Дере нагузашта дар сафарҳои дуйӯм ва сейӯмаш ба ин таассуроти аввалин вай таассуроти наво илова гардид. Дониш дар Петербург ва Москва бо ганҷинаҳои маданият халқи рус шинос мешавад, бисёр чизҳоро мебинад ва дар бисёр ҷойҳои ҷамъиятӣ ҳозир мешавад, ҷойҳои шоёнӣ диққати ин шаҳрҳои калонро тамошо карда, бо русҳо бисёр сӯҳбатҳо мегузарад.

Аҳмади Дониш нақл мекунад, ки бухориёро дар Петербург «барои изҳори ҷоҳ ва дастгоҳи давлати хеш ба маҷолис ва маҳофили бузург ва тамошохонаҳо ва аморати олия ва хазоин ва дафои мегардонанд ва бар он тафохур ва мубоҳот мекунанд»¹.

Аҳмади Дониш дарбори подшоҳи рус ва дабдабаву тумтароқи онро муфассал тасвир мекунад. Ӯ аз тамошоӣ даръёи Нева ва даръёи Москва завқи зиёде мекунад, аз тамошоӣ пулҳои даръёи Нева мутаҳайир мешавад, ба ин даръё аз Рум ва аз Европа омадани киштиҳоро нақл мекунад. Ӯ киштиҳоро тасвир карда, кӯчаҳои васеъ ва ободи бо ҷубу санг фаршшудаи Петербургро баён карда мегузарад. Дониш таъкид мекунад, ки дар Москва ва Петербург тротуарҳо будаанд. Манежро тасвир менамояд, бо завқ ва шавқи тамом иморатҳои серошён, парк ва боғҳои он шаҳрҳоро тасвир мекунад.

Дар матолибе ки Дониш оид ба ҳамроҳшавии Бухоро ба Россия баён мекунад, тасавури хеле зебои хиёбони Невский дар Петербург мебошад. Дар ин ҷо иморатҳои панҷ-шашошёнӣ зарандуд, раҳравҳои суфамонанди сангфарш, хиёбони васеи тахтафарш барои асп ва аробаҳо, сутунҳои ҷӯяӣ ва биринҷӣ, ки ба нукашон фонусҳои булӯрӣ нишонда шудаанд, дӯкон ва магазинҳои ки дар онҳо молҳои гуногун пур аст ва рафту омади

¹ Аҳмади Дониш. «Рисола...», саҳ. 144.

анбӯҳи зиёди мардум аз аввали рӯз то нисфи шаб диққати Донишро ба худ ҷалб кардааст.

Бино ба гуфтаи Дониш, ин хиёбон аз ҷиҳати издиҳоми мардум идғоҳро ба хотир меовард. Дар он ҷо раҳгузарон ҳеҷ кадом боиси ташвиши якдигар намешаванд ва бо ҳам дакка намехӯранд, ҳеҷ кас мутлақо дод намезанад ва бо ҳамроҳи худ ба оҳистагӣ гап мезанад.

Барои ҷорӣ шудани оби барфу борон дар ҳар понздаҳ газ панҷараҳои шабақадори обдав сохта шудаанд. Дар вақти боридани барф ба раҳравҳо рег мерезанд ва барфро мерӯбанд.

Ин аст манзараи яке аз кӯчаҳои Петербург дар тасвири Дониш. Магар ин ба кӯчаҳои Бухоро монанди дорад? Ҳаргиз!

Аз ин гуна тасвири шаҳри Петербург, қасрҳо, хиёбонҳои пуродам ва биноҳои боҳашамати он мақсади Дониш чист? У ба ин восита ба ҳамватанони он гуфтаи мехоҳад, ки «бубинед, ин аст, натиҷаҳои маданияти рус. Ин гуна шаҳрҳои зебову озодаро, чун Петербург, ба воситаи тамаддуни европой мо ҳам дар ватани худ ба вуҷуд оварда метавонем.

Аҳмади Дониш биноеро, ки «муҳандисхона» меномад ва онро ҷои кори меъмор ва муҳандисон медонад, бо тафсил тасвир карда мегӯяд, ки дар қисми ғарбии сарои подшоҳӣ кӯчаи дарозе буд, дар он кӯча муҳандисхона ҷой дорад, ки ҷои ҷамъомади олимони буда, онҳо дар байни худ дар бораи ободонии мамлакат ва давлат машварат мекунанд¹.

Аҳмади Дониш бо русҳо мулоқот карда фаҳмид, ки забони русиро омӯхтан зарур аст. У аз забони русиро надонистанаш гила карда мегӯяд, ки мо ба имову ишора ба ҳамсӯҳбат фаҳмондем, ки «ҳайф ки мо лафз (забони русиро) намедонем».

Маорифпарвар воқеаеро нақл мекунад, ки ӯ шаби дароз дар кӯчаҳои Петербург сарсон шуда гашта, ҷои истиқоматашро на ба фойтунҷӣ ва на ба миршаб фаҳмонда тавонистааст. У баъди сарсониву саргардонии бисёре ба хонааш рафта расидааст.

¹ Ба фикри мо, ин бояд сенат бошад. Аҳмади Дониш, ки характери истибодии салтанати амиро дар Бухоро ба хубӣ медонист, таъкид карда мегӯяд, ки дар Россия олимони дар бораи ободонӣ беҳбудии мамлакат ва давлат ғамхорӣ мекунанд. «Наводир-ул-вақоъ», саҳ. 251.

Дониш аз ин ки забони русиро намедонистааст, хеле афсӯс мехӯрад ва мегӯяд, ки «Агар маро андак вуқуфе ба истилоҳи онҳо будӣ, ин миқдор кори ман ба таҳлука наанҷомидӣ»¹.

У барои бухороиён зарурати донистани забонҳои хориҷиро такроран қайд мекунад ва мегӯяд: «Оре, саҳт ҳолест, ки касе дар миёни ҷамъе афтад, ки ба забони онҳо воқиф набувад, бисъёр дар тааб ва таҳлука афтад. Аз ин ҷиҳат дар дабистони низомия аз ҷамаи забонҳо таламмуз мекунанд (меомӯзанд—З. Р.) вуқуф бар истилоҳи ҳар тоифаро аз мавҷиб медонанд»². Аммо Аҳмади Дониш ба дараҷае мафтуни тамошо шуда буд, ки ба омӯхтани забони русӣ фурсат ёфта натавонист.

Чунин ривоят мекунанд, ки император гӯё ба Аҳмади Дониш гуфтааст: «Туро дар ҳазрати мо бисъёр мадҳ кардаанд, ки донишвар аст ва ду-се бор дар ин диёр омадааст. Чаро забони моро наомӯхтаӣ ва намедонӣ?» Аҳмади Дониш дар ҷавоб гуфтааст: «Ҳар вақт ки маро дар давлати ту омаду шуд афтод, шабу рӯз моро ба гашту сайр фармуданд ва ба корхонаҳо ва тамошоҷойҳо тавоф доданд. Маро дил надод, ки тамошо ва сайрро гузошта, ба таҳсил ва хондани азбуки машғул шавам... Боз гумон кардам, ки мабодо мувоидати дубора бар ин болда даст надихад ва мушоҳидаи аҷоиботи давлати ту аз ман фавт шавад»³.

Аҳмади дониш дар зиёфате дар ҳузури подшоҳ ҳозир будааст ва дар ин маҷлис занон ва мардон дар паси як стол якҷоя биншаста, сӯхбат мекарданд, механдиданд ва рақс мекарданд, гуфта ҳамчун як мусулмон аз ҷамаи ин ҳайрат баён мекунад.

Аҳмади Дониш, чунон ки худааш мегӯяд, дар вақти ба Россия буданаш дар бораи Петербург як шеъри калоне навиштааст⁴. Ин шеъри ӯ нишон медиҳад, ки Дониш реалисти бузург ва шоири ширинкаломе будааст⁵. Шеъ-

¹ «Наводир-ул-вақоеъ», саҳ. 273.

² Ҳамон ҷо, саҳ. 271—272.

³ Ҳамон ҷо, саҳ. 253.

⁴ Ҳамон ҷо, саҳ. 254—260. Аҳмади Дониш Петербургро баробари Лондон ва Париж мегӯяд.

⁵ Ба қавли Аҳмади Дониш, забони китобӣ бояд забони оммафаҳм бошад ва бояд нозуктарин эҳсоси инсон бо забони оддифаҳмо ифода ёбад. Нисбат ба забони осори нависанда ва шоирони нимаи дуйӯми асри XIX соддатар будани забони асарҳои Аҳмади Донишро Садриддин Айний, Раҳим Ҳошим, Муҳаммадҷон Шукуров, Расул Ҳодизода ва дигарон қайд кардаанд. Дар адабиётши-

ри мазкур ба забони русӣ тарҷима шудааст. Дониш дар он шеър мегӯяд:

Фитирбурх то пойтахти ту шуд,
Биҳишти ирам аз забонҳо бишуд.
Замин нест ӯ, вожгуни самоист,
Ки дар ҳар қадам ахтаре пурзиёст.
Дар ин шаҳр худ кас набинад ба рӯз,
Зи бисъерии ҳусни оламфурӯз,
Зи ҷӯши чароғон ба шабҳои тор,
Замин чун само, осмон чун губор.

Аҳмади Дониш баъди тамошои Петербург ба Москва омад. У таъкид кардааст, ки «мо масофаи (байни Петербург ва Москва) 92 фарсангро дар 14 соат тай кардем»¹. Донишро Москва мафтун кардааст, вай мегӯяд, Москва «боғи ирам» аст².

Дониш Петербург ва Москва доимо ба ватанаш, ба Бухорои маҳбуб ва дар айни замон ҳақиру ифлос муқоиса мекунад. Ин муқоисаи ӯ мафҳум аст. Доктор Эверсман дар бораи Бухорои соли 1820 чунин гуфтааст: «Ин похсадеворҳои барои мусулмонон шарифро, ки шаҳр меноманд, ба қалам додан маҳол аст. То ҳуди кас онро набинад, дар бораи ин шаҳр тасавури дуруст ҳосил карда наметавонад. Ҳамаи хонаҳо похсадевор, болопаҳни бе боманд. Кас тамоми шаҳро давр зада барояд ҳам, хонае дучор намекунад, зеро деворҳои қачу килебро хона пиндоштани европоиён душвор аст, ки болокорӣ ин хонаҳо на тиреза доранду на ягон сӯроҳии рӯ ба кӯча. Гузаштани ду каси андаке фарбеҳ душвор аст ва тамоми кӯчаҳои васеътарро шутурҳои пурбор ё харон, ки дар ин шаҳр бешуморанд, банд кардаанд»³.

Аҳмади Дониш маҳз ба мақсади муқоиса ва таълим

носили тоҷик ашъори Дониш низ то андозае омӯхта шудааст. Ин марди маорифпарвар боварӣ дошт, ки агар назм ба бедоршавии шуури ҳалқ хизмат накунад, чунин назм даркор нест. Ашъоре ки қудрату салобати амирро васф мекунад, ашъори тижимазмун аст ва аз латофату иафосат холи мебошад. Аҳмади Дониш нақл мекунад, ки дар Бухоро шуаро ба ҳукму агниё шеър мегуфтанд ва мукофоте тамаъ доштанд, вале на фақат мукофот намегирифтанд, балки ноҳақ муқозоте насиби онҳо мешуд.

¹ «Наводир-ул-воқоъ», саҳ. 258.

² Ҳамаи ҷо, саҳ. 260.

³ Облгосархив Оренбургской области, ф. 6, оп. 10, 1820 д. 2150, л. 29—32, 34.

ба ободони шахрҳои калонтарини Россия диққат кардааст. Ба Дониш биноҳои зебо ва пурҳашамати Петербург, қасрҳои зиёде, ки ӯ дар он ҷо дида буд, таассуроти бузурге бахшидаанд¹.

Дониш музейро, ки асоси он, шояд кунст-камераи Пётри I бошад, тамошо карда қайд менамояд, ки дар он ҷо (ба қавли ӯ) ба даруни шишаҳо дар равшани пок ҷасади ҳайвонот ва одамизоди маъюб зоидашуда нигоҳ дошта мешудааст.

Маорифпарвар музейи зоологӣ, боғи зимистона ва цирки русро батафсил тасвир кардааст. Инак, Аҳмади Дониш дар театри рус. Чунон ки ӯ навиштааст, дар он ҷо занони моҳрухсор, ҷавонони сарвرافтор ва пирони бовиқор будаанд.

«Худи тамошои театр, залҳо, фойеи театр, рафтор ва ҳатто сару либоси тамошобинон ба Дониш таассуроти калон мебахшанд. Озодрафторӣ ва виқори занон Донишро боз як бори дигар мафтун мекунад²».

Дониш бо ҳамроҳони худ ба клуби дворянҳо, ки дар бинои ҳозираи Филармонияи давлатии Ленинград ҷо доштааст, меравад ва аз ин манзара саҳт дар ҳайрат ва мутаассир мешавад. У азамат ва дабдабаи ин биноро, хонаҳои бо оби тилло нақшу нигор кардашудаи он, толорҳои бузург, дарҳои оинабанд, пардаҳои абрешимӣ, гулдон, стул ва столҳои махмалини оиро бо як услуби дабдабадоре хеле муфассал тасвир мекунад. Дар ин бино зиёдин рӯшноӣ, ки аз сӯхтани шамъҳои зиёд дар қандилҳо ҳосил гардидааст, диққати Донишро ба худ ҷалб менамояд, шаб гӯё ба рӯзи равшан мубаддал шуда буд, мегӯяд вай. Дониш аз занон—артисткаҳои рус, ки дар он маҷлис буданд, ба завқ меояд. Ҳусни онҳо, дар аснои рафтор, чобукӣ ва таннозии онҳо, сурудҳои дилнишини онон, «навохтани нағамот ва пардохтани ҳикоёт» аз тарафи онон дар дили Дониш ҳисси фаромӯшнашавандае ба вуҷуд меоварад. Дониш такроран қайд мекунад, ки хаёли одамизод аз тасвири дабдаба ва зебоии ин шаби базм, ки ӯ дар клуби дворянҳои Петербург гузаронидааст, оқиз мебошад. Ин бошандаи шаҳри мутаассиби Бухоро аз тамошои бозии артисткаҳои зебои рус ба завқ

¹ Камол Айний. Ҳуҷҷатҳои тоза аз архиви императори Россия. «Оид ба сафари Дониш ба Петербург», «Шарқи Сурх», № 12, 1960, с. 58—66.

² «Наводир-ул-вақоъ», саҳ. 265.

омада беихтиёр мегӯяд, ки онҳо «чун бархезанд, ақл аз кохи димоғ ба парвоз ояд ва чун нишинанд, ҷон дар ханҷараи дил хомӯш гардад»¹.

Таачҷуб ва шодии Аҳмади Дониш мафҳуманд. Охир заони Бухоро канизони шавҳару падари худ, мулло, бой ва амир буданд. Занон дар чор девори танги худ дар тақи фаранчию чашмбанди гӯрмонанд, зинда дар гӯр, ҳаёт ба сар мебурданд. А. Вамбери навишта буд: «Аз дарвозачаи танги ҳар як ҳавлӣ ба даруни он даромада монӣ мешуморӣ, ки ба даруни қалъае даромадаӣ; чор тарафи он деворҳои баланд буда, онҳо на барои рафъи дуздон, балки барои дафъи чашми гандаи мардон сохта шудаанд. Дар он Бухоро, ки худаш макони фисқу фасод буд, агар мард аз дур ҳам бошад, ба зани бегона як нигоҳ кунад ба номи он зан иснод мерасид»².

Аҳмади Дониш сурудҳои мутрибаи машҳури Франция Аделина Паттиро (1843—1909) шунида, ба ваҷд омада буд. Вай ба овози он ҳофиза мафтун гардида дар васфи вай қасидаи ҳаяҷонангезе мегӯяд:

Потии порижӣ, он сарвақи зӯҳрачабин,
Дар табассум сӯи доман зи даҳон гул мерехт.
Зулфи пурчини ҳам андар хамаи ӯ дар буни гӯш,
Обруи тарӣ аз ҷабҳаи сунбул мерехт.
Диданаш он ҳама кайфияти ҳайрат меод,
К-ӯ зи саҳбон ниғаҳ дар кафи ҷон мул мерехт.
Лаҳну овози вай он сон, ки ба гӯши ушшоқ,
Гаҳ хуши саъва, гаҳе чаҳ-чаҳи булбул мерехт.
Аз Петербурх азимат чу ба Амирко кард,
Нолаҳо аз сару аз по ҳама гулгун мерехт³.

Е. Э. Бертельс ҳаққонӣ гуфта буд ки: «... ин ягона мадҳияест дар забони шарқ ба васфи вай»⁴.

Дар воқеъ ҳам, Аделина Патти мутрибаи машҳуре буда, овози бағоят форами гӯшнавоз дошт ва бо маҳорати баланд месаронид. Дониш дар тавсифи ӯ хато накарда буд. Баъдтар бастакори забардасти рус П. И. Чайковский дар ҳаққи Аделина Патти навишта буд, ки ӯ

¹ «Наводир-ул-вақоъ», саҳ. 264.

² А. Вамбери. Очерки Средней Азии, М., 1868, стр. 155.

³ Аҳмади Дониш. Асарҳои мунтахаб. Нашриёти Давлатии Тоҷикистон, соли 1949, саҳ. 242.

⁴ Е. Бертельс. Дастинависи асарҳои Аҳмади Калла. Асарҳои ТФАН СССР, ҷ. III, № 1, 1936, саҳ. 18.

солҳо пай дар пай дар зумраи мутрибони машҳур ҳаққонӣ мумтоз аст. Овози мӯъҷизаосои хушоҳанги зӯр, комилан тоза, сабукии колоратура, самимият, бо голяти поквичдонӣ ҳар як партияро иҷро кардани ӯ, назокат, латофат, малоҳати сурудхонӣ ва лаҳни ӯ—ҳамаи ин чиҳатҳо дар ҳунари ин мутрибаи дилрабо ба куллӣ муносиб, зебанда ва комилан ҳамоҳанг гирд омадаанд¹.

Бояд гуфт, ки Аҳмади Дониш на фақат мутриби мумтоз ва донишманди забардасти мусиқии Шарқ буд, балки мусиқии аврупоиро низ басо хуб мефаҳмид ва меписандид².

Аҳмади Дониш соли 1875 дар Петербург бо Стремоухов³ шинос мешавад, ки ӯро ноиби вазир меноманд. Стремоухов бо фазилати худ ба Аҳмади Дониш зӯр таъсир бахшид. Стремоухов ба Аҳмади Дониш ду кура пнъом кард, ки вай онҳоро ба Бухоро овард. Айни нақл кардааст, ки вақте дар аввалҳои солҳои 90-ӯми асри гузашта ба хонаи Аҳмади Дониш рафта буд, он кураҳоро дидааст.

Абдулло Хоҷаи Абдӣ дар тазкираи худ навиштааст, ки Аҳмади Дониш ба Россия дар симати сафири амир мусофират кард ва дар онҷо бо Стремоухов ном мунаҷҷим риштаи рафоқат бастанд. Ба қавли Дониш, вай бо ӯ дар бобҳои гуногун хеле сӯҳбатҳо орошт ва бо ӯ дӯсти наздик шуд⁴. Афзал Махдуми Пирмастӣ ҳам таъкид мекунад, ки Дониш ба Россия чун сафири амир рафт ва дар он ҷо бо Стремоухов ном маъмури олимартабае шиносо шуд. Пирмастӣ низ тасдиқ мекунад, ки Стремоухов ба Дониш ду кура тақдим карду дар яке замин ва дар дигаре осмон тасвир шуда буд⁵.

Баъдҳо Дониш роҷеъ ба истифодаи кураҳо ва курашакал будани замин ба навиштани рисолае шуруъ кард. Тарҳи рисолаи мазкурро А. Мирзоев соли 1949 дар бай-

¹ П. И. Чайковский. Письма и воспоминания. Москва, 1927, стр. 126.

² В. В. Лукин. Из комментария «О Петербургской поездке Ахмада Дониша в 1874 году», (рукопись).

³ Стремоухов — директори идораи оснӣи вазорати хориҷии ҳукумати подшоҳӣ буд, ки ҳангоми ба Петербург сафар кардани Дониш ӯро мушоиат кардааст.

⁴ Абдулғанӣ Мирзоев. Як факти муҳими таъсири маданияти рус дар нимаи дуюми асри XIX ва шартӣ асоси омӯхтани мероси адабӣ-илмӣи Аҳмади Дониш. Асарҳои ТҶАН СССР, ҷ. XXIX, Нашриёти Давлатии Тоҷикистон, 1951, сах. 67—74.

⁵ Ҳамон ҷо, сах. 69.

ни фонди дастнависҳои китобхонаи давлатии оммавии Тошкент пайдо кард¹.

Дониш навишта буд:

Истармахуф, к-он маҳаки зевари улум,
Дар қабзу басти амр кафи осафи замон
Диданд халқ шеъраму ҳечам наоданд,
У шеъри ман надид, ато кард бекарон.
Аҳли карам ба аҳли хунар сину зар диҳанд.
У гирд карду дод ба ман илми кун-фақон
Яъне на дархӯри ту бувад нақди мулку мол,
Гӯй замин ба дасти ту бодову осмон².

Дониш сафари Россияро ба қалам дода ҳаминро мақсади асосии худ қарор дода буд, ки аҳли Бухороро ба аҳволи иҷтимоӣ ва маданияти Россия ошно кунад ва нисбат ба зиндагии каме овозтар ва ободтар шавқу ҳавас ё худ, ақаллан, ҳисси кунҷковии онҳоро ҷалб намояд. Вале Дониш инчунин кӯшиш дошт, ки маданияти Россияро амиқтар омӯзад.

Чи тавре дар боло қайд кардем, Дониш дар илми ситорашиносӣ, бо саргармӣ шуғл мекард. Садриддин Айнӣ ин маорифпарварро борҳо дар болои боми мадрасаҳо дида буд, ки ситораҳо ва моҳро мушоҳида мекард.

Аммо Донишро фақат илми пешқадам ва урфу одати ба замона мувофиқи Россия ҷалб намуда буданд. Гарчанде ин мутафаккир ҳангоми сафари худ асосан ба «даромадгоҳҳои олимпиақони» Петербург ворид мешуд ва фақат аъёну ашрофро меид, назар ба он чизе ки ба ӯ нишон доданд, чизи зиёдтаре дида тавонист. Вай халқи меҳнатқаш, мардуми оддиеро дид, ки дар ғаму ташвиши зиндагӣ монда буданд.

«Ва билҷумла ҳеҷ касро надидам, ки ғаме домангири дилаш набувад ва дуди оҳи кабуд аз димоғаш барнамеомад. Ва ҳамчунин дар раста ва бозор ва тамошохонаҳо, ҳеҷ тане осуда ва беғам ба назар дарнаёмад».

Ва Дониш инро чиҳати муҳимми халқ мегӯяд, ки: «Русия агар чи дар миллату кеш муҳолифи моанд, дар

¹ Абдулганӣ Мирзоев. Як факти муҳимми таъсири маданияти рус дар нимаи дувуми асри XIX ва шартӣ асосии омӯхтани мероси адабӣ-илмӣ Аҳмади Дониш. Асарҳои ТҶАН СССР ҷ. XXIX, Нашриёти Давлатии Тоҷикистон, 1951, саҳ. 70.

² А х м а д и Д о н и ш. Асарҳои мунтахаб, саҳ. 137.

улфату садоқату мурувват аз ҳама пеш»¹. Дар ҷои дигар ин маорифпарвар қонунҳои Россияро ба тамоми аз будааш беҳтар нишон медиҳад, вале як ҷиҳати онро беҳтар мегӯяд, ки «ҷамоаи насороро турфа шафқате ва муҳаббатест мар аҳли исломро, ки он миннат ва атуфат дар миёни худи эшон, яъне худи аҳли ислом, нест». Баъд Дониш мегӯяд, ки русҳо бо тартиб кор мекунанд ва дар қонунҳои онҳо моддаи зулму истибдод кам аст ва онҳо ҷуръат надоранд, аз ҳадде гузашта касеро озор диҳанд.

Дониш дар ҷои дигаре менависад: «Чун тансиқи умурри мулки ин диёр ба раъй ва заъми мулуки ин ҷост ва мардуми Русия кор ба андозаи низом кунанд ва муомилоти мо бо халқ аксар мухолифи низоми эшон меафтанд»².

Дониш боварии комил дорад, ки қонунҳои Россия ба зулму ҷабр асос наёфтаанд. У мегӯяд: «Дар зақуни эшон зулму заҷр ба сарех хосатан набуда»³.

Ана аз ҳамин ҷиҳат Россия диққати Донишро ба худ ҷалб карда буд, ана аз ҳамин сабаб ин маорифпарвар даъват мекард, ки ҷӯйҳои нав кандан, сарвати зери заминро истихроҷ кардан, урфу одати дигар халқҳоро доништан ва русуми беҳтарини дигар мардумонро барои рафоҳати кишвари худ қабул кардан лозим. Дар бораи Россия ва русҳо ба ин тариқ фикр рондани Дониш боиси он шуд, ки баъди рад шудани нақшаи сиёсиаш ба истеъфо баромад. Амир намемонд, ки Дониш дар арсаи сиёсат фаъолона кор кунад. Вай боре дар як сӯҳбати хоссагиаш гуфтааст «—Ман фалониро ба суфарои давлат ба ҷониби Русия ҳамроҳ кардам, дар охир ба ман насиҳатгар шуд. Ман баъд аз ин ўро нафистонам». Дониш ҳам инро шунида гуфтааст, ки «—Ман ҳам ба навқарии ин каллаҳарон толиб нестам».

Аз як ҷиҳат (яъне аз нуқтаи назари иртиҷоъпарастон) кори амир дуруст буд. Лоиҳаи ислоҳоте ки дар боло дида баромадем, маҳз дар асоси таассуроти аз Россия гирифтаи Дониш навишта шуда буд. Аз амир кандани алоқаи Дониш ногузир буд, вале ҷиҳати муҳимми кор дигар аст. Дар бораи «Рисола»-и Аҳмади Дониш муборизаи

¹ «Наводир-ул-вақоъ», саҳ. 269.

² Аҳмади Дониш. «Номус-ал-аъзам». Шӯъбаи шарқшиносии АФ РСС Тоҷикистон, саҳ. 38.

³ «Рисола...», саҳ. 88.

сахти маънавий пайдо шуд, қувваҳои тараққиқпарвар ва иртиқоъпараст ба якдигар дарафтоданд. Иртиқоъпарастон Донишро бемуболиға таъқиб мекарданд, ки вай ба русҳо ва маданияти дуньявӣ ин тарз муносибат мекунад. Масалан, яке аз маддоҳони аморати Бухоро, муаллифи «Тазкират-уш шуаро» Хоҷа Абдулазим бо хашм навишта буд, ки «Наводир-ул-вақоеъ» дар байни агниё ва раоё, ки ба роҳи ҳаққуӣ қадаме наниҳодаанд, чун китоби фасодангезе машҳур гашт, ки ба решаи дин теша мезад¹.

Ба қавли Садри Зиё, ки дар боло зикр шуд, Аҳмади Дониш бо «Наводир-ул-вақоеъ»-и худ мехост ба амир Музаффар ёрмандӣ расонад, то вай дар давлатдорӣ бесарусомонӣ ва бетартибиро рафъ намояд, вале дар амал тамоман оқибати дигаре даст дод, яъне амир ва амалдоронаш Донишро масхара ва таҳқир карда, «Наводир-ул-вақоеъ»-ро ҳукми таҳмиқ ва тақфир карданд.

Яке аз наздикони Абдулаҳад—Афзал Махдуми Пирмастӣ,—ки аз бадтарин мутаассибони Бухоро буд, бо фармони амир ба Аҳмади Дониш ҳақвия навишта, дар он бо лафзи қабех мутафаккири барҷаста, муаллифи «Наводир-ул-вақоеъ»-ро таҳқир кард.

Афзал Донишро дашном медиҳад, ки вай ақидаҳои пешқадами замони худро ифода мекунад. Ҷавобан ба таҳқири Афзал ва дигар муртадонии мутаассиб, ки ба Аҳмади Дониш равона шуда буд, тамоми мутафаккирони пешқадами Бухорои онрӯза, аз ҷумлаи онҳо шоири баландистеъдоди тоҷик—Шоҳин, якдилона муқобилат карда, ба онҳо саҳт зарба заданд.

Садриддин Айни дар ёддоштҳои худ ҳикоя мекунад, ки дар ҳаққи Дониш чӣҳо мегуфтанд. Масалан, дар бораи вай чунин мегуфтанд: «Аҳмади Калла аз ҷумлаи коҳинон ва дӯстони шайтон аст ва ҳар касе ҳам, ки ба гапи ӯ гӯш диҳад, гумроҳ ва дӯсти шайтон мешавад»². Вале Айни ва тамоми ҷавонони равшанфикри Бухоро Донишро роҳбари маънавии худ интиҳоб карданд. Ба ҳамин тариқ, қувваҳои асосии маънавии муборизаи синфӣ, ки то рафт авҷ мегирифт, муайян гардиданд ва ташаккул ёфтанд.

¹ А. Мирзоев. Первая редакция «Наводир-ул-вақоеъ» и время его составления. Сборник статей по истории и филологии народов Средней Азии, стр. 158.

² А й н и. Куллиёт, ҷилди 6, саҳ. 268.

Охирҳои асри XIX дар Бухоро мубориза барои маориф ва тараққиёт, на фақат ранги муборизаи иҷтимоӣ дошт, балки шояд, пеш аз ҳама, ин мубориза муборизаи миллӣ, мубориза барои истиқлоли миллӣ буд.

Таърихи амирони Бухоро (дар нимаи дуюми асри XIX) таърихи сукути аморат, таърихи Бухороро тасхир кардани Россия мебошад.

Ин воқеаи ҳалқунандаи таърих ба хусусияти ҳаракати маорифпарварии Осиеи Миёна ҳам таъсири махсусе расонд. Ин таъсир ду ҷиҳат дошт. Аз як тараф, тасхири русҳо ва зулми подшоҳ талаб мекард, ки гоӣ маданияти миллӣ нав шаваду ба фаҳмиши буржуазии ин масъала мувофиқ бошад. Аз худ кардани маданияти ҳақиқатан бузурги халқҳои бештар мутараққӣ (дар навбати аввал халқи рус) барои инкишоф ва эҳёи миллӣ зарур буд. Бигзор, Дониш ва пайравонаш мақсади худро равшан баён карда натавониста бошанд, вале мақсади онҳо чунин буд: тамоми ҷиҳати хуби душманро аз худ кардан даркор аст (Россияи подшоҳӣ, албатта, душман буд), то ки ҳамон аслиҳаро ба даст гирифта, истиқлол ва овозӣ ба даст оварем.

Вале, аз тарафи дигар, ба Россия ҳамроҳ шудан ҳамин маъниро дошт, ки бо қувваҳои тараққипарвари Россия муттаҳид мешуданд ва ин иттиҳод акнун на гашти тактикӣ, балки зарурати доимии табиӣ буд.

Ин ду ҷиҳат аксар вақт дар афкори маорифпарварони Осиеи Миёна ба якдигар омехта мешуданд: баъзан муносибати онҳо айнан аз рӯи талаботи ақидаи макиавелистӣ буд, яъне то ҳадди имкон ҳама чизро аз худ кунему ба муқобили ҳамон мамлакате ки аз он гирифтаем, истифода барем... Дар ҳолати дигар, подшоҳи Россия ва тамоми хонадони вайро «румузи» тараққиёт меғуфтанд, ки аз ин кор бӯи муросо ба зулми миллӣ меояд. Ана дар байни ҳамин ду ҷиҳат бисёр маорифпарварони Осиеи Миёна, аз ҷумла Аҳмади Дониш ҳам мекалавиданд.

Аҳмади Дониш баъзан табиати иҷтимоии Россияи подшоҳиро ба инобат намегирифт, вай ду Россия — Россияи подшоҳӣ ва Россияи революциониро аз якдигар фарқ накарда, дар бораи Россия умуман асар менавист ва суҳан меронд.

Вале иқтисоии тамоми задухӯрдҳои минбаъдаи синфӣ ва миллӣ маорифпарварони тоҷикро маҷбур кард, ки ин

чиҳатҳои ҳалқунандаро аниқ дида тавонанд ва ба назар гиранд.

Вале ба ҳар ҳол, гуфтан мумкин нест, ки худи Дониш ин чиҳатҳои иҷтимоиро тамоман дида натавониста буд. Дар бисёр ҷойҳои «Рисола»-и худ ин мутафаккир таъкид мекунад, ки гарчанде амир ба ин дараҷа ҷоҳил, бефаросат ва зolim бошад ҳам, ӯро ҳукумати подшоҳӣ дастгирӣ мекунад. Худи гузориши масъала ҷавоби равшан медиҳад. Модоме ки ҳукумати подшоҳии Россия амирони Бухороро «подшоҳони одил» гӯяду онҳоро дар тахти Бухоро нигоҳ дорад, худаи шарикӣ иртиҷоъ-парастони мутаассибтарини Бухоро будааст ва табиист, ки ба дастгирии табақаҳои демократии ҷамъияти Бухоро умед бастанӣ вай хаёли хом аст. Дониш, ки душмани аморати Бухоро буд, ҳукумати подшоҳии Россияро (рости гап, хеле пардапӯш карда) танқид мекард, ки амирони ҷинояткори Бухороро дастгирӣ мекунад ва ба онҳо ёрмандӣ мерасонад. Ин ақида дар бисёр ҳикояҳои Аҳмади Дониш роҷеъ ба Россия ифода ёфтааст.

* * *

Вале тазоди Бухорои қафомонда ва маданияти пешқадами ҳамон давра дар асарҳои ин мутафаккир ва фақат бо воситаи ба Россия муқоиса кардан баён гаштааст. Ин тазод баъзан чиҳатҳои басо аҷоиб дорад. Алалхусус, сухан роҷеъ ба фаромӯшхонаҳо меравад, ки Дониш дар бораи онҳо изҳори фикр кардааст. У дар бораи аҳли фаромӯшхонаҳо ва урфу одати онҳо бо меҳру шафқати аҷоиб сухан меронад. Ин, албатта, рӯирифт аз будааш хеле беҳтар карда нишон додани чунин ташкилотҳои бениҳоят иртиҷоӣ мебошад. Вале сабаби аз будааш беҳтар карда нишон додани Дониш дорони хусусияти ба худ хосе мебошад. Аҳмади Дониш таъкид мекунад, ки: «Агар ин санъат иштиҳор ёбад, халқро рафоҳати кулӣ бувад, амирон аз тараддуди ҷаҳонгирӣ, фақирон аз ранҷи замингирӣ фориғ мешаванд ва ҳама аз тараддуди лашкаркашӣ ва тўпрезӣ ва киштисозӣ озод мегарданд магар ба қадри зарур ва азбаски зар ва ҷавоҳир ҳама ба рӯи замин омадааст, ҳеч эҳтиёҷ ба қандани қон набошад ва аз барои касби маош касе мўҳтоҷи қушодани дўқон набувад... ва дар ин маслак назди подшоҳу гадо мулку мол манзур набувад, илло таовун ва талаттуф. Ва ҳеч миллате бо миллати дигар ва давлате бо давлати дигар

музоҳим ва мухосим набошанд, магар ба тариқи улфат ва мувофиқат ва ҳар чӣ касб ва ҷамъ кунанд, ба мувофиқат ва муовинати ҳамдигар кунанд ва боз ба ҳамдигар эсор намоянд (бахшанд)... ва ба ҳамдигар мушфиқ ва меҳрубон бошанд ва қадри ҳамдигар бидонанд»¹.

Дониш «назарияи аҳли фаромӯшхонаҳоро»² оид ба баробарии умум дар авзои ибтидоӣ ва суқути ин баробарии табииро тавсиф карда менависад, ки «ба ғазаб ва зӯр мулк аз ҳамдигар бистониданд, дар асл Рум аз фалон ва Хитой аз фалон ва Туркистон аз фалон буд, ки фалону фалону фалон молик ва соҳиб шуданд, шартинизом ва муқтазои ақл он аст, ки ҳар касе ба замини худ қаноат кунад ва пурзӯр замини камзӯрро рад кунад. Агар касе аз ин маъно сар боз занад, дар миллати футувват ва мазҳаби мурувват фарз аст, ки зӯрон бо иттифоқ ба сари ӯ зӯр оварданд ва ҳаққи заиф аз қавӣ ситонида бидиҳанд, зеро ки дар мероси падар ҳама баробаранд. То русуми хунрезӣ ва ҷидол аз миён бардошта шавад ва муноқиша ва пархош дар мобайни шоҳон намонад, то ҳама халқ бо осудагӣ рӯз ба сар баранд»³.

Тамоми хусусияти баёни Аҳмади Дониш нишон медиҳад, ки вай ба тамоми ин ақидаҳо комилан розӣ аст ва шояд ҳудаш ин нусхаи ба худ хоси назарияи Жан Жак Руссо «муоҳидаи ҷамоатӣ»-ро таркиб додааст.

Дониш ҳамаи ин ақидаҳоро ба таълимоти аҳли фаромӯшхонаҳо нисбат дода, дар ҳамин асос утопияи иҷтимоии ба худ хос ба вучуд меорад. Вале агар мо рафти фикри ин мутафаккиро бо диққат мушоҳида кунем, надидаи мумкин нест, ки сухан дар амал аз Осиёи Миёна меравад. Аҳмади Дониш аз бечорагон сухан ронда пеш аз ҳама табақаҳои камбағал ва хонабардӯши хонии Бухороро дар назар дошт. Ин мутафаккир бо чашмони худ медид, ки онҳоро ҳукумати амир чи тавр урьёну толону тороҷ кардааст. Дониш шоҳид буд, ки ҳукумати подшоҳии Россия заминҳои Осиёи Миёнаро чи гуна тасхир мекунад ва сухан дар ин ҷо маҳз аз ҳамин бора меравад. Вай инчунин нағз медонист, ки ҳокимони Осиёи Миёна дар байни худ чи низоу хусумат доранд, ки

¹ Аҳмади Дониш. «Наводир-ул-вақоеъ», саҳ. 221.

² Албатта, дар ҳақиқат, аҳли фаромӯшхонаҳо, ҳеч гуна чунин назарияҳо надоштанд.

³ Аҳмади Дониш. «Наводир-ул-вақоеъ», саҳ. 222.

аз ин фақат халқи меҳнаткаш зарар мебинад. Ба ҳамин тариқ Аҳмади Дониш таълимоти аҳли фаромӯшхонаҳоро баён карда, фақат манфиати осудагии мамлакат ва мардумони онро дар назар дошт.

Вале Аҳмади Дониш ҳаёли будани ин нақшаҳои иҷтимоиро мефаҳмид. Бо роҳи ами ба амал баровардани онҳо мумкин нест, аммо Дониш аз муҳорибаҳои революционӣ метарсид. «Ҳеҷ кас ба осонӣ аз сари мулку мол барнахезад ва аз дил тарки мо-филяд нагӯяд ва аз барои қарори ин назм даръёҳои хун мавҷзан шавад, боз маълум нест, ки ин сурат ба вуқӯъ меояд ё не?»¹

Аз ин мебарояд, ки дар асарҳои Дониш дар ин давра ду ҷиҳат характернок аст; якӯм — ба омӯзиши илмҳои дуньявӣ кӯшидан ва барои дар Бухоро паҳн кардани онҳо ҷаҳд намудани ӯ; дуйӯм — социализми ҳаёлии ба худ хоси басо соддаи ӯ. Ин ду ҷиҳати асарҳои вай дар таърихи афкори иҷтимоии хонии Бухорои солҳои 70—80-ӯми асри гузашта чи аҳамият доштанд, — масъала равшан аст.

Боз як масъалаи муҳимме пеш меояд — Аҳмади Дониш бо кадом роҳ мехост дар хонии Бухоро донишҳои дуньявиро паҳн кунад ва мақсади ӯ аз танқиди иллатҳои ҳукмронии амирони Бухоро чист? Бе шак, Аҳмади Дониш солҳои 70-ӯми асри XIX халқи революциониро намедид ва ошӯбу шӯришу қиёми мутааддиди деҳқонро, ки дар он давра дар хонии Бухоро шӯъла мезад, намедид (аниқтараш, онҳоро ба инобат намегирифт). Мутаассифона, Аҳмади Дониш бо намояндагони пешқадами зиёиёни революционии демократи рус шахсан шинос набуд, гарчанд, нисбат ба баъзе ақидаҳои социализми утопӣ бо хайрхоҳӣ муносибат мекард. Дар чунин шароит Дониш фикр мекард, ки ғояҳои пешқадами худро ба воситаи як қатор ислоҳоти амир, ба воситаи системаи аморати маорифпарвар ба ҳаёт ҷорӣ мекунад.

Аҳмади Дониш дар аввал, вақте ки дар хизмати амир буд, чунин андеша дошт ва ҳамон вақт рисолаи сиёсии худро, ки дар боло номбар шуд, навишта буд. Баъдтар, ин мутафаккир ҳаёли будани ғояҳои ислоҳотии худро дида, фано ва суқути хонадони манғитиро амиқ фикр кард.

¹ Аҳмади Дониш, «Наводир-ул-вақоъ», саҳ. 222.

Аммо Дониш золимони Бухороро танқид карда ба як хулосаи асосии революционӣ омада натавонист, вай имконпазир надонист, ки ба халқи норозӣ, ки тайёр буд сохти аморатро сарнагун кунад, рӯ оварад. Дар ҳамин аст маҳдудияти ҷаҳонбинии Дониш ва танқиди ӯ маҳдудияти тартиботи аморатро.

Дониш қувваҳои ба сарнагун кардани ҳокимияти манғитҳо қодирро ба таври мубҳам тасаввур мекарда бошад ҳам, мегӯяд, ки дар Бухоро одамони боақли поквичдоне ҳастанд, ки фисқу фасод ва худсарихоӣ ҳукмрони манғитро бо чашми худ дида, вале сукут ихтиёр намуда, барои рафъи ин камбудихо ҷорасе наандешидаанд. Касоне ки чунин бепарвой мекунад, лоҷарам шарик ва ҳамдасти ҳукмрони манғит мебошанд.

«Баъзе аз ашхос, ки аз ҳақиқати қор огоҳӣ доштанд, — менависад Дониш, — даст ба гиребон гирифта, ба ҳоли онҳо, ба амири эшон гирифта паноҳ ва илтиҷо ба худо мебарданд, ки мабод, ки рӯзе шумии шумо ба мо занад ва ба шомати бадии шумо, мо ба сӯи хотимат (оқибати бад, марг — З. Р.) гирифта оем»¹.

Баъд аз он Дониш масале оварда онро бо суханони зерин тамои мекунад: «Агар онҳо нек будандӣ, дар ин шаҳр наистодандӣ»².

Чунон ки дида мешавад, Дониш бо воқеияти ҳаёти давраи манғитон ба ҳеҷ ваҷҳ розӣ шудан намехоҳад, ӯ касонеро ҳам ки бо ҳокимияти манғитҳо созиш мекунанд, маҳкум ба ҷазо медонад. Дониш мегӯяд, мардум барои он ба газаби худо гирифта шудаанд, ки мутеъ ва фармонбардори чунин амири нобакоре мебошанд. «Дар айёми ӯ халқро ба тавбаву истиғфор бояд мубодират кардан, ки кағзуби ҳақ шудаанд ва ба маҳкумии чунин золиме асир гашта»³.

Чи тавре дар боло нишон додем, Аҳмади Дониш революционер набуд, вай бо воситаи усулҳои революционии мубориза тағйир додани сохти иҷтимоӣ иқтисодии давраи худро фикр намекард, дар танқиди тарафҳои пуриллати аморат ба халқи революционӣ такя намекард. Вай аз халқ дур буд; дар атрофи ӯ асосан аҳли мадраса, зиёиёни мулло ҷамъ омада буданд. Мо бар замми ҳамаи ин набояд фаромӯш кунем, ки Аҳмади

¹ Аҳмади Дониш «Рисола...», саҳ. 103.

² Ҳамон ҷо.

³ Ҳамон ҷо, саҳ. 105.

Дониш охирҳои умри худ дар асари худаи «Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони мангития», ки дар боло ном бурда будем, амирони хонадони мангитияро саҳт танқид карда, нопок меномад ва мегӯяд, ки ҳукмронии онҳо ба халқ ҳалокатовар аст. Дониш навиштааст: «Ва ин фармонфармоён, ки ҳоло мо ҳазрати амир ва ҷаноби вазираш мехонем, улоика к-ал аньоми балҳум азалланд. Ба далели аҳкоми шаръия ҳар соате чанд мартаба азли ишон зоҳир мегардад ва касеро инқиёди ҳукми эшон лозим ҳам не ва боғи ва тоғи нахоҳад гардид. Чунки аморат бар сабили адл хилофат аст ва агар бар сабили зулм бувад, бевосита хилофати иблис алайҳиал-лаъна аст».¹

Аҳмади Дониш даъват мекунад, ки ба бедодии амирон тобеъ нашаванд. Чи тавре пештар мутмаин гаштем, амирони хонадони мангития золим, ҷоҳил, бедодгар буданд. Бинобар ин Аҳмади Дониш чунин мешуморад, ки ба онҳо тобеъ шудан лозим нест. Дар ин ҷо Дониш даъват намекунад, ки мардум табар ба даст гиранд, вале итминони комил ҳаст, ки амири золим наметавонад дар сари ҳукумат бошад.

Дар назари Аҳмади Дониш амирони мангития ҳама золиманд ва ногузир ба марг маҳкум гаштаанд. Аҳмади Дониш менависад, ки «дар оянда касоне ки зиндаанд, хоҳанд дид, ки харҷи давлат ва моле ки дар хазинаи амир бад-ин гуна зулму заҳр ҷамъ гардидааст, тӯшай куффор ва ғанимати фучҷор гардида, саркардагон охир сари худҳоро ба дор хоҳанд супорид ва амирон ва волиён ҳамчунон бенасиб ба хусрони абади гирифта хоҳанд шуд»².

Дар поёнтар Аҳмади Дониш менависад, ки «назар ба қирони қавокиб давоми салтанат низ дар Мовароуннаҳр ба дасти ин табақа пайдор намонад ва муқотилаи азима ва тағайуроти аҷиба зуҳур кунад... Ба ин фитна, ки дар мизочи олам боздид мегардад, назар ба қироноти қавокиб бояд ки то як қарн, ки иборат аз сиву шаш сол аст, дар арсаи зуҳур бирасад ва машҳуди дидаи ҷаҳониён гардад.

Ба ҳар кайф назар ба аморат ва аломати зоҳира бар таҳриби миллати ҳанифи ислом, ки дар Мовароуннаҳр аст, вуҷуди ин амирони ҷоҳил ва олимони коҳил ва

¹ Аҳмади Дониш. «Рисола...», с. 174.

² Ҳамон ҷо, саҳ. 172.

сипоҳиён гумроҳи гофил бас аст, аломати дигар лозим нест». Аҳмади Дониш мегӯяд, ки мамлакат як боғест ва агар боғбон надон бошад, онро бояд аз дасташ кашада гирифт. Маорифпарвар дар ин ҷо боғбонро ишора ба амир кардааст. Амири ҷоҳил лоиқи тахт нест ва ҳақ надорад амири мулк бошад — чунин аст зуҳури муносибати манфии Аҳмади Дониш ба амирони хонадони мангития.

Аҳмади Дониш «хоби» як ошнои худро меорад, ки гӯё дар хоб дидааст, ки ба болои элчихона моҳу ситораҳо афтидаанд ва дар таъбири он менависад, ки «ҳоли ин давлати мангития ва табааи онҳо дар оянда чӣ шавад? Рехтани моҳу ситора дар ҳаққи инҳо чист? Бояд, ки осмон бар сари инҳо фуруд ояд...» Албатта, ин «хоб» фақат воситаи тасвири бадеӣ буд, ки муаллиф бо ин роҳ рамзе ба ногузир фано шудани аморат кардааст. Баъд Дониш гапашро давом дода менависад: «Ҳайф, афсӯс, ки дар ин аср гӯши шунаванда ва дидаи нигаранда нест, ҷуз ин ки ҳар чӣ маълуми хеш гардад ба саҳифае нақш кардан ва худ хондану худ гиристан, дигар илоче надорад... Борҳо ман аз ин мақула, ки аз қироноти кавокиб маълум гардида буд, ба аксари ҳукком ва мутасаддиёни дарбор навиштам, дар ҷавоб чизе нашунидам, илло ки сукут ё сухане дар суолам аслан ҷавоб шудан надорад»¹.

Ба ҳамин тариқ шакке нест, ки Аҳмади Дониш талхиҳои ҳақиқати амирро чашида фаҳмид, ки амиру дарбориёнаш аз рӯи табиати худ маслиҳатҳои одилонаи одамони пешқадамро ба инобат намегиранд, гапи онҳо ба гӯшашон намедарояд, аз ин рӯ, вай изҳори фикр кард, ки дар Бухоро амирони мангития нолозим ва ношоям мебошанд. Ҳамин тавр худ ин маорифпарвар аморати маорифпарварро, ки ҳудаш хаёлан бофта бароварда буд, вайрон кард ва аз доираи ақидаи мутлақияти маорифпарвар хеле боло баромад.

Аҳмади Дониш сукути аморатро ногузир медонад, вале баъзан дар фикраш ҷиҳатҳои дилмурдагӣ ба гӯш мерасанд: гарчанде ба фано шудани аморат шакке надошт, роҳи сарнагун кардани сохти золимони Бухороро намедид. Аҳмади Дониш акнун умедашро аз такмили ахлоқи фуқаро ва ҳокимон канд. Вале ӯ то ба ақидаи ҳақиқатан революционӣ ҳам расида натавонист.

¹ Аҳмади Дониш, «Рисола...», саҳ. 173.

Ба қавли Б. Ғ. Ғафуров, «Дар ҳамон шароити таърихие ки Аҳмади Дониш кор мекарду имкон надошт бо одамони пешқадами Россия мубодилаи афкор кунад, наметавонист масъалаи таъбир додани ҳаёти Бухоро ба таври революционӣ ҳал кунад».

* * *

Аввал ифодакунандаи гоҷҳои ислоҳоти сохти сиёсии Бухоро, баъд тарафдори фано ва суқути хонадони мангития, мунаққиди оташинсухан ва фошкунандаи корҳои амиру дарбориёнашу бедодгарии боёну муллоёни иртиқой, тарғиботчи маданияти дуньявӣ, ки ба Россия ва маданияти ӯ бо хайрхоҳӣ назар мекард, мутафаккире ки дар асарҳояш аҳволи вазнини мардуми хони Бухоро равшан ва ҳаққонӣ тасвир гаштааст — чунин одам буд Аҳмади Дониш.

Дар зиддияти ҷаҳонбинии маорифпарвари бузурги халқи тоҷики асри XIX — Аҳмади Дониш — сарчашмаи инкишофи минбаъдаи афкори маорифпарварӣ ва баъдҳи афкори умумидемократии халқҳои Осиёи Миёнаро ёфтан мумкин аст.

Агар мо афкори маорифпарварии Аҳмади Донишро маҷмӯи «орзуву хоҳиш»-ҳо гӯем (илми дуньявӣ, маориф, амири маорифпарвар) ва шароити конкрети таърихро ба назар нагирем, ин афкори вай ба назар чунон менамоянд, ки ба гоҷҳо ва назарияҳои муқаррарии маорифпарварони европой айнан монанд мебошад. Аммо агар ба назар гирем, ки — ва албатта ба назар гирифтадан даркор аст, — дар шароити Бухорои асри XIX даъват ба маориф ва маданият ҳам объективона ва ҳам субъективона даъвати иттиҳод бо маданияти пешқадами Россия, даъвати гузаштан аз асри XVI ба асрҳои XIX ва XX буд, пас мазмуни ҳақиқӣ ва аҳамияти фаъолияти Аҳмади Дониш комилан равшан мешавад. Дар чунин шароит ақидаҳои Аҳмади Дониш талаб мекарданд, ки Бухоро ва Осиёи Миёна ба ҷараёни ягонаи афкори революционӣ ва ҳаракати революционӣ, ки кайҳо дар Россия ҷӯш мезад, ҳамроҳ шавад.

Маорифпарварӣ дар мамлакати иқтисодиёташ қафмонда, дар шароити асри XIX ва XX чунин маъно дошт, ки мамлакат ба роҳи революционӣ аз нав сохта шавад. Ва дар ин ҷо гап дар завқу шавқи худӣ Дониш нест,

балки дар мантиқи объективии муборизаи маънавий мебошад.

Зиддияти дигари ҷаҳонбинии Дониш ҳам аз ақидаҳои зерин дарак медиҳанд. (Аҳмади Дониш даъват мекунад, ки аз русҳо таълим гирем ва маданияти дуньявии русҳоро омӯзем, вале дар айни ҳол вай воситаҳои азнавсозии қўшуни амирро мечуст, воситаи ба сиёсати мустамликадории Россияи подшоҳӣ муқобилат карданиро мечуст. Маорифпарварии Аҳмади Дониш ба андозаи бузурге даъват буд, ки бар зидди душман аслиҳаи ҳуди вай, илм ва техникаи ҳуди вай кор фармуда шавад. Дар шароити кризиси доимо зўршавандаи революционӣ дар Россия аз русҳо таълим гирифтани як маъноӣ дигар ҳам дошт, ки Дониш онро намеандешид ва дар гўшаи хаёли ӯ ҳам набуд, яъне чунин маъно дошт, ки Бухоро ба ҳаракати революционии Россия ҳамроҳ шуда, мардуми он бо халқи революционии рус муттаҳид мешуданд. Дар байни пайравони Аҳмади Дониш ин зиддият то ба дараҷаи муборизаи ду равияи ба ҳам зид ба муборизаи революционерҳои демократ ва муборизаи намояндагони гурӯҳи қадидҳо, ки тарафдори маорифу зидди революция, зидди халқ буданду тайёр буданд ба миллати худ хиёнат кунанд, бирасид.

Ба ҳамин тариқ, дар ҷаҳонбинии Дониш ҳамон зиддиятҳои ки дар афкори иҷтимоии Осиеи Миёнаи асрҳои XIX ва XX тамоми рафти муборизаи идеологиро муайян карданд, гарчанде ҳанӯз ба шаклҳои алоҳида тақсим нашуда бошанд ҳам, акнун пайдо шуда буданд.

* * *

Чи тавре дар боло дидем, тамоми фаъолияти маорифпарварии Аҳмади Дониш бо роҳи моҳирона ва баъзан ҳеле аҷоиб муқоиса кардани Бухорою Россия ба амал пайваستاаст. Маҳз бо ҳамин тазод иллату ҷинояти амир, риёкорӣ, ҷаҳолат ва ғарази муллоёнӣ мутаассиб фош карда шудаанд.

Ҳуди ҳамин муқоиса (ки баъзан фақат тахмин кардан мумкин аст) танқиди Аҳмади Донишро, ки ба «усулҳои» таълими мактабу мадрасаҳои Бухоро равона шудааст, ҳеле саҳт ва зўр кардааст.

Ниҳоят, Аҳмади Дониш «маишат ва русуми» русзанҳоро бо қисмати мағмуми занону духтарони ўзбеку тоҷик, ки аз маданият «мардуд» гаштаанд, муқоиса меку-

наду «аз маишату русуми» русзанҳо ба ваҷд омада, мафтун мешавад (ки баъзан ин ваҷду хурсандии вай ба-чагонаю басо соддалавҳона аст) ва асоси ин хурсандию ваҷди ӯ ҳамон тазод мебошад.

Вақте ки Дониш маданияту урфу одати Россия ва Европаро доимо мисол меоварад, дар муҳокимаи вай як тактикаи сиёсии ба худ хосро дидан мумкин аст. Масалан, аз фаромӯшхонаҳо ва таълимоти аҳли фаромӯшхонаҳо диққати Донишро хусусиятҳои ҳақиқии фаромӯшхонаҳо не (ки таълимоти иртиҷоӣ буд), балки имкони пеш ниҳодани як навъи утопияи иҷтимоӣ, даъвати баробарҳуқуқии одамон, даъвати баробар тақсим кардани молу мулк, даъвати бародарии тамоми инсоният ба худ ҷалб карда буд. Аҳмади Дониш тамоми хурофотпарастии аҳли фаромӯшхонаҳоро дидан намехоҳад (ё худ онро дидаву дониста аз чашмаш соқит мекунад).

Ҳамаи ин муқоисаҳо фақат як мақсад доранд, ки зарурати фано сохтани хонадони ҷинойткори манғитияро исбот кунанд.

Дар осмони маънавии онҳо танҳо як офтоб — офтоби маориф нурафшонӣ мекард. Вале объективона назар кунем, фаъолияти маорифпарварон ба иттиҳоди халқҳои Осиёи Миёна ва ҳаракати революционии Россия роҳ мекушод. Чунин аст мантиқи таърих.

Аҳмади Дониш, Савдо, Ҳайрат, Возеҳ ва ба як андоза Абдурахмон ва дигарон шиори «Маориф»-ро эълон карданд. Эълон карданду аз ин пеш нарафтанд. Халқ фаҳмид, ки бе революция маориф булҳавас ва орзуи хушкӯ холист. Халқ аз маорифпарварон пештар рафт ва бо пролетариати Россия муттаҳид шуд. Вале ин кор пас аз чанд даҳсола дертар ба амал омад.

Тоҷи 5

ТАЪСИРИ МАЪНАВИИ АҲМАДИ ДОНИШ БА АСАРҶОИ ЗИЁИЕНИ ПЕШҚАДАМИ ХАЛҚИ ТОҶИК ДАР АВВАЛИ АСРИ XX

Аҳмади Дониш дар таърихи афкори иҷтимоӣ ва сиёсии халқи тоҷик дар охири асри XIX ва аввали асри XX осори намоёне гузошт. Зиёиёни пешқадами халқи тоҷик дар шароити аввали асри XX дар асарҳои худ анъанаҳои маънавии ӯро давом доданд. Муборизаи зидди аморати Бухоро, қидду қаҳди ба халқ ёд додани маданияти дуньявӣ, маданияти Россия, гамхорӣ ба беҳтар кардани аҳвол ва инкишоф додани маданияти табақаҳои демократии аҳолии барин ақидаҳои асосии Аҳмади Дониш дар асарҳои зиёиёни пешқадами халқи тоҷик дар аввали асри XX меҳвари асосӣ шуда буданд. Албатта, ин ақидаҳо акнун дар шароити дигар ва дар шакли дигар изҳор мегаштанд, вале дар асри XX дар Осиеи Миёна, аз ҷумла, дар хони Бухоро маорифпарварӣ набуд гуфтан, ҳеҷ набошад, саҳви калонест. Баъзе тадқиқотчиён майли чунин фикр доранд, ки азбаски дар аввали асри XX дар ҳаракати коргарӣ таълимоти марксистӣ-ленинӣ мустақам барқарор гардид ва мамлакат дар арафаи революцияи пролетарӣ меистод, ғайр аз таълимоти марксистӣ-ленинӣ дар аввали асри XX тамоми дигар таълимоти маънавӣ бояд иртиқоӣ тавсиф карда шаванд. Мувофиқи ақидаи онҳо, адибони пешқадами тоҷик дар аввали асри XX аз маорифпарварии Аҳмади Дониш дур шуданд. Магар ҳамин тавр аст? Ба фикри мо, не! Агар дар аввали асри XX шароити иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва сиёсии ҳам

хонии Бухоро ва ҳам Туркистони мустамликавиरो ба назар гирем, бо он ақида розӣ шудан мумкин намешавад.

Дар ҳақиқат, дар хонии Бухоро аз аввали асри XX то худи соли 1920 чи дар иқтисод ва чи дар маишат муносибатҳои феодалӣ ҳукмрон буданд, то соли 1918 партияи синфи коргар набуд, таассуби дин ҳамаро дар қабзаи худ нигоҳ медошт ва фаъолияти социал-демократия дар мобайни аҳолии Туркистон хеле суст буд. Дар чунин шароит маорифпарварони аввали асри XX маҷбур буданд, барои ояндаи рахшони халқи худ муборизаи вазнине баранд. Роҳи эҷодии онҳо ноустувор ва баъзан хеле пасту баланд буд. Беҳтарини онҳо монанди Асирий ва пеш аз революция Айнӣ ва дигарон баъзан дар эҷоди худ ба хатоҳои калон роҳ диҳанд ҳам, доимо ба халқ майл мекарданд, ба инкишофи маданияи он ғамхорӣ мекарданд ва пайравони содиқи Аҳмади Дониш буданд.

Мо бояд дар таҳлили фаъолияти маорифпарварони «насли дуйӯм» масъаларо дуруст пеш гузорем. Агар ҳамон шароитро, ки дар он маорифпарварӣ ба «маорифбозии» либералӣ мубаддал шуда, ҳамчун қувваи иртиҷой амал мекунад, муфассал муҳокима кунем, чунин антитеза пеш ниҳодан мумкин аст, ки маорифпарварӣ ҳамон вақт иртиҷой мешавад, ки агар ақидаҳои маорифпарварӣ ба ақидаҳои революционӣ муҳолиф бошанд, агар революция ҳамчун шартӣ асосии пешрафти маданияи инкор карда шавад, агар шиори «Барои маориф» фақат пардапӯши шиори «Зидди революция!» шавад. Магар гуфтаи ҷоиз аст, ки Асирий ё Айнӣ пеш аз революция барин маорифпарварон теги ақидаҳои маорифпарвариро бар зидди идеологияи революционӣ равона кардаанд? Албатта, ҷои баҳс нест, ки ин мутафаккирон тарафдори табaddулотӣ революционӣ набуданд, онҳо ҳанӯз ҷӣ будани марксизмро наредонистанд... Вале онҳо ислоҳоти маданияро ба революция муқобил наметузоштанд, балки ҳама вақт ва дар ҳама кор (ҳатто дар вақти хато карданишон ҳам) чунин мешумурданд, ки халқ ҳар қадар маъруфтар, маданиятар, озодтар, фаъолтар бошад, ҳамон қадар тезтар тақдири худро ба даст мегирад (вале онҳо ҷӣ тавр ба дасти халқ даромадани иро наредонистанд).

Ин ақидаи онҳо на фақат иртиҷой набуд, балки, баръакс, онро тамоми марксистон ҳангоми муҳокимаи

перспективаҳо ва имкониятҳои ҳаракати революционӣ дастгирӣ мекарданд. Агар объективона дида бароем, мубориза барои маорифи халқ, барои маънан ва ахлоқан тоза будани он, дар айни ҳол, берун аз иродаю хоҳиши ҳуди маорифпарварон муборизае буд, ки халқро барои қабули идеяҳои революционии большевизм, барои бо халқи меҳнаткаши Россия муттаҳид шудан, тайёр мекард. Вале маҳз дар аввали асри XX ҳаракати маорифпарварӣ бояд бе шакку шубҳа, ниҳоят боэҳтиёт ва муфассал таҳлил карда шавад, зеро лозим аст, ки тамоми ҷиҳатҳои фойданоки маорифпарвариро аз байни наводаҳои захрноки ҷадиӣ ҷудо кунем, чунки ҷадидҳо бо кадетҳои Россия аз як маҷроъ рафта, мекушиданд, ки ақидаҳои маорифпарвариро бар зидди революция равона кунанд ва режими мавҷударо барқарор нигоҳдоранд. Такрор мекунам, ки таҳлил бояд басо муфассал ва боэҳтиёт бошад, вале ин кор ба мо ҳақ намедиҳад, ки тамоми зиёиёни пешқадами аввали асри XX халқи тоҷикро ба ҷадидон ҳавола кунем ва онҳоро зӯран ҷадид кунем. Ин кор нисбат ба одамоне ки ҳаёти худро ба хизмати халқ гузоштаанд, ноодилӣ мебуд.

Акнун ин масъалаи мураккабро конкреттар, дар асоси материалҳои ҳақиқӣ дида мебароем.

Дар аввали асри XX маркази ҳаракати революционӣ дар Россия қарор гирифт. Россия маркази тарқишҳои революционӣ гардид, ки тамоми Шарқро ба ларза оварданд.

В. И. Ленин гуфта буд: «Капитализми ҷаҳонӣ ва ҳаракати рус дар соли 1905 Осиёро тамоман бедор карданд. Садҳо миллион аҳолие ки дар беҳаракатии асри миёна хору зор ва ваҳшӣ гаштааст, ба ҳаёти нав ва ба мубориза барои ҳуқуқи оддитарини инсон, барои демократия бедор шуданд»¹.

Даврае расид, ки тамоми Россия — ҳам марказ ва ҳам ғушаҳои он — ба революцияи социалистӣ омода гашт, вақте расид, ки синфи корғари рус барои роҳбарӣ кардан ба тамоми қувваҳои демократии ҷамъият ва пеш аз ҳама барои роҳбарӣ кардан ба оммаи деҳқонони ҳуди Россия ва тамоми мустамликаҳои он муборизаи мураккабтарине вусъат дод. Дар ин давра пешқадами ин ё он равиҷро, пеш аз ҳама, аз чунин нуқтаи назар дида баро-

¹ В. И. Ленин. Асарҳо, ҷилди 19, саҳ. 70.

мадан даркор аст, ки ба галабаи революция ба кадом андоза мусоидат кард. Тарзи муносибат ба революцияи Россия мифтоҳи дуруст фаҳмидани муборизаи идеологӣ дар Тоҷикистони аввали асри ХХ мебошад.

Аз як тараф, дар зери таъсири ҳаракати революционии умумирусӣ ва дар зери таъсири социал-демократияи революционии рус оммаи халқ то рафт бештар ба революция кашида мешуданд, омма дар арафаи революцияи социалистӣ то рафт бештар бо ақидаҳои большевикӣ фаро гирифта мешуданд. Аз дигар тараф, амир, боён, аҳли мутаассиби дин ба лагери контрреволюционии умумироссиягӣ шарик гашта, то рафт беҳаётар ва разилтар мешуданд.

* Революцияи якӯми рус дар лавҳаи хотири аҳолии маҳаллӣ осори амиқе гузошт. Дар рафти ин революция табақаҳои меҳнаткаши Осиёи Миёна ба дурустии кори пролетариати рус мутмаин мешаванд, дар муборизаи зидди ҳукумати подшоҳӣ таҳкурсии иттиҳоди халқи кабири рус ва халқҳои Туркистон гузошта мешавад.

Дар революцияи солҳои 1905—1907 ширкат кардани камбағалони аҳолии маҳаллӣ синфи истисморгаронро аз ғазаб девона кард, зеро онҳо бо ҳар восита кӯшиш мекарданд, ки ҳаракати революционии умумирусӣ оммаҳои сершумори тоҷикон, ўзбекон ва дигар мардумони ин кишвари беканорро дар бар нагирад.

Амири Бухоро дар «соли наҳси вазнин» ба Николаи II ёрдами моддӣ мерасонад, то ки ҳукумати подшоҳӣ революцияро дар мамлакат тезтар фуру нишонад.

Дар айни ҳол амир ва феодалҳои Бухоро «илоҳи эҳтиётӣ» медиданд, ки дар ҳолати шикаст хӯрдани ҳукумати подшоҳӣ бояд ба кор мерафт. Онҳо ният доштанд, ки хонии Бухороро аз Россия ҷудо карда, ба зери юги Туркия ва Англия дароранд. Инак як ҳуҷҷати характернок: «Ҷаноби олиҷоҳ, ба маълумоти Шумо нусхаи мактуби сафири сиёсии моро дар Бухоро аз таърихи 15 февраль рақами 47, ки роҷеъ ба тарғиботи динӣ ва сиёсии байни мардуми хонии Бухоро аст, ирсол сохта, лозим медонам дар бобати муроҷиати қозиёни Андичон ба амири Бухоро, дар мактуби мазкур, ки таклиф кардаанд, дар шӯриши аҳолии маҳаллии Туркистон, ки ба қарибӣ хоҳад шуд, ширкат намојанд, ҳаминро илова намоям, ки дар охири моҳи январь як хати беимзо ба забони маҳаллӣ бо замимаи аризае ба номи амир дастрас

гардид, ки онро ду қозии Андиҷон — Мулло Муҳаммад-умар Алибоев ва Мулло Назархон Назарбоев навишта будаанд. Дар ин ариза гуфта шудааст, ки ба Фарғона овозаи Россияро шикаст додани Япония расидааст ва японҳо бисёр русҳоро нобуд кардаанд, бинобар ин дар Фарғона кам аскар мондааст ва арзқунандаҳо аз амир хоҳиш кардаанд, ки барои рафъи русҳо аскар аслиҳа фиристонанд ва пас аз ин онҳо ба амир тобеъ мешуданд, ғайр аз ин, илтимос кардаанд, ки бо амири Афғон робита карда пурсад, ки вай дастгирӣ мекунад ё не; илтимос кардаанд, ки тазтар ҷавоб гардонад, ваъда додаанд, то омадани ҷавоб тайёри мебинанд ва дар ҳама шаҳрҳо ҷамъ меоянд»¹.

Амиру феодалон метарсиданд, ки онҳо ҳамроҳи Россия подшоҳӣ дар оташи революция сӯхта мераванд, бинобар ин пеш аз ҳама, мехостанд, аз Россия ҷудо шаванд.

Амирпарастии либерали Садри Зиёи бухороӣ навишта буд, ки халқи рус соли 1905 «бар зидди давлати матбуъа ҳаракатҳои ваҳшиёна менамуд».

Буржуазии миллӣ мекушид, ки амири Бухоро ва подшоҳи Россия баъзе гузашт кунанд, бинобар ҳамин ҳаракат мекард, ки аз баромадҳои оммаи мардум Ҷоида барад, вале дарҳол аз вусъати революция тарсида, аз талабҳои ночизи худ ҳам даст кашид. Дар сафи буржуазии миллӣ ин тавр махсус инъикос ёфтани революцияи Россия (ки онро бо иборати «Бад аст, ки подшоҳи Россия аз табақи мо мехӯрад, нағз аст, ки подшоҳи Россия зиёфати моро муҳофиза мекунад» — ифода кардан мумкин аст) дар идеологияи ҷадидҳо хеле равшан инъикос ёфтааст.

Ҳаракати ҷадидҳо ҳамчун як ҳаракати махсуси сиёсӣ ҷавоби буржуазия аст ба ҳаракати доимоафзоиандаи революционии халқ. Аз аввали вучуди худ ҷадидизм дорои унсурҳои хиёнаткории миллӣ буд. Зимнан дар ҷадидизм равияи пантуркистӣ, назар ба парастии подшоҳи Россия, зӯртар буд, гарчанде ҷадидҳо дар пеши маъмурияти Россияи подшоҳӣ ҳам қосалесӣ мекарданд.

Дар адабиёти мо, бо роҳбарии Бехбудӣ ба революцияи солҳои 1905—1907-уми рус, ба фаъолияти социал-

¹ Ҳуҷҷати мазкур — мактуби махфӣ генерал-губернатори Туркистон мебошад, ки 18 феввали соли 1906 ба сардори штаби олии навишта буд.

демократҳои рус хиёнат кардани ҳадидон, тадқиқ карда шудааст. Мехостем вобаста ба ин масъалае чанд маълумоти нав оварем. Соли 1906 Беҳбудӣ навишта буд: «Алҳол дар ҳизби кадетҳо одамони муттааддиди миллат ва мазҳабшон мухталиф гирд омадаанд... Дар Руссия, рӯз ба рӯз ва соат ба соат ошӯбу вайронкорӣ авҷ мегирад. Дар ватани мо фақат ба шарофати ҳизби кадетҳо роҳат ва амният барқарор мешавад»¹.

Беҳбудӣ ҳамчун намоёнди муқаррарии буржуазияи миллии Туркистон ба таври қатъӣ программаи социал-демократҳои Россияро рад мекард ва «исбот менамуд», ки фақат кадетҳо, яъне идеологҳои буржуазияи империалистии Россия, аъзои партияхои либералии подшоҳпараст метавонанд Россияро ислоҳ кунанд, ўро аз гирдобии шӯру ошӯб бароваранд ва аз фаношавӣ нигоҳдоранд. Беҳбудӣ ин ақидаро доимо талқин мекард. Масалан, вай партиаи «Иттифоқ»²-ро тасвир карда навишта буд, ки гарчанде ин партиаи мусулмонҳо бошад ҳам, вале... «дар сиёсат ва талабҳои худ кадетҳоро пайравӣ мекунад ва ҳамон мақсадеро тақозо менамояд, ки кадетҳо доранд»³.

Ба ҳамин тариқ, чиҳати асосии программаи ҳадидҳо талаби иттиҳод бо кадетҳои Россия буд бар зидди революция.

Иттифоқчиёни кадетҳои Россия ҳадидон дар ҷобачогузори қувваҳои синфӣ дар соли 1905—1907, дар масъалаи муносибат ба революция мақоми хиёнаткорӣ ишғол карданд. «Шӯҳрат» ном газетани ҳадидон чунин навишта буд: «Манифести 17 октябр дилҳои моро фараҳшор кард ва тамоми халқҳои Россияро аз занҷири асорат раҳо дод... Вале ҳанӯз комилан амният нашудааст. Дар Россия бетартибӣ, корпартоӣ, митингҳо ва ошӯбҳои сиёсӣ тадриҷан барҳам дода шуда истодаанд. Умедворем, ҳукумате, ки дар мамлакат қисман тартибот барқарор карда тавонистааст, бар зидди шӯришҳои имрӯза ҳам қувваи даркорӣ ёфта метавонад, то ки молу мулк ва

¹ Газетани «Хуршед» аз 11 октябри соли 1906.

² Партиаи «Иттифоқ» муҳофизии манфиатҳои буржуазияи дар районҳои мусулмоннишинии Россия мебошад, зоҳиран партиаи мустақил буда, программа ва тактикаи махсуси худро дошта бошад ҳам, дар амал думрави кадетҳо буд.

³ Газетани «Хуршед» аз 8 январӣ соли 1908.

ҳаёти мардумро аз ин шӯрапуштҳо халос кунад. Охир дар Россия чор сол боз инқилоб шуда истодааст»¹.

Ба қавли ҷадидон, революционерии рус «шӯрапушт» будааст! Мана, қиммати ҳақиқии либерализми ҷадидҳо!

Инак, дар давраи революцияи халқӣ дар байни қувваҳои зиддиҳалқии Россия ва Туркистон робита пайдо мешавад, ки зидди халқӣ революционӣ буд. Бар муқобили ин робита, дар муборизаи зидди ҳукумати подшоҳии Россия, зидди помещикҳо ва буржуазияи Россия иттифоқи меҳнаткашонии Осиёи Миёна ва халқӣ кабири рус обу тоб меёбад.

Дар рафти революцияи солҳои 1905—1907 халқҳо ба дурустии кори большевикҳо бовар карданд, мутмаин шуданд, ки гавари галаба бар ҳукумати подшоҳӣ ягонагии халқҳои Россияи онвақта бо сарвари синфи коргари рус мебошад. В. И. Ленин вобаста ба вазифаҳои партияи большевикон дар соли 1914 навишта буд: «Бар хилофи ҳар гуна миллатчиёни буржуазӣ ва майдабуржуазии тамоми миллатҳо бе истисно — ягонагии коргарони ҳамаи миллатҳои Россияро мустақам кардан даркор аст ва зимнан, барои ин кор ба наشري замимаи газетани мо шурӯъ кардан лозим, ки он ба ҳаракати коргарони миллатҳои гуногуни Россия бахшида шудааст»².

Халқҳои Осиёи Миёна ва Қазоқистон дар симони пролетариати рус ва коммунистони Россия дӯстони ҳақиқии содиқи худро ёфтанд. Революцияи якуми солҳои 1905—1907-ӯми рус ба пайдо шудани ин дӯстии вайроннашавандаи доимӣ хеле мадад расонд.

Дар адабиёти хаттии тоҷик дар аввали асри XX идеологияи намояндагони доираҳои клерикалии амирпарастӣ, идеологияи синфи ҳукмрон мақоми асосӣ дошт, зиндагии патриархалӣ ва феодалии халқҳои Осиёи Миёнаро адибони иртиҷой чун сохти абадӣ ва одил тасвир мекарданд. Ин қабил адибон, ки мағз андар мағзи онҳоро хурофоти динӣ ва таассуби ислом фаро гирифта буд, ба халқ ҷиддан талқин мекарданд, ки ба дарбори амир тамоми инояти илоҳӣ гирд омадааст. Онҳо қафомонии иқтисодӣ ва маданияи мамлакатро сафед мекарданд. Онҳо ба хонанда талқин мекарданд, ки «аз азал чунин буд ва чунин хоҳад монд».

¹ Газетани «Шӯҳрат» аз 8 январи соли 1908.

² В. И. Ленин, Вазифаҳои мо. «Правда», 5 март соли 1955.

Ба идеологияи клерикализи феодали, ба ақидаҳои дини ислом аслан қадидҳо ҳам тарафдор буданд, чунки онҳо ҳам дар маҷеи дини ислом меистоданд.

Вале баробари ин, суғуст ҳам бошад, дар аввали асри ХХ дар адабиёти хаттии тоҷик, адабони равияи дигар ҳам буданд, ки анъанаҳои демократии назми классикии тоҷикро давом медоданд, ба маданияти пешқадами Россия бо хайрхоҳӣ назар мекарданд ва самимона мекушиданд, ки ба халқи худ ин маданиятро ёд диҳанд.

* * *

Барои хусусиятҳои ин равияи демократиро фаҳмидан баъзе хусусиятҳои асосии иқтисодӣ ва соҳти Бухорои солҳои 1905—1907-ӯро хотирнишон мекунем.

* Соҳти иҷтимоӣ ва иқтисодии хонии Бухоро ва кишвари Туркистон асосан феодали буд. Зулми амирро шариат фатво медод ва ҳукумати подшоҳии Россия маъқул медонист. Муллоҳои мусулмон ҳукмрони мутлақи афкори садҳо ҳазор одамон буданд.

Синфи коргар, хусусан дар Бухоро, хеле кам буд ва акнун пайдо мешуд. Социал-демократия дар байни меҳнаткашони Туркистон ва Бухоро ҳанӯз шабақаҳои васеи ташкилотҳои партиавӣ барпо накарда буд.

Инак солҳои арафаи революция ва солҳои ҳуди революция омаданд. Осиёи Миёна чун қисми таркибии Россия бо тақозои таърих ба ин процесси бузург шарик гардид, вале зулми муносибатҳои феодали ва истисморӣ тоқатгудоии мустамликавӣ инкишофи худшиносии революционии омаҳоро дар ҳар қадам бозмедошт.

Дар чунин шароит адабони пешқадами Осиёи Миёна, ки ҳомии идеяҳои пешқадам буданд, бо чашми умед ба Россия менигаристанд, чунки вай метавонист халқҳои ин кишварро аз пардаи тираи мустамликавӣ озод кунад. Акнун, дар асри ХХ, Россия бевосита рамзи дигаргунсозии иҷтимоӣ, рамзи революция шуда буд.

Ба кулӣ фаҳмидани ин аҳамияти ҳақиқии Россияи революционӣ ба бисёр зиёӣҳои пешқадами халқи тоҷик, каме дертар, фақат баъди Октябри соли 1917, муяссар гардид.

Аммо ҳуди ба ҳаракати васеи прогрессивии таърихӣ ҳамроҳ шудани Бухоро, аз зиндони тангу торики қафони ба арсаи васеи таърих баромадани он—ҳамаи ин

ҳанӯз дар ҳуди рафти революцияи солҳои 1905—1907 ҳис карда мешуд. Садриддин Айни ин солҳоро ба ёд оварда навишта буд: «Революцияи соли 1905-ӯми Россия дар Бухоро таъсири калон бахшид, ҳаракати прогрессивӣ, ки пештар дар доираҳои таңги ҷудогона буд, хеле вусъат ёфт. Газетаҳои русӣ ҳар гапро озод менавиштагӣ шуданд, аз тарафи турк ва тоторҳои Россия, ки пештар гайр аз «Тарҷумон» газетасе надоштанд, газетаҳо ва журналҳои гуногун баромадан гирифт»¹.

Сипас Садриддин Айни дар бораи ба Бухоро омадани ин матбуот ва дар бораи ба хони Бухоро нағз таъсир расондани он ва баъди соли 1909 кушода шудани мактабҳои нави миллӣ сухан меронад.

Зимнан, Садриддин Айни таъкид мекунад, ки бо вуҷуди ҳамин он ҳаракатро, ки баъди соли 1905 дар Бухоро хеле вусъат ёфт, ҳаракати революционӣ гуфтан мумкин набуд.

Айни, Асирӣ, Ҳамза ва дигарон, ки дар эҷодиёти онҳо унсури демократизм зиёд мешуд, ҳанӯз моҳияти сиёсии революцияи якӯми солҳои 1905—1907-ӯми Россияро фаҳмида наметавонишанд, онҳо надиданд, ки ин революция пояи режими подшоҳии Россияро ба ларза овард.

Ин номуайянии мавқеъҳои сиёсӣ инчунин дар ҳамин зоҳир гашт, ки баъзе нависандагону шоирони Тоҷикистон ва Узбекистон моҳияти миллатпарастии ҷадидизмро равшан нафаҳмида, баъзан ба онҳо ҳамроҳ шуданд. Маҳз ҳамин ҷиҳат ҳаракати ҷадидҳоро бениҳоят мураккаб кард. Б. Ғафуров дуруст таъкид мекунад: «Албатта дар он вақт дар байни ҷадидон ҳам баъзе зиёиёни поквичдоне буданд, ки илоҷи ба халқ хизмат карданро меҷустанд»².

Асирӣ, Садриддин Айни, Ҳамза ва дигаронро аз ин қабил зиёиён шумурдан даркор аст. Ин мутафаккирон воқеаҳои пурҷӯшу хурӯши охири асри XIX ва аввали асри XX-ро аз бисёр ҷиҳатҳо аз нуқтаи назари ақидаҳои анъанавии маорифпарварӣ қабул карданд ва хурсанд мешуданд, ки барои дохил шудани маданияти дунь-

¹ С. Айни, Куллиёт, ҷилди 1, саҳ. 58.

² Б. Ғафуров, Муваффақиятҳои сиёсати миллии КПСС ва баъзе масъалаҳои тарбияи интернационалӣ, журнали «Коммунист», № 11, 1958, саҳ. 19.

явӣ тарқиши деворҳои таассуб ва ҷаҳолат калонтар шу-
да истодааст. Вале, ҳар чӣ ҳам бошад, барои онҳо рево-
люция ба шиорҳои маорифпарварӣ зид набуд (чунон ки
барои ҷадидон буд), балки баръакс, революция ба ақи-
даҳои маорифпарварии онҳо мувофиқат мекард.

Тарғиботчиҳои моҳири маданияти Россия ва маорифи
дуњьявӣ Асирий буд (1864—1915)¹.

Дониш,— мегӯяд Асирий,— пеш аз ҳама донишмандони
илмҳои мебошад, ки метавонанд оламро дигар карда,
обод кунанд.

Ҳамон илме ки дуњё гардад обод,
Туро созад зи банди ҷаҳон озод.
Ҳамон илме ки бошад ҳосили ақл,
Бувад он илму ҳикмат моџи ақл.

Вай мегӯяд, ки Москва ҷоест, ки аз он аҳамияти ил-
ми дуњьявиро фаҳмидан мумкин аст.

Асирий таъкид мекунад, ки барои омӯхтани комъеби-
ҳои маданияти дигар халқҳо забони русӣ ва дигар забон-
ҳои омӯхтан даркор аст. Вай навиштааст:

Ба ҳар лафзе ки дар фанни малоҳат,
Китобе рафта таълифи саноат,
Чи аз Алмон чи аз Афрангу русӣ,
Чи аз ёпунӣ ё худ англисӣ,
Ба лафзи миллиаш бояд дароранд,
Ба нақли тарҷима ҳиммат нигоранд².

Асирий дар достони худ «Дар баёни таърифи ҷӯи Бег-
обод» гулу булбулу абруӣ ҷононаро не, балки... тех-
ника, машинаҳо, иқтидори техникаи инсонро тараннум
мекунад, ки ин кор ба таври гӯшношунид вайрон кар-
дани нормаҳои назми адабиёти Шарқ буд! Зимнан, ин
канал, ки соли 1913 ба кор сар кард, дар ҳақиқат, иф-
тихори санъати бинокории рус буд. Н. Вошинин дар

¹ З. Раҷабов. Шоир — маорифпарварии ҳалқи тоҷик Асирий. Нашриёти Давлатии Тоҷикистон, 1951, (ба заб. русӣ). И. С. Брагинский. Очерки истории таджикской литературы, 1956, (ба заб. русӣ). Хоҷаев Ҷалол. Тошхӯҷа Асирий ва эҷодиёти ӯ, «Шарқи Сурх», № 1, с. 1951.

² З. Раҷабов. Аҷзӣ ва Асирий. (Очерки мухтасар), с. 1951, саҳ. 46.

ин бора навишта буд: «Ин канал комилаи иншооти русӣ аст, зеро тақрибан тамоми масолеҳи бинокорӣ — рег, цемент, чӯб, ангишт ва як қисми нефть аз губернияҳои марказии мо оварда шуда буданд, ҳатто хоросангҳои канори Днепр соҳили ин каналро сангпӯш кардаанд. Ғайр аз ин, намегӯем, ки бинокорони он тақрибан бе истисно, деҳқонони мо буданд»¹.

Асирӣ дар достони худ манзараи маросими кушода шудани каналро ин тавр тасвир кардааст:

—Ҳазору нӯҳ саду ду соли милод,
Ба ҳафри қадвале шуд пудрат иршод.
Зи истеъмоли мошинҳои ҳаффор
Ба шугли кофтаи гардид тайёр.
Гувашт аз ибтидоиш ёздаҳ сол,
Ҳамин сол ихтирофаш ёфт иқмол
Ба панҷуми октябри расми кушодаш
Шуда қорӣ чу об андар ниҳодаш.
Ҳазору нӯҳсаду се моҳ афзуи
Зи итмомаш қаҳон гардид мамнуи...
Калонони насоро ҳамъ гаштанд,
Дар он гуланҷуман чуи шамъ гаштанд...
Сафири хориҷии хони Хоразм,
Бар-он маҷмаъ давонда аспи оразм.
Зи мулки Шому улҳои Самарқанд
Дигар аз Андиҷону шаҳри Ҳўқанд,
Дар он маҷмаъ ҳама ташриф бурданд,
Раҳи расти ҳаводорӣ супурданд.
Чи тӯлу арзи он чӯро бидиданд,
Ба умқи баҳри ҳайрат гӯта хўрданд.
Бараш ҳаштод олчин дар таоруф,
Бувад қаддаш надонам ло-юоруф.
Чиҳил газ ресмон ояд бапайванд,
Ба гўраш то расад фаҳми хирадманд.
Даҳонаш ёздаҳ дарвоза дорад,
Бари ҳар як се газ андоза дорад.
Бувад дарвозаҳо з-оҳан мурассас,
Ба фатҳулбоб як мошин мухассас,
Ба болоиш пуле оҳан иншо,
Ба услуби санооти Уруво.

¹ Н. Воҷинин. Очерки нового Туркестана, СПб, 1914, стр. 28.

Лабу тахташ ҳама аз сангу симин,
 Мураттаб гашта ҳамчун кӯҳи сангин.
 Агар он ҷумла дарҳоро кушоянд,
 Тамоман оби Сайхунро рабоянд.
 Агар дарвозаҳо н-оянд фароҳум,
 Шавад даръёи Сир дар қаъри ӯ гум.
 Ба қадри ним газ аз дарҳо кушуданд,
 Ба чашми ҷумла меҳмонон намуданд.
 Зи вусъи ним газ обе ки сар хаст,
 Ҳусайн аз ташнагӣ дар Карбало раст,
 Мусулмонон лаби таҳсин кушуданд
 Садои «урра»-и русҳо суруданд...
 Улуғбек ар-чи дар асраш расад сохт,
 Ба панҷоҳаш нигоҳ нокарда сад сохт,
 Ба фавқи тоқати худ кор кӯшид,
 Замиро монду сӯи осмон дид.
 Зи аҳволи арозӣ беҳабар шуд,
 Ба ишғоли самовӣ дарди сар шуд.
 Нигоҳаш бо қамар шуд гарчи ҳола,
 Расад чун бар сари гил буд лола,
 Зи асбоби тамаддун як расад баст,
 Қамар бар тарки асбоби ду сар баст.
 Расад дар хонаи ӯ мол нагзошт,
 Ба охир дар расаддон хок анбошт.
 Расадро кори дурбинист дигар
 Лаб-ал мирсодро маънист дигар.
 Бар аҳволи замин бояд расад баст,
 Дар ин шебу фароз оё чӣ сар ҳаст?
 Ғараз з-ин кӯҳсору чашмасораш,
 Чӣ бошад маънии абри баҳораш?
 Чаро ба сатҳи хок афтода анҳор?
 Чаро бар қуллаи кӯҳ аст ашқор?
 Аз ин кӯҳсорҳо мазмун чӣ бошад?
 Ба табъаш моли макнун чӣ бошад?
 Фазои дафтро паҳной аз чист?
 Хиёми абрро болой аз чист?
 Аз ин саҳрои бесомон чӣ хезад?
 В-аз он чатри сияҳбуниён чӣ резад?
 Зи абраш гавҳари ноёб ояд,
 Зи обаш лӯълӯи хушоб зояд.
 Чиболаш маъдани лаъласту ёқут,
 Заминаш парваришпиروي носуд.
 Зи наҳраш ичунин ҷу метавон кард.

Закиро руска тону мотамон кира,
 Ба сурат тарки мадмуан тибх аст,
 Закиро мотамон мардастонад аст,
 Қувон мотамон дар хок мадфул,
 Бувад ариш (?) ба тибх ва офи мадмул,
 Чу офи хок ба ҳам худ мадмул,
 Ба даст онд мадмулди қамон,
 Дрон ома чунки тар бар сар онд,
 Галят мадбулди қамон Қорун баронд,
 Ариш ва он қамон мадмул таронд,
 Ариш дар хок мадфул таронд,
 Хурус Осмон Вусти қамон аст,
 Закиро кул бар-у қамонфармон аст,
 Дар он чо қамону дар хок дар чо қамонд,
 Ба мадмул таронди қамон орад,
 Ариш қамонди тарки асту биб,
 Ариш қамону дар бистари қам,
 Гар аз Қайҳун ду-ст чо қамон сонд,
 Буваду Закиро фардонди сонд,
 Ба Сайҳун бон асар мотамон фаронд,
 Ба сакрон чухур Бекат қамонд,
 Шавад он чо қамонди тону мадбул,
 Закиро мотамон тону мадбул,
 Чу мадмул балдади (?) мадмул таронд,
 Ки руска Қамону Лоқур таронд,
 Ва он он хок аз фарон Тун аз чо,
 Ба тибх ва офи онд ба бадди чо,
 Ба фаронд Мармадон ба Қамонфармон,
 Ба хок чо ба ба донди қамон Тон,
 Закиро Мадмулфармон ба ба Закиро,
 Шавад мадмулфармон қамон Мотамон...¹

Асирӣ бо инженери рус, ки қанақро сонта буд, широк мешавад ва ӯ Асириро ба қонали бунда мадбулди макунад. Асирӣ мадмулди оварони қонаро ба мадбулди тону макунад ва ба русди тарки қамон сӯхбата барон макунад.

Шоир аз қамонди русди тарки мадмул таронди, аз фаронди инженер, аз қамонди қамонди қамонди макунад. Асирӣ оғу донди, ки фаронди қамонди ӯ ҳам макунад қамонди инженери рус — Қамонди босонди босонди.

¹ Э. Гаҳабов. Закиро ва Асирӣ. (Омори қамонди). Мақолати Донишгоҳи Ташкент, с. 1953, саҳ. 27.

Шоир ба васфи русмарди ошнош як шеърӣ калоне эҷод мекунад.

Асирӣ менависад, ки хонаи инженер «мунаввар» буду худи инженер, «хоксор, ҳалим ва фурутан».

Асирӣ роҳи оҳан, телеграф, асбобҳои мусиқии замонаро хеле таърифу тавсиф мекунад.

Садриддин Айний, чи тавре маълум аст, борҳо таъкид карда буд, ки муаллими аввалини вай Аҳмади Дониш буд ва ўро Айний шахсан мешинохт. Агар ба эҷоди адабии тооктябрии Айний назар кунем, ба ин ба осонӣ мутмаин мешавем.

Пеш аз революция Айнии ҷавон равшан намефаҳмид, ки мамлакаташ ба кадом роҳ рафта истодааст ва ў мешуморид, ки ҷадидҳо кишвари ўро маърифатнок мекунад. Ин гумон хатоӣ ҷиддие буд. Ҷадидҳо аслан аз баъзе ислоҳот талаби зиёде надоштанд, вале онҳо мағали калоне бардоштанду худро сарвари халқ эълон карда, халқро фиреб доданд.

Дар айни ҳол маълум аст, ки дар ҳудуди хонии Бухоро, ки дар он ташкилотҳои демократӣ вучуд надоштанд ва ҳукумати амирӣ рӯи рост ба қатлу куштор машғули мекард, ҳаракатҳои ҷадидон диққати Садриддин Айний барин нависандагонро, ки илоҷи ба халқ хизмат карданро ҷуста, орзу мекарданд дар ин хонӣ маданияти дуньявӣ ҷорӣ кунанд, ба худ ҷалб накарда наметавонист.

Роҳи Айний мушкӣ ва мураккаб бошад ҳам, роҳи дуруст буд. Беҳуда нест, ки вай нависандаи Октябри аъзам шуд.

Гарчанде дар ин солҳо ҷаҳонбинии Садриддин Айний маҳдуд буд, кӯшиши забони русиро омӯхтан, мактабҳои усули навро ташкил кардан, журналу газетаҳои дуньявӣ хонда, онҳоро дар байни мардуми Бухоро паҳн кардан, шеърҳои мазмунан дуньявӣ навиштан, — ҳамаи ин корҳо дар шароити Бухорои мутаассиб бе шакку шубҳа, як диловарӣ ва ҷасорати калоне буд.

Китоби Садриддин Айний «Таҳзиб-ус-сибён», ки соли 1909 нашр шуда буд, ошкоро характери дуньявӣ дошт. Бе шак, «Таҳзиб-ус-сибён» натиҷаи таъсири маданияти пешқадами рус мебошад, ки баъзан ба воситаи адабиёти тоторӣ ва озарбойҷонӣ ба Бухоро мерасид.

Чунончи, худи Садриддин Айний дар мухтасари тарҷимаи ҳолаш қайд карда буд: «Ҳамаи ин матбуот ба

Бухоро ҳам меомад ва дар кушода шудани фикри мардуми Бухоро, ки дар зери идораи асримиёнагии саҳти амир ва муллоҳои мутаассиб ях баста буд, таъсир мекард»¹. Ин матбуот асосан ба забони тоторӣ ва озарбойҷонӣ буд, ки каму беш рӯи рост оварда мешуд. Адабиёти тоҷик, аксар вақт аз адабиёти тоторӣ ва озарбойҷонӣ маълумоти адабиёти русро гирифта паҳн мекард.

Аз Закавказье ба Осиёи Миёна асарҳои адаби забардаст Мирзо Фатҳалӣ Охундов расида меомаданд, адабони пешқадами Осиёи Миёна бо асарҳои саҳнавии Озарбойҷон шинос мешуданд ва онҳо ба эҷодиёти он адабон саҳт таъсир мекарданд. Дар инкишофи идеяҳои тараққипарварӣ журнали озарбойҷонӣ «Мулло Насриддин» аҳамияти калоне дошт².

Маълум аст, ки дар байни Закавказье ва Осиёи Миёна аз қадим робитаҳои адабӣ буданд. Ҳатто Дониш Қозимбек ном озарбойҷониро ошноӣ наздики худ тасвир карда буд.

Дар ҳуди ибтидои асри ХХ «Саёҳати Иброҳимбек» ном китобе аз Закавказье ба Бухоро омад, ки дар байни зиёиёни тараққипарварӣ Озарбойҷон хеле маъруф буд. Садриддин Айни навишта буд ки:

«Дар муддати солҳои 1905 ва 1908 шароит хеле дигар шуд. Дар муддати ин ду сол матбуоти туркию тоторӣ, матбуоти Қустантония, Миср, Ҳиндустон, дар Бухоро васеъ интишор мегардид. Дар ин солҳо махсусан «Саёҳати Иброҳимбек» ном китобе ки ба забони эронӣ таълиф ёфта буд, зиёда паҳн мешуд. Ин китоб дар бораи Эрон буд, вале он чизе ки дар он танқид карда мешуд, айнан дар Бухоро ҳам мавҷуд буд. Аз ин сабаб хондани ин китоб дар Бухоро баъзе фикрҳои дигар кард»³.

Ин китоб ба қалами маорифпарварӣ Эрон Зайн-ул-Обидини Мароғинӣ тааллуқ дошт. Ин китоб дар ибтидои асри ХХ дар Қоҳира нашр шуда буд. Муаллифи он, ки насабаш эронӣ буд, аз Эронӣ подшоҳӣ ҷало карда,

¹ С. Айни. Куллиёт, ҷилди 1, саҳ. 59.

² Брагинский И. С., Раджабов С., Ромодин В. А. «К вопросу о значении присоединения Средней Азии к России», журн. «Вопросы истории», № 8, 1953, стр. 33.

³ С. Айни. Бухоро инқилоби таърихи учун матерёллар. Москва, 1926, саҳ. 32.

вақти мадид дар Россия зиндагонӣ кард, ба табааи Россия ворид шуд, сипас ба Туркия рафт, то ки ба ҳамватанонаш дар муборизаи зидди истибдоди шоҳ мадад расонад. Вай соли 1910 вафот кард.

Ақидаҳои сиёсии Зайн-ул-Обидини Мароғинӣ ислоҳоти буржуазӣ буданд. Вай дар китоби «Саёҳатномаи Иброҳимбек» урфу одатҳои феодалиро, ки дар Эрон, дар аҳли Музаффариддин-шоҳ барқарор буд, саҳт таҷқиду масҳара мекунад. Қаҳрамони китоб—як форси ҷавон дар Ғарб таҳсила ихм кард, ба Эрон бозмегардаду дар он ҷо қафомонии мудҳиши иқтисодӣ ва маданияро мебинад, ки ба маданияти европоӣ бегона аст, вале он ҷавон наредонад, ки авзои сиёсиеро, ки дар Эрон муқаррар буд, бо кадом қувва тағйир додан мумкин аст: «Ин асар ба барҳам задани режими шоҳ даъват намекунад, вале дар пеши хонанда масъалаи барои манфиати буржуазияи миллии Эрон зарур будани ислоҳотро пеш мениҳад.

Режими онвақтаи шоҳи Эрон чун себи дукафон ба сохти аморати Бухоро монанд буд. Дар Бухорои пур аз таассубу зулм ҳам, чунон ки дар Эрон буд, урфу одатҳои ваҳшиёна ҳукмронӣ мекарданд.

Ин буд, ки ин асар байни зиёиёни Бухоро, ки ба маданияти дуньявӣ мекушиданд, хеле шӯҳрат ёфт. Садриддин Айнӣ ва ҳамроҳони ӯ, ки дигар илоҷе наёфта, роҳи ислоҳотро меҷустанд ва хусусан ки дигар адабиёти революционӣ вучуд надошт, бо «Саёҳатномаи Иброҳимбек» ҳам қаноат мекарданд.

Аз ҷиҳати мазҳака «Саёҳатномаи Иброҳимбек» асари Гоголь «Раияти мурда»-ро ба ёд меорад ва кас онро бо завқу шавқ мехонад. Е. Э. Бертельс дар бораи китоби Зайн-ул-Обидин менависад: «Ин аввалин романи оригиналии европоишакл ба забони форсӣ, ки дар он ҷиҳати иҷтимоии ҳаёт равшан тасвир ёфтааст»¹. Ин ҷиҳати иҷтимоии ҳаёт дар адабиёт ба воситаи адабиёти Озарбойҷон дохил мешуд.

Асри XX. Равобити маданияи Осиёи Миёна ва Закавказье минбаъд мустақкам шуданд.

Пеш аз ҳама, журнали ҳаҷвии демократӣ «Мулло Насриддин» ва муҳаррири он демократ—Мамед Қули-

¹ Е. Э. Бертельс. Очерки истории персидской литературы, Л. 1928, саҳ. 140.

Замиро рашки мину метавон кард.
 Ба сурат гарчи маҳсулаш гиёҳ аст,
 Замиин мошинаи зардастгоҳ аст.
 Қувои номия дар хок мадфун,
 Бувад ирво (?) ба табъи оби макнун.
 Чу обу хок бо ҳам шуд мақорин,
 Ба даст ояд мақолиди хазоин.
 Ду-се соле чуниин гар бар сар ояд,
 Галат навбад замиин Қорун барояд.
 Арозӣ э-ин наमत маъмур гардад,
 Аҳолӣ ҳар яке фағфур гардад.
 Хусус Осияи Вусто замиин аст,
 Замиини пур бар-ӯ ганҷофарин аст.
 Дар ин ҷо кишту ҳар кас ҳар чи корад,
 Ба некӯтар тариқе ҳосил орад.
 Арозӣ қобили заръ асту беоб,
 Аҳолӣ чоҳилу дар бистари хоё.
 Гар аз Чайхун ду-се ҷў ҳарф созанд,
 Бухору Хеваро фирдавс созанд.
 Ба Сайхун боз агар шохе фазояд,
 Ба сахрон чуқур Бекат кушоянд:
 Шавад он ҷо чаҳони тоза пайдо,
 Замиину осмони тоза пайдо.
 Чи шаҳру баадаҳо (?) маъмур гардад,
 Ки рашки Кашмиру Лоҳур гардад.
 В-аз он пас аз фазон Уш як ҷў,
 Ба таҳти кӯҳ ояд то бадин сў.
 Зи фавқи Марғилон то Конибодом,
 Ва-зон ҷо то ба дашти хиттаи Ём.
 Хавосу Истарафшон то ба Зомин,
 Шавад ҳайратфазон мулки Мочин...¹.

Асирӣ бо инженерии рус, ки каналро сохта буд, шинос мешавад ва ӯ Асириро ба хонааш бурда зиёфат мекунад. Асирӣ мафрушоти европоии хонаро бо ваҷд тамошо мекунад ва бо русҳо гарму ҷўшон сўхбате барпо мекунад.

Шоир аз ҷамоли русдухтаре мафтун гардида, аз фазилати инженер, аз хушодобии вай ҳангу манг мешавад. Асирӣ орзу дошт, ки фарзандони халқи ӯ ҳам мисли ҳамин инженерии рус — Чиликин босавод бошанд.

¹ З. Раҷабов. Аҷзӣ ва Асирӣ. (Очерки мухтасар). Нашриёти Давлатии Тоҷикистон, с. 1951, саҳ. 37.

Шоир ба васфи русмарди ошнояш як шеърӣ калоне эҷод мекунад.

Асирӣ менависад, ки хонаи инженер «мунаввар» буду худи инженер, «хоксор, ҳалим ва фурутан».

Асирӣ роҳи оҳан, телеграф, асбобҳои мусиқии замонаро хеле таърифу тавсиф мекунад.

Садриддин Айний, чи тавре маълум аст, борҳо таъкид карда буд, ки муаллими аввалини вай Аҳмади Дониш буд ва ўро Айний шахсан мешинохт. Агар ба эҷоди адабии тооктябрии Айний назар кунем, ба ин ба осонӣ мутмаин мешавем.

Пеш аз революция Айнии ҷавон равшан намефаҳмид, ки мамлакаташ ба кадом роҳ рафта истодааст ва ў мешуморид, ки ҷадидҳо кишвари ўро маърифатнок мекунад. Ин гумон хатои ҷиддие буд. Ҷадидҳо аслан аз баъзе ислоҳот талаби зиёде надоштанд, вале онҳо мағали калоне бардоштанду худро сарвари халқ эълон карда, халқро фиреб доданд.

Дар айни ҳол маълум аст, ки дар ҳудуди хонии Бухоро, ки дар он ташкилотҳои демократӣ вучуд надоштанд ва ҳукумати амирӣ рӯи рост ба қатлу куштор машғулӣ мекард, ҳаракатҳои ҷадидон диққати Садриддин Айний барин нависандагонро, ки илоҷи ба халқ хизмат карданро ҷуста, орзу мекарданд дар ин хонӣ маданияти дуньявӣ ҷорӣ кунанд, ба худ ҷалб накарда наметавонист.

Роҳи Айний мушкил ва мураккаб бошад ҳам, роҳи дуруст буд. Беҳуда нест, ки вай нависандаи Октябри аъзам шуд.

Гарчанде дар ин солҳо ҷаҳонбинии Садриддин Айний маҳдуд буд, кӯшиши забони русиро омӯхтан, мактабҳои усули навро ташкил кардан, журналу газетаҳои дуньявӣ хонда, онҳоро дар байни мардуми Бухоро паҳн кардан, шеърҳои мазмунан дуньявӣ навиштан, — ҳамаи ин корҳо дар шароити Бухорони мутаассиб бе шакку шубҳа, як диловарӣ ва ҷасорати калоне буд.

Китоби Садриддин Айний «Таҳзиб-ус-сибён», ки соли 1909 нашр шуда буд, ошкоро характери дуньявӣ дошт. Бе шак, «Таҳзиб-ус-сибён» натиҷаи таъсири маданияти пешқадами рус мебошад, ки баъзан ба воситаи адабиёти тоторӣ ва озарбойҷонӣ ба Бухоро мерасид.

Чунончи, худи Садриддин Айний дар мухтасари тарҷимаи ҳолаш қайд карда буд: «Ҳамаи ин матбуот ба

Бухоро ҳам меомад ва дар кушода шудани фикри мардуми Бухоро, ки дар зери идораи асримиёнагии саҳти амир ва муллоҳои мутаассиб ях баста буд, таъсир мекард»¹. Ин матбуот асосан ба забони тоторӣ ва озарбойҷонӣ буд, ки каму беш рӯи рост оварда мешуд. Адабиёти тоҷик, аксар вақт аз адабиёти тоторӣ ва озарбойҷонӣ маълумоти адабиёти русро гирифта паҳн мекард.

Аз Закавказье ба Осиёи Миёна асарҳои адиби забардаст Мирзо Фатҳалӣ Охундов расида меомаданд, адибони пешқадами Осиёи Миёна бо асарҳои саҳнавии Озарбойҷон шинос мешуданд ва онҳо ба эҷодиёти он адибон саҳт таъсир мекарданд. Дар инкишофи идеяҳои тараққипарварӣ журнали озарбойҷонӣ «Мулло Насриддин» аҳамияти калоне дошт².

Маълум аст, ки дар байни Закавказье ва Осиёи Миёна аз қадим робитаҳои адабӣ буданд. Ҳатто Дониш Қозимбек ном озарбойҷониро ошноӣ наздики худ тасвир карда буд.

Дар ҳуди ибтидои асри ХХ «Саёҳати Иброҳимбек» ном китобе аз Закавказье ба Бухоро омад, ки дар байни зиёиёни тараққипарварӣ Озарбойҷон хеле маъруф буд. Садриддин Айни навишта буд ки:

«Дар мӯддати солҳои 1905 ва 1908 шароит хеле дигар шуд. Дар мӯддати ин ду сол матбуоти туркию тоторӣ, матбуоти Кунстантания, Миср, Ҳиндустон, дар Бухоро васеъ интишор мегардид. Дар ин солҳо махсусан «Саёҳати Иброҳимбек» ном китобе ки ба забони эронӣ таълиф ёфта буд, зиёда паҳн мешуд. Ин китоб дар бораи Эрон буд, вале он чизе ки дар он танқид карда мешуд, айнан дар Бухоро ҳам мавҷуд буд. Аз ин сабаб хондани ин китоб дар Бухоро баъзе фикрҳои дигар кард»³.

Ин китоб ба қалами маорифпарварӣ Эрон Зайн-ул-Обидини Мароғинӣ тааллуқ дошт. Ин китоб дар ибтидои асри ХХ дар Қоҳира нашр шуда буд. Муаллифи он, ки насабаш эронӣ буд, аз Эронӣ подшоҳӣ ҷало карда,

¹ С. Айни. Кулӣёт, ҷилди 1, саҳ. 59.

² Брагинский И. С., Раджабов С., Ромодин В. А. «К вопросу о значении присоединения Средней Азии к России», журн. «Вопросы истории», № 8, 1953, стр. 33.

³ С. Айни. Бухоро инқилоби таърихи учун матерёллар. Москва, 1926, саҳ. 32.

вақти мадид дар Россия зиндагонӣ кард, ба табааи Россия ворид шуд, сипас ба Туркия рафт, то ки ба ҳамватанонаш дар муборизаи зидди истибдоди шоҳ мадад расонад. Вай соли 1910 вафот кард.

Ақидаҳои сиёсии Зайн-ул-Обидини Марогинӣ ислоҳоти буржуазӣ буданд. Вай дар китоби «Саёҳатномаи Иброҳимбек» урфу одатҳои феодалиро, ки дар Эрон; дар аҳли Музаффариддин-шоҳ барқарор буд, саҳт таъқиду масхара мекунад. Қаҳрамони китоб—як форси ҷавон дар Фарб таҳсилаи илм кард, ба Эрон бозмегардаду дар он ҷо қафомонии мудҳиши иқтисодӣ ва маданияро мебинад, ки ба маданияти европоӣ бегона аст, вале он ҷавон наредонад, ки авзои сиёсиеро, ки дар Эрон муқаррар буд, бо кадом қувва тағйир додан мумкин аст. Ин асар ба барҳам задани режими шоҳ даъват намекунад, вале дар пеши хонанда масъалаи барои манфиати буржуазияи миллии Эрон зарур будани ислоҳотро пеш мениҳад.

Режими онвақтаи шоҳи Эрон чун себи дукафон ба сохти аморати Бухоро монанд буд. Дар Бухорои пур аз таассубу зулм ҳам, чунон ки дар Эрон буд, урфу одатҳои ваҳшиёна ҳукмронӣ мекарданд.

Ин буд, ки ин асар байни зиёиёни Бухоро, ки ба маданияти дуньявӣ мекушиданд, хеле шӯҳрат ёфт. Садриддин Айни ва ҳамроҳони ӯ, ки дигар илоҷе наёфта, роҳи ислоҳотро меҷустанд ва хусусан ки дигар адабиёти революционӣ вучуд надошт, бо «Саёҳатномаи Иброҳимбек» ҳам қаноат мекарданд.

Аз ҷиҳати мазҳака «Саёҳатномаи Иброҳимбек» асари Гоголь «Раияти мурда»-ро ба ёд меорад ва кас онро бо завқу шавқ мехонад. Е. Э. Бертельс дар бораи китоби Зайн-ул-Обидин менависад: «Ин аввалин романи оригиналии европоишакл ба забони форсист, ки дар он ҷиҳати иҷтимоии ҳаёт равшан тасвир ёфтааст»¹. Ин ҷиҳати иҷтимоии ҳаёт дар адабиёт ба воситаи адабиёти Озарбойҷон дохил мешуд.

Асри XX. Равобити маданияи Осиёи Миёна ва Закавказье минбаъд мустаҳкам шуданд.

Пеш аз ҳама, журнали ҳаҷвии демократӣ «Мулло Насриддин» ва муҳаррири он демократ—Мамед Қули-

¹ Е. Э. Бертельс. Очерки истории персидской литературы, Л. 1928, саҳ. 140.

Бухоро ҳам меомад ва дар кушода шудани фикри мардуми Бухоро, ки дар зери идораи асримиёнагии саҳти амир ва муллоҳои мутаассиб ях баста буд, таъсир мекард»¹. Ин матбуот асосан ба забони тоторӣ ва озарбойҷонӣ буд, ки каму беш рӯи рост оварда мешуд. Адабиёти тоҷик, аксар вақт аз адабиёти тоторӣ ва озарбойҷонӣ маълумоти адабиёти русро гирифта паҳн мекард.

Аз Закавказье ба Осиёи Миёна асарҳои адиби забардаст Мирзо Фатҳалӣ Охундов расида меомаданд, адибони пешқадами Осиёи Миёна бо асарҳои саҳнавии Озарбойҷон шинос мешуданд ва онҳо ба эҷодиёти он адибон саҳт таъсир мекарданд. Дар инкишофи идеяҳои тараққипарварӣ журнали озарбойҷонӣ «Мулло Насриддин» аҳамияти калоне дошт².

Маълум аст, ки дар байни Закавказье ва Осиёи Миёна аз қадим робитаҳои адабӣ буданд. Ҳатто Дониш Қозимбек ном озарбойҷониро ошноӣ наздики худ тасвир карда буд.

Дар ҳуди ибтидои асри ХХ «Саёҳати Иброҳимбек» ном китобе аз Закавказье ба Бухоро омад, ки дар байни зиёиёни тараққипарвари Озарбойҷон хеле маъруф буд. Садриддин Айни навишта буд ки:

«Дар муддати солҳои 1905 ва 1908 шароит хеле дигар шуд. Дар муддати ин ду сол матбуоти туркию тоторӣ, матбуоти Кунстантания, Миср, Ҳиндустон, дар Бухоро васеъ интишор мегардид. Дар ин солҳо махсусан «Саёҳати Иброҳимбек» ном китобе ки ба забони эронӣ таълиф ёфта буд, зиёда паҳн мешуд. Ин китоб дар бораи Эрон буд, вале он чизе ки дар он танқид карда мешуд, айнан дар Бухоро ҳам мавҷуд буд. Аз ин сабаб хондани ин китоб дар Бухоро баъзе фикрхоро дигар кард»³.

Ин китоб ба қалами маорифпарвари Эрон Зайн-ул-Обидини Мароғинӣ тааллуқ дошт. Ин китоб дар ибтидои асри ХХ дар Қоҳира нашр шуда буд. Муаллифи он, ки насабаш эронӣ буд, аз Эронӣ подшоҳӣ ҷало карда,

¹ С. Айни. Куллиёт, ҷилди 1, саҳ. 59.

² Брагинский И. С., Раджабов С., Ромодин В. А. «К вопросу о значении присоединения Средней Азии к России», журн. «Вопросы истории», № 8, 1953, стр. 33.

³ С. Айни. Бухоро инқилоби таърихи учун матерёллар. Москва, 1926, саҳ. 32.

вақти мадид дар Россия зиндагонӣ кард, ба табааи Россия ворид шуд, сипас ба Туркия рафт, то ки ба ҳамватанонаш дар муборизаи зидди истибдоди шоҳ мадад расонад. Вай соли 1910 вафот кард.

Ақидаҳои сиёсии Зайн-ул-Обидини Марогинӣ ислоҳоти буржуазӣ буданд. Вай дар китоби «Саёҳатномаи Иброҳимбек» урфу одатҳои феодалиро, ки дар Эрон, дар аҳли Музаффариддин-шоҳ барқарор буд, саҳт таъқиду масхара мекунад. Қаҳрамони китоб—як форси ҷавон дар Фарб таҳсили илм кард, ба Эрон бозмегардаду дар он ҷо қафомонии мудҳиши иқтисодӣ ва маданияро мебинад, ки ба маданияти европоя бегона аст, вале он ҷавон намедонад, ки авзои сиёсиеро, ки дар Эрон муқаррар буд, бо кадом қувва тағйир додан мумкин аст. Ин асар ба барҳам задани режими шоҳ даъват намекунад, вале дар пеши хонанда масъалаи барои маърифати буржуазияи миллии Эрон зарур будани ислоҳотро пеш мениҳад.

Режими онвақтаи шоҳи Эрон чун себи дукафон ба сохти аморати Бухоро монанд буд. Дар Бухорои пур аз таассубу зулм ҳам, чунон ки дар Эрон буд, урфу одатҳои ваҳшиёна ҳукмронӣ мекарданд.

Ин буд, ки ин асар байни зиёиёни Бухоро, ки ба маданияти дуньявӣ мекушиданд, хеле шӯҳрат ёфт. Садриддин Айни ва ҳамроҳони ӯ, ки дигар илоче наёфта, роҳи ислоҳотро меҷустанд ва хусусан ки дигар адабиёти революционӣ вучуд надошт, бо «Саёҳатномаи Иброҳимбек» ҳам қаноат мекарданд.

Аз ҷиҳати мазҳака «Саёҳатномаи Иброҳимбек» аса-ри Гоголь «Раияти мурда»-ро ба ёд меорад ва кас онро бо завқу шавқ мехонад. Е. Э. Бертельс дар бораи китоби Зайн-ул-Обидин менависад: «Ин аввалин романи оригиналии европоишакл ба забони форсист, ки дар он ҷиҳати иҷтимоии ҳаёт равшан тасвир ёфтааст»¹. Ин ҷиҳати иҷтимоии ҳаёт дар адабиёт ба воситаи адабиёти Озарбойҷон дохил мешуд.

Асри XX. Равобити маданияи Осиёи Миёна ва Закавказье минбаъд мустақкам шуданд.

Пеш аз ҳама, журнали ҳаҷвии демократӣ «Мулло Насриддин» ва муҳаррири он демократ—Мамед Қули-

¹ Е. Э. Бертельс. Очерки истории персидской литературы, Л. 1928, саҳ. 140.

зода Ҷалилро (1869—1932) номбар кардан даркор аст, ки дар бобати демократизацияи зиёиёни Бухоро роли хеле ҷиддӣ бозидааст. Мувофиқи ахбори намояндаи махфии Россия дар Бухоро Буйлин, соли 1901 дар Бухоро пайдо шудани ҳар як шумораи нави «Мулло Насриддин» амир ва дарбориёнашро девона мекард. Ба қавли Буйлин, амир онро гирифта ҷо ба ҷо касал шуда мемондааст. Дигар хел шудан ҳам мумкин набуд, зеро «Мулло Насриддин» зулму хунрезии худи амири Бухоро ва амалдорони золими ӯро бераҳмона фош мекард.

«Мулло Насриддин» бешак, акнун журнали либералӣ не, балки демократӣ буд. Журнал барои аз донишҳои дуньявӣ хабардор кардани халқи Озарбойҷон ва тамоми Шарқи мусулмонӣ саҳт мубориза мебард; бо нафрату адоват рӯйкорӣҳои ғайриинсонии мусулмонони мутаассибро тасвир мекард ва ба муттаҳид шудани табақаҳои меҳнаткаши мамлакатҳои Шарқ мусоидат менамуд. Журнал бо имони комил менавишт, ки дар мубориза барои соҳти одил тамоми халқҳои Россия дорои як қисмат хоҳанд буд. «Мулло Насриддин» дар бораи Россия сухан ронда ҳама вақт Россияи меҳнатиро дар назар дошт.

Фаъолияти «Мулло Насриддин»-ро аз фаъолияти муҳаррири он Мамед Қулизода Ҷалил ҷудо кардан мумкин нест. Мамед Қулизода Ҷалил ходими «Шарги рус» (соли 1903) ном газетаяи озарбойҷонӣ буд. Вай муҳлиси Гоголь, Салтыков-Щедрин, Толстой буд, эҷодиёти онҳоро мукамал медонист, роҷеъ ба ҳусни забони Пушкин ва умуман адабиёти рус бисёр мақолаҳо менавишт, дар матбуоти большевикӣ ширкат мекард (соли 1905) ва дар мақолаҳои худ дар ҳаракати революционии халқҳои Шарқ роли озодкунанда доштани пролетариати русро таъкид менамуд.

Мамед Қулизода чанд асари бадеӣ, аз ҷумла пьесаяи хеле аҷоибӣ «Мурдагон»-ро навиштааст.

Вай доимо чун душмани ашаддӣ кӯҳнапарастӣ, ҷоҳилӣ ва таассуби дин баромад мекард. Ӯ дар эҷоди адабӣ ба адабиёти пешқадами рус такъя мекард.

Наشري «Мулло Насриддин» кори хеле муҳимми сиёсии Мамед Қулизода буд.

Журнал фиребгарии тарғиботи пантуркистӣ ва панисломиро нишон меод. Ин суханони ӯ ба зиёиёни Бухоро даъвати оташин буданд: «...миллате ки ба асорати

Абдулхамид тан додааст, бояд аз ҳама гуна номус ва некӯкори маҳрум бошад».

Дар журнали «Мулло Насриддин» ҳамроҳи Мамед Қулизода нависандагон ва шоирони машҳури Озарбойҷон А. Собир, А. Ахвердиев, М. С. Урдубади ва дигарон кор мекарданд.

Драматургҳо ва артистони Озарбойҷон ҳам барои дар Туркистон паҳн шудани идеяҳои пешқадам хеле хизмат кардаанд.

Баъди соли 1905 дар Туркистон артистони Озарбойҷон хеле машҳур буданд.

Дар Озарбойҷон театр тақрибан аз солҳои 1873 вуҷуд дошт. Санъати сахнавии Озарбойҷон дар давоми мавҷудияти мадиди худ артистони боистеъдод ба воқаратонд ва як қатор асарҳои дурахшони сахнавии офарид. Баъди солҳои 1905—1907 инкишофи театр ва драматургияи Озарбойҷон махсусан суръат гирифт.

Соли 1914 дар Тошканд дар зери роҳбарии режиссёри Озарбойҷон Али Аскар Аскарров «Хор-хор» ном мазҳакае намоиш дода шуд. Соли 1915 тамошобинони Туркистон драматургҳо ва артистони Озарбойҷон Н. Н. Наримонов, Сидқӣ, Рӯҳулло, Қамарлинскиро хеле самимона истиқбол карданд. Онҳо дар шаҳрҳои гуногуни Туркистон пьесаҳои Озарбойҷонӣ намоиш меоданд. Асари шоири барҷастаи Озарбойҷон Фузулӣ (1502—1562) — «Лайлӣ ва Мачнун», ки онро драматурги Озарбойҷон И. Ҳоҷибеков ба сахна гузошта буд, махсусан шӯҳрати калон пайдо кард.

Соли 1916 дар сахнаи театрҳои Туркистон пьесаи Мамед Қулизода Ҷалил — «Мурдагон» намоиш дода шуд. Роли асосии пьеса — роли шайх Насрулло рошноӣ наздики Мамед Қулизода, маорифпарвари Озарбойҷон Алиқулӣ Ғамгусор иҷро карда буд. Дар симои шайх Насрулло мусулмони «порсоӣ» ботинан пур аз разолат ва фиқр нишон дода шудааст. Пьесаҳои Озарбойҷон тамошобинонро дар рӯҳи нафрат ба ҷаҳолат ва таассуби дин тарбия мекарданд ва маълум аст, ки аҳамияти иҷтимоии онҳо барои мардуми Туркистони мустамлика басо бузург буд.

Меҳостем боз як факти муҳимми равобити маданияи Озарбойҷон ва Осиеи Миёнаро, ки пеш аз революция вуҷуд дошт, хотирнишон кунем. Соли 1909 дар Самарқанд «Ҷомеъ-ул-ҳикоёт» ном маҷмӯаи ҳикояҳо нашр

зода Ҷалилро (1869—1932) номбар кардан даркор аст, ки дар бобати демократизацияи зиёиёни Бухоро роли хеле ҷиддӣ бозидааст. Мувофиқи ахбори намояндаи махфии Россия дар Бухоро Буйлин, соли 1901 дар Бухоро пайдо шудани ҳар як шумораи нави «Мулло Насриддин» амир ва дарбориёнашро девона мекард. Ба қавли Буйлин, амир онро гирифта ҷо ба ҷо касал шуда мемонадааст. Дигар хел шудан ҳам мумкин набуд, зеро «Мулло Насриддин» зулму хунрезии худи амири Бухоро ва амалдорони золими ӯро бераҳмона фош мекард.

«Мулло Насриддин» бешак, акнун журнали либералӣ не, балки демократӣ буд. Журнал барои аз донишҳои дуньявӣ хабардор кардани халқи Озарбойҷон ва тамоми Шарқи мусулмонӣ саҳт мубориза мебуд; бо нафрату адоват риёкориҳои ғайриинсонии мусулмонони мутаассибро тасвир мекард ва ба муттаҳид шудани табақаҳои меҳнаткаши мамлакатҳои Шарқ мусоидат менамуд. Журнал бо имони комил менавишт, ки дар мубориза барои сохти одил тамоми халқҳои Россия дорои як қисмат хоҳанд буд. «Мулло Насриддин» дар бораи Россия суҳан ронда ҳама вақт Россияи меҳнатиро дар назар дошт.

Фаъолияти «Мулло Насриддин»-ро аз фаъолияти муҳаррири он Мамед Қулизода Ҷалил ҷудо кардан мумкин нест. Мамед Қулизода Ҷалил ходими «Шарги рус» (соли 1903) ном газетани озарбойҷонӣ буд. Вай муҳлиси Гоголь, Салтыков-Щедрин, Толстой буд, эҷодиёти онҳоро мукамал медонист, роҷеъ ба ҳусни забони Пушкин ва умуман адабиёти рус бисёр мақолаҳо менавишт, дар матбуоти большевикӣ ширкат мекард (соли 1905) ва дар мақолаҳои худ дар ҳаракати революционии халқҳои Шарқ роли озодкунанда доштани пролетариати русро таъкид менамуд.

Мамед Қулизода чанд асари бадеӣ, аз ҷумла пьесани хеле аҷоибӣ «Мурдагон»-ро навиштааст.

Вай доимо чун душмани ашаддӣ кӯҳнапарастӣ, ҷоҳилӣ ва таассуби дин баромад мекард. У дар эҷоди адабӣ ба адабиёти пешқадами рус такья мекард.

Нашри «Мулло Насриддин» кори хеле муҳимми сиёсии Мамед Қулизода буд.

Журнал фиребгарии тарғиботи пантуркистӣ ва панисломиро нишон меод. Ин суҳанони ӯ ба зиёиёни Бухоро даъвати оташин буданд: «...миллате ки ба асорати

Абдулхамид тан додааст, бояд аз ҳама гуна номус ва некӯкорӣ маҳрум бошад».

Дар журнали «Мулло Насриддин» ҳамроҳи Мамед Қулизода нависандагон ва шоирони машҳури Озарбойҷон А. Собир, А. Ахвердиев, М. С. Урдубадӣ ва дигарон кор мекарданд.

Драматургҳо ва артистони Озарбойҷон ҳам барои дар Туркистон паҳн шудани идеяҳои пешқадам хеле хизмат кардаанд.

Баъди соли 1905 дар Туркистон артистони Озарбойҷон хеле машҳур буданд.

Дар Озарбойҷон театр тақрибан аз солҳои 1873 вучуд дошт. Санъати сахнавии Озарбойҷон дар давоми мавҷудияти мадиди худ артистони боистеъдод ба воя расонд ва як қатор асарҳои дурахшони сахнаӣ офарид. Баъди солҳои 1905—1907 инкишофи театр ва драматургияи Озарбойҷон махсусан суръат гирифт.

Соли 1914 дар Тошканд дар зери роҳбарии режиссёри Озарбойҷон Али Аскар Аскарров «Хор-хор» ном мазҳакае намоиш дода шуд. Соли 1915 тамошобинони Туркистон драматургҳо ва артистони Озарбойҷон Н. Н. Наримонов, Сидқӣ, Рӯҳулло, Қамарлинскиро хеле самимона истиқбол карданд. Онҳо дар шаҳрҳои гуногуни Туркистон пьесаҳои Озарбойҷонӣ намоиш мебуданд. Асари шоири барҷастаи Озарбойҷон Фузулӣ (1502—1562) — «Лайлӣ ва Маҷнун», ки онро драматурги Озарбойҷон И. Ҳоҷибеков ба сахна гузошта буд, махсусан шӯҳрати калон пайдо кард.

Соли 1916 дар сахнаи театрҳои Туркистон пьесаи Мамед Қулизода Чалил—«Мурдагон» намоиш дода шуд. Роли асосии пьеса—роли шайх Насрулло ро ошноӣ наздики Мамед Қулизода, маорифпарвари Озарбойҷон Аликулӣ Ғамгусор иҷро карда буд. Дар симои шайх Насрулло мусулмони «порсои» ботинан пур аз разолат ва фисқ нишон дода шудааст. Пьесаҳои Озарбойҷон тамошобинонро дар рӯҳи нафрат ба ҷаҳолат ва таассуби дин тарбия мекарданд ва маълум аст, ки аҳамияти иҷтимоии онҳо барои мардуми Туркистони мустамлика басо бузург буд.

Меҳостем боз як факти муҳими равобити маданияи Озарбойҷон ва Осиеи Миёнаро, ки пеш аз революция вучуд дошт, хотирнишон кунем. Соли 1909 дар Самарқанд «Ҷомеъ-ул-ҳикоёт» ном маҷмуаи ҳикояҳо нашр

шуд, ки онро ба чоп муаллими мактаби усули нав— Абдулқодир Шукурӣ тартиб дода буд. Ин китоб китоби хониши талабагони синфи дуйӯми мактабҳои тоҷикӣ буд. Соли 1911 дар Самарқанд ин китоб бори дуйӯм чоп шуд.

Китоби мазкур аз адабиёти ҷадидон ва феодалӣ чунин фарқ дошт, ки забони он осони оммафаҳм аст. Маълум буд, ки ҷадидон худро авлод ва меросхӯри «маданияти усмонӣ» эълон карда мекӯшиданд ба забони ўзбекӣ нависанд ва калимоти туркию истилоҳи туркиро, ки ба оммаи васеи хонандагон нофаҳмо буд, бисъёр кор мефармуданд. Намояндагони клерикализи динӣ асарҳои пурдабадаи худро ба истилоҳи арабӣ, калимоти динӣ ва луғоти кӯҳнаи забони китобии форсӣ зинат меоданд. Ҳамаи инҳоро мо дар «Ҷомеъ-ул-ҳикоёт»-и Шукурӣ намебинем.

Баробари ҳикоёт, шеър ва масалҳои Фирдавсӣ, Низомӣ, Саъдӣ, Ҷомӣ дар маҷмӯа даҳ асари ба тоҷикӣ хеле хуб тарҷимашудаи классикони рус, аз ҷумла масалҳои И. А. Крылов «Маймун ва айнак», «Зог ва рӯбоҳ», ҳикояҳои Л. Н. Толстой «Бобои пир ва набера», «Ду рафиқ», «Пётри I» ва ғайра гирд оварда шуда буданд. Дар он маҷмӯа афсонаи манзуми «Шоҳ ва духтар» ҳаст. Ин афсона ҳам, аз афти кор, афсонаи русӣ аст, ки онро аҳтимол Аҷзӣ тарҷима карда бошад¹.

Шукурӣ ҳангоми тарҷимаи асарҳои нависандагони рус аз тарҷимаҳои озарбойҷонӣ бисъёр истифода бурд, ки он тарҷимаҳо ба қалами шоир ва мутарҷими забардасти Озарбойҷон—Аббос Сихат (1874—1918) таалуқ дорад.

Асарҳои Аҷзӣ «Миръоти ибрат» ва «Анҷумани арвоҳ» дар нашриёти журнали «Мулло Насриддин», дар Тифлис ба таърифи расиданд. Дар зери таъсири Мамед Қулизода худи ҳамон Аҷзӣ аз забони русӣ ба забони ўзбекӣ «Шинел»-и Гогольро тарҷима карда буд².

Ба ҳамин тариқ, озарбойҷониҳо дар бобати ба асарҳои нависандагони пешқадами рус шинос кардани хонандаи тоҷик бисъёр мусоидат карданд, зимнан, он

¹ Раҳим Ҳошим. Чанд сухан дар бораи яке аз тарҷумонҳои аввалини адабиёти бадеии рус ва китоби ӯ. «Шарқи Сурх», № 1, 1959, саҳ. 134.

² М. Турсузода. На пути к солнцу человечества, журн. «Гулистон», № 1, 1959, стр. 16.

вақтҳо дар байни халқи тоҷик интишор кардани асарҳои намояндагони маданияти кабири рус кори пургуноҳу шаккокии сахт ба шумор мерафт. Инчунин дар бобати интишори идеяҳои пешқадами адабони Осиеи Миёна дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX ёрдами маорифпарварон ва демократҳои тотор хеле калон аст. Аз ҷумла адабони Тоҷикистон асарҳои шоири барҷастаи тотор Абдулло Тӯқайро нағз медонистанд.

Ақнун баъзе хулосаҳо мебарорем. Ҷиҳати демократии маорифпарварони охири асри XIX ва ибтидои асри XX тоҷик, пеш аз ҳама, дар тарғиби донишҳои дуньявӣ, маданияти дуньявӣ зоҳир мешуд. Мутафаккирони пешқадами Туркистон ва Бухоро орзу мекарданд, ки халқро европоивор босавод, сер ва хушбахт кунанд. Онҳо илоҷи иҷрои орзуи худро дар ҳамин медонистанд, ки дар ин кишвар маданияти пешқадами русро паҳн кунанд.

Дар ибтидои асри XX ақидаҳои демократие инкишоф меёбанд, ки комёбиҳои маорифи кишварро ба талабҳои революцияи Россия вобаста мекунанд. Барои интишори идеологияи демократӣ равобити зичи мутафаккирони тоҷик бо зиёни пешқадами Закавказье, инчунин Озарбойҷон ва Тотористон, аҳамияти калоне дошт.

Идеологҳои феодализми клерикалии Бухоро ва Туркистон тамоми ақидаҳои тараққипарварӣ, пешқадам, тамоми чизи бо маданияти рус вобастаро бад медиданд. Аслан гирем, ҷадидон ҳам ҳамроҳи ҳамон иртиҷоъпарастон буданду барои ҳақиқатан тараққӣ кардани халқҳои Осиеи Миёна ҷиддӣ фикр намекарданд, намехостанд, ки халқи меҳнаткаш маърифат гирад ва донишҳои дуньявиро омӯзад. Мағз андар мағзи ҷадидизмро ақидаҳои миллатчигӣ фаро гирифта буд. Ба ҷадидизм пантуркизми таҷовузкор характернок аст.

Дар ибтидои асри XX феодалони Бухоро революцияи Россияро истифода бурда мекушиданд, ки аморатро аз Россия ҷудо кунанд. Дар ин бобат гуфтаҳои муаррихи Бухоро Мирзо Азими Сомӣ, ки вобаста ба революцияи солҳои 1905—1907 номбар карда будем, хеле характернок аст. Вай навишта буд:

«Аз рӯи қавли баъзе одамони донишманд, савои ҷамхурият ва пешрафти муддаои аҳли балво ин дардро давое набуда, аз рӯи ночорӣ охируламри ин муддао ба ҳусул хоҳад пайваст. Зухури ин амри бадеъ низ мӯ-

чиби хайрият ва амнияти муслимин хоҳад буд. Зеро ки дар галабаи Жопун инчунин душмани хонагӣ аз нафаси худаш ба ин давлат пайдо шуда, дар вақъи он оқиз омада ба худ гирифтдор аст. Дар чунин вақт интизоъи ва истардоди вилоят мутасаррифаи ӯ саҳл ва осон аст»¹.

Он чи аён аст, чи ҳоҷати баён аст? Сомӣ муқобили он нест, ки дар Россия республика шавад. Вай чунин фикр мекунад: бигузор Россия республика шавад. Он вақт Бухороро аз Россия ҷудо кардан осон мешавад. Дар ҳамон рӯзҳои таърихии солҳои 1905—1907 пролетариати рус, ки Сомӣ «душмани хонагӣ» меномад, барои аз юғи мутлақият ҳақиқатан озод кардани халқи рус ва дигар халқҳои Россия яроқ дар даст шӯриш мебардошт, идеологҳои феодалони Бухоро чунин орзуҳо мекарданд.

Ҳатто В. Крестовский навишта буд, ки дар Бухоро «партия»-е ҳаст, ки аз намояндагони рӯҳониёни мутаассиб иборат буд ва он партия мақсад дошт хонии Бухороро аз Россия ҷудо кунад. «Орзуву умеди он ҳамин аст, ки истиқлоли Бухороро бо ҳамон ҳашамати пештарааш барқарор намояд»².

Иртиҷоъпарастии дигар, сарвари шӯриши Андиҷон (1898) Дукҷӣ Эшон гуфта буд: «аз касофати русҳои имони мусулмонон вайрон мешавад; ба мӯъмини мусулмон молу давлат лозиме не, ба ӯ фарзу суннат ҳамин аст, ки аз гуфтаҳои Қуръон ва шариат қадаме берун набарояд»³.

Ба ҳамин тариқ, агар Аҳмади Дониш, Возех, Ҳайрат, Шоҳин, Савдо, Асирӣ ва пеш аз революция Садриддин Айнӣ тарафдори ҷиҳати мутараққии қисмати халқҳои Осиёи Миёна, аз ҷумла халқи тоҷик бошанд, Қурбонхон Фитрат, Сомӣ ва онҳо барин «фаъолон» сохти нафратангези амиро ҳимоя мекарданд. Ин суҳанони пурҳикмати В. И. Ленин бори дигар нағз тасдиқ шуданд: «Дар ҳар як маданияти миллӣ ду маданияти миллӣ ҳаст. Маданияти великорусии Пуришкевичҳо, Гучковҳо ва Струвеҳо мавҷуд аст, — аммо маданияти великорусие низ ву-

¹ Мирзо Азими Сомӣ. Таърихи тӯҳфаи шоҳӣ. Шӯъбаи шарқшиносӣ ва осори хаттии АФ РСС Тоҷикистон, № 927, ҷарҳи 237.

² В. В. Крестовский. В гостях у эмира бухарского. СПб, 1887, стр. 419.

³ ЦГИА Уз. ССР, ф. 1, оп. 1, 1898, № 1832 а.

чуд дорад, ки бо номҳои Чернышевский ва Плеханов ифода ёфтааст. Дар маданияти украинӣ ҳам ҳамин гуна ду маданият ҳаст, ҳамчуноне ки ин дар Германия, Франция, Англия, дар яҳудиён ва ғайра низ дида мешавад»¹. Ин гуна ду маданият дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX дар маданияти халқи тоҷик ҳам вучуд дошт.

Мо мутмаин гаштем, ки дар эҷодиёти Аҳмади Дониш муносибат ба Россия ва маданияти он мақоми намоёне дорад. Шогирдони вай Шоҳин, Ҳайрат, Асирӣ ва пеш аз революция Садриддин Айни барои донишҳои дуньявӣ, барои дар Тоҷикистон паҳн кардани маданияти пешқадами рус мубориза мебуданд ва афкори баландпарвози муаллими худро боз инкишоф доданд. Аҳмади Дониш ва шогирдони ӯ дар ин бобат орзуву умеди халқро моҳиятан ифода карданд. Ин афкор фольклори тоҷик ва асарҳои гуяндаҳои халқиро низ фаро гирифтааст.

Пеш аз ҳама гуфтан даркор аст ва инро адабиётшиносии мо муқаррар кардааст, ки охири асри XIX ва аввали асри XX идеяҳои демократӣ ва революционӣ дар фольклори тоҷик нисбат ба адабиёти хаттӣ хеле равшантар изҳор гаштаанд. Халқ ҳақиқатро рӯйро мегуфт. Ин ҳақиқат — нафрате буд зидди золимон, муборизае буд зидди ситамгарон, муборизае буд мудҳиш ва бераҳм.

Дар эҷодиёти даҳани халқ симои халқи революционӣ равшан ифода ёфтааст. Дар эҷодиёти даҳани халқ, аслан гирем, рӯйро даъват шудааст, ки мардум табар ба даст гиранд ва дар ин даъват бонги Россияи революционӣ ба гӯш мерасад.

Ҷиҳати асосии фольклори тореволюционии тоҷик демократизм ва нафаси революционӣ буд. Вале баробари ин надиан мумкин нест, ки дар он унсурҳои идеологияи феодалӣ, ашрофӣ низ вучуд дошт. Дар фольклор ҳам мубориза шадид мерафт, вале онро асосан ақидаҳои демократӣ пеш мебуданд.

* * *

Меҳнаткашони тоҷик бо халқи рус, бо меҳнаткаши рус шинос шуда, ба он тез унс гирифтанд ва меҳр монданд. Охири асри XIX дар Бухоро чунин зарбулмасалу

¹ В. И. Ленин. Асарҳо, ҷ. 20, саҳ. 17.

чиби хайрият ва амнияти муслимин хоҳад буд. Зеро ки дар галабаи Жопун инчунин душмани хонагӣ аз нафаси худаш ба ин давлат пайдо шуда, дар вақти он оқиз омада ба худ гирифторм аст. Дар чунин вақт интизоми ва истардоди вилоят мутасаррифаи ӯ сахл ва осон аст»¹.

Он чи аён аст, чӣ ҳоҷати баён аст? Сомӣ муқобили он нест, ки дар Россия республика шавад. Вай чунин фикр мекунад: бигузорм Россия республика шавад. Он вақт Бухороро аз Россия ҷудо кардан осон мешавад. Дар ҳамон рӯзҳои таърихии солҳои 1905—1907 пролетариати рус, ки Сомӣ «душмани хонагӣ» меномад, барои аз юғи мутлақият ҳақиқатан озод кардани халқи рус ва дигар халқҳои Россия яроқ дар даст шӯриш мекорданд, идеолоғҳои феодалони Бухоро чунин орзуҳои мекарданд.

Ҳатто В. Крестовский навишта буд, ки дар Бухоро «партия»-е ҳаст, ки аз намоёндоғони рӯҳониёни мутаассиб иборат буд ва он партия мақсад дошт хонии Бухороро аз Россия ҷудо кунад. «Орзуи уммеи он ҳамин аст, ки истиқлоли Бухороро бо ҳамон ҳашамати пештарааш барқарор намояд»².

Иртиҷоъпарастии дигар, сарвари шӯриши Андиҷон (1898) Дукҷӣ Эшон гуфта буд: «аз касофати русҳои имони мусулмонон вайрон мешавад; ба мӯъмини мусулмон молу давлат лозиме не, ба ӯ фарзу суннат ҳамин аст, ки аз гуфтаҳои Қуръон ва шариат қадаме берун набарояд»³.

Ба ҳамин тариқ, агар Аҳмади Дониш, Возеҳ, Ҳайрат, Шоҳин, Савдо, Асирӣ ва пеш аз революция Садриддин Айнӣ тарафдори чиҳати мутараққии қисмати халқҳои Осиёи Миёна, аз ҷумла халқи тоҷик бошанд, Қурбонхон Фитрат, Сомӣ ва онҳо барин «фаъолон» сохти нафратангези амиро ҳимоя мекарданд. Ин суханони пурҳикмати В. И. Ленин бори дигар нағз тасдиқ шуданд: «Дар ҳар як маданияти миллӣ ду маданияти миллӣ ҳаст. Маданияти великорусии Пуришкевичҳо, Гучковҳо ва Струвеҳо мавҷуд аст,— аммо маданияти великорусие низ ву-

¹ Мирзо Азими Сомӣ. Таърихи тӯҳфаи шоҳӣ. Шӯъбан шарқшиносӣ ва осори хаттии АФ РСС Тоҷикистон, № 927, ҷарҳи 237.

² В. В. Крестовский. В гостях у эмира бухарского. СПб, 1887, стр. 419.

³ ЦГИА Уз. ССР, ф. 1, оп. 1, 1898, № 1832 а.

чуд дорад, ки бо номҳои Чернышевский ва Плеханов ифода ёфтааст. Дар маданияти украинӣ ҳам ҳамин гуна ду маданият ҳаст, ҳамчуноне ки ин дар Германия, Франция, Англия, дар яҳудиён ва ғайра низ дида мешавад»¹. Ин гуна ду маданият дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX дар маданияти халқи тоҷик ҳам вучуд дошт.

Мо мутмаин гаштем, ки дар эҷодиёти Аҳмади Дониш муносибат ба Россия ва маданияти он мақоми намоёне дорад. Шогирдони вай Шоҳин, Ҳайрат, Асирӣ ва пеш аз революция Садриддин Айни барои донишҳои дуньявӣ, барои дар Тоҷикистон паҳн кардани маданияти пешқадами рус мубориза мебуданд ва афкори баландпарвози муаллими худро боз инкишоф доданд. Аҳмади Дониш ва шогирдони ӯ дар ин бобат орзуву умеди халқро моҳиятан ифода карданд. Ин афкор фольклори тоҷик ва асарҳои гуяндаҳои халқиро низ фаро гирифтааст.

Пеш аз ҳама гуфтан даркор аст ва инро адабиётшиносии мо муқаррар кардааст, ки охири асри XIX ва аввали асри XX идеяҳои демократӣ ва революционӣ дар фольклори тоҷик нисбат ба адабиёти хатгӣ хеле равшантар изҳор гаштаанд. Халқ ҳақиқатро рӯйрост мегуфт. Ин ҳақиқат — нафрате буд зидди золимон, муборизае буд зидди ситамгарон, муборизае буд мудҳиш ва бераҳм.

Дар эҷодиёти даҳанин халқ симои халқи революционӣ равшан ифода ёфтааст. Дар эҷодиёти даҳанин халқ, аслан гирем, рӯйрост даъват шудааст, ки мардум табар ба даст гиранд ва дар ин даъват бонги Россияи революционӣ ба гӯш мерасад.

Ҷиҳати асосии фольклори тореволюционии тоҷик демократизм ва нафаси революционӣ буд. Вале барои ин надиан мумкин нест, ки дар он унсурҳои идеологияи феодалӣ, ашрофӣ низ вучуд дошт. Дар фольклор ҳам мубориза шадид мерафт, вале онро асосан ақидаҳои демократӣ пеш мебуданд.

* * *

Меҳнаткашони тоҷик бо халқи рус, бо меҳнаткаши рус шинос шуда, ба он тез унс гирифтанд ва меҳр монданд. Охири асри XIX дар Бухоро чунин зарбулмасалу

¹ В. И. Ленин. Асарҳо, ҷ. 20, саҳ. 17.

мақолҳо ҷой доштанд: «урус—кораш дурус(т)». Ин мақол дар забони ўзбекӣ ин тавр қабул шудааст: «Урус — унинг қилган иши дурус(т)»¹.

Дар фольклори Помир ҳам русҳоро чун дўстон тасвир кардаанд.

Шоирӣ халқии Помир Назаршо² (ваф. с. 1910) дар достони худ тасхири Ушро нақл кардааст. Қўшунҳои рус ба шаҳр мебароянд. Ҳаракати қўшунҳои русҳоро беки Ишқошим мефаҳмаду барои фирор ба Афғонистон тайёри мебинад. Одамони камбағал дар деҳот мемонанд ва розӣ намешаванд ҳамроҳи бек фирор кунанд. Онҳо аз подшоҳи Россия умеди хайр надоранд, вале аз аскарони рус ҳам наметарсанд.

Помириҳо мехоҳанд, ки аз юги афғонӣ ва амалдорони амири Бухоро халос шаванд ва розианд, ки табаи Россия бошанд, зеро зулми он камтар буд.

Ҳуҷҷатҳои фонди архив далолат мекунад, ки помириҳо борҳо ба генерал-губернатори Туркистон ариза навишта буданд, ки мехоҳанд аз маъмурияти Бухоро халос шуда раияти Россия шаванд. Онҳо навишта буданд: «Бухориён бо ҳамагуна фармоишоту талабҳо ба мо зулм мекунад ва он фармоишоту талабҳо на ба гуфтаи худо мувофиқ аст на ба гуфтаи банд. Бухориён ҷабран писарбачагони моро кашида мегиранд ва писарбачагони моро барои ишрати ифлоси худ истифода мекунанд. Аз мо хирочу андози бешуморе меситонанд ва моро дар ҳар бобат зору ҳақир мекунад»³.

Дар тавсифи фольклори давраи ҳамроҳшавӣ як ҷиҳати махсус ва зиддиятноки онро қайд кардан даркор аст. Халқӣ озодидӯст ба тасхири мустамликадорон бо вачду сурур муносибат карда наметавонист, вале дар айни ҳол, низоу ҷангҳои бемаънои феодалӣ, андозҳои гонатгаронаи амири аз ҷонаш безор карда буданд, бинобар ин баъзан омадани русҳоро табрик мекунад, зеро омадани онҳоро ба ҳамин маъно мефаҳмид, ки тартибот, озош ва қонунҳои оддитарин барқарор хоҳанд шуд.

Аз тўмаи кушокушӣ ва низои феодалҳо шудан бех-

¹ А. А. Перепелицина. О влиянии культуры русского народа на культуру народов Туркестана. Труды САГУ, вып. 1, 1954, стр. 88.

² «Шарқи Сурх», № 7, 1957, саҳ. 80.

³ ЦГИА Уз. ССР, ф. полит. агентства в Бухаре, д. 350, лл. 69—71.

тар аст, ки ба русҳо таслим шаванд. Халқ суқути Тошканд¹, Самарқанд, Хуҷандро маҳз ба ҳамин маъно дониста буд.

Чи навъе маълум аст, дар рӯзҳое ки ҳукумати подшоҳии Россия Тошкандро гирифт, яъне баҳори соли 1865, вазъияти шаҳр ниҳоят мураккаб буд. Шаҳр фақат аз ин сабаб таслим шуд, ки қўшуни подшоҳи Россия аз ҷиҳати аслиҳа бартарияти калон дошт. Дар ин ҷо дигар сабабҳо ҳам буданд. Пеш аз ҳама, хони Хўқанд метарсид, ки амири Бухоро аз аҳволи вазнини шаҳр истифода бурда, онро забт накунад. Дар ҳуди Тошканд хўқандиён ва бухориён саҳт мубориза мебуданд. Амир дар ҳақиқат ба сари Хўқанд лашкар кашид. Аҳмади Дониш роҷеъ ба ин низои феодалон бо нафрату адоват навишта буд. Ҳуди тошкандиён на ба бухориён бовар мекарданду на ба хўқандиён. Хўқандиён бо зулму бедодии ваҳшиёнаи худ кайҳо боз нафрату адовати тошкандиёнро барангехта буданд. Инчунин дар байни тошкандиён ва қазоқҳои эли кенасар, ки дар мудофияи Тошканд ширкат мекарданд, иттиҳоде набуд.

Гурӯҳҳои муайяни мудофеони Тошканд буданд, ки тарафдори амният буда, намехостанд барои манфиати хони Хўқанд ё амири Бухоро ҷанг кунанд. Ниҳоят, ононе буданд, ки ба синфи доро муқобил меистоданд ва намехостанд барои ин ё он бой, барои ин ё он савдогар худро қурбон кунанд. «Бадбахтии мардум дар ҳамин аст, ки — навишта буд Муҳаммад Солеҳ, — аз замони ҳазрати Одам то айёми мо байни шоҳу гадо, амиру фуқаро низоъ ва адоват буд».

Агар мо ақаллан ҳодисаҳои Кўҳистонро таҳлил карда бароем, равшан мебинем, ки чаро халқ ба муваффақияти русҳо ин тавр бо кордонӣ ва оромӣ муносибат мекард. Дар солҳои арафаи ҳамроҳшавӣ дар Кўҳистон² чанд сол боз беист ҷангҳои байни феодалҳо давом мекард, ки мамлакатро тамомаан хароб месохт. Аҳли Кўҳистон тамомаан гадо шуда мوندанд. Дар Кўҳистон ба

¹ Тафсилоти суқути Тошкандро муаррихи он Муҳаммад Солеҳ, дар дастнависи худ «Таърихи ҷадидаи Тошканд» нақл кардааст. Ҳуди Муҳаммад Солеҳ зидди ба Россия ҳамроҳ шудани Туркистон буд. Дастаниси ӯ зери рақами 1312 дар фонди дастанисҳои Институту таърих ва археологияи АФ РСС Ӯзбекистон маҳфуз аст.

² Кўҳистон — ҳозир районҳои Айни, Колхозчиён, Паиҷакент.

маънои аниқи ин калима сохти патриархалӣ-феодалӣ ҳукмфармо буд. Бинобар ин дили халқҳои Кӯҳистон гувоҳӣ меод, ки агар раиҳои Россия шаванд, аҳволшон беҳтар мешавад, аз ин сабаб онҳо отрядҳои русҳоро нағз истиқбол мекарданд ва ҳамроҳшавии Кӯҳистонро овоздашавӣ аз ҳукми бекҳои пештара мегуфтанд.

Иштирокчиҳои экспедицияи Искандарқул (ин экспедиция ҳамроҳшавии Кӯҳистонро таъмин кард) А. Л. Кун ном мустаҳрик, ки чанд осори бостониҳои Осиёи Миёнаро тадқиқ карда, оид ба таърихи Хева чанд асар навиштааст ва мо ёро зикр карда будем, ба симати тарҷимон ёро Мирзо Мулло Абдурахмон ибни Муҳаммад Латифи Мустаҷир ном тоҷики самарқандӣ мушоират мекард. Ин шахс аз табақаи мардумони камбағал баромада буд.

Рӯзномаи Мулло Абдурахмон аз ҷиҳати таърих, этнография, география хеле мароқангез аст. Муаллиф сафари экспедицияи Искандарқулро ба Кӯҳистон муфассал тасвир кардааст. Вай бисёр қишлоқҳои ин кишвари кӯҳсорро дида, дар рӯзномаи худ қайд карда буд. Ба мо, албатта, қисми таърихии рӯзнома даркор аст.

Кӯҳистонро аз даврони қадим байни худ бекҳо тақсим карда гирифта буданд, ки байни худ доимо ҷангу ҷидол мекарданд. То ба Россия ҳамроҳ шудани ин кишвар дар зарфи даҳҳо сол ягон рӯзи бечанг набуд. Аз ҷанги феодалҳо бештар аз ҳама халқ садама мидид, садҳо одамон кушта мешуданд, киштзорҳо нобуд ва қишлоқҳо сӯхта ба замин яксон мегаштанд. Абдурахмон қишлоқеро номбар мекунад, ки дар зарфи бист сол гоҳ амири Бухоро ва гоҳ беки Кӯҳистон чор бор вайрон кардаанд. Бори охир онро амири Бухоро — Насрулло (1826—1860) ба замин яксон карда буд¹. Ин гуна қишлоқҳо дар Кӯҳистон садҳо буданд. Инак қишлоқи Урметан. Абдурахмон навиштааст, ки онро писари Худоёр ишғол карда, Содиқбек ном касеро ҳоким ихтиёр намуд. Ин ҳоким деҳаро аввал ба хок яксон кард, баъд боз сохт. Вале ду сол нагузашта деҳаро мастҷоиҳо тасхир карданд ва онро ба ғорат бурданд ва қариб тамоми аҳли деҳаро қата карданд².

¹ «Рӯзнома», саҳ. 53.

² «Рӯзнома», саҳ. 11.

Абдурахмон бенавоии мудҳиши мардуми Кӯҳистонро тасвир кардааст. Вай гаштаю баргашта такрор мекунад: «Мардуми тоҷик бечора мебошанд», «Он мардум бисёр камбағал ва қашшоқ, бештарини мардуми ин мавзеъ гадоӣ буданд». Дигар хел шудан ҳам мумкин набуд. Истеҳсолкунандагони бевоситаро бераҳмона истисмор кардани синфҳои доро, андозҳои бешумор, бедодғарихои ҳукми бекҳо, ҷангҳои доимии феодалҳо халқро бенаво карда буданд. Абдурахмон зиндагии он кишварро ин тавр тавсиф мекунад. «Баъзе мазор вақфи замини подшоҳӣ будааст, ки амини вилоят ҳамон замиро ба дасти фуқаро меодааст. Он фуқаро меҳнат ва машаққат кашида мекоридааст, ки онро коранда мегӯянд, ки аз он деҳқон сеяки подшоҳӣ мегирифтааст. Ду тақсими онро фуқарои коранда мегирифтааст».

* Агар ба ин боз дигар андозҳо — обпулӣ, никоҳпулӣ, пули имом, пули азонгӯ ва ғайраро илова кунем, равшан мешавад, ки чаро деҳқон гадо нашуда наметавонист. Мардум ҳар қадар бештар кор кунанд, андоз ҳам ҳамон қадар зиёдтар мешуд. «Ҳар кас як ҷуфт гов дошта бошад, чор танга дар подшоҳӣ меодааст. Ин пулро арбоб ҳам карда дар ҳоким бурда меодааст ва қишлоқ як арбоб дорад. Аз арбоб калонтар қозии вилоят будааст. Никоҳонаи он мардум як буз, даҳ танга меодааст».

Дар дӯши як одами коркун чанд амалдор ва муллоҳо менишастанд. Дар Ягноб дар ҳар як сада¹ — як амин, дар ҳар се сада — як қозӣ, як раис, дар ҳар як деҳ як арбоб² менишастанд. Ҳар як қозӣ як муфти дорад ва ҳар як раис як гиранда. Кори гиранда ҳамин, ки ин ё он каси ба намоз деромадаро гирифта назди раис меоварад ва раис ӯро ҷӯбкорӣ мекунад³.

Ба ҷуз чароғи сиёҳ мардуми Кӯҳистон дигар чизе надоштанд, ки хонаи худро равшан кунанд. Камбағалон бошанд, фақат барои хӯрокхӯрӣ чароғ мегиронданду бас⁴.

Чароғи сиёҳро аз гил месохтанд ва дар он рағани зағир месӯхтанд. Чароғи керосинӣ дар Кӯҳистон умуман набуд. «Отряди мо рӯ ба омади Зарафшон боло мефтау ман ниҳоят кам аҳли он чоро дидам, ки... хонда

¹ Сада — воҳиди тақсими маъмурий.

² «Рӯзнома», саҳ. 257.

³ «Рӯзнома», саҳ. 126.

⁴ «Рӯзнома», саҳ. 283.

ва навишта тавонанд»¹ гуфтааст А. Л. Кун дар сарсухани «Рӯзнома»².

Дар Кӯҳистон хусусан занон беҳуқуқ буданд. Абдурахмон ҳикоя мекунад, ки дар Мастҷоҳ зани гунаҳгорро ба линга андохта, зада буданд. Агар зан гуноҳашро иқрор накунад, ўро сангсор мекарданд. Агар духтар кори айб карда монад, ўро сад дарра мезаданд. Агар зани шавҳардор бо каси дигар ишқбозӣ кунад, занро сангсор мекарданд.

То ба Россия ҳамроҳ шудани Кӯҳистон мардуми он ҳамин тарз зиндагӣ мекарданд, ё дурусттараш, ҳамин тарз оҳиста-оҳиста мурда мерафтанд.

Ақнуи фаҳмост, ки Абдурахмон чаро дар ҳеҷ куҷои рӯзномаи худ дар бораи ягон муқобилати аҳли Кӯҳистон сухан намеронад. Чизе набуд, ки мардуми Кӯҳистон онро мудофиа кунанд, ба Россия ҳамроҳ шудан онҳоро наметарсонд, балки баръакс, диққати онҳоро ба худ ҷалб мекард.

Хуҷанд (Ленинободи ҳозира) ба Россия 24 май соли 1866 ҳамроҳ шуд. Мардуми Хуҷанд ҳам, мардуми Тошканд, Самарқанд барин, наздик омадани русҳоро истифода бурда, зидди ситамгарони худ бархостанд. Яке аз қаҳрамонони Хуҷанд, ки шаҳрро аз марги гуруснагӣ ва қатли оми бемаъно халос кард, оқсаққоли шаҳр Азаматхӯҷа буд. Фидокории вай дар суруди халқии тоҷик тавсиф ёфтааст.

Абераи Азаматхӯҷа мегӯяд, ки Азаматхӯҷа аз онлан миёнаҳол буд ва мардуми оддии Хуҷанд ўро бисъёр ҳурмат мекарданд. Муҳосираи шаҳр сар шуда буд, ки фармондеҳони қўшуни русҳо шаҳрро аз оби нўшоки маҳрум карда, роҳи ба шаҳр овардани озуқаро банд карданд. Мардуми Хуҷанд дар дами аз гуруснагӣ мурдан буданд. Азаматхӯҷа аҳволи вазини Хуҷандро ба ҳокими он арз карда, аз вай илтимос мекунад, ки барои халосии мардум ба русҳо муқобилат накунад ва дарвозаҳоро кушояд.

Герман Вамбери дар бораи Хуҷанди он айём навишта буд: «Аҳли шаҳр, голибан тоҷирон, ба афзалияти русҳо мутмаин гашта ба таслим майл доштанд»³.

¹ «Рӯзнома», сарсухан.

² «Рӯзнома» саҳ. 127.

³ Герман Вамбери. История Бухары и Трансоксании. СПб, 1873, стр. 182.

Ҳоким оқсаққолро ба зиндон мепартояд. Аҳли шаҳр дар ғазаб шуда аз ноибӣ ҳоким Ғозихон мепурсанд, ки ба Азаматхоҷа мадад расонад. Ғозихон ваъдаи мададро дода, сипас хоинона арзкуандаҳоро ба зиндон меандозад. Баъди ин халқ ба зиндоне ки дар он Азаматхоҷа меҳобид, ҳуҷум карда, талаб мекунад, ки Азаматхоҷаро аз зиндон бароранд. Ҳоким маҷбур шуда, Азаматхоҷаро аз зиндон ҷавоб медиҳад ва ба назди русҳо барои гуфтушунид мефиристонад. Муллоҳо ва каллабурҳои ҳоким мӯйсафедро куштани мешаванд, вале халқ ӯро муҳофизат мекунад. Чунин аст мазмуни суруди халқ дар бораи Азаматхоҷа.

Урус омад соли нав,
Ҷои иташ Қалинав.
Дарвозаҳо маҳкам буд,
Азаматхоҷа зиндон буд.
Азаматхоҷа ӯрдарав,
Банди шофат аз гарав
Аз барои мӯминон
Ҷонаша мондас сад гарав,
Кӯча ба кӯча чиҳо шуд,
Азаматхоҷа зиндон шуд¹.

Аввалин шиносӣ бо русҳо дар фольклори тоҷик ҳамин тариқ тасвир шуда буд.

Давраи мустамликавӣ сар шуд, ки барои халқҳои ин кишвар бениҳоят вазнин буд. Вале аз ин пас тақдири халқи рус бо тақдири халқҳои Осиёи Миёна як шуд. Шарораҳои революцияҳои Туркистон ва Бухоро ба оташи ҳамасӯзи революцияҳои умумии Россия ҳамроҳ шуданд.

Дар фольклори тоҷик ҳамон таъсире ки Россияи революционӣ ба афкори мардуми ин кишвар мерасонд, низ инъикос ёфтааст. Николай подшоҳ ба халқи рус чи қадар нафратангез бошад, халқҳои Осиёи Миёна ҳам ба Николай ҳамон қадар адоват доштанд. Дар яке аз рубоӣҳои халқӣ чунин гуфта шудааст:

Имшаб шаби моҳтобас,
Николай подшоҳ нобобас.

¹ Ин шеърро муаллиф аз даҳони халқ навишта гирифтааст.

Хўрданба нон надорем,
Николай подшоҳ нобобас¹.

Вале халқи тоҷик ба Николай нафрат кунад ҳам, ба халқи рус нафрат надошт. Тамоми фольклори ин давра пур аз мароқ ва хайрхоҳӣ нисбат ба урфу одат ва маданияти русҳо мебошад. Дар яке аз лапарҳои халқи ин суханонро мебинем.

Урусча бозӣ мекунам,
Куртам дарозӣ мекунад,
Рӯи хушдоманам сиёҳ,
Истегабозӣ мекунад².

Дар фольклори тоҷик суруди муҳоҷирони мардикор — ғарибӣ — мақоми махсусе дорад. Чӣ навъе маълум аст, пеш аз революция камбағалони Бухорои Шарқӣ барои як бурда нон ба корхонаҳои Тошканд, Самарқанд, Фарғона рафта мардикорӣ мекарданд. Профессор А. А. Семёнов чунин навиштааст: «Бенавоӣ ин мардуми безамини ҷабридари аз ҳудуди Бухоро дур меронд ва голибан ба ҳудуди генерал-губернатории Туркистон мебуд ва дар он ҷо дар киштзорҳо, заводҳо, дар роҳи оҳан, дар дасти шахсони алоҳида кор карда, шумораи умумии пролетариатро зиёдтар мекарданд. Зиндагии мардикорон дар мусофири бениҳоят сахт буд. Онҳоро бераҳмона зулм ва ҳамеша таҳқир мекарданд»³.

Нависандаи ин сатрҳо нағз дар ёд дорад, ки пеш аз революция дар Хуҷанд муллоёну бойҳо мардикорони аз Бухорои Шарқӣ омадаро «мачой» номида мегуфтанд, ки онҳо одамони паст мебошанд, чунки «мачой»-ҳо ҷасур, озодидӯст буданду ахлоқи динии аҷлоди худро ба эътибор намегирифтанд. «Деҳқонон аз замин маҳрум шуда ба марги гуруснагӣ маҳкум гашта, ба корхонаҳои саноатӣ мерафтанд ва аввалин кадрҳои пролетариати маҳаллӣ буданд. Ин коргарон дар шароити бе муболиға

¹ Фольклори тоҷик. Нашриёти Давлатии Тоҷикистон, 1954, сах. 211.

² Р. Амонов. Баъзе натиҷаҳои экспедицияи фольклорӣ солҳои 1953 ва 1954. Асарҳои шӯъбаи илмҳои ҷамъиятии АФ РСС Тоҷикистон, нашри VII, 1955, сах. 80.

³ История народов Узбекистана, т. II, Ташкент, 1947, стр. 410.

зиндонӣ дар конҳои тамоман бетаҷҳизи хурди ангишт ва маъдан, дар конҳои намак ва ғайра кор мекарданд»¹.

Мардикорони тоҷик ҳамроҳи коргарони рус кор мекарданд, бо идеяҳои революционии бародари руси худ шинос мешуданд, ҳол он ки ҳукумати подшоҳӣ мекушид, синфи коргари русро бар зидди пролетариати маҳаллӣ барангезад. Кас сурудҳои ғарибиро хонда, бовар мекунад, ки аксари онҳо дар рӯҳи нафрату адоват ба тартиботи мустамликавӣ навишта шудаанд. Мо мебинем, ки дар ин рубоӣҳо ба сохти иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва сиёсӣ, ки дар Осиёи Миёна пеш аз октябри аъзам ҳукмрон буд, эътирози сахте баён карда шудааст.

«Мардикорони тоҷик аз макони худ дар ҷустуҷӯи каме пул баромада рафта бо коргарони рус мулоқот мекарданд ва ҳамроҳи онҳо азоби истисмори капиталистиро мекашиданд. Иртибот бо пролетариати рус, дар рафти ташаккули пролетариати тоҷик роли бузурги революционикунандае бозид»².

Мазмуни суруди мардикори мусофир чӣ буд? Пеш аз ҳама, вай аз зиндагонии саҳти мусофири шикоят мекард. «Ҳама дар ватану мо дар ғарибӣ»³ гуфта шудааст, дар як суруд. Мо дар сурудҳои ғарибӣ симои мусофири мардикорро мебинем, ки вай қашшоқу бенаво, зору ҳақир буда, дар умеди рӯзи равшан ва ҳаёти хуб аст; вай ба зиндагонии вазнини худ лаънат хонда, дар ғарибӣ худро ғулом мешуморад; дили вай аз ёди фироқи ёри меҳрубон гум мезанад; вай ошною дӯстони қадрдон меҷӯяд, то ўро дар ин ҳаёти мудҳиш дастгирӣ кунанд; манзилаш, модари ба ҷон баробараш, фарзандони азияшро ба ёд меоварад, ки онҳо дур аз падар мондаанд, вай бо ғазаби синашикоф аз бои малъун сухан меронад, меҷӯяд, ки вай ҷаллоди дарранда аст. Дар суруди ғарибон азобу машаққати роҳу ҳусни табиати кишвар, зодгоҳи мушфиқи вай, хонаводаи азизи ў; азоби ҷонситони фироқи ёр, бовафой ба маъшуқа, барои висол ҷидду ҷаҳд кардани вай тасвир ёфтаанд. «Ман ғарибаму бекасу кӯй» — гуфта шудааст дар як рубоӣ. Вале ғарибон на фақат шикоят мекунанд, онҳо ояндаи пурсаодате ор-

¹ Б. Г. Гафуров. История таджикского народа, М., 1955, стр. 455.

² Б. Г. Гафуров. История таджикского народа, М., 1955, стр. 453—454.

³ Фольклори тоҷик, сах. 256.

зу мекунанд, ки пур аз шодию сурур ва роҳату рафозату озодӣ аст. «Рӯзе расаду ман ғариб нашавам», — ме-хонем мо дар як суруди ғарибон.

Намози шом ғарибем мо дар ин ватан,
На хеш дорем, на ақрабову зан.
Дар ин шаҳри ғарибӣ мора кӣ овард?
Ҷудо аз хешу ақрабою ҳам зан ¹.

* * *

Аз хона баромадум Самандар меравам,
Ман одами мусофир ба кадом дар меравам?
Ман одами мусофир ба кадом дар хубам,
Дилгир шудам пешаки модар меравам ².

* * *

Дар роҳи ғарибӣ ҳама монданд ҳайрон,
Аҳволи худро пеши кӣ мекунанд баён?
Ҳеҷ касе намерсуд камбағалонро фаръед,
Аз зулми амирон камбағалон дар дод ³.

Мо дар сурудҳои ғарибон симои меҳнаткашонро мебинем, ки дар зери бори ғарони соҳти мустамликавӣ мондааст. Дар байни тоҷикони кӯхистон васеъ паҳн шудани ин гуна сурудҳо далолат мекунад, ки халқ бар зидди амирон, муллоён, боён, амалдорони ҳукумати подшоҳӣ мубориза мебуд, зеро онҳо халқро гадо, ҳақир ва бесавод карда буданд, вале халқ дар мубориза барои озодии худ ҷасорати Ӯтироз, ирода ва қаҳрамонии худро аз даст надодааст.

На фақат сурудҳои ғарибӣ ба ин мазмун буданд. Рубоӣҳои халқ, афсонаҳо, мақолу зарбулмасалҳо ва ғайра мағз андар мағз аз рӯҳияи революционии озодихоҳии халқ пур буданд. Ва халқи тоҷик ин иродаи революциониро аз дӯсти бародарвори коргари рус ва мужики меҳнатдӯст мегирифт.

Боё гуфтаи: мун боюм, қурути қоқ мехоюм,
Ай дастаи мумсикӣ дар байни халқ расвоюм.
Бои сиён мазанг, хирмани ту дар сари санг,
Ай дастаи мумсикӣ дастъера кардӣ ба танг ⁴.

¹ Фольклори тоҷик, саҳ. 246.

² Ҳамон ҷо, саҳ. 255.

³ Ҳамон ҷо, саҳ. 249.

⁴ Ҳамон ҷо, саҳ. 216.

Е ки:

Аз зудми амирон ҳама шуд дар нола,
Мардум ҳама хорӣ мекунамд бойҳора.
Мирон ҳама хобанд дар хонаи худ,
Ин мардуми бечора надоранд чора ¹.

Рубоие ба ин мазмун аст:

Диле дорам ки аз султон натарсад,
Зи банду кундаю зиндон натарсад.
Дили ошиқ мисоли гурги гушнаст,
Ки гурги гушна аз ҷӯпон натарсад².

* * *

Аз хона баромадум бозӣ-бозӣ,
Баста бурдан мара сағони қозӣ.
Тирдон бошаю қушакамоне созӣ,
Бар синан золимон ту тир андозӣ³.

Мо дар ин мисраъҳо симони зиндаи халқеро мебинем, ки дар сурати меҳнаткашони рус революциониро қабул кардааст.

Чи навъе дидем, фольклор ва асарҳои гӯяндаҳои халқ ба Россия, ба ҳаракати революционии халқи кабири рус хайрхоҳона муносибат кардани табақаҳои меҳнатии мардуми Осиёи Миёнаро пурра исбот мекунад. Аҳмади Дониш ва шогирдони ӯ аз халқ дур буданд, вале дили онҳо гувоҳи метод, ки халқ барои муборизаи зидди беадолатии ҳаёти ҷамъиятӣ, барои муборизаи зидди хурофот ва ҷаҳолат мекӯшад ва мехоҳад бо Россияи революционӣ муттаҳид шавад. Хизмати бузурги Аҳмади Дониш ва шогирдони вай дар ҳамин аст, ки онҳо, беихтиёр бошад ҳам, хоҳиши халқро ҳаққонӣ изҳор намудаанд ва худи ҳамон хоҳиши халқро ба як шакли муайян дароварда бо ҳамин дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX ба худшиносии халқ бисъёр мусоидат карданд.

¹ Фольклори тоҷик, саҳ. 210.

² Ҳамон ҷо, саҳ. 211.

³ Ҳамон ҷо, саҳ. 249.

Бади 6

АХМАДИ ДОНИШ МАГАР ЧАДИД БУД?

Баъд аз ҳамаи он чи ки дар боло дар ҳақиқи Дониш гуфта шуд, ўро чадид ҳисоб кардан ноинсофист.

Мо дар бобҳои гузаштаи ин асар кӯшиш кардем, ки фаъолияти Аҳмади Донишро ҳамчун ифодакунандаи манфиатҳои халқ, танқидкунандаи нотарси соҳти амирии Бухоро, яке аз аввалин ифодакунандагони гоии ислоҳоти усули сиёсии Бухоро ва оқубат хоҳони сукути соҳти амирии Бухоро ва тарафдори рӯй овардан ба маданияти рус ва ғайра нишон диҳем. Он чи дар ин ҷо оид ба ақидаҳои иҷтимоӣ ва сиёсии Аҳмади Дониш гуфта шуд, ба назари мо, гувоҳӣ медиҳанд, ки фикрҳои ин марди маорифпарвар роҷеъ ба масъалаҳои муҳим ва ҳаётии воқеияти Бухоро дар нимаи дувуми асри XIX чиҳати демократӣ доранд. Дар тамоми асарҳои Дониш, ки мо аз назар гузарондем, як фикри асосӣ ҷой дорад, ки он ҳам ғамхорӣи вай ба ободии мамлакат ва беҳбудии мардуми он мебошад.

Аз он чи ки дар боло гуфта шуд, мо боварӣ ҳосил намудем, ки Дониш дар чорҷӯбаи амирони хонадони манғит ва дар ҳолати ҷудоиӣ Бухоро аз Россия тараққиёти иқтисодӣ ва маданияти аморатро имконпазир намушорад. Мантиқи ақидаҳои Дониш бар ин аст, ки Бухоро набояд ба дасти манғитҳо, ки мамлакатро саросар ба вайрона мубаддал намуда, халқро ғорату тороҷ кардаанд, бимонад.

Таҳлили ақидаҳои иҷтимоӣ ва сиёсии ин марди маорифпарвар нишон медиҳад, ки дар сар то сари эҷодиёти

вай рӯҳ ва тамони демократӣ ҳукмфармоист. У дар асарҳои худ, шояд на ҳама вақт пайгириона, вале асосан, кайфияти зиддифеодалии мардуми Бухороро ифода мекард.

Хулосан мо дар бораи ин арбоби маорифпарвари барҷастаи халқи тоҷик чунин аст ва ба назари мо ҳеҷ далели асосие нест, ки ўро ҷадид, мафкурачии буржуазияи миллии Осиёи Миёна шуморем. Вале, ба назари мо, чунин ақидаи нодуруст дар адабиёт мутаассифона ҷой дорад. Масалан, Е. Э. Бертельс менависад:

«Дар омӯзиши таърихи адабиёти тоҷик, бештар ба адабиёти нимаи асри XIX, диққат бояд кард, зеро маҳз дар ин давра дар адабиёти буржуазияи шаҳрии Осиёи Миёна он пешрафте дида мешавад, ки дар аввали асри XX ба пайдоиши адабиёти ба ном «ҷадидӣ» оварда рафтанд.

Омӯхтани адабиёти ҷадидиро аз асри XX сар кардан мумкин нест. Вай аз гузашта реша мегирад ва роҳи мураккаби онро фақат ба шартӣ таҳлили бодикқати қадамҳои аввалини он дарёфтани мумкин аст.

Вақте ки ба омӯхтани адабиёти асри XIX тоҷик шурӯъ мекунем, пеш аз ҳама ба симои барҷастаи «падар»-и адабиёти нави тоҷик — Аҳмади Қалла во меҳурем, ки фаъолияти вай ба тамоми адабиёти баъдинаи ин давра таъсир дошта ва ҳатто баъд аз революцияи Октябр низ ба ташаккули адабиёти советии тоҷик ба андозан маълуме таъсир намудааст»¹.

Аз ин суҳанони Е. Э. Бертельс маълум мешавад, ки ҷадидизм ҳодисаи аввали асри XX набуда, балки аз гузаштаи хеле дур реша гирифтааст ва Аҳмади Қалла, яъне, Аҳмади Дониш, падар ва сардафтари адабиёти ҷадидӣ дар Осиёи Миёна мебошад. Оё чунин аст? Биёед, инро таҳлил кунем.

Пеш аз ҳама ин ақидаро, ки ҷадидизм дар Осиёи Миёна дар аввали асри XX не, балки дар миёнаҳои асри XIX ба вуҷуд омадааст, қатъиян рад кардан лозим меояд. Худи таърихи ҳаракати ҷадидии Осиёи Миёна нодуруст будани ин фикрро тасдиқ мекунад. Ҷадидизм ҳамчун ҷараёни мафкуравии буржуазияи маҳаллии Осиёи Миёна бо пайдоиши худ маҷбури революцияи

¹ Е. Э. Бертельс. Дастанависҳои осори Аҳмади Қалла, Труды Таджикской базы АН СССР, том III, М—А. 1936, сах. 9.

якӯми солҳои 1905—1907 Россия мебошад. Яке аз хусусиятҳои асосии ин революция ҳамин аст, ки вай аз ҷиҳати характери худ буржуазӣ-демократӣ буда, дар ғӯшаҳои гуногуни империяи Россия ва аз ҷумла дар Осиёи Миёна ҳаракати миллиро ба вучуд овард. Мо суҳанони Лениро дар бораи таъсири мусбати революцияи якӯми рус ба ҳаракати озодихоҳии миллии халқҳо ба хубӣ дар хотир дорем. У навишта буд, ки дар революцияи солҳои 1905—1907 «Ҳаракати озодихоҳии миллий ба тӯфайли ҳаракати коргарӣ сар шуд»¹.

Ҷадидизм ҳамчун идеологияи буржуазии маҳаллии Осиёи Миёна, чунон ки гуфта шуд, моҳиятан аксул-амале (реакцияе) буд аз тарафи буржуазии маҳаллӣ ба революцияи солҳои 1905—1907 ва ба ҳаракати озодихоҳии миллии халқҳои ин сарзамин. Ҷадидизм, ки дар давраи тайёри ба революцияи пролетарӣ ба амал омад, бо мақсади ба сӯи дигар нигаронидани диққати оммаи халқ аз революция ва аз ҳодисаҳои революционӣ ки дар натиҷаи революция рӯй доданд, ҳар коре ки аз дасташ меомад, кард.

Ҳангоме ки бо фактҳои асосии таърихи ҷадидизм дар Осиёи Миёна шинос мешавем, боварӣ ҳосил мекунем, ки аввалин газета ва рисолаҳо, аввалин кружокҳои ҷадидӣ, аввалин баромадҳои программавии роҳбарони ин ҳаракат дар Туркистон ба муқобили революция, ба давраи солҳои 1905—1907 рост меояд. Сабаби ин мафҳум аст, зеро ки дар миёнаҳои асри XIX дар шароити ҳукмфармоии муносибатҳои феодалӣ дар иқтисодиёти Осиёи Миёна буржуазии маҳаллӣ ҳамчун табақаи синфӣ ҳанӯз ташаккул наёфта буд. Ин амалиёти ташаккули буржуазии маҳаллӣ хело дертар, яъне тақрибан охириҳои асри XIX ва аввали асри XX, замоне ки муносибатҳои капиталистӣ дар хоҷагии Осиёи Миёна аз таъсири Россия бо суръати бештар рӯ ба тараққи ниҳоданд, ба вучуд омад.

Ҷадидизм аз ибтидои пайдоиши худ ҳам ҷараёни ғоявии революционӣ набуд. Аз ин ҷиҳат хеле характернок аст, ки ҷадидизм дар Осиёи Миёна дар давраи иртиҷоъ — реакцияи Столыпин тараққи кард, чунки вай як ҷараёни либерал-реформистии ғоявии ба кадетӣ мо-

¹ В. И. Ленин, ҷ. 23, саҳ. 241.

нанди буржуазияи миллии маҳаллии Осиёи Миёна буда, барои ҳукумати подшоҳӣ хавфе надошт.

Ба ҳамин тариқ, агар ҷадидизм маҳсули аввали асри XX, давраи империализм ва тайёрии революцияи пролетарӣ дар Осиёи Миёна бошад, пас маълум аст, ки баҳси падари адабиёти ҷадидии Осиёи Миёна будани Аҳмади Дониш худ ба худ соқит мешавад. Мо дар масъалаи пайдоиши ҷадидизми Осиёи Миёна ҳатто бо ин тезис ҳам, ки дар адабиёти ҳозира аз тарафи умум қабул шудааст, қонеъ нагардида, мехоҳем ихтилофоти ҷиддиеро, ки дар байни Аҳмади Дониш ва ҷадидҳо дар як қатор масъалаҳои асосии иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва сиёсии вазъияти Осиёи Миёна дар охири асри XIX ва аввали асри XX ҷой дорад, қайд карда гузарем.

Яке аз ин масъалаҳо муносибати Осиёи Миёна ва қисман аморати Бухоро ба Россия буд. Чуноне ки дар боло гуфта шуд, Аҳмади Дониш, ин арбоби ҷамъиятии нимаи дуйӯми асри XIX, мавҷудияти Бухороро ба Россия тасаввур намекунад. Мо дар ин хусус, яъне дар хусуси муносибати мусбати Аҳмади Дониш ба Россия дар боло хеле муфассал навиштем. Дар ин ҷо қайд кардан мехоҳем, ки дараҷаи тараққиёти илму техникаи Россия нисбат ба Бухоро на фақат боиси хурсандии Аҳмади Дониш мегардид, балки ӯ дар асарҳои худ ошкоро мегуфт, ки тараққиёти иқтисодӣ ва маданияи Бухоро тамоман ба Россия вобаста мебошад ва ба ин муносибат Аҳмади Дониш ба амир Абдулаҳад (1885—1910) як чанд бор муроҷиат карда буд. Ӯ дар бораи танқисии об дар заминҳои обии аморати Бухоро гап зада, ба чунин натиҷа меояд, ки бо ёрдами мутахассисони рус аз Аму ё Сир ба заминҳои Бухоро об бароварда шавад.

«Мултамаси аввал он, ки Самарқанд ба давлати баҳияи Рус мулҳақ шуд, оби Бухоро рӯй ба нуқсон ниҳод. Аз он ки мутасаддиён ва ҳокимони он ҷо оби Самарқандро ба иморат ва зироат фармудаанд, сулси (^{2/3}) оби дарёе дар он ҷо ба сарф меравад ва як сулси боқӣ ҳам вақте дар Бухоро меояд, ки иртифооти баҳорӣ ва тобистонии мо талаф шуда бошанд. Аз ин ҷиҳат як марди донишманд дар амри об фиристонанд, ки аз Омӯя ё баҳри Сир ба мо об ҷорӣ кунад, ки заминҳои мазраи мо хароб нагардад»¹.

¹ «Рисола...», саҳ. 161—162.

Дар бобати обьёрии заминҳои Бухоро Дониш ба хубӣ медонист, ки ҳукумати амир иқтидори ҳал кардани ин масъаларо надорад, ё дурусташ, дар ин кори бари халқ муҳим манфиатдор намебошад, зеро ӯ, чунон ки гуфта шуд, дар бораи кайдани як канали хурде аз Амударёе чандин маротиба ба амир Музғффар муроҷиат карда бошад ҳам, ин хоҳиши вай амалӣ нашуда буд.

Дониш як програмаи муфассали тараққиёти иқтисодӣ ва маданияи мамлакати худро, ки ба наздикӣ бо Россия амалӣ шуда метавонист, баён мекунад. Дар ин бора вай навишта буд:

«Мултамаси дуйӯм: дар вилояти мо анвои шира ва мевачот бисёр аст, ки аз савр то ақраб аз хӯрд ва талафи ҳайвонот зиёдатӣ кунад. Агар як ҷаври (фабрика — *З. Р.*) набот ё қанд дар Бухоро ояд, ба ҳафт иқлим аз Бухоро қанду набот мерасад ва ин рафоҳияти азим бувад дар давлати Бухоро.

Мултамаси сейӯм: ҳар сол туҷҷори ин вилоят пашми мавошӣ (чорпоён — *З. Р.*)-ро ба хароҷоти бисёр ба вилояти рус бурда, мовут ва салостика оранд. Агар ҷаври мовут дар Бухоро ояд, аз моҳасали пашми ҳайвонот, ки дар ин ҷо ба ҳусул мерасад, ба ҳамаи дували хориҷӣ мовут ва салостика тавон расонид.

Мултамаси чорӯм: дар ҳавошии билоди Мовароуннаҳр кӯҳ бисёр аст ва дар он маодин бешумор. Яке аз уламои илми маъдан ояд ва ин маодин бишканад, чи миқдор мардикор ва муздур хоҳад, дар шавоҳиқи ҷиболи (баландии кӯҳҳо — *З. Р.*) ин вилоят омода ва мустаидданд, ҳар ду давлатро манофеъ беш аз беш бошад ва фуқаро ва раияро рафоҳият ва фароғат даст диҳад.

Ва ҳамчунин мултамасоти дигар аз муаллими забондони тӯпу туфангрезӣ ва низоми аскардорӣ навиштам¹.

Дониш эътиқоди комил дошт, ки Бухоро фақат дар дохили Россия ва бо ёрмандии вай мамлакати иқтисодан пурзӯр ва аз ҷиҳати маданӣ пешқадам шуда метавонад.

Лекин амир ба ин илтимосҳои Дониш аҳамият надод, чунки амир дар ин кор манфиатдор набуд. Амир дар ҷавоби Дониш баҳонаҳои пуч ва дурӯғ оварда гуфт:

¹ «Рисола...», саҳ. 161—162.

«Аявм Россия дар ин меҳмонӣ сахт ба мо нозир аст ва мушфиқу меҳрубон, агар ин муддао ба вай изҳор кунем, мабодо, ки аз мо биранҷад ва қазийя мунъакис гардад ва он чи мо мулозимот кардаем ва изҳори фурӯтанӣ оварда, кардаи мо нокарда шавад»¹.

Масъала дар рад ё қабули амир набуда, балки дар ин ҷост, ки дар ин изҳороти Дониш дар бораи он ки Бухоро барои «хайрият»-и худ бояд аз Россия ҷудо шавад, ҳатто ишорате ҳам дида намешавад. Яке аз муҳимтарин ақидаҳои прогрессивии Дониш низ дар ҳамин ҷост. Набояд фаромӯш кард, ки мафкурачиёни доираҳои феодалии Бухоро, аз қабили Мирзо Азими Сомӣ, ки зикраш дар боло гузашт, кӯшиш мекарданд дар асарҳои худ тезиси зарурати аз Россия ҷудошавии Бухороро исбот кунанд. Ҷадидҳо ҳам феълан дар ҳамин ақида буданд. Програмаи сиёсии онҳо дар рӯҳи пантуркистӣ ва панисломистӣ тартиб ёфта буд. Барои исботи ин муддаои худ, биёед, ба материалҳои мансуб ба таърихи ҷадидизм назаре андозем. Пеш аз ҳама ба омӯхтани ҷадидизм аз ду ҷиҳат наздик шудан лозим аст. Ҷадидҳо аз як тараф дар иттифоқ бо Россияи подшоҳӣ ҳамчун бозори фурӯши мол манфиатдор буданд, дар пеши ҳукумати подшоҳии рус сари таъзим фуруд меоварданд, барои муборизае ки бо ҳаракати революционӣ мекунад, ўро тавсиф менамуданд, чунки аз революция сахт тарс доштанд. Аз тарафи дигар, ғояҳои пантуркистиро тарғиб намуда дар таҳти ҳимояти Туркия ба таъсиси давлати «мустақил» мекушиданд. Барои гурӯҳи аввали ҷадидҳо суҳанони Маҳмудхоҷаи Беҳбудӣ оид ба масъалаҳои иҷтимоӣ ва сиёсии он давра хеле характернок мебошад. Шоҳиди ин амр мақолаҳои ӯест, ки дар газетаи ҷадидии «Самарқанд» нашр шудааст. 19 апрели соли 1913 дар сармақолаи ин газета бо унвони «Мароми мо» чунин навишта шуда буд: «Мақсади нашрияи мо ин аст, ки дар мусулмонони Туркистон ба маданияти умумии европой ва хусусан русӣ майлу рағбат ба вучуд биёварем, аз як тараф, дар онҳо боварӣ ба вучуд оварем, ки маданият ва қонунҳои рус барои мо, мусулмонон, фоидаи зиёде доранд ва қуръону шарият ҳеҷ қадом ба онҳо муҳолиф намебошанд. Мо мехоҳем мусулмонро бо таърихи Россия ошно кунем ва дар онҳо чу-

¹ «Рисола...», саҳ. 163.

нин эътиқоде ба амал биоварем, ки фарзандони як ватани умумии русӣ мебошанд ва бо Россия солҳо боз бо як риштаи канданашавандае вобастагӣ доранд. Мо мехоҳем ба мусулмонон нишон диҳем, ки қонунҳои русӣ, назар ба қонунҳои Англия, Франция ва Голландия, ки фуқарои мусулмони худро дар вазъияти одамони паст нигоҳ медоранд, ба мусулмонон наздиктаранд, мусулмонон дар Россия аз ҷиҳати ҳуқуқӣ ва воқеӣ фарзандони баробарҳуқуқӣ як ватани умумӣ мебошанд».

Программаи ҷадидони тарафдори ҳукумати подшоҳии рус чунин буд. Онҳо тайёр буданд ҳар бор қайд кунанд, ки усули сиёсии ҳукумати ҷарӣ барои онҳо қобили қабул мебошад ва шариат, ба он ки мусулмонон аз ҷиҳати ҳуқуқӣ ва амалӣ фарзандони баробарҳуқуқӣ як ватани умумӣ бошанд, ҳеч зиддият надорад.

Ҷадидҳое ки дар мавқеи ислом меистоданд, кӯшиш мекарданд, ки бо ёрдами садақаҳои ночизе ки дар шароити подшоҳии рус ба онҳо дода мешуданд, шариатро нав ва мустақкамтар намоянд. Ҷадидҳо дар пеши ҷаризм изҳори бандагӣ ва фармонбардорӣ намуда, замонеро орзу мекарданд, ки буржуазияи Осиёи Миёна бо ёрдами ҳукумати подшоҳии рус «соҳиби маърифат» ва «қавӣ» гардида, соҳиби комилҳуқуқӣ кишвари худ шуда тавонад.

Агар ҷадидҳо ҳукумати подшоҳии русро халоскори кишвар ва асосгузори маданияти нав барои мусулмонон мешумурда бошанд, Аҳмади Дониш вақти гап задан дар бораи Россия Россияи меҳнат, илм ва техникаро ба назар мегирифт. Аҳмади Дониш дар аснои сафарҳои худ ба Россия аз тартиботи ҳукумати подшоҳӣ изҳори хурсандӣ накарда, балки комёбиҳои илм, техника ва санъатро таъриф мекард. Ба Дониш аз як ҷиҳат эрод гирифтани мумкин аст, ки ӯ дар баёноти худ оид ба Россия, на ҳама вақт мавҷуд будани ду Россияро ба эътибор мегирифт. Аммо гуфтани он ки Дониш мисли ҷадидҳо дар пеши ҳукумати подшоҳӣ сари таъзим фуру меовард, дар ҳақиқати ин марди маорифпарвар ноинсофӣ мешавад.

Дар зимни ин суханони худ бояд махсусан қайд кард, ки ҷиҳати қувватноки ҷадидизм, албатта, моҳияти пантуркистӣ ва панисломистии он будааст.

Панисломизм ва пантуркизм, ки аз навъҳои миллатчиғии буржуазӣ мебошанд, дар асоси аҳкоми ислом ба

вучуд омадаанд. Ф. Энгельс навишта буд, ки: «Куръон ва аҳкоми дини ислом, ки дар асоси он тартиб ёфтааст, ҷуғрофия ва этнографияи халқҳои тамоми дунёро ба як формулаи оддӣ ва қулай медаварданд, ки он ба ду қисм ҷудо кардани мардуми ҷаҳон аст: пайравони дини ҳақ — мусулмонон ва дини ботил — кофирон. Пайрави дини ботил кофир ва душман аст. Ислом ба миллатҳои гайри мусулмон лаънат карда дар байни мусулмонон ва кофирон вазъияти душмани доимие ба вучуд меоварад»¹.

Ҷадидизм ҳам дар асоси ҳамина ақида ба вучуд омадааст.

Ҷадидӣ дар тоторҳо, ки хело пештар аз ҷадидизми Осиёи Миёна ба вучуд омада буд, ба ташаккул ва таъриқи ин мафкура дар Осиёи Миёна таъсири калон доштааст.

Буржуазияи турку тотор, ки дар аввали асри ХХ иқтисодан каму беш қувват гирифта буд, ба ҳукмронии комили империализми ҳарбӣ ва феодалии Россия дар Осиёи Миёна шоҳиди беғараз шуда монда наметавонист, чунки вай бо ин кишвар робитаи хеле наздики тиҷоратӣ дошт.

Буржуазияи турку тотор кӯшиш мекард, ки ба воситаи пантуркизм манфиатҳои синфии худро дар иқтисодиёт ва аз ҷумла дар ҳаёти тиҷоратии Туркистон муҳофизат кунад, дар ин кор вай, албатта, бояд ба буржуазияи маҳаллӣ такя мекард.

Ҷадидони Осиёи Миёна аз либералҳои тотор ва аз касоне, ки дар фаъолияти худ бо партияи ҷавонтуркони Туркия алоқадор буданд, бисёр чизҳо гирифтаанд. Тасодуфӣ нест, ки ҷадидҳои Осиёи Миёна ба кори ташкили съездҳои мусулмонони умумироссиягӣ, ба иттифоқҳои мусулмон, ба маъракаи интихоби вакилон ба Думаи давлатӣ аз мусулмонон, ба додани аризаҳо аз номи мусулмонон ба подшоҳи рус ва ҳоказо ҷалб шуда буданд.

Буржуазияи турку тотор ба воситаи гумоштагони худ дар байни ҷадидҳои Осиёи Миёна фаъолияти калоне доштанд. Съездҳои умумироссиягии мусулмонон дар таҳти таъсири ғояҳои пантуркистӣ гузаронда мешуданд. Буржуазияи турку тотор бо ёрмандии «Иттифоқ» ном ташкилотии худ кӯшиш мекард, ки буржуазияи халқҳои

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., Х., М., 1933 стр. 6.

мусулмонро, ки дар империяи Россия зиндагонӣ меку-
нанд, муттаҳид намояд. Панисломизм ва пантуркизм
дар роҳи расидан ба ин мақсад дар дасти онон яроқи
хеле муносибе буд. Газетаҳои «Тарҷумон» (Қрим),
«Вақт» (Оренбург), «Иршод» ва «Ҳаёт» (Боку), «Ул-
фат» (Петербург), «Юлдуз» (Қазон) ва дигарҳо дар ин
кор роли муҳимме бозӣ мекарданд.

Пантуркистони машҳур аз қабилӣ Гаспринский,
Мақсудӣ ва дигарҳо борҳо ба Осиёи Миёна омадаанд
ва бо ҷадидони Туркистону Бухоро робитаи наздик
доштанд. Намояндагони барҷастаи ҷадидони Осиёи
Миёна низ ба Тотористон, Қрим ва Оренбург сафарҳо
карда, имкон ёфта буданд, ки дар кори ҷадидони он
ҷоҳо феълан иштирок намоянд.

Мо бояд таъсири газетаи машҳури пантуркистии
«Тарҷумон»-ро ба ҷадидони Осиёи Миёна махсусан
қайд кунем.

Гаспринский, ки чандин солҳо дар Туркия зиндаго-
нӣ карда, асосҳои пантуркизмро ба хубӣ омӯхта буд,
бо роҳи легалӣ дар кори паҳн намудани ғояҳои пантур-
кизм дар Қрим, Тотористон, Озарбойҷон ва Осиёи
Миёна фаъолияти бузурге нишон медод.

Сафари баъзе ҷадидони Бухоро ба Миср ва Стамбул
низ бетаъсир намонда буд. Аз Туркистон ва Бухоро
бисъёр касон барои хондан ба Туркия мерафтанд ва
дар он ҷо бо рӯҳи шовинизми ҷанговари турк тарбия
меёфтанд. Асарҳои муҳимми яке аз намояндагони ҷади-
дизм — Фитрат — дар Туркия чоп шуда буданд. Тақри-
бан дар хонаи ҳар як ҷадид сурати ин ё он намояндаи
ташкilotҳои миллатчиёни туркро дидан мумкин буд.

Ба гайр аз ин, дар байни ҷадидҳо матбуоти афғон
низ паҳн мешуд. Дар яке аз телеграммаҳои махфии маъ-
мурияти маҳаллии ҳукумати подшоҳии рус чунин гуф-
та мешавад: «Генерал Куропаткин нисбат ба моён ва
ба англисҳо роҳи адоват пеш гирифтани газетаи «Си-
роҷ-ал-ахбор»-ро, ки дар Кобул нашр мешавад ва ба
Турикстону Бухоро низ меояд, ба назар гирифта, до-
нистан мехоҳад, ки оё барои пешгирӣ намудан аз ра-
вияи зарарноки он нашрия ба воситаи Ҳиндустон ба
амири Афғонистон таъсир намудан имкон дорад»¹.

¹ Телеграммаи махфии чиновники дипломатӣ дар ҳузури генерал-губернатори Туркистон ба вазорати хориҷа, 20 феввали соли 1916. ЦГИА РСС Ўзбекистон, фонди шӯъбаи 3, д. 42, соли 1916.

Маҷаллаи панисломистии «Ҳаблулматин», ки дар Ҳиндустон нашр мешуд, дар байни уламо, мансабдорон, савдогарон ва ҷадидони Бухоро хеле шӯҳрат дошт.

Мақсади тамоми ин маҷалла ва газетаҳо дар Осиёи Миёна паҳн кардани ғояҳои панисломистӣ буд. Панисломизм, чунон ки маълум аст, мuddати зиёде ба фоидаи империализми Германия хизмат кардааст.

Ҷадидизм дар давраи инқилоби соли 1908 дар Туркия ва дар рӯзҳои паҳн карда шудани революцияи якуми солҳои 1905—1907-и Россия дар Осиёи Миёна ба шакли хеле фаъол даромада буд.

Ҷадидҳо дар бораи фаъолияти ташкилоти миллатчиёни турк «Иттиҳоду тараққӣ», ки гумоштаи бевоситаи империализми Германия дар Туркия ва дар мамлакатҳои дигари Шарқ будааст, хеле бо рағбату шавқ гап мезаданд ва менавиштанд. Ҷадидони Туркистон ва Бухоро на фақат тамоман дар таҳти таъсири ин ташкилоти турк буданд, балки ба қору фаъолияти вай ҳам бо ҳама роҳҳо ёрмандӣ мебуданд. Фитрат дар ҳақиқи Анвар-пошо — ин моҷароҷӯи байналхалқӣ, ки аз роҳбарони калони фирқаи «Иттиҳоду тараққӣ» буд, — бо як хурсандии аз ҳад афзуне гап мезад. Ин ҳамон Анвар-пошо мебошад, ки соли 1922 дар Бухорои Шарқӣ, дар вақти аз тарафи Аскарони сурхи қаҳрамон торумор карда шудани дастаи гонатгараш бешараф аз дунё рафт. Доираҳои гуногуни миллатчиёни турк ба баҳонаи ташкил намудани ҷамъият ва комитетҳои гуногуни «хайрия» барои Бухоро ба пешрафти ҷадидизм дар Осиёи Миёна кӯшиш мекарданд. Дар байни ҷадидони Осиёи Миёна газета ва журналҳои турк хеле зиёд паҳн мешуд. Дар ин газетаву журналҳо бо сарлавҳаҳои «Сӯиқасд ба истиқлоли Бухоро», «Олами ислом ва Россия» мақолаҳои боғараз чоп мешуд. Ин мақолаҳо бо мақсади ба вучуд овардани нафрати ҷадидони Бухорою Туркистон нисбат ба Россия навишта мешуданд ва барои дар байни онҳо паҳн шудани ғояҳои ҷудо кардани Осиёи Миёна аз Россия хизмат мекарданд. Омадани ҷосусони турк ба Осиёи Миёна ва сафар кардани як чанд роҳбарони ҷадидони Осиёи Миёна ба Туркия риштаҳоеро, ки миллатчиёни туркро бо Осиёи Миёна вобаста менамуд, хеле мустаҳкамтар мекард.

Буржуазияи турк ҳаргиз розӣ шуда наметавонист, ки Осиёи Миёна барин як мамлакати бузурги давлат-

манд дар дасти Россия бошад ва орзу мекард, ки ин луқмаи равшаниро худаш фуру барад. Пантуркистони Осиёи Миёна, яъне ҷадидҳо бо кордории худ феълан ба иҷрои ин гоҷа аҳмақона ёри меоданд.

Ҷадидҳо дар ҳар як мавриди муносиб бо мансубияти худ «ба қабилаи бузурги турк» ки, ба қавли онҳо, бояд «ба дунё нур ва маданият биёварад», фахр мекарданд. Яке аз роҳбарони ҷадидони Самарқанд Ҳоҷимуин гӯё аз номи Туркистон ба халқи ин сарзамин муроҷиат карда навишта буд: «Он рӯзҳои саодатманди ҳаёти ман, он айёми таърихӣ, ки мамлакатро фарзандони ҳақиқии ҷасури ман Чингиз ва Темур идора мекарданд, акнун дигар барнамегарданд»¹.

Ба ҳамин тариқ ҳеҷ ҷои шубҳа намонанд, ки ҷадидизми Осиёи Миёна характери миллатчигӣ дошт ва дар таҳти таъсири бевоситаи пантуркистони турку тоғор ба вуҷуд омада тараққӣ карда буд.

Қисми асосии ҷадидҳо дар пеши царизм изҳори бандагӣ ва фармонбардорӣ карда, дар айни замон ба Туркия чашм дӯхта буданд ва орзу доштанд, ки бо ёрдами вай Осиёи Миёнаро аз Россия ҷудо кунанд.

Ба ҳамин тариқ, агар кӯшиш ва хоҳиши асосии ҷадидҳо аз Россия ҷудо кардани Осиёи Миёна бошад, Аҳмади Дониш, чунон ки дар боло гуфта шуд, бо қатъияти тамом зарурати дар доираи Россия мондани Бухороро ба миён мегузошт ва ояндаи дурахшони кишвари худро дар ҳамин меид.

Ин ҷиҳат характернок аст, ки амирҳо тобеъ ва фармонбардори ҳукумати царӣ буда, дар айни замон хоҳиш доштанд, ки фурсати муносибе ба даст оварда, аз хӯҷаи худ ҷудо шуда, бо ёрдами Туркия давлати мустақили Бухороро ташкил кунанд. Дар ин масъала нуқтаи назари амири Бухоро бо ҷадидони пантуркист мувофиқати комил дошт.

Илова бар ин, вақте ки лоиҳаи аз тарафи Дониш тақдимшудаи ислоҳоти системаи сиёсии аморат аз тарафи амир Музаффар қабул нашуд, Дониш ба инқирози хонадони манғитияи Бухоро боварии комил ҳосил намуд, ки мо дар ин бора дар боло муфассал гап зада будем. Аммо ҷадидҳо дар «талабҳои» бечасорати худ фақат баъзи ислоҳоти ночизе мепурсиданд, ки ба асоси

¹ Журнали «Шӯро», 1913, № 1, саҳ. 10.

сохти амири рахнае намеовард. Онҳо ҳаргиз ба муқобили ҷаноби олии амири Бухоро ва амалдорони вай садои эътироз баланд намекарданд. Кордории ҷадидон тавре буд, ки амир дар назари мардуми Бухоро бадному беэътибор нашавад. Онҳо фақат андак «маорифпарвар» шудани амиро меҳостанд, аммо амир бояд дар сари аморати Бухоро бошад. Фикри ҷадидҳо ҳамин буд, феълан ҳокимияти амиро дар Бухоро муҳофизат ва посбонӣ кунанд. Аммо фикри Дониш дигар буд: Дониш нуқсонҳо ва фасодҳоеро, ки дар аморат ҷой доштанд, бераҳмона фош намуда, исбот мекард, ки замоне фаро мерасад, ки халқ сари амирон, ин ҳукмдорони манфури худро ба дор хоҳад овехт. Дониш дар вақти фошу расво кардани амиро хайрият ва саодати халқро ба назар мегирифт. Замоне Дониш мегӯяд, ки «Агар ваҷҳи хун, об ва ситам ба султон арз накунем, ба мо амир ба чи муҳим даркор аст, аз барои чимӯ кардани духтарони мо ба кор аст-мӣ, охир?» — ин садои халқи меҳнаткаш аст.

Дониш фиребгарии уламоро фош карда, зулму ситамеро, ки дар ҳақи халқи меҳнаткаши Бухоро карда мешуд, баръало нишон меод.

Ин марди маорифпарвар ҳангоми гап задан дар бо-раи объёри заминҳои Бухоро қувват гирифтанд ва ривоч ёфтани хоҷагиҳои камбағалро ба назар мегирифт.

Дониш ба сарват ва ба сарватмандон бо назари нафрат нигоҳ мекард. У исбот мекард, ки сарватманди маҳсули ҳирс, тамаъ ва хасисӣ мебошад, ки аз бадтарин сифатҳои инсонӣ ҳастанд. Дониш борҳо қайд карда буд, ки фақат мардумони заҳматкаш қадру аҳамияти илмҳои замони барои мамлақату халқ фаҳмида метавонанд. У талаб мекард, ки мардони боилму фаросат, мардони аз дарду гами халқ хабардор бояд дар аморати Бухоро корҳои давлатиро ба даст бигиранд.

Магар аз навиштаҳои ҷадидон, ин хизматгори халқа баргӯши буржуазии маҳаллии Осиёи Миёна, чунин фикрҳои далерона ёфтанд мумкин аст?

Ба ҳамин тариқ, мо бо он фикре, ки Донишро падари адабиёти ҷадидӣ мешуморанд, розӣ шуда наметавонем. Дар ин ҷо дар байни маорифпарварон ва ҷадидони Осиёи Миёна ихтилофоти ҷидди синфӣ вуҷуд дошт, ки баъзе касон инро намефаҳманд. Фарқи маорифпарварон аз мафкурачиёни ҷадидизм дар ин ҷост, ки яку-

миҳо манфиати оммаи халқро ба назар гирифта кор мекарданд. В. И. Ленин аз маорифпарварони солҳои 60-ӯми рус сухан ронда нишон дода буд, ки маорифпарвар, чунон ки мо ҳам қайд намудем, «ба ҳуқуқи крепостной ва ба тамоми оқубатҳои он дар соҳаи иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва ҳуқуқӣ кинаю душмани гарму ҷӯшоне дорад». Маорифпарварони рус тарафдорони гарму ҷӯшони маорифпарварӣ, худидоракуний, озодӣ, тарзҳои европоии зиндагонӣ ва умуман хоҳони европой шудани Россия буданд. Онҳо манфиатҳои оммаи халқ ва ба таври умда деҳқононро ҳимоя мекарданд. Чунон ки дида шуд, Аҳмади Дониш ҳам дар тамоми гуфтаҳои худ чи ҳангоме ки лоиҳаи ислоҳоти системаи аморати Бухороро менависад, чи ҳангоме ки айбҳои фаҳиши амиро фаш мекунад, чи ҳангоме ки аз мамлакати ободу дилкаши рус сухан меронад, чи ҳангоме ки барои ҷиноятҳои дар ҳақи мардум кардагашон ба сари доррафтани ҳукмдорони мангитро пешгӯӣ мекунад, — дар ҳама ҷо гами некуаҳволни фуқарои мамлакат, яъне халқро, пешрафти иқтисодӣ ва маданияи вайро меҳӯрад.

Аммо ҷадидҳо, бар хилофи Дониш, бо ҷону дил манфиатҳои буржуазияи маҳаллии Осиёи Миёнаро ҳимоя намуда, бо ҳама роҳ кӯшиш мекарданд исбот кунанд, ки буржуазияи маҳаллӣ ҳақиқатан комил ва беҳудуди истисмори оммаи меҳнаткашонӣ «худӣ»-ро дорад.

Инак барои ҳамин ҳам халқ аз паи ҷадидон намерафт, инак барои ҳамин ҳам яке аз намоёнтарин роҳбарони ҷадидони Осиёи Миёна Фитрат баъдҳо шикоят мекард, ки халқ мақсади ҷадидҳоро намефаҳмад.

Баъд аз ҳамаи он чи ки дар боло гуфта шуд, оё мо метавонем Аҳмади Донишро падари адабиёти ҷадидии Осиёи Миёна шуморем? Ба фикри қатъии мо — не!

Тоҷи 7

ИЧРОИ ОРЗУҲОИ АҲМАДИ ДОНИШ

Чи тавре дар боло дида баромадем, аз асорати аморат озод кардани халқ, ба ӯ озодӣ, серию фаровонӣ додан, ба ӯ маданияти дуньявии Россияро омӯхтан, дар асоси илм ва техникаи Россия дар мамлакат муассисаҳои саноатӣ сохтан ва хоҷагии қишлоқро тараққӣ додан — чунин буданд ҷиҳатҳои асосии ақидаҳои Аҳмади Дониш, шогирдон ва пайравони ӯ, ки ҳамаи корҳои мазкурро бо шавқу завқи зиёд орзу мекарданд.

Аҳмади Дониш ба омӯзиши «илми фарангистон» яъне европой, саргарм гашта орзу дошт, ки замоне меояду одамон баробархуқуқ шуда, бечангу ҷидол дӯстона, бародарона зиндагӣ мекунанд, зӯрони ҷаҳонгири бечоракуш наместонанд, дар сари давлат каллаҳарон намеистанд, дар мамлакат қашшоқӣ, бемаданиятӣ ва ҷохилӣ нест мешавад.

Дар давраи зулми ваҳшиёна ва истисмори тоқатфарсон Россияи подшоҳӣ ва амири Бухоро Дониш фақат дар сӯҳбати дӯстону наздикони худ ин орзуҳояшро изҳор карда метавонист.

Фақат Октябри Аъзам орзуҳои мутафаккирони пешқадами замонҳои гузашта, аз ҷумла, орзуҳои одамони пешқадами халқи тоҷикро ба иҷро расонд ва халқро ба ҷунон авҷи тараққиёти иқтисодӣ ва мадани баровард, ки Аҳмади Дониш ва шогирдонаш ҳатто тасаввур карда наметавонистанд. «Халқи советӣ, — навишта шудааст дар «Правда» — ҷамъияти коммунистӣ сохта бо ҳамин

орзуҳои ҷасурунаи мутафаккирони забардасти гузаштаре ба амал мебарорад»¹.

Ба қарибӣ «Правда» ба таърихи Бухорои қадим истинод намуда, таъкид карда буд:

«Тӯфони революция, тӯфони Октябри Аъзам Бухорои қадимро дигаргун кард. Идеяи ленинӣ кишвари Бухороро мунаввар сохт.

Дар бинои назди манор, ки асрҳо маскани фитнаю иттиҳори иртиҷоъпарастон буд, акнун китобхонаи бузурги ба номи Абу Алӣ ибни Сино ҷой гирифтааст. Авлод-авлоди ин донишманд ва файласуфи барҷаста бахту саодати аҳли меҳнатро орзу мекарданд. Ва дар қатори онҳо номи муборизи пурраҳтироми донишу маданият Аҳмади Дониш махсусан равшантар ба назар мерасад. Ин ҳама дониш аз кучо меояд? — дар андеша мемонд Дониш. Ва худаш ҷавоб медиҳад: аз Россия! То леаш ба вай ёр шуду вай имкон ёфт, ки дар Петербург зиндагӣ кунад, Москва ро бинад, бо одамони пешқадами Россия мулоқот кунад»².

Пас аз он ки Октябрь халқҳои Шарқро, аз ҷумла тоҷиконро, аз хоби гарони асирӣ бедор кард, онҳо соҳибони озоди мамлакати худ ва бунёдкори ҳаёти худ гардиданд. Бо ёрдами Россия аз инқироз ва қашшоқӣ халос хӯрдани халқҳо воқеаи бузургу муҳими умумиҷаҳонии таърихӣ мебошад. «Бо тақозои қонунҳои ногузири таърихӣ дар олам давраи озодӣ аз занҷири асорати мустамлика кайҳо оғоз ёфтааст. Гумбурроси тӯпҳои Аврора, ки халқҳои мустамликаҳоро аз хоб бедор карданд, ба ин давра ибтидо гузошта буданд»³.

Революцияи Октябрь халқҳоеро, ки дар давоми асрҳо озодӣ ва хушбахтиро орзу мекарданд, ба мурод расонд. Революцияи Октябрь давраи навест дар таърихи ҳар як халқ, ҳар як мамлакат. Роҳи Октябрь роҳи ҳақиқат, роҳи адолат аст.

Халқи тоҷик ҳам ана аз ҳамин роҳ рафт, зеро дар ин роҳ халқ месозад, месабзад, гул-гул мешукуфад ва таъвоною қодир мешавад. Дигар роҳ роҳи хато ва нодуруст буд. Тамоми таърихи инсоният, таҷрибаи муборизаи халқҳои озодидӯст барои озодӣ, таърихи чандин ҳазор-

¹ Газетаи «Правда» — 20 март соли 1960.

² «Правда» — 5 ноябри соли 1963.

³ «Правда» — 21 феввали соли 1955.

солаи тоҷикон ин суханонро тасдиқ мекунанд. Ленин навишта буд, ки «...нест кардани капитализм ва осори он, ҷорӣ кардани асосҳои тартиботи коммунистӣ мазмуни давраи нави акнун саршудаи таърихи умуми ҷаҳон мебошад»¹.

Ба шарофати ғалабаи Революцияи Октябрь нахустин бор дар таърих синфи мазлум ва мустамир бо роҳбарии Партияи Коммунистӣ ба сари ҳокимият нишаст ва ба тамоми олам исбот кард, ки синфи коргар метавонад на фақат бо муваффақият гӯркови капитализм шавад, балки бо тамоми меҳнаткашон муттаҳид гашта, бинои мӯхташами коммунизм бунёд кунад.

Республикаҳои советии социалистии Осиёи Миёна қисми таркибии СССР буда, халқҳои ин республикаҳо бо дигар халқҳои мамлакат бародарвор ҳамкорӣ карда, ҷамъияти коммунистӣ сохта истодаанд. Дар солҳои Ҳокимияти Советӣ халқҳои ин республикаҳо дар тараққиёти худ ба дараҷаи ниҳоят баланде расиданд, онҳо қувваи зиёде ҷамъ карданд, кадрҳои миллии худ, олимони худ, зиёиёни худро тарбия карда, ба воя расониданд.

Ҳозир Тоҷикистон даҳҳо конҳои ангишт ва маъдани оҳан, садҳо фабрикаю заводу дигар муассисаҳои саноатӣ дорад. Дар солҳои Ҳокимияти Советӣ дар Тоҷикистон соҳаҳои саноате ки то ба ҳол дар ин ҷо набуд, — саноати коркарди маъдани оҳан, ангишт, саноати оҳанбурӣ, бофандагӣ, заводҳои калони пахта, равған ва ғайра ба вуҷуд омаданд. Комбинатҳои шоҳибобӣ ва бофандагии Душанбе, Ленинобод, заводҳои консервбарории Ленинобод ва Кони Бодом, заводҳои «Трактородеталь» ва кабельсозии Душанбе, заводҳои хонасозӣ, нонпазӣ, либосдӯзӣ, ордкашӣ ва ғайра шаъну шӯҳрати Тоҷикистон мебошанд.

Гуфтан кифоя аст, ки пеш аз революция дар Бухорои Шарқӣ (дар Сарои Камар) фақат як корхонаи хурди чармгарӣ буд, ки соли 1918 хароб шуда буд.

Аммо акнун, дар Тоҷикистон калонтарин станцияи электрикии обии Осиёи Миёна «Дӯстии халқҳо» дар Сирдарё ба қор даромад, ки онро меҳнаткашони Тоҷикистон бо меҳнаткашони Узбекистон сохтаанд. Дар

¹ В. И. Ленин. Асарҳо, ҷилди 31, саҳ. 420.

сохтмони ин станцияи обии электрикӣ намояндагони 37 миллат ширкат карда буданд. Дар канали Вахш станцияи обии электрикии «Шаршара» ва дар худи даръи Вахш станцияи обии электрикии «Сарбанд» ба кор шурӯ карданд. Боз дар худи Вахш сохтмони станцияи обии электрикии Норак бо суръат рафта истодааст. Ин станцияи боиктидор бузургтарин станцияи Осиёи Миёна буда, ба чор республикаи бародарии Осиёи Миёна ва ба вилоятҳои ҷанубии Қазоқистон энергияи электрик медиҳад. Иқтидори ин станцияи бузурги электрикии обӣ дуйуним миллион киловатт мебошад. Барои сохтмони он чӣ қадар меҳнат сарф шуданро аз ҳамин қиёс кунед, ки дар як дараи калон даргоҳе сохтан лозим аст, ки баландиаш қариб 300 метр ва бараш як километр аст. Вале ин сохтмон дере нагузашта тани харҷро барзиёд мебарорад, зеро иншооти мазкур имконият медиҳад, зиёда аз як миллион гектар заминҳои зарҳез, ки аз офтоби ҷонбахши Тоҷикистон баҳрабар аст, шодоб карда шавад.

Тоҷикистон барои истеҳсоли энергияи электрик имконияти калон дорад. Ба ин кор ҳамин далолат мекунад, ки як худи станцияи обии электрикии «Дӯстии халқҳо» назар ба ҳамон миқдори энергияи электрик, ки соли 1913 дар тамоми Туркистон ҳосил мешуд, 100 марта зиёдтар аст.

Тоҷикистон яке аз базаҳои калонтарини пахтакории мамлакат мебошад. Пахтакории социалистӣ ифтихори халқи тоҷик ва асоси равнақу ривоҷи иқтисодиёт ва маданияти он мебошад. Халқи тоҷик дар парвариши пахта ба комёбиҳои бузург ноил гаштааст. Ҷама медонанд, ки усулҳои пешқадами парвариши пахта аз республикаи мо баромадаанд.

Соҳти колхозӣ деҳқонони тоҷикро аз қабзаи гушнагӣ ва бесаводӣ озод карда, ба роҳи зиндагии шодиовар ва босаодат андохт.

Дар солҳои Ҳукумати Советӣ дар республикаҳои Осиёи Миёна, аз ҷумла дар Тоҷикистон, революцияи ҳақиқии маданӣ ба амал омад. Акнун тамоми республикаҳо дорои Академияи Фанҳо, мактабҳои олӣ, миёна, касбии сершумор, театрҳои опера ва балет, театрҳои драмавӣ, филармония, қасрҳои маданият буда, дар ҳамаи республикаҳо садҳо газета, журнал, китоб ва ғайра нашр мешаванд.

«Халқе ки маданияташ таърихи ҳазорсола дошт, — навишта буд Мирзо Турсунзода, — дар дами вартаи бетаки қаҳолат меистод ва фақат революцияи Октябрь ӯро аз гори зулмот берун кашида ба чунин рӯзи фирӯз расонд.

Аҳмади Дониш ҳикоят мекард, ки чи тавр шабҳо бом ба боми Бухоро гашта, ба воситаи дурбинчаҳои ночиз роҳу рафти ситорагонро дарк кардани мешуд. Вале ин донишманди Бухорои тираро он вақтҳо девона мегуфтанд...

Мо гаштаю баргашта, садҳо бор такрор ба такрор меғӯем, ки нури революция, нури Октябрь дурдасттарин гӯшаву канорҳои кишвари моро равшан сохта, онро аз бахту саодат лабрез кард.

«Охир мо ҳазорҳо мактаб, ҳазорҳо китобхона, ҳазорон муаллим, ҳазорон олим дорем, ҳама босавод мебошанд. Асрори авҷи фалак ва қарри замин барои онҳо кушода аст. Физикҳо, химикҳо, техникҳо, инженерҳо, биологҳои тоҷик ба сарвати сарзамини мо сарват зам мекунанд. Зиёиёне ки алҳол Тоҷикистони советӣ дар соҳаи илм ва техника дорад, то ҳол дар ягон мамлакати Осиё ва Африка мислашон нест»¹.

Набояд фаромӯш кард, ки ҳамаи ин корҳо дар ҳамон ҷое шудааст, ки аҳолиаш пеш аз революция тақрибан саросар бесавод буд. Аммо акнун дар Тоҷикистон бесаводӣ комилан нест шудааст, ҳол он ки дар Эрон 90, дар Афғонистон 95, дар Туркия 75 фоизи аҳоли бесавод мебошанд.

Дар Тоҷикистони советӣ зан дар ҳама кор баробари мард ҳуқуқ дорад ва хусусан дар бобати таҳсил занон аз ҳуқуқи худ нағз истифода мебаранд.

Дар Душанбе институти тиббии ба номи Абӯ Алӣ ибни Сино ҳар сол садҳо духтурони баландихтисос тарбия карда мебарорад. Вале пеш аз революция, ба қавли Садриддин Айни, дар Бухоро фақат як духтурхоначаи бечихозе буд, ки як фельдшери чаласавод дошт. Дар Бухорои Шарқӣ ҳатто ҳамин ҳам набуд.

Тоҷикистон мувофиқи ҳисоби ба ҳар як ҳазор на-

¹ Мирзо Турсунзаде. Свет Октября. Газета «Коммунист Таджикистана», от 6 ноября 1963 года.

фари аҳоли расидани духтурон аз Англия, Финляндия, Португалия барин давлатҳо пеш гузаштааст. Эрон, Туркия ва Покистон дар ин бобат аз Тоҷикистон чунон қарфо мондаанд, ки ҳоҷати гап ҳам нест. Дар республика вараҷа, вабо барин дарахҳо, ки пеш аз революция хеле зиёд буданд, тамома нест карда шудаанд.

Нависандагону шоирон, рассомон, архитекторон, артистон, инженерон, муаллимон, олимони Тоҷикистон мӯъҷизаҳо меофаранд. Л. Никулин ном нависанда, ки соли 1957 дар рӯзҳои Даҳаи адабиёт ва санъати Тоҷикистон дар Москва, выставкаи китобҳои тоҷиконро дида буд, чунин навиштааст: «Ба назари одаме ки бори охирин ба Тоҷикистон 36 сол пеш аз ин, баҳори соли 1921, рафта буд, ҳар он чизеро, ки дар выставкаи Қасри Марказии адабон, дар концертҳо, дар экрани кино мебинад, яъне тамоми эҷодиёти тоҷикон як мӯъҷизаи эҷодӣ ва мӯъҷизаи меҳнати менамояд. Ва кас самимона орзу мекунад, ки ин халқи бародарӣ ба комъебиҳою муваффақиятҳои калони нави эҷодӣ ноил гардад»¹.

Рассомони Тоҷикистон ҳам шоистаи таҳсину офаринҳои зиёде шуданд. Узви Академияи санъати немис, директори институти адабии Лейпциг Альфред Курелла дар дафтари ақидаҳои тамошобинон чунин навиштааст: «Комъебии калоне ки аз Даҳаи пешгузашта то ба ҳол ба даст овардаед, муборак бошад! Интихоби чиҳоз ва таҷҳизи выставкаро ба таъби баланд анҷом додаед. Акнун вақти он аст, ки бо чунин выставка ба арсаи ҷаҳон бароед ва онро дар Европа нишон диҳед. Шахсан ман аз шумо илтимос мекунам, ки рост ба Берлин омада, выставкаи худро нишон диҳед»².

Театри академии драмавии ба номи Лоҳутӣ ва Театри опера ва балети ба номи Айний тамошобинони Москва, ки хеле нозуктабъ ва хурдагир мебошанд, бо намоишҳои худ чандин бор мафтун карда, ба ваҷд оварданд.

Ҳама медонанд, ки адабиёти тоҷик кайҳо ба арсаи умуми Иттифоқ ва ба арсаи ҷаҳон баромадааст. Бисёр асарҳои Садриддин Айний, Абулқосим Лоҳутӣ, Мирзо

¹ Газета «Коммунист Таджикистана», 19 апреля 1957 г.

² Газета «Коммунист Таджикистана», 20 апреля 1957 г.

Турсунзода ва дигарон ба забонҳои халқҳои СССР ва ба забонҳои дигар халқҳои дунё тарҷима шудаанд.

Дар зарфи солҳои Ҳокимияти Советӣ дар Тоҷикистон хазинаи бузургу бебаҳои асарҳои бадеии тарҷимавӣ гирд оварда шудаанд. Тоҷикон акнун метавонанд асарҳои нависандагони республикаҳои бародарӣ ва асарҳои классикони ҷаҳонро ба забони модарии худ хонанд. Ҳозир ҳар як тоҷик дар хонааш асарҳои Маркс, Энгельс, Ленинро ба забони тоҷикӣ меҳонад.

Адабиёти тоҷик мисли ҳар як адабиёти советӣ гоյи муборизаи сулҳ ва дӯстии халқҳоро тарғиб ва ҳимоя мекунад, вай аз инсондӯстии ҳақиқӣ саросар пур буда, ба ояндаи хушбахти башарият боварии комил дорад.

Ба тӯфайли сиёсати одилонаи миллии Ҳизмати Коммунистӣ, ба тӯфайли дастгирии бародаронаи худ ва пеш аз ҳама, бо дастгирии дӯсти ғамхор ва ҳақиқии мо — халқи рус, ки дар таърихи ҷаҳон машҳур гаштааст, халқи тоҷик маданияти олии ва дилрабои худро ба вуҷуд овард.

Маданияти Тоҷикистони советӣ ҳамчун маданияти мазмунан социалистӣ шаклан милли инкишоф меёбад. Социализм асоси миллатро барҳам намедиҳад, шакли миллиро дур намекунад, балки маънан халқҳоро муттаҳид мекунад, барои тараққи қувваҳои истеҳсолкунанда ва баландшавии сатҳи зиндагӣ ҷидду ҷаҳди халқҳоро якҷоя мекунад. Қувваи ҳаётбахши маданияти мо таълимоти азими марксистӣ-ленинӣ мебошад.

Таърихи халқҳои Осиёи Миёна дар давраи советӣ, мисоли намоён аст, ки чи тавр халқҳои дар гузашта мустамликавӣ метавонанд дар замони социализм соҳиби комилҳуқуқи тақдирӣ худ ва ҳақиқатан озод шаванд. Ходими машҳури ҷамъиятии Англия, саррӯҳони калисои ҷомеи Кентребери Хьюлетт Љонсон, ки ба Тоҷикистон ва Узбекистон сафар карда буд, дар «Насоро ва коммунизм» ном китобаш чунин навиштааст: «Коммунизм дар муддати камтар аз сӣ сол мамлакати хароби бесаводно ба авҷи қудрат расонд... Акнун мо мегӯем, ки ду мамлакати тавонотарини олам Россия ва Штатҳои Муттаҳида мебошанд»¹.

Палм Датт ном коммунисти Англия дар китобаш «Кризиси империяи Британия» чунин навишта буд:

¹ Газетаи «Правда», 16 апрели соли 1957.

«...дар аҳди ҳукумати подшоҳии Россия вазъияти Тоҷикистон тақрибан ба вазъияти мустамликаҳои африкоии империяи Британия баробар ё худ аз он ҳам бадтар буд. Дар муддати умри як насли одамон, дар замони тартиботи советӣ, Тоҷикистон ба дараҷае тараққӣ кард, ки ба мамлакатҳои мутараққии Европа баробар аст... Магар ҷои аҷобат аст, ки ин гуна муқоиса ба халқҳои мустамликавии тамоми дунё сахт таъсир мекунад»¹.

Меҳмонони аҷнабӣ ба республикаи мо омада, бо кори идораҳои советӣ муфассал шинос мешаванд, колхозҳо, мактабҳои миёна ва олии, театрҳо ва ғайраро рафта тамошо мекунанд. Аксари онҳо комёбиҳои тараққиёти маданият ва хоҷагии халқи Тоҷикистони советиро дида ҳайрон мешаванд ва изҳори хурсандӣ мекунанд.

Профессори университети Берген (Норвегия) — Уле Брок чунин гуфтааст: «Чанд сол пештар замини Тоҷикистон як биёбони ҳомуне буд, алҳол бошад мо дидем, ки дар он ҷо як мамлакате пайдо шудааст, ки саноат ва хоҷагии қишлоқаш ба дараҷаи олии тараққӣ кардааст ва сатҳи зиндагии халқҳои хеле баланд мебошад. Ҷолиби диққат аст, ки дар ин ҷо урфу одат ва маданияти милли бо урфу одат ва маданияти тамоми Иттифоқи Советӣ хеле соз ба ҳам печида рафтаанд».

Ҳатто А. Гарриман ном сарватдори машҳури Америка, ки ба Тоҷикистон омада буд, маҷбур шудааст иқрор кунад, ки Тоҷикистон баъд аз революция «иқтисодии боривочи худро, ки ба истеҳсоли пахтаи аълосифат ва маснуоти нассочӣ асос ёфтааст, хеле тараққӣ додааст». Сипас А. Гарриман комёбиҳои беназири саноат, хоҷагии қишлоқ ва маданияти Тоҷикистонро тасвир кардааст. Вай маданияти баланди тоҷиконро дида дар ҳайрат мондааст: «Ҳукумати советӣ инчунин дар бобати ривочи маориф хеле хизмат карда, Тоҷикистонро аз кишвари бесаводон ба мамлакати саросар босавод табдил додааст. Соли 1929 дар Тоҷикистон ҳамагӣ се мактаб буд, ки дар онҳо базӯр 150 талаба мехонд. Аммо акнун шабакаи маориф 50 ҳазор мутахассисон баровардааст, ки маълумоти олии ё техники доранд; дар 2600 мак-

¹ Палл Датт, «Кризис Британской империи», М., 1950, стр. 145—146.

таби Тоҷикистон 300 ҳазор талаба таҳсил мекунад», — навиштааст. А. Гарриман. Вай маҷбур шуда эътироф кардааст: «Ба ман гуфтанд, ки сӣ сол пеш аз ин дар тамоми Тоҷикистон ақаллан як духтур ёфтаи кори мушкӣ буд. Ҳозир зиёда аз ду ҳазор духтур ҳаст ва ба ҳар 870 нафар аҳолии як духтур рост меояд (дар ШМА ба ҳар 700 нафар аҳолии як духтур рост меояд). Ба ҳар 240 тоҷик як ҳамширани тиббии маълумотинок рост меояд»¹.

Тоҷикистон, ки пеш аз революция амалдорони Россия подшоҳӣ ва аморати Бухоро поймолаш карда буданд, баъди тантанаи дӯстии халқҳо, баъди он ки Россия халқҳои калонро ба зиндагии ҳақиқӣ ноил карда, шул-гул шукуфт. Тоҷикон мегӯянд, ки бародари азизам, меҳнаткаши рус, ки дар ғаму шодӣ шарик асту дар афтодагӣ дастгир ва дар айёми асорату кулфати гузашта дӯсти содиқ буд, ба имдоди мо расид ва ҳозир ҳам падарвор ғамхорӣ мекунад.

Ана аз ҳамин сабаб, Мирзо Турсунзода аз номи тамоми халқи тоҷик бо илҳом хитоб кардааст:

...Ба ту эй халқи Рус — халқи азим,
Ин масалро намудаам тақдим.
Тоҷиконро ту болу пар додӣ,
Қудрати тоза ин қадар додӣ.
Дар қаҳон ман надонам аз ту дигар,
Халқи аъзамтару диловартар.
Халқи ман ҳамчу зӯри бозуят,
Ҳамраҳи ту бувад ба паҳлуят.
Мову ту одамони як ватанем,
Якдилу якирода, яксуханем.
Нияти бад ба нисли зоғи сиёҳ.
Байни дилҳои мо наёбад роҳ.
Писару духтарони як падарем,
Шӯълаи офтоби як саҳарем.
Бахту тақдири мо ягона бувад,
Мурги бахти мо якошённа бувад.
.....
Бо ту, эй халқи руси дурандеш,
Чархи даврони мо кунад гардиш.

¹ «Мир с Россией». Из книги А. Гарримана. «Правда», 4 января 1960 года.

Халқҳои Ватан дар оянда,
Бо ту монанд шоду поянда
Бо ту озоду пурзафар монанд,
Эмин аз хавфу аз хатар монанд¹.

Шсир дар муайян шудани тақдири таърихи халқҳо хизмати калон доштани халқи русро гаштаю баргашта таъкид кардааст.

Суханони зерини Горькии мо, ки соли 1930 ба редакцияи газетай «Коммунист Таджикистана» дар бораи роли одами рус мактуб фиристода, он суханонро дар ҳамон мактуб изҳор кард, ҳақ асту рост:

«Акнун вай дар Тоҷикистон, Якутистон, Карелия, дар ҳама ҷо, дар саросари Иттифоқи Советӣ ноқил ва ҳомили маданияти социалистӣ мебошад. Ва дар хориҷи иттифоқ, дар тамоми иқлимҳо, ҷазираҳои дунё овози ӯ зӯртар ва бо итминонтар садо дода, акси садои худро ба вуҷуд меоварад».

Таърихи Помир дар давраи советӣ хусусан ибратомез аст. Дар гузашта помири гирифтори қашшоқии тоқатфарсо ва зору ҳақир шуда, дар шароите ки мамлакат дар зери пардаи тираи асорат монда, аз зиндагӣ бӯи бадвоҳимаи марг ба машом мерасид, дар бораи «қишлоқи тиллоӣ» орзу мекард.

Ин орзуи халқ буд, ки бо шарофати қаҳрамониҳои худи халқ ва ёрии бародаронаш ба амал пайваст. Помир аз аввалин рӯзҳои октябри соли 1917 ба роҳи равнақу ривож қадам гузошт. Ибораи «Боми ҳаҳон» пас аз он, ки дар осмони нилгуни Помир офтоби оламорои шимол нурафкан шуд ва кӯҳҳои нуқраосои он аз шафақи шимол заррин гашт, ба маънои нав баланд садо баровард.

Панҷи ноором ба большевикҳо мутеъ шуд. Дигар илоҷ ҳам надошт. Вай дар айёми советӣ аз хоби чандасраи гарон бедор шуд. Помиро Англия, босмачиҳо, Америка поймол накарданд, ки ин бахти ӯ, тақдири босаодати ӯ мебошад.

Помир аз зиндагии пурҷӯшу хурӯши худ, аз сурудҳои фараҳангези худ фахр мекунад. Чунин Помиро муборизони манфиати халқ, коммунистҳо сохтанд. Помири сарсафед, пас аз он рӯҳан ҷавон шуд, ки ба ӯ дӯс-

¹ Мирзо Турсунзода. Асарҳои мунтахаб (ибораи аз ду ҷилд), ҷилди I, Нашриёти Давлатии Тоҷикистон, Душанбе, соли 1962, саҳ. 97—98.

ти мо, марди рус назар кард. Вай ба халқҳои дар гузашта зору ҳақири Помир сарвар шуда, онҳоро ба сари Панҷи ноором овард, то ки Панҷи саркашро бо ёрдами бародаронааш ром кунад.

Ленин ба Помир омад ва аз ҳамон рӯз Помир кулфату ҳасратро намедонад, помирӣ аз тақдираш диалур аст. Ва ҳамаи инро кишваре кард, ки шоир ба ӯ рӯ оварда гуфтааст:

Кишвари Ленин — Россия, модарам,
Эй шарикӣ ҳар ғану шодии мо.
Он туй, ки халқро додӣ ҳаёт.
Ҷони фарзандони худ карда фидо.
Модари мо! Шаъну шӯҳрат бар ту бод!
Ба туфайлат соҳиби давлат шудем,
Кардай моро ба фарзандӣ қабул.
Бахтиёрем ин ки ҳамқисмат шудем¹.

Оре, гапи шоир дуруст аст. Кас дар Хоруг ба ҳайкали бузурги Ленини кабир нигарад, гӯё мебинад, ки доҳӣ ба ҷӣ заковате ба Шарқи озод нигоҳ мекунад. Помир нав, мунаввар ва дигар шуд.

Дӯстии халқҳои СССР қувваи тавоноии давлати социалистӣ, гарави зарурии сохтмони коммунизм, қувват ва қудрати халқи мо, саҳифаи беназиру раҳшони таърихи халқҳои мо, замонати озодӣ ва истиқлоли халқҳои мо аст.

Халқҳои Осиёи Миёна душворихои бешуморе паси сар карда ҷамъияти социалистӣ сохтанд ва ба Шарқи мазлум равшан нишон доданд, ки халқи аз асорати капиталистии озод ба ҷӣ корҳо қодир мебошад. Ленини кабир навишта буд: «Мо медонем, ки оммаи халқҳои Шарқ ҳамчун иштирокчиёни бевосита, ҳамчун барпокунандагонӣ ҳаёти нав, дар ин ҷо ба по мехезанд, зеро садҳо миллиони ин аҳоли аз ҷумлаи миллатҳои мутеъ ва ҳуқуқашон ноқис буда, то ба ҳол мавриди сиёсати байналхалқии империализм қарор гирифта буданд. Дар революцияи ҳозира аз паси давраи бедории Шарқ давраи дар ҳалли тақдири тамоми олам иштирок кардани тамоми халқҳои Шарқ мерасад, то ки онҳо манбаи бойшавии империалистон шуда намонанд»².

¹ Мирсаид Миршакар. Ленин дар Помир. Нашриёти Давлатии Тоҷикистон, Душанбе, с. 1955, саҳ. 12.

² Иқтибос аз сармақолаи гезетан «Правда», 5 июни соли 1957.

Тоҷикистони имрӯза республикаи пешқадами социалистӣ буда, индустрияи ҳозиразамон ва хоҷагии қишлоқ ба дараҷаи олии тараққиқардае дорад ва кишвари гулгул шукуфтае мебошад, ки сатҳи зиндагии аҳолиаш хеле баланд аст.

Эҳёи Тоҷикистон ва инчунин дигар халқҳои Ватани мо, равнақу ривоҷи иқтисодиёт ва маданияти он натиҷаи хизмати азими Ҷумҳурии Коммунистӣ ва Ҳукумати Советӣ, натиҷаи сиёсати хирадмандонаи миллии Лениний, натиҷаи дӯстӣ ва ҳамкориҳои тамоми халқҳои мо аст.

Барои равнақу ривоҷи минбаъдаи иқтисодиёт ва маданияти Тоҷикистон ва инчунин дигар республикаҳои советӣ, съезди XX ҷумҳурии Коммунистӣ, ки оқибатҳои зарарноки парастии шахсияти Сталиноро фош кард, аҳамияти махсусе дошт.

Дар партави қарорҳои таърихи съезди XXII ҷумҳурии Коммунистӣ нави партияи қаҳрамони мо, дар пешии халқи тоҷик ва дигар халқҳои советӣ перспективаҳои азиме кушода шуданд.

Иттифоқи Советӣ суботкорона ва қатъиян сиёсати сулҳро сармашқ карда, плани ҳафтсолаи тараққиёти хоҷагии халқи СССР-ро бомуваффақият иҷро мекунад ва дилпуруна ба сӯи коммунизм пеш меравад.

Халқҳои Осиёи Миёна ва фарзандони равшанфикри онҳо асрҳои зиндагии хушбахтонаро орзу мекарданд ва ба он зиндагии роҳҳои реалӣ мечустанд. Таърихи чандинасраи онҳо аз шӯришҳои муттаҳиди халқ, ки зидди зулми ҳокимон, зидди бедодгарӣ ва беҳуқуқӣ буданд, саросар пур аст.

Халқҳои Осиёи Миёна фақат бо ёрдами халқи кабири рус, дар зери роҳбарии Ҷумҳурии Коммунистӣ, бо сарвари Ленини аъзам занҷирҳои асорати дуболо-асорати Россияи подшоҳӣ ва синфҳои маҳаллии истисморкунандаро барканданд ва дар як ҷо муттаҳид шуда, мувофиқи тартиботи советӣ соҳиби давлат гардиданд.

Дар вақте ки халқҳои шарқи мустамликавӣ азоби мудҳиши истисмори феодалону капиталистон, азоби зулми империализми Америкаю Англияро кашида истодаанд, халқҳои Осиёи Миёна дар оилаи халқҳои бародарӣ дилпуруна ба сӯи қуллаҳои дурахшони коммунизм пеш рафта истодаанд.

Оилаи муттафиқи халқҳои мо зодаи Октябри мунаввар, эҷоди пуршаъну шӯҳрати Ҷумҳурии Коммунистии Иттифоқи Советӣ, натиҷаи муборизаи шадиди таърихӣ ва чандинсолаи бародари калони мушфиқу меҳрубони мо—халқи кабир ва паҳлавони рус—дар роҳи хушбахтии халқҳо мебошад. Халқҳои Ватани мо аз халқи рус миннатдоранд, ки онҳоро аз беҳуқуқӣ, қашшоқӣ ва инқироз халос кард. Агар синфи аъзами революционии коргарони рус намебуд, мо, халқҳои Осии Миёна, мо, тоҷикон, намедонистем, ки саодати ҳақиқии инсонӣ чист. Агар ёрдами Россияи революционӣ намебуд, Тоҷикистон ҳамон мамлакате мемонд, ки оиро муфтхӯрон, амирону бекҳои ҳарис, золимони подшоҳи тоҷикон тороҷ мекарданд; он мамлакате мебуд, ки дар он ғаму кулфат, гирьяву нола, хуну марг ҳукм меронд.

Вале акнун тоҷик узви баробарҳуқуқи оилаи аъзами халқҳои СССР аст. Вай аз мамлакати советии худаш, аз давлати тавоноии социалистии худаш, аз кишвари фотехони коинот ва қаҳрамонони меҳнати озод, аз ватани худаш, ки ба тамоми олам роҳи ояндаи пурсаодати зебро нишон додааст, фахр мекунад.

Ленинизм дар дӯстии халқҳои мамлакати мо, ки дар натиҷаи суботкорона иҷро кардани сиёсати миллии ленинӣ ба вучуд омадааст, зинда мебошад. Ленин илҳомбахш ва ташкилотчии Иттифоқи Республикаҳои Советии Социалистӣ буд, вай дар бобати ташкил ва мустаҳкам кардани Давлати сермиллати советӣ як программаи мукаммали чорабиниҳоро тартиб дод ва таълим дод, ки ба принципи интернационализми пролетарӣ суботкорона риоя кунанд, дӯстӣ ва ҳамкориҳои бародаронаи халқҳоро мустаҳкам намоянд. Асоси ин программа ин буд, ки социализм зулми синфиро нест ва аҳволи тамоми аъзои ҷамъиятро беҳ намуда, «... маҳз ба туфайли ҳамин кори ба ҳам наздик ва як шудани миллатҳоро осон ва ба андозаи азим тез мекунад»¹.

Мо ҳоло дар масъалаи миллии натиҷаи самарабахши сиёсати ленинӣ дида истодаем. Ҷамаи халқҳои мамлакати моро дӯстии халалнопазири бародарӣ ба ҳам пайваستاаст. Ҷамаи онҳо як мақсади барпо кардани коммунизмдоранд, ҷамаи онҳо аз идеяҳои ленинизм илҳом мегиранд, ҷамаи онҳо дар зери байрақи Ҷумҳурии Ленин

¹ В. И. Ленин, Асарҳо, ҷилди 22, саҳ. 353.

зиндагӣ мекунанд, мубориза мебаранд. Ҳоло на фақат дӯстии халқҳо мустаҳкам шуда истодааст, балки онҳо ба ҳам наздиктар шуда истодаанд, забон, маданият, санъати якдигарро қабул карда, бой шуда истодаанд¹.

Ҳоло коммунизм аз орзуи ояндаи дурахшони башариат ба кори зиндаи эҷодии садҳо миллион одамон мубаддал шудааст, ки дар мамлакатҳои социализм ҳаёти нав сохта истодаанд. Идеалҳои коммунизм дар зери роҳбарии партияҳои марксистӣ-ленинӣ дар ҳаёт татбиқ шуда истодаанд.

Коммунизм орзуи деринаи инсоният мебошад. Мутафаккирони бузурги асри XIX-и Франция Фурье ва Сен-Симон лавҳаҳои ҷамъияти ояндаи коммунистиро тасвир мекарданд. Вале ин ҷамъияти оянда ба назари онҳо як лавҳаи норавшани хира менамуд ва фақат як афсонаи дилрабое буд, ки баробарҳуқуқии умумӣ, хушбахтӣ ва бародариро орзу мекард.

Маркс, Энгельс, Ленин назарияи коммунизми илмиро эҷод карданд. Ва дар айёми мо коммунизм бо ирода ва меҳнати одамони советӣ аз орзу ба ҳақиқат табдил ёфта, дар ҳаёт ва зиндагии одамони советӣ ҷорӣ шуда истодааст.

Дар байни мутафаккироне ки дар гузашта ҳаёти хушбахти халқро орзу мекарданд, зиёиёни пешқадами халқҳои Осиёи Миёна ҳам буданд. Аҳмади Дониш яке аз он қабил мутафаккирон буд. Агар кас ҳоло қисмати пур аз бахту саодати Тоҷикистони имрӯзаро бинад, албатта, ба назараш мерасад, ки орзуҳои неки яке аз фарзандони диловари халқи диловар — Аҳмади Дониш — иҷро шудаанд.

ХУЛОСА

Акиун баъзе хулосаҳои асосӣ мебарорем. Маълум аст, ки дар доираи афкори иҷтимоӣ ва сиёсии Тоҷикистон дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX ду равиши асосӣ буд: аз як тараф идеологияи феодалии клерикалӣ, идеологияи ислом, ки пеш аз ҳама манфиатҳои қувваҳои иртиқоъпарастони ашаддиро инъикос мекард. Чадидизм ҳам, ки аз ҷиҳати характери худ идеологияи

¹ Торжество великих идей ленинизма, газета «Правда», от 17 апреля 1960 года.

ФЕХРАСТ¹

(КЛАССИКОНИ МАРКСИЗМ—ЛЕНИНИЗМ)

- Маркс К. Капитал, т. I, Госполитиздат, М., 1950.
- Маркс К. Письма К. Маркса от 27 сентября 1877 г. Ф. А. Зорге, Маркс К. и Энгельс Ф. Избранные письма, М., 1947, стр. 311—312.
- Маркс К., Энгельс Ф. Вступление Англии и Франции в войну. Соч., т. X, с. 5—54.
- Маркс К. Энгельс Ф. Манифести Партии Коммунистӣ, Нашриёти Давлатии Тоҷикистон, 1954.
- Маркс К. Энгельс Ф. Письмо Ф. Энгельса К. Марксу от 23 мая 1851 года. Соч., т. XXI, с. 209—212.
- Энгельс Ф. Анти Дюринг, М., 1951.
- Энгельс Ф. Крестьянская война в Германии. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 7 изд. 2, М., 1956, стр. 343—437.
- Ленин В. И. Доир ба характеристикаи романтизми иқтисодӣ, Асарҳо, ҷ. 2, с. 127—280.
- Ленин В. И. Мулоҳизаҳои танқидӣ оид ба насъалаи милаӣ, Асарҳо, ҷ. 20, с. 1—38.
- Ленин В. И. Наши задачи. «Права», 1955, 5 мая.
- Ленин В. И. Дар бораи ҳуқуқи худмуайянкунии милаатҳо, Асарҳо, ҷ. 20, саҳ. 419—487.
- Ленин В. И. Мо аз кадом мерос даст мекашем? Асарҳо, ҷ. 2, саҳ. 529—577.
- Ленин В. И. Хотираи Герцен, Асарҳо, ҷ. 18, саҳ. 9—16.
- Ленин В. И. Бедоршавии Осие, Асарҳо, ҷ. 19, саҳ. 69—70.
- Ленин В. И. Тараққи капитализм дар Россия, Асарҳо, ҷ. 3, саҳ. 1—630.

¹ Феҳраст аз тарафи Қ. Ҷамолов тартиб дода шудааст.

Ленин В. И. Ба рафиқони коммунисти Озарбойҷон, Грузия, Арманистон, Доғистон, Республикаи Кӯҳистон. Асарҳо, ҷ. 32, саҳ. 355—357.

Ленин В. И. Сабақҳои кризис, Асарҳо, ҷ. 5, саҳ. 84—89.

Ленин В. И. О Средней Азии и Узбекистане, Ташкент, Госиздат, Уз. ССР, 1957.

МАЪХАЗҶО

АСАРҶОНИ АҶМАДИ ДОНИШ БА ЗАБОНИ ТОҶИКӶ

Аҷмади Дониш. Аз сухани дӯст. Ба Потти пориҷӣ. Қитъаҳо. Тоҷикистони Советӣ, 1960, 23 декабр.

Дониш А. Аз сухани дӯст лаб намебандад. Марди безар дар диёри хеш хор асту гариб. Ду қитъа. Таърихи вафоти Ихтиёрхоҷа. Дар мазаммати тазкиранавис Ҷоҷӣ. Рубой, Байт. (Ҷамъунанда А. Ҷабибов). — Маориф ва маданият, 1960, 17 декабр.

Аҷмади Дониш. Асарҳои мунтахаб. Нашриёти Давлатии Тоҷикистон, 1959.

Аҷмад Маҳдуми Дониш. Мунтахаб-ал-аҷком. (Дастнавис).

Аҷмад Маҳдуми Дониш. «Наводир-ул-вақоеъ». (Дастнавис).

Аҷмад Маҳдуми Дониш. Номус-ул-Аъзан. (Дастнавис).

Аҷмад Маҳдуми Дониш. «Рисола фи аъмоли ал-кура». (Дастнавис).

Аҷмади Дониш. Рубоӣёт, Журнали «Занони Тоҷикистон», 1960, № 12, саҳ. 21.

Аҷмад Маҳдуми Дониш. Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони мангития. Ба самъ ва ихтимом ва тасҳеҳи Абдулғанӣ Мирзоев. Нашриёти Давлатии Тоҷикистон, 1960, с. 194.

Аҷмади Дониш. Асарҳои мунтахаб. Бо тавзеҳоти ба ҷои тайёркунандаи ин маҷмӯа Расул Ҷодизода. Дар таҳти таҳрири Кэмоли Айни, Нашриёти Давлатии Тоҷикистон, 1959, с. 286.

Аҷмади Дониш. Порчаҳо аз «Наводир-ул-вақоеъ». Бо таҳрир, тавзеҳот ва сухани хотимагии Расул Ҷодизода. Нашриёти Давлатии Тоҷикистон, 1957, с. 246.

Аҷмади Дониш. Аз китоби «Наводир-ул-вақоеъ»-и Аҷмад Маҳдум. Дар китоби С. Айни «Намунаи адабиёти тоҷик». М., 1926, саҳ. 297—301.

Аҷмади Дониш. Дар васфи Петербург. (Шеър). — журнали «Пионер», 1957, № 2, саҳ. 6.

Аҷмади Дониш. Ду порча аз осори ҷопнашудаи Аҷмади Дониш. (Дар ҳикояти Фаромӯшхона ва аз як дафтари мусаввада).

Ба чоп тайёркунанда Р. Ҳодизода.— Шарқи Сурх, 1960, № 7, саҳ. 85—90.

Аҳмади Дониш. Оид ба аввалин ҷанг дар байни Россияи годшоҳӣ ва Вухорон амири (Аз «Рисола»). Аз ҳикояти «Фаро-ӯшхона». (Аз «Наводир-ул-вақоъ»). Дар васфи Петербург. Аҳамияти дониستاني забони русӣ. Нақли Аҳмади Дониш аз забони Маздакаи сайёҳ. Ҳокими шароки дузд. Дучор шудан бо хирсҳо. Шукурбек. Маймуни ҳушманд. Саргузашти Аҳмад Маҳдуми Дониш. Донишдӯстии халқи рус. Насиҳати Аҳмади Дониш ба фарзандонаш. Дар кит. А. Мирзоев. Б. Сирус ва С. Тоҷиддинов.— Адабиёти тоҷик. Хрестоматия. Барои синфи 9 мактабҳои миёна. Душанбе, 1960, с. 259—300.

Дониш А. Шеърӣ Дониш дар тавсифи Аделина Патти.— жури. «Тоҷикистон», 1960, № 12, саҳ. 14.

Қасидаи Аҳмади Дониш.— Дар кит. С. Айни «Намунаи адабиёти тоҷик» М., 1926, с. 295—297.

Чанд шеърӣ ба тозагӣ ёфташудаи Аҳмади Дониш. (Ғазалҳо. ду таърих. Қитъаҳо. Рубоӣҳо. Фардҳо.). Ба чоп тайёркунанда А. Ҳабیبов.— Шарқи Сурх, 1961, № 5, саҳ. 123—126.

Аҳмади Дониш. Петербург шаънига (шеър).— Совет Тоҷикистони, 1960, 23 декабрь.

БА ЗАБОНИ РУСЯ

Аҳмад Дониш. Аделине Патти (Стихотворение). Перевод И. Сельвинского. В кн. Антология таджикской поэзии. М., 1957, с. 479.

Аҳмад Дониш. Благодарность за подаренный глобус (Стихотворение). Перевод И. Сельвинского.— В кн. Антология таджикской поэзии. М., 1957, с. 528.

Аҳмад Дониш. Во славу Санкт-Петербурга. (Стихотворение). Перевод И. Сельвинского.— В кн. Антология таджикской поэзии. М., 1957, стр. 527.

Аҳмад Дониш. Время препровождения эмира. Отрывок из «Исторического трактата». Перевод с таджикского М. Османова.— жури. «Гулистон», 1960, № 2, с. 96—101.

Аҳмад Дониш. Мне говорил один мудрец... (Стихотворение). Перевод И. Сельвинского.— В кн. Антология таджикской поэзии. М., 1957, саҳ. 527.

Письма Аҳмад Дониша. (Первому министру эмира Бухарского — кушбеги). жури. «Узбекистон», 1959, № 8, с. 17.

Аҳмад Дониш. Путешествие из Бухары в Петербург. Подготовка текста и комментарии Р. Хади-заде. Душанбе, 1960.

Ахмад Дониш. Путешествие в Петербург писателя с посольством эмира Музаффера. (Отрывок). В кн. Климович Л. И. Хрестоматия по литературе народов СССР. М., 1947, с. 78—81.

Ахмад Дониш. Размышление о царе и поэте. — В кн. Таджикская поэзия. Переводы И. Сельвинского, под ред. И. Брагинского. Душанбе, Государственное издательство Таджикской ССР, 1949, стр. 243.

Ахмад Дониш. Редкости происшествия. Рассказ о путешествии Абулкасима в Россию. Перевод и примечание Л. Демидчика. — Литературный Таджикистан, кн. 11, 1957, стр. 284—294.

МУОСИРОНИ ДОНИШ ДАР БОРАН 2

Абдулазиз Шаръӣ. Дар таърифи Аҳмад Махдум. газ. «Маориф ва маданият», 1960, 24 декабрь.

Аибари Бухорой. Дар вафоти Аҳмади Дониш (Шеър). Маориф ва маданият, 1960, 24 декабрь.

Афзал Махдуми Пирмасти Бухорой. Афзал-ат-тазкор фӣ зикр-аш-шеър-вал-ашъор. Тошкент, 1918.

Возеҳ Қорӣ Раҳматулло. Тӯҳват-ул-аҳбоб фӣ тазкират-ал-асҳоб. Тошкент, 1914.

Зиё Садрӣ. Дар мадҳи Аҳмади Дониш. — газ. «Маориф ва маданият», 1961, 24 декабрь.

Зиё Садрӣ. Тазкор-ул-ашъор (дастиавис).

Ҳашмат Мир Муҳаммад Сиддиқ. Тазкират-уш-шуаро. (Дастнавис).

Музтариб. Аз мухаммас бар мадҳияи Шоҳин ба Аҳмади Дониш. газ. «Маориф ва маданият», 1960, 24 декабрь.

Ҳайрат. Ба вафоти Аҳмади Дониш. — газ. «Тоҷикистони Советӣ», 1960, 23 декабрь.

Ҳайрат М. Ба хотираи Аҳмад Махдуми Дониш. (Шеър). Машъал, № 1, с. 7.

Ҳайрат М. Дар таърихи вафоти Аҳмади Дониш. — газ. «Маориф ва маданият», 1960, 24 декабрь.

Ҳайрат М. Қитъаи Ҳайрат дар таърихи вафоти Аҳмади Дониш. — Журнали «Тоҷикистон», 1960, № 12, с. 14.

Ҳоҷӣ Незматулло. Дар ситоиши Аҳмади Дониш. — газ. «Маориф ва маданият», 1960, 24 декабрь.

Шоҳин Ш. Дар мадҳ ва ситоиши Аҳмади Дониш. — газ. «Маориф ва маданият», 1960, 24 декабрь.

Қасидан Шоҳин ба мадҳи Аҳмад Махдуми Дониш. — дар кит. Намунаҳои адабиёти тоҷик. Нашриёти Давлатии Тоҷикистон, 1940, с. 239—240.

ЗАМОНИ АҲМАДИ ДОНИШ

БА ЗАБОНИ ТОҶИКИЯ

Айнӣ С. Таърихи амирони мағғибияи Бухоро, Тошкент, Нашриёти Давлатии Туркистон, 1928, саҳ. 78—79.

Амонов Р. Баъзе натиҷаҳои экспедицияи фольклории солҳои 1953 ва 1954. Изв. отд. общ. наук АН Таджикской ССР, вып. VII, 1955, стр. 75—85.

Бузургзода А. ва Ҷалилов Р. Инъикоси шӯриши Восеъ дар фольклор, Нашриёти Давлатии Тоҷикистон, 1941.

Ғафуров Б. Таърихи мухтасари халқи тоҷик. Нашриёти Давлатии Тоҷикистон, 1947.

Карим Девона. Сатрҳои оташин. Нашриёти Давлатии Тоҷикистон, с. 1958.

Неъматзода Т. Дар бораи Возеҳ ва асари ӯ «Савонеҳ-ула-масолик ва фаросих-ула-мамолик», Нашриёти Давлатии Тоҷикистон, 1957.

Раҷабов З. Муҳимтарин лаҳзаҳои ҳаёти социалӣ-иқтисодии Туркистон ва аморати Бухоро дар нимаи дувуми асри XIX. Дар кит. З. Раҷабов «Аз таърихи афкори ҷамъиятӣ-сиёсии халқи тоҷик» Нашриёти Давлатии Тоҷикистон, 1959, саҳ. 27—157.

Раҷабов С. Ба Россия пайвастании Осӣи Миёна ва аҳамияти он. Нашриёти Давлатии Тоҷикистон, 1959, саҳ. 40—44.

Раҳим Ҳошим. Чанд сухан дар бораи яке аз тарҷимонҳои аввалини адабиёти бадеии рус ва китоби ӯ. — Шарҳи Сурх, 1959, № 1, саҳ. 134—139.

Фольклори тоҷик. Нашриёти Давлатии Тоҷикистон, 1954.

БА ЗАБОНИ РУСЯ

Андреев М. С. День бухарского эмира. (Рукопись).

Антология таджикской поэзии. М., 1957.

Бартольд В. В. История культурной жизни Туркестана, Л., 1927.

Бертельс Е. Э. Очерк истории персидской литературы. Л., 1928.

Борис А. Путешествие в Бухару, ч. 1—3, М., 1848.

Брагинский И. С., Раджабов С. и Ромодин В. А. К вопросу о значении присоединения Средней Азии к России. Вопросы истории, 1953, № 8, стр. 21—40.

- Вамбери А. Очерки жизни и нравов Востока. СПб., 1877.
- Вамбери А. Путешествие по Средней Азии из Тегерана через Туркменскую пустыню по восточному берегу Каспийского моря в Хиву, Бухару и Самарканд, предпринятое в 1863 году с научной целью по поручению Венгерской Академии в Пеште членом ее А. Вамбери М., 1867.
- Вамбери Г. История Бухары или Трансоксании. СПб., 1873.
- Воцинин Н. Очерки нового Туркестана. СПб., 1914.
- Вяткин В. А. Каршинский округ, организация в нем войска и события в период 1215—1217 (1800—1803 гг.). Известия Среднеазиатского Отдела Русского географического общества, 1928, т. XVIII, стр. 9—26.
- Галкин А. Краткий очерк Бухарского ханства. Военный сборник, 1890, № 11, стр. 176—179; № 12, стр. 400—425.
- Гафуров В. Г. История таджикского народа. От древнейших времен до Великой Октябрьской Социалистической революции 1917 года. М., Госполитиздат, 1955.
- Гафуров В. Г. Успехи национальной политики КПСС и некоторые вопросы интернационального воспитания. «Коммунист» 1958, № 11, стр. 10—24.
- Губаревич-Радобылский А. Экономический очерк Бухары и Туниса. СПб., 1905.
- Гусейнов Г. Из истории общественной и философской мысли в Азербайджане XIX века. Баку, 1949.
- История Бадахшана. (Таърихи Бадахшон). Фотографическая репродукция рукописного текста. Подготовила к изданию А. Н. Болдырев, А. 1959.
- История народов Узбекистана т. I. Кн. вторая. Ташкент, Изд-во АН Узб. ССР, 1956.
- Клем В. Современное состояние торговли в Бухарском ханстве. Туркестанский сборник. 1887, т. 540, стр. 76—77.
- Костенко А. Ф. Путешествие русской миссии в Бухару в 1870 г. СПб., 1871.
- Крестовский В. В. В гостях у эмира бухарского. СПб. 1887.
- Лавров М. В. Туркестан. География и история края. М., 1914.
- Логофет Д. Н. Бухарское ханство под русским протекторатом, т. I. СПб., 1911.
- Логофет Д. Н. Страна бесправия. Бухарское ханство и его современное состояние, СПб., 1909.
- Масальский В. И. Туркестанский край, СПб., 1913.
- Материалы научной сессии, посвященной истории Средней Азии и Казахстана в дооктябрьский период, Ташкент, 1955.

Миклухо-Маклай Н. Д. Описание таджикских и персидских рукописей. М.-Л., 1955.

Муханов. Памирский район. Ташкент, 1912.

Назавкин В. Краткая история Кокандского ханства. — Казань, 1876.

Нечаев А. В. По горной Бухаре. Путевые очерки. СПб., 1914.

Новейшее описание Великой Бухары, Азиатский вестник, изд. Григорьев Спасским, 1825, Январь, стр. 3—15; февраль, стр. 75—80; апрель, стр. 231—240; май, стр. 304—311; июнь, стр. 374—380.

Очерки Гиссарского края. Туркестанский сборник, т. 594.

Пономарев В. Н. Задачи исторической науки и подготовка научно-педагогических кадров в области истории. Доклад академика В. Н. Пономарева на Всесоюзном совещании по вопросу о мерах улучшения подготовки научно-педагогических кадров по историческим наукам. М., изд-во АН СССР, 1962.

Перепелицина Л. А. О влиянии культуры русского народа на культуру народов Туркестана. Труды САГУ, вып. 51, 1954, стр. 79—108.

Пославский. Бухара. Описание города и ханства. Сборник материалов по Азии. Вып. XLVII, СПб., 1891, стр. 1—102.

Пясковский А. В. Революция 1905—1907 годов в Туркестане. В сб. «Революция 1905—1907 годов в национальных районах России» М., 1955.

Ремез И. А. Внешняя торговля Бухары до мировой войны. Опыт историко-статистического обзора внешней торговли ханства в не сферы таможенного объединения его с Российской империей. Под ред. Д. П. Красновского. Ташкент, 1922.

Соловьев М. М. Ученая экспедиция на Бухару в 1841—1842 при участии натуралиста А. Лемана, М.—Л., Изд-во АН СССР, 1936.

Семенов А. А. Очерк устройства центрального административного управления Бухарского ханства позднейшего времени. Изд-во АН Таджикской ССР, 1954.

Семёнов А. А. Этнографические очерки Зарафшанских гор, Каратегина и Дарваза. М., 1903.

Слуцкий И. М. Памир в политическом отношении. «Средняя Азия», 1910, № 1, стр. 73—93.

Смирнова Н. А. Очерки истории изучения ислама в СССР, М., 1954.

Татаринов А. С. Семимесячный плен в Бухарии. М., 1867.

Тимохин В. Выдающиеся итальянские певцы. Очерки М. Музгил, 1962, стр. 64—66.

Турсунзаде М. На пути к солнцу человечества. журн. «Гулистан». 1959, № 1, стр. 11—23.

Хамраев М. Очерки истории Хиссарского бекства в конце XIX и начало XX в. издание АН Тадж. ССР, 1959.

Ханимков Н. Описание Бухарского ханства. СПб., 1843.

Шепелев А. Материалы для истории Хивинского похода 1873 г. Очерк военных и дипломатических сношений России с Средней Азией. Ташкент, 1879.

Энпе (Вероятно Н. Н. Пантусов), Очерки Бухары. Туркестанский сборник, 1910, т. 541.

Яровский И. А. Путешествие русского посольства по Афганистану и Бухарскому ханству в 1878—1879 гг. Из дневника д-ра И. Я. Яровского т. II, СПб., 1883.

РУССКАЯ ПЕРЕДОВАЯ МЫСЛЬ О НАРОДАХ РОССИИ

Белинский В. Г. «Самоеды в домашнем и общественном быту» Владимира Иславина, СПб., 1847, Пол., соб., соч., т. XIII, М., 1948, стр. 196—202.

Герцен А. И. Былое и думы, ч. 1—3, Соч. т. 4, стр. 7—403.

Грибоедов А. С. Проект учреждения Российской Закавказской компании. Сочинения М., 1953, стр. 614—638...

Короленко В. Г. Сон Макара. (Рассказ). Избранные произведения, М., 1947, стр. 12—27.

Лермонтов М. Ю. Посвящение (стихи). Пол. собр. соч. т. 1, 1935, стр. 117.

Пушкин А. С. Памятник. Избранные произведения, в 3-х т., т. 1. Стихотворение, М., 1949, стр. 540.

Пестель П. И. Русская правда. Наказ Временному Верховному Правлению, СПб., 1906.

Салтыков-Щедрин. Письма (о Туркменской литературе). Подготовил к печати Панков И. «Дружба народов», 1960, № 4, стр. 216—217.

Толстой Л. Н. История писания и печатания. «Казакон». Пол. собр. соч. т. 6, М., 1936, стр. 271—307.

Чайковский П. И. Письма и воспоминания. М., 1927, стр. 126. и сл.

Чернышевский В. Г. Письма В. Г. Чернышевского О. С. Чернышевской от 10 августа 1873 г. Пол. собр. соч., т. 14, М., 1940, стр. 533—535.

АДАБИЕТ ДАР БОРАИ АҲМАДИ ДОНИШ

БА ЗАБОНИ ТОҶИКӢ

Абулҳаев Р. Асари нави таърихӣ. (Китобиёт). «Маориф-парвари барҷастаи халқи тоҷик Аҳмади Дониш». Газетаи «Маориф ва маданият», 1961, 16 декабр.

Авазов Р. Тайёрӣ ба юбилеи Аҳмади Дониш.— Газетаи «Тоҷикистони Советӣ», 1960, 23 октябр.

Авезбоева Р. Аҳмади Дониш дар бораи характери прогрессивии маданияти рус. Журнали «Маданияти Тоҷикистон», 1958, № 1, саҳ. 12—14.

Адиб ва донишманди бузург. (Ба пешвози 130-солагии рӯзи таваллуди Аҳмади Дониш).— Журнали «Машъал», 1960, № 9, саҳ. 6.
«Адиб ва маорифпарвари бузург»,— Журнали «Занони Тоҷикистон», 1960, № 12, саҳ. 21.

Азизқулов Ҷ. Симои бузург. (Дар бораи Аҳмад Маҳдуми Дониш), газетаи «Тоҷикистони Советӣ», 1960, 24 июн.

Азизқулов Ҷ. Тӯҳфаи олимони тоҷик ба ҷашни мутафаккири бузург. (Дар бораи асарҳои мунтахаби Аҳмади Дониш). Газетаи «Тоҷикистони Советӣ», 1960, 15 октябр.

Айнӣ К. Ҳуҷҷатҳои тоза аз архиви императори Россия оид ба сафари Дониш ба Петербург. Журнали «Шарқи Сурх», 1960, № 12, с. 58—66.

Айнӣ С. Аҳмад Маҳдум — дар китоби «Намунаи адабиёти тоҷик», М., 1926, с. 287—290.

Айнӣ С. Аҳмад Маҳдуми Дониш. Тарзи зиндагонии шабона-рӯзӣ ва ҳафтагии Аҳмад Маҳдум. «Оби ганда». Саёҳати солони Аҳмад Маҳдум. Шеърҳои ҳаҷвии Аҳмад Маҳдум.— Дар кит. Айнӣ С.— Куллиёт, ҷилди 7, саҳ. 29—41, Нашриёти «Ирфон», Душанбе, 1962.

Айнӣ С. Ба Миршакар (аз мактубҳои С. Айнӣ ба адибони тоҷик.) Ба ҷоп тайёркунадагон Салоҳат Айнӣ ва Камол Айнӣ. жури. «Шарқи Сурх» 1957, № 4, саҳ. 12—18.

Айнӣ С. Мулоҳизаҳои С. Айнӣ дар бораи Аҳмад Маҳдум. Журнали «Тоҷикистон», 1960, № 12, саҳ. 13.

Айнӣ С. Одами аҷиб.— Дар китоби С. Айнӣ — Куллиёт, ҷилди 6, саҳ. 262—276, Нашриёти «Ирфон», Душанбе, 1962.

Аҳмади Дониш. Дар кит. Адабиёти тоҷик. Барои синфи XI. Нашриёти Давлатии Тоҷикистон, 1960, саҳ. 167—199.

Аҳмади Дониш. жури. «Мактаби советӣ», 1960, № 12, с. 1.

Аҳмади Дониш. (Маълумоти мухтасар). Журнали «Пионер», 1957, № 2, с. 6.

Вамбери А. Очерки жизни и нравов Востока. СПб., 1877.

Вамбери А. Путешествие по Средней Азии из Тегерана через Туркменскую пустыню по восточному берегу Каспийского моря в Хиву, Бухару и Самарканд, предпринятое в 1863 году с научной целью по поручению Венгерской Академии в Пеште членом ее А. Вамбери М., 1867.

Вамбери Г. История Бухары или Трансоксании. СПб., 1873.

Вошинин Н. Очерки нового Туркестана. СПб., 1914.

Вяткин В. А. Каршинский округ, организация в нем войска и события в период 1215—1217 (1800—1803 гг.). Известия Среднеазиатского Отдела Русского географического общества, 1928, т. XVIII, стр. 9—26.

Галкин А. Краткий очерк Бухарского ханства. Военный сборник, 1890, № 11, стр. 176—179; № 12, стр. 400—425.

Гафуров Б. Г. История таджикского народа. От древнейших времен до Великой Октябрьской Социалистической революции 1917 года. М., Госполитиздат, 1955.

Гафуров Б. Г. Успехи национальной политики КПСС и некоторые вопросы интернационального воспитания. «Коммунист» 1958, № 11, стр. 10—24.

Губаревич-Радобыльский А. Экономический очерк Бухары и Туниса. СПб., 1905.

Гусейнов Г. Из истории общественной и философской мысли в Азербайджане XIX века. Баку, 1949.

История Бадахшана. (Таърихи Бадахшон). Фотографическая репродукция рукописного текста. Подготовил к изданию А. Н. Бодырев, А. 1959.

История народов Узбекистана т. I. Кн. вторая. Ташкент, Изд-во АН Узб. ССР, 1956.

Клен В. Современное состояние торговли в Бухарском ханстве. Туркестанский сборник. 1887, т. 540, стр. 76—77.

Костенко Л. Ф. Путешествие русской миссии в Бухару в 1870 г. СПб., 1871.

Крестовский В. В. В гостях у эмира бухарского. СПб. 1887.

Лавров М. В. Туркестан. География и история края. М., 1914.

Логофет Д. Н. Бухарское ханство под русским протекторатом, т. I. СПб., 1911.

Логофет Д. Н. Страна бесправия. Бухарское ханство и его современное состояние, СПб., 1909.

Масальский В. И. Туркестанский край, СПб., 1913.

Материалы научной сессии, посвященной истории Средней Азии и Казахстана в дооктябрьский период, Ташкент, 1955.

Миклухо-Маклай Н. Д. Описание таджикских и персидских рукописей. М.-Л., 1955.

Муханов. Памирский район. Ташкент, 1912.

Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства.— Казань, 1876.

Нечаев А. В. По горной Бухаре. Путевые очерки. СПб., 1914.

Новейшее описание Великой Бухары. Азиатский вестник, изд. Григорьем Спасским, 1825, Январь, стр. 3—15; февраль, стр. 75—80; апрель, стр. 231—240; май, стр. 304—311; июнь, стр. 374—380.

Очерки Гиссарского края. Туркестанский сборник, т. 594.

Пономарев Б. Н. Задачи исторической науки и подготовка научно-педагогических кадров в области истории. Доклад академика Б. Н. Пономарева на Всесоюзном совещании по вопросу о мерах улучшения подготовки научно-педагогических кадров по историческим наукам. М., изд-во АН СССР, 1962.

Перепелицина Л. А. О влиянии культуры русского народа на культуру народов Туркестана. Труды САГУ, вып. 51, 1954, стр. 79—108.

Пославский. Бухара. Описание города и ханства. Сборник материалов по Азии. Вып. XLVII, СПб., 1891, стр. 1—102.

Плсковский А. В. Революция 1905—1907 годов в Туркестане. В сб. «Революция 1905—1907 годов в национальных районах России» М., 1955.

Ремез И. А. Внешняя торговля Бухары до мировой войны. Опыт историко-статистического обзора внешней торговли ханства в не сферы таможенного объединения его с Российской империей. Под ред. Д. П. Красновского. Ташкент, 1922.

Соловьев М. М. Ученая экспедиция на Бухару в 1841—1842 при участии натуралиста А. Лемана, М.—Л., Изд-во АН СССР, 1936.

Семенов А. А. Очерк устройства центрального административного управления Бухарского ханства позднейшего времени. Изд-во АН Таджикской ССР, 1954.

Семёнов А. А. Этнографические очерки Зарафшанских гор, Каратегина и Дарваза. М., 1903.

Слуцкий И. М. Памир в политическом отношении. «Средняя Азия», 1910, № 1, стр. 73—93.

Смирнова Н. А. Очерки истории изучения ислама в СССР, М., 1954.

Татаринов А. С. Семимесячный плен в Бухарии. М., 1867.

Тимохин В. Выдающиеся итальянские певцы. Очерки М. Музгиса, 1962, стр. 64—66.

Турсунзаде М. На пути к солнцу человечества. журн. «Гулистан», 1959, № 1, стр. 11—23.

Хамраев М. Очерки истории Хиссарского бекства в конце XIX и начало XX в. издание АН Тадж. ССР, 1959.

Ханинков Н. Описание Бухарского ханства. СПб., 1843.

Шепелев А. Материалы для истории Хивинского похода 1873 г. Очерк военных и дипломатических сношений России с Средней Азией. Ташкент, 1879.

Эпие (Вероятно Н. Н. Пантусов), Очерки Бухары. Туркестанский сборник, 1910, т. 541.

Яровский И. А. Путешествие русского посольства по Афганистану и Бухарскому ханству в 1878—1879 гг. Из дневника д-ра И. Я. Яровского т. II, СПб., 1883.

РУССКАЯ ПЕРЕДОВАЯ МЫСЛЬ О НАРОДАХ РОССИИ

Белинский В. Г. «Самоеды в домашнем и общественном быту» Владимира Иславина, СПб., 1847, Пол., собр., соч., т. XIII, М., 1948, стр. 196—202.

Герцен А. И. Былое и думы, ч. 1—3, Соч. т. 4, стр. 7—403.

Грибоедов А. С. Проект учреждения Российской Закавказской компании. Сочинения М., 1953, стр. 614—638...

Короленко В. Г. Сон Макара. (Рассказ). Избранные произведения, М., 1947, стр. 12—27.

Лермонтов М. Ю. Посвящение (стихи). Пол. собр. соч. т. 1, 1935, стр. 117.

Пушкин А. С. Памятник. Избранные произведения, в 3-х т., т. 1. Стихотворение, М., 1949, стр. 540.

Пестель П. И. Русская правда. Наказ Временному Верховному Правлению, СПб., 1906.

Салтыков-Щедрин. Письма (о Туркменской литературе). Подготовил к печати Панков И. «Дружба народов», 1960, № 4, стр. 216—217.

Толстой Л. Н. История писания и печатания. «Казаков». Пол. собр. соч. т. 6. М., 1936, стр. 271—307.

Чайковский П. И. Письма и воспоминания. М., 1927, стр. 126. и сл.

Чернышевский В. Г. Письма В. Г. Чернышевского О. С. Чернышевской от 10 августа 1873 г. Пол. собр. соч., т. 14, М., 1940, стр. 533—535.

АДАБИЕТ ДАР БОРАИ АҲМАДИ ДОНИШ

БА ЗАБОНИ ТОҶИКӢ

Абулҳаев Р. Асари нави таърихӣ. (Китобиёт). «Маориф-парвари барҷастаи халқи тоҷик Аҳмади Дониш». Газетаи «Маориф ва маданият», 1961, 16 декабр.

Авазов Р. Тайёри ба юбилеи Аҳмади Дониш.— Газетаи «Тоҷикистони Советӣ», 1960, 23 октябр.

Авезбоева Р. Аҳмади Дониш дар бораи характери прогрессивии маданияти рус. Журнали «Маданияти Тоҷикистон», 1958, № 1, саҳ. 12—14.

Адиб ва донишманди бузург. (Ба пешвози 130-солагии рӯзи таваллуди Аҳмади Дониш).— Журнали «Машғал», 1960, № 9, саҳ. 6.

«Адиб ва маорифпарвари бузург»,— Журнали «Занони Тоҷикистон», 1960, № 12, саҳ. 21.

Азизқулов Ҷ. Симои бузург. (Дар бораи Аҳмад Маҳдуми Дониш), газетаи «Тоҷикистони Советӣ», 1960, 24 июн.

Азизқулов Ҷ. Тӯҳфаи олимони тоҷик ба ҷашни мутафаккири бузург. (Дар бораи асарҳои мунтахаби Аҳмади Дониш). Газетаи «Тоҷикистони Советӣ», 1960, 15 октябр.

Айнӣ К. Ҳуҷҷатҳои тоза аз архиви императори Россия оид ба сафари Дониш ба Петербург. Журнали «Шарқи Сурх», 1960, № 12, с. 58—66.

Айнӣ С. Аҳмад Маҳдум — дар китоби «Намунаи адабиёти тоҷик», М., 1926, с. 287—290.

Айнӣ С. Аҳмад Маҳдуми Дониш. Тарзи зиндагонии шабона-рӯзӣ ва ҳафтагии Аҳмад Маҳдум. «Оби ганда». Саёҳати солони Аҳмад Маҳдум. Шеърҳои ҳаҷвии Аҳмад Маҳдум.— Дар кит. Айнӣ С.—Куллийет, ҷилди 7, саҳ. 29—41, Нашриёти «Ирфон», Душанбе, 1962.

Айнӣ С. Ба Миршакар (Аз мактубҳои С. Айнӣ ба адибони тоҷик.) Ба ҷои тайёркунадагон Салоҳат Айнӣ ва Камол Айнӣ. журн. «Шарқи Сурх» 1957, № 4, саҳ. 12—18.

Айнӣ С. Мулоҳизаҳои С. Айнӣ дар бораи Аҳмад Маҳдум. Журнали «Тоҷикистон», 1960, № 12, саҳ. 13.

Айнӣ С. Одами аҷиб.— Дар китоби С. Айнӣ—Куллийет, ҷилди 6, саҳ. 262—276, Нашриёти «Ирфон», Душанбе, 1962.

Аҳмади Дониш. Дар кит. Адабиёти тоҷик. Барои синфи XI. Нашриёти Давлатии Тоҷикистон, 1960, саҳ. 167—199.

Аҳмади Дониш. журн. «Мактаби советӣ», 1960, № 12, с. 1.

Аҳмади Дониш. (Маълумоти мухтасар). Журнали «Пионер», 1957, № 2, с. 6.

Турсунзаде М. На пути к солнцу человечества. журн. «Гулистан». 1959, № 1, стр. 11—23.

Хамраев М. Очерки истории Хиссарского бекства в конце XIX и начало XX в. издание АН Тадж. ССР, 1959.

Ханимков Н. Описание Бухарского ханства. СПб., 1843.

Шепелев А. Материалы для истории Хивинского похода 1873 г. Очерк военных и дипломатических сношений России с Средней Азией. Ташкент, 1879.

Эйпе (Вероятно Н. Н. Пантусов), Очерки Бухары. Туркестанский сборник, 1910, т. 541.

Яровский И. А. Путешествие русского посольства по Афганистану и Бухарскому ханству в 1878—1879 гг. Из дневника д-ра И. Я. Яровского т. II, СПб., 1883.

РУССКАЯ ПЕРЕДОВАЯ МЫСЛЬ О НАРОДАХ РОССИИ

Белинский В. Г. «Самоеды в домашнем и общественном быту» Владимира Иславина, СПб., 1847, Пол., собр., соч., т. XIII, М., 1948, стр. 196—202.

Герцен А. И. Былое и думы, ч. 1—3, Соч. т. 4, стр. 7—403.

Грибоедов А. С. Проект учреждения Российской Закавказской компании. Сочинения М., 1953, стр. 614—638...

Короленко В. Г. Сон Макара. (Рассказ). Избранные произведения, М., 1947, стр. 12—27.

Лермонтов М. Ю. Посвящение (стихи). Пол. собр. соч. т. 1, 1935, стр. 117.

Пушкин А. С. Памятник. Избранные произведения, в 3-х т., т. 1. Стихотворение, М., 1949, стр. 540.

Пестель П. И. Русская правда. Наказ Временному Верховному Правлению, СПб., 1906.

Салтыков-Щедрин. Письма (о Туркменской литературе). Подготовил к печати Панков И. «Дружба народов», 1960, № 4, стр. 216—217.

Толстой Л. Н. История писания и печатания. «Казаков». Пол. собр. соч. т. 6. М., 1936, стр. 271—307.

Чайковский П. И. Письма и воспоминания. М., 1927, стр. 126. и сл.

Чернышевский В. Г. Письма В. Г. Чернышевского О. С. Чернышевской от 10 августа 1873 г. Пол. собр. соч., т. 14, М., 1940, стр. 533—535.

АДАБИЕТ ДАР БОРАИ АҲМАДИ ДОНИШ

БА ЗАБОНИ ТОҶИКӢ

Абулҳасеи Р. Асарӣ нави таърихӣ. (Китобиёт). «Маориф-парвари барҷастаи халқи тоҷик Аҳмади Дониш». Газетаи «Маориф ва маданият», 1961, 16 декабр.

Авазов Р. Тайёри ба юбилеи Аҳмади Дониш.— Газетаи «Тоҷикистони Советӣ», 1960, 23 октябр.

Авезбоева Р. Аҳмади Дониш дар бораи характери прогрессивии маданияти рус. Журнали «Маданияти Тоҷикистон», 1958, № 1, саҳ. 12—14.

Адиб ва донишманди бузург. (Ба пешвои 130-солагии рӯзи таваллуди Аҳмади Дониш).— Журнали «Машъал», 1960, № 9, саҳ. 6.

«Адиб ва маорифпарвари бузург»,— Журнали «Заони Тоҷикистон», 1960, № 12, саҳ. 21.

Азизқулов Ҷ. Симои бузург. (Дар бораи Аҳмад Маҳдуми Дониш), газетаи «Тоҷикистони Советӣ», 1960, 24 июн.

Азизқулов Ҷ. Тӯҳфаи олимони тоҷик ба ҷашни мутафаккири бузург. (Дар бораи асарҳои мунтахаби Аҳмади Дониш). Газетаи «Тоҷикистони Советӣ», 1960, 15 октябр.

Айнӣ К. Ҳуҷҷатҳои тоза аз архиви императори Россия оид ба сафари Дониш ба Петербург. Журнали «Шарҳи Сурх», 1960, № 12, с. 58—66.

Айнӣ С. Аҳмад Маҳдум — дар китоби «Намунаи адабиёти тоҷик», М., 1926, с. 287—290.

Айнӣ С. Аҳмад Маҳдуми Дониш. Тарзи зиндагонии шабона-рӯзӣ ва ҳафтагии Аҳмад Маҳдум. «Оби ганда». Саёҳати солони Аҳмад Маҳдум. Шерҳои ҳаҷвии Аҳмад Маҳдум.— Дар кит. Айнӣ С.— Куллийет, ҷилди 7, саҳ. 29—41, Нашриёти «Ирфон», Душанбе, 1962.

Айнӣ С. Ба Миршакар (Аз мактубҳои С. Айнӣ ба адибони тоҷик.) Ба ҷоп тайёркунадагон Салоҳат Айнӣ ва Камол Айнӣ. жури. «Шарҳи Сурх» 1957, № 4, саҳ. 12—18.

Айнӣ С. Мулоҳизаҳои С. Айнӣ дар бораи Аҳмад Маҳдум. Журнали «Тоҷикистон», 1960, № 12, саҳ. 13.

Айнӣ С. Одами аҷиб.— Дар китоби С. Айнӣ — Куллийет, ҷилди 6, саҳ. 262—276, Нашриёти «Ирфон», Душанбе, 1962.

Аҳмади Дониш. Дар кит. Адабиёти тоҷик. Барои синфи XI. Нашриёти Давлатии Тоҷикистон, 1960, саҳ. 167—199.

Аҳмади Дониш. жури. «Мактаби советӣ», 1960, № 12, с. 1.

Аҳмади Дониш. (Маълумоти мухтасар). Журнали «Пионер», 1957, № 2, с. 6.

Афсахов А. ва Хўчаев М. Пандҳои пири хирад. Газетаи «Комсомоли Тоҷикистон», 1960, 27 ноябр.

Аҳроров З. «Асарҳои мунтахаб»-и Аҳмади Дониш. Газетаи «Маориф ва маданият», 1961, 13 апрель.

Аҳроров З. Аҳмад Махдуми Дониш дар ашъори шуарои муосирш. Журнали «Шарқи Сурх» 1961, № 1, саҳ. 136—143.

Ба пешвози 130-солагии рӯзи таваллуди Аҳмади Дониш. гал. «Тоҷикистони Советӣ», 1960, 4 январь, газетаи «Маориф ва маданият», 1960, 5 январь.

Баъзе маълумотҳои нав дар бораи Аҳмад Махдуми Дониш. Журнали «Шарқи Сурх», 1956, № 3, саҳ. 109.

Беленицкая И. Олимони рус дар бораи Аҳмади Дониш. Журнали «Тоҷикистон», 1960, № 12, с. 14—15.

Бодтаев М. Озодфикрии мутафаккирони Осӣи Миёна. Нашриёти Давлатии Тоҷикистон, 1959, с. 37 (Дар бораи Аҳмади Дониш нигаред ба с. 30—32).

Дар бораи Аҳмади Дониш (порчаҳо аз «Еддоштҳо»-и С. Айни), жури. «Пионер», 1957, № 2, с. 7.

Зухуриддинов А., Юсуфӣ. А. Осори Аҳмади Дониш дар фонди дастхатҳои шӯъбаи шарқшиносии АФ РСС Тоҷикистон. Журнали «Тоҷикистон», 1960, № 12, саҳ. 16.

Исломов Ю. Китоб дар бораи маорифпарвари барҷаста. (Маорифпарвари барҷастаи халқи тоҷик А. Дониш). Газетаи «Комсомоли Тоҷикистон», 1962, 21 март.

Колпаков А. Ҳиссаи арзанда дар илми таърихшиносии тоҷик. Журнали «Шарқи Сурх», 1958, № 2, с. 147—154.

Маъсумӣ Н. Баъзе мулоҳизаҳо оид ба забон ва услуби Аҳмади Дониш. Журнали «Шарқи Сурх», 1960, № 12, с. 67—76.

Маъсумӣ Н. Хислатҳои асосии инкишофи забони адабии тоҷик дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX. Маҷмуаи илмӣ, ҷ. 2, Серияи филологӣ. Институти давлатии педагогии ба номи Т. Г. Шевченко Тоҷикистон, 1948, с. 41—77.

Мирзоев А. Аҳмади Дониш ва воқеаи қатли оми қипчоқҳо дар нимаи асри XIX. Ахбороти шӯъбаи фанҳои ҷамъиятии АФ РСС Тоҷикистон, 1962, барориши 2, (29) саҳ. 3—6.

Мирзоев А. Аҳмади Дониш ва гузориши насъалаи истифода бурда шудани оби дарёи Аму. Журнали «Шарқи Сурх», 1962, № 5, с. 137—141.

Мирзоев А. Як асари тозаи Аҳмади Дониш. Ахбороти филиали АФ СССР, нашри XXII. РСС Тоҷикистон, 1950, с. 57—58.

Мирзоев А. Як фақти муҳими таъсири маданияти рус дар нимаи дувуми асри XIX ва шартҳои асосии омӯхтани мероси адабӣ-

иамии А. Дониш. Асарҳои ТФАН СССР, ҷ. XXIX, Нашриёти Давлатии Тоҷикистон, 1951.

Мирэзода Х. Аҳмад Маҳдуми Дониш мулаққаб ба Аҳмади Каала. Журнали «Барои адабиёти социалистӣ», 1936, № 3, с. 16—22.

Мирэзода Х. Материалҳо аз таърихи адабиёти тоҷик. Душанбе. 1962, (Дар бораи А. Дониш, саҳ. 58—98).

Миризомов М. Еддоштҳо дар бораи Аҳмади Дониш. Журнали «Шарқи Сурх», 1960, № 5, с. 154—157.

Мухаммаси Музтариб бар Шоҳин дар мадҳи Аҳмад Маҳдум. (Шеър).— Дар китоби С. Айни «Намунаи адабиёти тоҷик», М., 1926, с. 291—295.

Мухторов А. Аҳмади Дониш ва маорифпарварӣ.— Дар китоби «Таърихи халқи тоҷик» Китоби дарсӣ барои синфи VIII—X. Нашриёти Давлатии Тоҷикистон, 1959, с. 114—115.

— Мухаммадов Ҳ. Асари муҳим оид ба таърих.— газ. «Ҳақиқати Ленинобод», 1958, 13 декабрь.

Носир А. ва Ҳабибов А. Адабиёти нимаи дуюми асри XIX тоҷик ва омӯхта шудани он. Газетани «Тоҷикистони Советӣ», 1959, 23 май.

Орифов М. Баъзе фикрҳои педагогӣ-маорифпарварии Аҳмади Дониш. Журнали «Мақтаби советӣ», 1953, № 1, с. 24—29.

Орифов М. Фикрҳои педагогии Аҳмади Дониш. Дар китоби «Ба ёрии муаллимони ғоибхон». Нашриёти Давлатии Тоҷикистон, 1949, саҳ. 89—95.

Очерки таърихи адабиёти советии тоҷик, ҷ. I, Нашриёти Давлатии Тоҷикистон, 1956, 311 с. (Дар бораи Аҳмади Дониш, ниг. с. 14—15).

Пӯлодӣ Т. Афкори пешқадам — маҳкумуандаи ақидаҳои динӣ. Газетани «Маориф ва маданият», 1960, 19 март.

Раҳимов Н. Дар бораи асари то ҳоло маълум нашудани Аҳмади Дониш. Ҷомеъ-ул-ҳикоят. Газетани «Узбекистони Сурх», 1951, 19 октябр.

Раҷабов З. Адиб ва олими забардасти халқи тоҷик. Журнали «Шарқи Сурх», 1951, № 4, с. 12—24; № 5, с. 89—103; № 7, с. 124—125.

Раҷабов З. Аз таърихи афкори ҷамъиятӣ-сиёсии халқи тоҷик дар нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои асри XX. Нашриёти Давлатии Тоҷикистон, 1959. Дар бораи Аҳмади Дониш нигаред ба с. 158—206).

Раҷабов З. Аҳмади Дониш — ифодакунандаи ғояҳои ислохот дар аморати Бухоро, Журнали «Шарқи Сурх», 1948, № 6, 35—41.

Раҷабов З. Баҳори халқи тоҷик. Газетан «Ҳақиқати Ленинобод», 1958, 16 март.

Раҷабов З. Маорифпарварии бузурги халқи тоҷик. Газетан «Тоҷикистони Советӣ», 1960, 23 декабрь.

Раҷабов З. Мирзо Азими Сомӣ ва осори ӯ. Журнали «Шарқи Сурх», 1947, № 5, с. 26—30.

Раҷабов З. Одамони пешқадами Осӣи Миёна дар бораи Россия ва маданияти рус. Нашриёти Давлатии Тоҷикистон, 1951, (Дар бораи Аҳмади Дониш нигаред ба с. 25—37).

Раҷабов З. Одамони пешқадами Осӣи Миёна дар бораи Россия ва маданияти рус. Журнали «Шарқи Сурх», 1950, № 2, с. 38—45.

Раҷабов З. Робитаи маданияи Осӣи Миёна бо Россия. Газетан «Стахановчӣ», 1947, 21 февраль.

Раҷабов З. Россия ва адабиёти тоҷик дар охири асри XIX ва аввали асри XX. Журнали «Шарқи Сурх», 1959, № 6, с. 68—85.

Раҷабов З. Халқи бузурги рус бародари калонӣ ва дӯсти халқҳои Осӣи Миёна. Нашриёти Давлатии Тоҷикистон, 1954, с. 20.

Раҷабов З. Ш. Халқи кабири рус — дӯст ва овозкунандаи халқҳо. Журнали «Шарқи Сурх», 1954, № 1, с. 31—43.

Раҷабов З. Ш. Шоир Аҷай дар бораи маданияти халқи рус. Журнали «Шарқи Сурх», 1950, № 9, с. 118—128.

Раҷабов З. Ш. Шоир Фурқат дар бораи маданияти халқи рус. Журнали «Шарқи Сурх», 1950, № 7, с. 114—127.

Салимов Ю. Адиб ва маорифпарварии тоҷик. Газетан «Ҳақиқати Ленинобод», 1960, 13 декабрь.

Симон бузург. Газетан «Тоҷикистони Советӣ», 1960, 24 июль.

Улуғзода С. Аҳмади Дониш. Нашриёти Давлатии Тоҷикистон, 1946, 88 с.

Улуғзода С. Аҳмади Дониш. Газетан «Тоҷикистони Советӣ», 1945, 17 ноябрь.

Улуғзода С. Аҳмад Маълуми Дониш. — Дар китоби «Намунаҳои адабиёти тоҷик. Нашриёти Давлатии Тоҷикистон, 1940, с. 229—238.

Улуғзода С. Мутафаккир, халқдӯст, тараққипарвар. Газетан «Тоҷикистони Советӣ», 1960, 23 декабрь.

Фарҳат М. Дар бораи як шоири тоҷик. Газетан «Тоҷикистони Советӣ», 1957, 12 март.

Ҳоҷаев Ҷ. Тошхоҷа Асирий ва эҷодиёти ӯ. Журнали «Шарқи Сурх», 1957, № 1, с. 96—111.

Шарифов Ҷ. Ҳақиқатсарои бузурги асри XIX тоҷик. Газетан «Комсомоли Тоҷикистон», 1960, 25 декабрь.

Шарифов Ҷ. Шоир ва мутафаккири бузург. «Газетая муаллимон», 1957, 24 август, 3 сентябрь.

Шогирдон, пайравон ва ҳамасрони Аҳмади Дониш. (Дар бораи Шоҳин, Асирӣ ва Айни С.). Дар кит. Раҷабов З. «Аз таърихи афкори ҷамъиятӣ-сиёсии халқи тоҷик дар нимаи дувуми асри XIX ва ибтидои асри XX». Нашриёти Давлатии Тоҷикистон, 1959, саҳ. 207—306.

Шукуров М. Аҳмади Дониш ва устод Айни. Журнали «Шарқи Сурх», 1960, № 12, с. 53—57.

Эркаев М. Ба Россия ҳамроҳ карда шудани Осӣён Миёна ва аҳамияти таърихии он барои халқи тоҷик. Нашриёти Давлатии Тоҷикистон, 1959, 20 с.

Ғафуров Б. Таърихи мухтасари халқи тоҷик. Нашриёти Давлатии Тоҷикистон, 1947, 382 с. (Дар бораи Аҳмади Дониш нигаред ба с. 369—370).

Ҷаҳҳоров А. Аҳмади Дониш ҳамчун мунаҷҷим. Газетая «Маориф ва маданият», 1962, 13 январь.

Ҷосимзода А. Баъзе маълумотҳои нав дар бораи Аҳмад Махдуми Дониш. Журнали «Шарқи Сурх», 1956, № 3, с. 109—112.

Ҷосимзода А. Боз баъзе маълумоти тоза дар бораи Аҳмад Махдуми Дониш. Журнали «Шарқи Сурх», 1960, № 12, с. 47—52.

Ҷодизода Р. Асари нав дар бораи Аҳмади Дониш. Журнали «Шарқи Сурх», 1961, № 10, саҳ. 154—158.

Ҷодизода Р. Аҳмади Дониш. Нашриёти Давлатии Тоҷикистон, 1960, 23 с.

Ҷодизода Р. Аҳмади Дониш. Газетая «Маориф ва маданият», 1960, 27 сентябрь.

Ҷодизода Р. Баъзе масъалаҳои омӯхтани таърихи адабиёти нимаи дувуми асри XIX. Журнали «Шарқи Сурх», 1954, № 4, с. 108—119.

Ҷодизода Р. Дар бораи номи як устоди Аҳмади Дониш. Аҳбороти шӯбаи фанҳои ҷамъияти АФ РСС Тоҷикистон, 1962, барогиши 2(29), саҳ. 7—10.

Ҷодизода Р. Маибазҳо барои омӯзиши адабиёти тоҷик дар нимаи дувуми асри XIX. Нашриёти Давлатии Тоҷикистон, 1956. (Дар бораи Аҳмади Дониш нигаред ба с. 20).

Ҷодизода Р. Матни пурраи «Рисолаи таърих», Газетая «Маориф ва маданият», 1960, 28 июль.

Ҷодизода Р. Мутафаккири бузурги тоҷик. Журнали «Шарқи Сурх», 1960, № 5, с. 142—153.

Ҳодизода Р. Нависанда ва маорифпарвари барҷастаи тоҷик, Газетаи «Маориф ва маданият», 1960, 24 декабрь.

Ҳодизода Р. Равияи пешқадам дар адабиёти нимаи дуйуми асри XIX. Журнали «Шарқи Сурх», 1955, № 8, саҳ. 52—66.

Ҳодизода Р. Чанд саҳифаи нав дар тарҷимаи ҳоли Аҳмади Дониш, Журнали «Шарқи Сурх», 1957, № 2, саҳ. 81—96.

Ҳусейнзода Ш., Болдырев А. Н., Айни К. С., Мирзоев А., Тоҷиддинов С., Занд М. И. Адабиёти тоҷик, китоби дарсӣ барои синфи IX, мактабҳои миёна, Нашриёти Давлатии Тоҷикистон, 1960, саҳ. 167—199.

Юнусов А. Ба пешвои ҷашни Аҳмади Дониш. Газетаи «Маориф ва маданият», 1960, 18 октябрь.

Ҷашни мутафаккири барҷаста. Газетаи «Маориф ва маданият», 1960, 24 декабрь.

Ҷонбобоев Н. Олим, файласуф ва адиби барҷастаи асри XIX тоҷик. Газетаи «Бадахшони Советӣ», 1960, 28 февраль.

БА ЗАБОНИ ЁЗБЕКӢ

Айни С. Бухоро ниқилоби таърихи учун материъллар, М., 1926. А. Дониш ҳақида 25—30 бет.

Аҳмад Дониш мактуби. Журнали «Ўзбекистон», 1959, № 8, 17 бет.

Баротов М. Аҳмад Дониш. Журнали «Фан ва Турмуш», 1959, № 4, 10—12 бет.

Аҳмад Дониш. Утмиш шоирдан. Газетаи «Совет Тоҷикистони», 1960, 23 декабрь.

Мўминов И. Ўзбекистон ижтимоӣ-фалсафӣ тафаккури тарихидан. Тошкент, 1960 йил. (Аҳмад Донишнинг реакцион идеология билан кураши ва унинг ижтимоӣ-фалсафӣ ҳамда табиӣ-илмӣ қарашлари 116—142 бет).

Тоҷик халқининг атоқли маърифатчиси. Газетаи «Қизил Ўзбекистон», 1960, 3 январь.

Қосимзода А., Юлдошев Н. Аҳмад Дониш. Журнали «Шарқ Юлдузи», 1959, № 9, 151—156 бет.

БА ЗАБОНИ РУСӢ

Авезбаева Р. Г. Общественно-политические взгляды А. Дониша. В сб.: Тезисы докладов научной конференции молодых ученых Душанбе, 1961, стр. 174—176 (АН Таджикской ССР).

Айни С. Воспоминания Ки. 2-я. гл. «Затмение». Таджикгосиздат, 1949, с. 61—73.

Айни С. Ахмад Маудуми Дониш (Ахмад Калла).— В кн. Бухара (Воспоминания). Ки. 3-я, Перевод с таджик. С. Бородина. Редакция, послесловие и примечание Л. И. Климовича. М., 1957, с. 26—37.

Аулов А. Письмо Ахмада Дониша. (Новые документы Бухарского музея). «Правда Востока», 1960, 25 марта.

Ахмад Калла. (Краткая справка). В кн. Хрестоматия по литературе народов СССР. Состав. Л. И. Климович. М., 19—47, с. 77.

Ахмад Дониш. (Краткая справка). В кн. Климович Л. И. Хрестоматия по литературе народов СССР. М., 1959, с. 336—337.

Ахмад Дониш (1827—1897). В кн. Материалы по истории прогрессивной общественно-философской мысли в Узбекистане. Под ред. акад. АН Узб. ССР. И. М. Муминова. Ташкент, 1957, с. 279—286.

Ахмад Дониш (Ахмад Калла).— В кн. Очерки истории исторической науки в СССР, т. I. М., Госполитиздат, 1955, с. 644—645.

Ахмад Дониш (Краткая справка). В кн. Очерки по истории философской и общественно-политической мысли народов СССР. В 2-х томах. т. 2. Под ред. Г. С. Ващицкого, М. Т. Иовчука, А. Н. Маслина и др. М., Изд-во АН СССР, 1956, с. 805—809.

Ахмад Дониш (О нём).— В кн.: Таджикская поэзия. Перел. И. Сельвинского. Таджикгосиздат, 1949, с. 239.

Ахмад Дониш (Справка о нём). В кн. История народов Узбекистана, т. 2, Ташкент, Изд-во АН Узб. ССР, 1947, с. 201, 411—412.

Ахмад Дониш и его школа. В кн. История литература народов Средней Азии и Казахстана. М., 1962, с. 80—81.

Бобохонов А. Истоки братской дружбы. Журнал «Звезда Востока», 1959, № 3, с. 106—108.

Белиницкая И. А. Исследования об Ахмаде Донише. К 130-летию со дня рождения. Газета «Коммунист Таджикистана», 1960, 21 декабря.

Бертельс Е. Э. Рукописи произведений Ахмада-Калла. Труды Таджикостанской базы АН СССР, т. III. Лингвистика, Л., 1936, с. 7—28.

Бляхер Е. Прекрасное наследие. (О таджикской классической миниатюре). Газета «Коммунист Таджикистана», 1960, 28 февраля.

Богоутдинов А. М. Ахмад Дониш — великий мыслитель. Газета «Коммунист Таджикистана», 1960, 23 декабря.

Богоутдинов А. М. Из истории общественно-политической мысли таджикского народа. Журнал «Вопросы философии», 1951, № 3, с. 126—132.

Богоутдинов А. М. Очерки по истории Таджикской философии, Таджикгосиздат, 1961, (Ахмад Дониш, стр. 264—308).

Богоутдинов А. М., Муминов И. Передовая общественно-политическая и философская мысль в Узбекистане и Таджикистане в XIX в. Макет первого тома истории философии. М., 1960.

Брагинский И. С. Из истории таджикской народной поэзии. М., 1956.

Брагинский И. С. К изучению таджикской литературы XIX и XX вв. В кн. Очерки истории таджикской литературы, Таджикгосиздат, 1956, (Об Ахмаде Донише, с. 376—391).

Брагинский И. С. Опыт исследования народного поэтического творчества в памятниках древней и средневековой таджикской письменности. М., 1954, с. 46—48.

Брагинский И. С. Предисловие. В кн. Антология таджикской поэзии. М., 1951, с. 3—26.

Брагинский И. С., Садриддин Айний. Материалы к биографии и творческой характеристике. Таджикгосиздат, 1954.

Вахидов Х. И. Политические взгляды просветителей Средней Азии второй половины XIX века. — «Советское государство и право», 1955, № 7, с. 102—104.

Гафуров Б. Г. Ахмад Дониш и просветители. В кн. Гафурова Б. Г. История таджикского народа, М., 1955, с. 449—451.

Гласс Ю. Новые материалы о Среднеазиатском просветителе. Газета «Правда Востока», 1958, 30 января.

Из касыды во славу Ахмада Дониша. В кн. Таджикская поэзия. Перев. И. Сельвинского, Таджикгосиздат, 1949, с. 251.

Исламова Л. А. Об элементах народности в творчестве Ахмада Дониша. Общественные науки в Узбекистане. Ташкент, 1963, № 11, стр. 49—56.

Казарян Р. Ахмад Дониш. Газета «Комсомолец Таджикистана», 1960, 25 декабря.

Морочник С. Об истории философской мысли таджикского народа. Газета «Коммунист Таджикистана», 1947, 6 августа.

Материалы по истории прогрессивной общественно-политической мысли в Узбекистане. Ташкент, 1957.

Мирзоев А. М. К вопросу об изучении таджикской литературы XVI—XIX вв. Первая Всесоюзная конференция востоковедов. Тезисы докладов и сообщений. Ташкент, 1957.

Мирзоев А. М. Новый факт влияния русской культуры на таджикскую вторую половину XIX века и основные условия изу-

чения литературного и научного наследия Ахмада Дониша. Труды Таджик. филиала АН СССР, т. 29, 1951, с. 67—74.

Мирзоев А. Первая редакция «Наводир-ул-вакое» Ахмада Дониша. В кн. Сборник статей по истории и филологии народов Средней Азии. Труды АН Таджик. ССР. т. 17, 1953, с. 151—161.

Мирзоев А. М., Занд М. И. Общественно-политическая и философская мысль в Таджикистане. В кн. Очерки истории философской и общественно-политической мысли народов СССР, т. II. М., 1956, стр. 805—808.

Муминов И. Из истории общественной и философской мысли Узбекистана конца XIX и начала XX века. Труды Узбекского Госпед. ин-та им. Навои. Новая серия № 40, 1949, с. 17—26.

Муминов И. Из истории развития общественно-философской мысли в Узбекистане в конце XIX и в начале XX вв. Ташкент, 1955, с. 29—36.

Муминов И. Из истории развития общественно-философской мысли в Узбекистане конца XIX и начала XX вв. Ташкент, Гос. изд-во Уз. ССР, 1957 г.

Муминов И. К вопросам истории развития общественно-философской мысли в Узбекистане. Труды узбекского Госпедин-та им. Навои, Новая серия, № 54, 1954, с. 33—39.

Мухторов А. Ахмад Дониш и просветители. — В кн. История таджикского народа. Учебник 8—10 классов средней школы. Составители: Литвинский Б. А., Козачковский В. А., Мухторов А., Обидов, Учпедгиз, Министерство просвещения Таджикской ССР, 1962, с. 112—114.

Одилов Р. «Ахмади Дониш», Газета «Ленинабадская Правда», 1960, 3 декабря.

Окулова Л. К юбилею А. Дониша. (О выставке, посвященной 130-летию со дня рождения А. Дониша). Газета «Коммунист Таджикистана», 1960, 22 сентября.

Памяти Ахмада Дониша, научная сессия. Газета «Коммунист Таджикистана», 1960, 24 декабря.

Раджабов З. Ш. Ахмади Каала. — В кн. История народов Узбекистана, т. II. Ташкент, 1947, с. 411—412.

Раджабов З. Ш. Выдающийся просветитель таджикского народа Ахмад Дониш. Издание Таджикского университета, 1961.

Раджабов З. Ш. Из истории общественно-политической мысли таджикского народа во второй половине XIX и в начале XX вв. Таджикгосиздат, 1957, с. 153—205.

Раджабов З. Ш. К вопросу об исторических корнях друж-

бы народов Средней Азии с великим русским народом. Таджикгосиздат, 1954, с. 38—46.

Раджабов З. Ш. Поэт, просветитель таджикского народа Асири. (Краткий исторический очерк). Таджикгосиздат, 1951, с. 17—18.

— Раджабов З. Ш. Развитие общественной мысли таджикского народа во второй половине XIX и в начале XX вв. (Краткий очерк). Таджикгосиздат, 1951, с. 19—35.

Раджабов З. Ш. Россия и таджикская литература конца XIX и начала XX вв., Таджикгосиздат, 1959.

Раджабов З. Ш. Садриддин Айни — историк таджикского народа. (Краткий исторический очерк). Таджикгосиздат, 1951, с. 8—14, 24—37, 84—85.

Раджабов М. Изучение учеными Таджикистана истории общественно-политической и философской мысли таджикского народа, М., 1960.

Раджабов С. А. Присоединение Средней Азии к России. В кн. Объединенная научная сессия, посвященная прогрессивному значению присоединения Средней Азии к России. Ташкент, 1959.

Раджабов С. А. Роль великого русского народа в исторических судьбах народов Средней Азии. Ташкент, 1955, с. 89—90.

Рахимов Н. Н. Неизвестное сочинение Ахмада Дониша «Джами-ул-хикоят» как дополнительный источник для изучения творческой биографии писателя. Изв. АН Ул. ССР, 1951, № 4, с. 85—89.

Рутенштейн И. Среди рукописей. В книге «Таджикистан». (Литературный альманах СП Таджикистана). 1950, № 1, с. 121—123.

Содовьева К. Книга о дружбе таджиков и русских. Газета «Коммунист Таджикистана», 1960, 14 февраля.

Таджикская Советская Социалистическая Республика. Раздел философии. — В кн. БСЭ, т. 41, изд. 2-е. Гос. науч. изд-во, БСЭ, 1956, с. 487—488.

Хади-заде Р. Ахмад Дониш. «Литературный Таджикистан», 1957, кн. 11, с. 281—283.

Хади-заде Р. Ахмад Дониш. (К 130-летию со дня рождения). Журнал «Гулистон», 1960, № 2, с. 95.

Хади-заде Р. Источники к изучению таджикской литературы второй половины XIX века. Труды ин-та языка и литературы АН Таджик, ССР, т. 46, 1956, с. 70—80.

Хади-заде Р. Передовые тенденции в таджикской литературе второй половины XIX века. — «Литературный Таджикистан», 1955, № 7, с. 250—273.

Хамраев А. Х. К вопросу о земельно-водных отношениях в Бухарском ханстве в XIX в. Труды САГУ, Новая серия, вып. 9, Гуманитарные науки. Кн. 2, Ташкент, 1948, с. 8—13.

Юнусов А. Ахмад Дониш. Указатель литературы. Таджикосиздат, 1960.

АДАБИЕТ БА ЗАБОНҶОИ ХОРИҶИ

БА ЗАБONI АНГЛИСИ

Becke Soviet Studies on Ahmad Donish. Archiv orientální 1963, № 3, с. 483—487.

БА ЗАБONI НЕМИСИ

Rupke Iranische Literaturgeschichte. Leipzig, 1959, с. 409—410.

БА ЗАБONI ЧЕХИ

Dějiny perské a tadžické literatury. Praha, 1963, с. 464—465

М У Н Д А Р И Ч А

Сарсухан	3
Б о б и I. Замони Аҳмади Дониш	5
Б о б и II. Тарҷимаи ҳоли Аҳмади Дониш	85
Б о б и III. Ақидаҳои ҷамъиятӣ ва сиёсии Аҳмади Дониш	106
1. Лоиҳаи Аҳмади Дониш роҷеъ ба ислоҳоти аморат	107
2. Аҳмади Дониш — мунаққиди аморати Бухоро	127
3. Аҳмади Дониш дар бораи Россия ва маданияти рус	171
Б о б и IV. Шогирдон ва муосирони Аҳмади Дониш	213
Б о б и V. Таъсири маънавии Аҳмади Дониш ба асарҳои зиёиёни пешқадами халқи тоҷик дар аввали асри XX	224
Б о б и VI. Аҳмади Дониш нагар ҷадид буд?	256
Б о б и VII. Иҷрои орзуҳои Аҳмади Дониш	269
Хулоса	282